

Boka László
PEREMEK ÉS KÖZÉPPONTOK

Boka László

PEREMEK ÉS KÖZÉPPONTOK

*Tanulmányok a 20. század első felének
magyar irodalmáról*

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A könyv kiadását a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

ISBN 978-963-456-027-2

© Boka László, 2018

TARTALOM

Előszó 7

AZ IRODALMI ÉS TÁRSADALMI MODERNIZMUS KÉRDÉSEI

„Szellemi erupció” és hadi készülődések...

A Holnap és a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es *Almanachja* ... 13

A Holnap „kültagjai” és a karrier

Két évnvnyitány 35

Fekete madarak

A visszahúzódó, vívódó Babits (1908–1909) 65

A szintézisíró ifjú Kuncz Aladár (1907–1913) 83

ÍRÓK ÉS A NAGY HÁBORÚ

A szavak háborúja

Hátországi propaganda az első viláégés idején 109

„Énekek a időkéből”?

Népszerű irodalmi antológiák a Nagy Háború idején 131

Pacifisták a *Nyugat* körén kívül

Két példa: Dutka és Emőd 152

A lírai disszonancia momentumai

Babits és Kosztolányi Arany-képéról

– száz év távlatában 164

EGYÉNEK ÉS KAPCSOLATI HÁLÓK

Egy „egyhangúságtól iszonykodó” szerző A novellista Kisbán/ffy Miklós	203
Kincskeresők Nagy visszatérők és Kolozsvár-élményeik	218
Apák, fiak, atyai mentorok Jékely Zoltán és Kuncz Aladár	230

ROSTÁK, EMLÉKEZETEK, HÉZAGOK

Predestináció és utóélet A József Attila-kánon néhány vonásáról a recepció tükrében	253
Orpheusz nyomában Radnóti, a fordító költő	266
Hatások és kölcsönhatások Dutka Ákos költészetéről	276
Névmutató	299

Előszó

A magyar irodalomtörténet *modernség*fogalma többes okból igen sokáig, mereven és meglehetősen tévesen, egyetlen kiemelt alkotóközösséghez, illetve centralizáltan egyetlen helyszínhez ragaszkodva olyan elbeszélésként képződött meg, amely az irodalmi élet eseményeit lineárisan és fejlődéselvűen, s nem annak hálózatszerűségében, a legkevésbé sem plurális értékszempérettel, netán eseti, lokális, időbeli *variánsok*kal, alternatívákkal kívánta leírni. Az utóbbi száz esztendőben számos megállapítás vésődött be, kanonizálódott a magyar irodalmi modernizmusról szóló diskurzusban, mely elfeledkezni látszott egyfelől arról, hogy e *modernség* európai viszonylatban egy meglehetősen megkésve érkezett, összetett szellemi „sodrás” részeként értelmezhető csak, ugyanakkor sokarcú történelmi és szociológiai jelenség, melynek arcai (s az egyes arcvonásai is) egymást követően vagy párhuzamosan, sokszor akár egymás ellenében, de egymásra utalva jöttek létre, alakultak, formálódtak. A *Nyugat* vezető s egyedüli szerepét, vagy az új poétika „beteljesedését” elsősorban Ady Endre szimbolizmusában láttatni akaró törekvések a 19. század végének magyar líráját is sokáig olyan átmenetként határozták csak meg, mely többszöri vajúdas révén ugyan, de előkészületet jelentett, s amelyben érvényes kódváltást valóban az 1906–1908 körüli események eredményeztek. Jelen kötet írásai tulajdonképpen ez utóbbi ponttól indulnak, s jutnak el időbeli ívüket tekintve a második világhézésig. Komparatív esettanulmányokat sorjázna az irodalmi modernség 20. századi történetéhez, az irodalmi életnek a feltérképezéséhez mindenekelőtt, olyan kérdésekre keresve választ, hogy hogyan ragadható meg a korszak modernségkoncepciója korabeli viták és dokumentumok, történelmi források felől vizsgálva, hogyan szakadt ketté ekkortól végérvényesen a magyar irodalom, időben kikre, hogyan hatott ez, mik voltak a törésvonalak valódi tétjei. Ugyanakkor arra is, hogy az ekkor létrejövő kapcsolati hálók mennyiben éltették tovább ezeket az első világhézés alatt és azt követően, ezek mennyiben módosultak, illetve

hol segíthet mindezek jobb megértésében az egyéni és a csoportos intenciók, kezdeményezések feltérképezése. Az sem mellékes tudniillik, hogy egyes történelmi események alapvetően determinálták a 20. század első évtizedében megszilárduló új művészeti, irodalmi értékrendeknek a határfokát: a művészetszociológia felől nézve a nevezett áramlati erőnek, európai kulturális sodrásnak a jelentősége és értéke a tízes évek végére például végképp illúzióként lepleződött le.

Az itt következő tanulmányok célja ezért legalább kettős. Egyrészt többes szellemi, irodalmi központokat, s ennek megfelelően plurális történéseket feltételeznek, másrészt irodalomszociológiai, kánonkritikai vizsgálódások mentén hálózatosan vizsgálnak jelenségeket, csoportosulásokat, periódusokat, és ebben helyeznek el egyedi műveket és eseményeket. Négy nagyobb tematikus egység mentén olyan alkotókra és témákra fókuszálnak, amelyekben eddig ismeretlen aspektusok megvilágítására, s a sok esetben elnagyoltan kialakított irodalomtörténeti képnek az árnyalására történik kísérlet. A vizsgált munkák, életutak és pályaszakaszok vagy kiemelten reflektorfényben állnak, vagy túlzottan is háttérbe tolnak, elfeledettnek mondhatók. Nem különálló egységként értelmeződnek, hanem történeti kontextusaikon túl lehetőleg szinkrón kapcsolati hálójukban elhelyezve, szem előtt tartva egyfelől, hogy egyéni alkotói diszpozíciók, belső összefüggések s a történelmi és kulturális feltételektől, háttértényezőktől, illetve magától az értelmezés hagyományától függő olvasói szokásrendszerek együttesen okozhatják egy mű s alkotója korabeli sikerét, elfogadottságát s ideiglenes népszerűségét. Ugyanakkor azt is, hogy az individuumokat meghatározó, integráló, olykor fegyelmező közösségi vagy csoportkeretek a megítélésben nemegyszer korlátot és ballasztot is jelenthetnek.

Több írás vizsgálja a társadalmi modernség irodalmi jelentősége felől *A Holnap* mindmáig nem kellően feltárt szerepét, szintén több tanulmányban kerül elő Babits Mihály és Kuncz Aladár neve, ahogyan az első világháború háttérházi propagandájának változatai is az értelmiségi-írói attitűdök felől kerülnek mérlegelésre. Mindezekben hangsúlyos és elsődleges a komparatív szemlélet: modernnek a hagyományörzőkkel szemben, vidékiek a fővárosiakkal szemben, *A Holnap* a *Nyugat* mellett, Emőd és Dutka pacifizmusa a militarista hangok között, Babits Arany-képe Adyé (s persze Kosztolányié és Juhászé) mellett, az első világháború előtti és az azt követő irodalmi tendenciák pedig a modernség irodalmi létjogosultsága felől méretnek meg. Ezért lehet érdekes a novellista Kisbán Miklós kötete a később utolsó magyar királykoronázást is szervező artisztikus önmagához s a majdani emlékiratíróhoz képest, Kuncz és Babits fiatalkori művei későbbi önmagukhoz és életrészekhez mérten, Jékely Zoltán irodalmi útkeresései az édesapa eleve adott örökségén túl egy atyai barát örökségével összehasonlítva, hogy a kötet legvégén három, életutat összegző

esettanulmány a recepció és a kultusz túlzásait, fonákságait avagy éppen hiátusait vegye számba Radnóti, József Attila és Dutka Ákos példáin. Ez utóbbiak már a kötetcímben is érzékeltetett centrum–periféria megítélésbeli sajátosságait, a működésmechanizmusokban is kimutatható történeti okokat is vizsgálják. Peremek és középpontok átmeneti, hipotetikus volta mindazonáltal az újraértő értékelést mindig mozgósítani, ösztönözni szándékozó termékeny előítéletet is játékba hozza e képletes térben. Azt, amelyet Poszler György „tudatosított előítélet”-nek nevezett, s amelyiknek legfőbb jellemzője, hogy nem az általános, hanem a jobb megértéshez vezet, hisz szélesebb perspektívát ajánl a történeti megértésben. A hegelianus eszmény szerint ugyanis műveltség csak ott és akkor érlelődhet szilárd tapasztalássá, ha a dolgokat egy másik álláspont felől is tekintetbe tudjuk venni, s a mást és a Másikat a saját szempontjaiból kiindulva is igyekszünk megérteni. A differenciát feltételező megértés így válhat olyan történéssé, amely nélkül biztosnak és határozottnak gondolt álláspontunkat, önmagunkat, s végső soron jelenünk horizontjait sem tudnánk kellően értelmezni, megérteni.

Sokszínű és eltérő hagyományok, irodalomszemléletek, változó művészetfelfogások közt a megidézett évtizedek irodalmi élete mindig plurális természetű, változó organizmusként jeleníthető tehát csak meg, amelynek hálózatisága sok egymást kiegészítő, s nem egymást elhallgattatni akaró, ugyanakkor igencsak összefonódó történetekre épül. Ezek közt javarészt lehetetlen referenciáktól és politikai szándékoktól teljességében független kontextusokról beszélünk, amennyiben egyáltalán kontextusba helyezve, a képletes egészet átlátni akarva, komparatív módon közelítünk egy-egy jelenséghez. És legalább ennyire lehetetlen és hiteltelen, ha csak a referenciákra (köztük az esztétikumot elnyomó életvezetési mintákra, kultuszra és származásra vagy egyéb eszmei, ideologikus aspektusokra) figyelve hagynánk elsikkadni a művek és egyes alkotások belső, végső soron örök, mert olvasataiban megújulni képes esztétikai értékeit. A kötetbe foglalt írások reményeim szerint az ilyen plurális megközelítésekre bőséggel nyújtanak példát. Az irodalomtörténet-írás feladata Schöpflin Aladár, e könyv talán legtöbbet citált értekezője szerint mindig hármas: író, mű és társadalmi viszonyok kölcsönhatásának a bemutatása, olyan összefüggésrendszer feltárása és elemzése, amely egyszerre figyel az alkotásra és a történelmi helyzetre. Az esztétikai, társadalmi analízis mellé azonban gyakorta lélektani és csoportlélektani jelenségek is felsorakoznak, s ezeknek aligha lehet kevésbé meghatározó szerepük egy-egy irodalomtörténeti esettanulmány felvázolásakor. Az írások, mint szó volt róla, időben a második világháború hideg előszeléig s a vészkorszak borzalmaiig terjednek. Egyetlen tanulmány nyúlik túl némiképp ezen időszakon, leginkább csak példaként arra, mennyire nem vagy nehezen tudunk

mi, szakmabeliek is elődeink hibáiból tanulni. A megítélés és értékelés zökkenőiben a felületes átvételek, a nem kellően alapos, vagy egyenesen téves értékítéletek áthagyományozódása már a mai felgyorsult kor információáramlásának veszélyeire, ellenőrizetlen voltára, árnyoldalaira is figyelmeztetnek.

A kötet tényfeltáró, az eddigi ismereteket kiegészítő új, vagy egy-egy összegzésben más megvilágítást nyújtó írásai egy komfortosan biztosnak gondolt kanonikus ismeretanyag, vagy éppen egy ezzel ellentétes, értelemszerű ismerethiány mellé szegődnek, amolyan sűgőul, tolmácsul. Olyan korszakról beszélnek, melynek könyvtárnyi irodalma ellenére is láthatóan vannak még vitatott pontjai, elő nem keresett értékei, előbukkanó, árnyalt újragondolásra készítő szegmensei. A képletes középpontban álló vagy peremen tévovázó alkotók indíttatásai, egyéni vagy közös küzdelmeik, s ezek szinkrón és diakrón értelmezései és félreértelmezései bemutatása által az itt közreadott tanulmányok szándékuk szerint felmutatnak, ámde olvasójukkal mindenekelőtt szembesítő, továbbgondoló beszélgetéseket remélnék folytatni. Ha ezen céljukat elérik, elérték a legtöbbet, amit e sorok szerzője remélhet.

2018. április elején

Az irodalmi és társadalmi
modernizmus kérdései

„Szellemi erupció” és hadi készülődések...

A Holnap és a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja

A többnyire korszakfogalomként értett művészeti modernség, mely egy nagyobb történeti konstrukció részeként (pontosabban művek és azokat övező viták, illetve irodalmi/művészi jelenségek önmagukban is vizsgálható történeti soraként) nyeri el leginkább jelentését, nem egy homogén tömbként jelenik meg a mai értekezők és történészek előtt. A többarcú, több irányból összeérő és mozaikszerűen összeálló jelenség nem valamiféle fejlődéselvű fősodor (vagy konkrét időhatár) mentén artikulálódik, s nem is egyetlen csoportosulás kizárólagos érdemének tekinthető. A modern magyar irodalom térhódításában, vitapozíciói megszilárdításában játszott szerepe kapcsán az 1908-as év mindenestre kétségkívül meghatározó jelentőségű! Igazi fordulópontot jelent korábbi és későbbi, elmúlt és elkövetkezendő viszonyában, eltérő irodalomszemléletek korábban többnyire latens versengésében, mi több, olvasói táborok és szerkesztőségi holdudvarok értékelveinek intézményes megszilárdításában is. Az intézményesülés fázisába lépő irodalmi modernizmusnak több ágensét (így külső és belső polémiákban edződött, alakulóban lévő értékszemléletét is) ez az esztendő fokozatosan láthatóvá tudta tenni. A *Nyugat* folyóirat ekkori elindulása (valójában már 1907 karácsonyán), illetve – országos viharokat kiváltó visszhangja miatt még inkább – *A Holnap* antológiák megjelenése (1908 őszén és 1909 tavaszán) látványos áttörést vitt ugyanis véghez. A társadalmi s művészi átalakulásokkal összhangban érlelődő, ekkorra változó irodalomszemléletekre tekintve ez az állítás akkor is igaz, ha mindenképpen árnyalnunk szükséges azt a meghonosodott (részben nyugatos önértékelésre is épülő!) irodalomtörténeti mítoszt, miszerint a magyar irodalom modernségképe gyakorlatilag azonos lenne a *Nyugatéval*, s ennek megfelelően „minden korábbi törekvés vagy egykorú csoportosulás csupán a lábjegyzet szerepét”¹ tölthetné be egy széles

¹ GINTLI Tibor, A 20. század első felének magyar irodalma, in Uő (főszerk.), *Magyar irodalom*, Budapest, Akadémiai, 2010, 641.

körben elfogadott narratívában, amit a marxista irodalomtörténet-írás erőltetett forradalomkultusza is több évtizeden át megerősíteni szándékozott. A modernség magyar irodalmi térhódítása azonban nem a *Nyugat* kizárólagosságában mérhető. Kétségtelen, hogy a modernizálódó polgári társadalom művelődésére és szellemi életére már ezt megelőzően, a 19–20. század fordulóján egyszerre több irányzat hatott, és az olyan orgánumok, mint *A Hét* a 19. század végétől, elősegítették azt a folyamatot, amelyet később a *Huszadik Század* (1900) és a Galilei Kör, illetve a *Szellem* (1911) és a Vasárnapi Kör szellemi holdudvara, vagy még később akár *A Tett* (1915) heterogén szerzőgárdája teljesített ki. Ráadásul a korábbi, kérésézetű előzménylapok (*Magyar Géniusz*, *Szerda*, *Figyelő* stb.) után a kéthetente megjelenő *Nyugat* 1908-ban még igencsak konszolidáltnak volt mondható, a radikális irodalomesztétikai változásokat maga sem harciasan képzelte véghez vinni.² Mind Osvát Ernő (aki a tényleges szerkesztést jegyezte, s aki az ifjú tehetségek módszeres felfedezésében és publikáláshoz segítésében jeleskedett), mind Ignotus (aki kritikusi tevékenysége mellett vitacikkokban és vezércikkokban igyekezett a lap és holdudvara névjegyét karakteresen megfogalmazni, azt toleránsan és mindenfajta normatív, kizárólagos törekvéssel szemben szigorúan esztétikai alapokra helyezni) e fórum önértelmezését és írói gárdája fokozatos megszilárdítását tartotta elsődleges céljának. Mellettük Schöpflin Aladár (aki korábban a *Vasárnapi Ujság* oldalain is igyekezett az apró lépések politikájával a figyelmet a fiatal generációkra és az újabb, modern irodalmi jelenségekre, törekvésekre felhívni) eleve „táborok közti” diplomatikusságával, hihetetlen olvasottságával és szerkesztői, kiadói jártasságával segítette ezt a folyamatot. A *Nyugat* nem is tudott volna a kezdetekben például a Herczeg Ferenc irányította *Új Idők* példányszámeladásával versengeni. Előfizetőinek száma 600 és 1000 közt mozgott.³ Igaz, a lap nem világnézeti és nem politikai alapon szerveződött. *A Holnap* antológia költészeti programjában sem találunk ilyen szempontot, de kétségtelen, hogy utóbbi – főleg annak meglehetősen harciasra sikerült bevezető tanulmánya, a később nyíltan is marxista elveket valló Antal Sándor révén – az olvasók szemében egészen társadalmi tett értékű irodalmat hirdetett 1908 őszén, szemben a *Nyugat* visszahúzódebb esztétizmusával. A Nagyváradon eredetileg hasonló néven „havi revüt”, tehát folyóiratot

² Sőt világirodalmi tájékozódásával sem nyitott radikálisan újat, hanem folytatta leginkább azt, amit *A Hét* és egyéb haladóbb orgánumok elkezdtek (főként a francia és német irodalom szemlélésével), költői azonban páratlan fordításirodalmat „honosítottak” meg az évtizedek során.

³ Előfizetőinek száma a következő években sem haladta meg a háromezret.

tervező költői hetesfogat,⁴ élén Ady Endrével, s az azonos néven megalakult helyi irodalmi tömörülés, társaság, illetve az őket támogató háttéremberek (a *Nyugathoz* hasonlóan tulajdonképpen helyi értelmiségiek és tőkés nagypolgárok) ráadásul a társadalmi modernitás széles spektrumú, megvalósítandó eszményeihez akarták mérni a kulturális modernség megnyilatkozásait.

Tény, hogy e fórumok együttesen érték el azt, hogy az irodalmi és művészeti modernség első komoly térnyerését (viharos viták révén, s olykor méltatlan gyalázkodások, párbajok és személyes polémiák mentén is, de) 1908 őszére, 1909 tavaszára már megtörténtnek mondhatjuk. Mindennek a térnyerésnek és említett fordulópontnak hű dokumentálója a Budapesti Újságírók Egyesületének éves *Almanachja*, évkönyve, melynek törzsét ebben az esztendőben⁵ az 1908. év végi szépirodalmi vitákon nyilvánvalóan túlmutató nézetkülönbségek vehemens manifesztációja adja, szerkesztői elveit pedig mindezen polémiák és háborúskodások bemutatása és megértési szándéka vezérelte. Az *Almanach* 1909 januárjában látott napvilágot, ám sajtó alá még 1908 decemberében került. Zuboly (Bányai Elemér) a kötethez ekkor – 1908 karácsonyán – írt előszavában leszögezte: „Forrongásnak nevezik azokat az állapotokat, melyek nálunk ma a társadalmi és irodalmi életet elborítják. [...] az irodalomban a modernség körül dul az öldöklés.” Az évkönyv szerkesztői ezért átfogó ankétot szerveztek, körkérdéseket intézve annak kiderítésére, hogy „Miért történik, hogy kik magyaroknak és művészeknek vallják magukat az irodalomban, azok ellen a magyartalanság és modernkedés vádját hozzák fel az ellenkező kórusból”. Az írások többsége vélhetően 1908 késő őszen, telén keletkezett. A kitűzött célt, „hogy akta gyűjteményét” állítsák össze „azoknak a felfogásoknak, melyek tendenciájukhoz és állapotukhoz képest a mai társadalmi és irodalmi világnézet háborus mozgalmainak kétféle visszatükrözői”, a

⁴ A végül antológiát kiadó csoportosulás Ady mellett az akkor még ismeretlen Babits Mihállyal, a költői szárnypróbálgatásait éppen csak megélt Balázs Bélával, illetve a helyiek közül a két verseskötettel rendelkező, s konzervatív oldalon is elismert Dutka Ákossal, az érettségi előtt álló ifjú Emőd Tamással, egy ígéretesnek mutatkozó költőnővel, Miklós Jutkával, valamint a kezdeményezést összefogó, s akkor éppen Nagyváradon tanárkodó aktív és szervező kedvű Juhász Gyulával lépett porondra.

⁵ Az *Almanachok* 1905 és 1917 közt kerültek évente kiadásra, mindig az előző évek legfontosabb eseményeit összefoglalva, többnyire tematikus egységekben. Az 1909-es évkönyv tehát 1908 eseményeit rögzítette. Maga a szervezet, mely megjelentette azokat, 1896-ban alakult, első elnöke Mikszáth Kálmán volt. 1908–1909-ben Herczeg Ferenc elnöklete alatt működött. Az *Almanachok* mára komoly kortörténeti dokumentumegyütteseknek tekinthetők. Hasonmás kiadásukat az OSZK és az Argumentum Kiadó kezdte meg 2016-ban.

szerkesztők a kötettel jórészt elérték. *A legújabb irodalom körül* című fejezetben többek közt Ady Endre, Ignotus, Schöpflin Aladár, Hatvany Lajos, illetve Beöthy Zsolt, Herczeg Ferenc, Rákosi Jenő és Szabolcska Mihály, *A nemzetköziség körül* címűben pedig Ágoston Péter, Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Szabó Ervin, illetve Apáthy István, Berzeviczy Albert, Huszár Károly és Prohászka Ottokár szólaltak meg. E két egység képezi tulajdonképpen az *Almanach* gerincét, s teszi minden más (előtte és utána megjelenő) évkönyv között irodalomtörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségűvé. A kötetben Ady Endre nevét az irodalom jelenségeiről beszélők igen jelentős hányada szóba hozta, vagyis azt a tényt, hogy általa a modernség végképp polgárjogot nyert a magyar irodalomban, ez a vaskos – a korban reprezentatívnek szánt – könyv demonstrálta talán elsőként.

Melyek voltak az előzmények, amelyek e vádak (magyartalanság és modernkedés) kiváltották? Milyen egyéb kontextusokra, belső harcokra és érdeksérelmekre érdemes figyelni ezek jobb megértése érdekében? Folytatódott-e a háborúskodás, s milyen fázisát mutatja mindennek e kötet? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre igyekszem válaszokat találni.

Amikor 1908. január 1-jén a *Nyugat* hivatalosan elindult, nem sok ellenzőre akadt, megjelenése a képletes, Bourdieu-tól ismert „irodalmi mezőn” még sem az uralkodó irodalomszemléletet, sem az erőviszonyokat nem tűnt befolyásolni.⁶ Annál inkább a pár hónappal később sajtó alá került, de végül csak 1908 őszén napvilágot látott *A Holnap* első antológiája és fennem hirdetett folyóiratterve. A modern magyar irodalmat övező viták, a századelő új irodalmi tapasztalatát és formálódó irodalomeszményét ért támadások elsődlegesen az utóbbin csatantak, miközben botrányok és viták övezték csoportos fellépéseiket, matinéikat. Az antológia megjelenésétől, bemutatásától számított pár hét alatt a korabeli

⁶ A konzervatív szemléletű uralkodó irodalmi diskurzus ebben az időben még nem látott veszélyt a lapban, mely egyfelől a pár évvel korábbi *Figyelő* „új folyamaként” indult meg, másfelől a modern irodalmat pártoló kísérletek – az 1902 és 1905 közt Osvát Ernő szerkesztésében közreadottakat is ideértve – meglehetősen rövid ideig éltek, komolyan fennállt tehát a lehetősége, hogy a *Nyugat* is így jár hamarosan. Ady Párizsból küldött egyik levele 1908 nyarán is ezt a lehetőséget vázolja. A lap azonban végül talpon maradt. – Lásd ezzel kapcsolatosan még BOKA László, *Az Ady-jelenség kanonizációs stratégiái a Nyugat 1909-es Ady-számában*, in Uő, *A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2004, 123–136. A folyóirat s a Nyugat Könyvkiadó gazdasági háttérének kiépüléstörténetéhez pedig lásd FRÁTER Zoltán, *A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban*, Budapest, MGYOSZ-könyvek, 1996; illetve BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Budapest, Borda Antikvárium, 2000.

irodalmi élet szinte valamennyi meghatározó képviselője megfogalmazta véleményét *A Holnap*-osok és általában a „csoportosan fellépő” modernnek kapcsán. E polémiasorozat révén került tulajdonképpen először éles vitahelyzetbe az új irodalom. A legnagyobbak, a magyar kultúrpolitika jelesei szólaltak fel ugyanis ellenük, köztük Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Apponyi Albert, Berzeviczy Albert, Herczeg Ferenc, vagy éppen Szabolcska Mihály, aki Tompa Mihály ismert versét parafrázálva, versparódiában üzent „egynémely modern poétának”: „Fiaim csak énekeljetek!” Az úgynevezett konzervatív és modern irodalmi törekvések konfliktusa (köztük a későbbi, évekre elhúzó Ady–Rákosi-vita is) kézzelfogható formában ekkor éleződik ki, ekkortól testesül meg a „modern elvadulások” tábora, és érthetően ekkortól a vita már nem pusztán esztétikai értékekről, hanem az értékelés mivoltáról, hanem a líra vélt vagy valós társadalmi hatásáról (és lehetséges veszélyeiről) is folyik,⁷ országos hullámveréseket váltva ki.

„A Holnapnak az volt a baja, hogy túlságosan sikerült.”⁸ 1908 őszére utalva Antal (Adler) Sándor emlékezett így vissza évtizedek távlatából mindegyikre, majd így folytatta: „Szembe találtuk magunkat – nemcsak Pesttel, hanem – az öreg Lévay Józseftől Oláh Gáborig mindenkivel. [...] Fél esztendőn keresztül a Magyar Tudományos Akadémia elnöki székéből is, a napi sajtóban is, a vicclapokban is, az iskolai önképzőkörökben is, állandóan csak velünk foglalkoztak. Háttérbe szorultak a politikusok, a primadonnák, a panamisták, a sikkasztók, az egész ország két pártra szakadt: *A Holnap* ellen – *A Holnap* mellett. Kitért a nyílt háborúság, meg kellett menteni a nemzetet a holnaposoktól. Hír szerint egy csomó diákot ki is csaptak az ország iskoláiból, mert a mételyes holnaposok verseit merték szavalni az önképzőkörökben. [...] *A Holnap* ellen hadakozó tábor vezére Rákosi Jenő volt. De megszólaltak a nagyagyúk is: Apponyi Albert, a magyar kultúra akkori minisztere, Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke, Beöthy Zsolt, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Bársony István, Szabolcska Mihály, Kenedi Géza, és – Csizmadia Sándor, a proletár-költő. Kicsik és nagyok, tudók és tudatlanok leveleztek, cikkeztek, nyilatkoztak, kroit és verseket írtak *A Holnap*, illetve az Ady Endre nevezetű veszedelem ellen.”⁹

⁷ Vö. ezzel kapcsolatosan: SZÉNÁSI Zoltán, „Az irodalom hajdani bakói és koronaőrei”. *A Nyugat és A Holnap* fogadtatása, különös tekintettel a konzervatív kritikára, *Literatura*, 2013, I. sz., 3–26.

⁸ ANTAL Sándor, *Ady és Várad*, gépirat, OSZK Kézirattár, Emőd-hagyaték, Fond 395; illetve nyomtatásban, azonos címmel: Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2004, 110.

⁹ *Uo.*

A váradi antológia költői köré épülő irodalmi tömörülés meghirdetett programja kétségkívül szókimondóbb s provokatívabb is volt a fővárosi rokon szerveződések-nél, s társadalmi vetületeit tekintve sem semleges. Míg Ignotus első, a *Nyugatban* közölt programírása társadalmi radikális nézőpontváltást egyáltalán nem sürgetett, sőt esztétikailag is viszonylag keveset, addig Antal bevezető írása és költőportréi *A Holnap* első antológiájában (melyet a költők előtt is titkolt, azt senkinek nem mutatta meg) tulajdonképpen egy forrongó társadalom új művészetének a programját hirdette meg burkoltan e válogatott versek kapcsán. Juhász Gyula és a többi poéta később közösen úgy vélekedtek, hogy e bevezető – a figyelemfelkeltés első sikerein túl – hosszabb távon tulajdonképpen ártott a költőknek.¹⁰ Azzal azonban aligha számolhattak, hogy az „Ady nevű veszedelem” kiváltotta radikalizálódó visszhangban a furcsa egységbe kovácsolódó maradi tábor minden korábbinál dühösebb reakciójával, túlzó félelmével kell majd hadakozniuk az év végére, mely érvelés szerint ráadásul nem csupán érthetetlen poétikáknak a művelői ők, de az ifjabb nemzedékek megrontói is.

A modern magyar irodalomról megjelenő első gúnyiratok így nem a *Nyugat* szerzőit, hanem a fokozatosan szitokszóvá váló *Holnap*-osokat célozták meg, országszerte krockik, kabarétréfák övezték fellépéseiket, verseiket ismeretlenül is epésen emlegették, holott legtöbbjüket csupán átiratokból, gúnyversekből ismerték,¹¹ s mindenekelőtt nemzetietlennek vagy érthetetlennek nyilvánították a szerzőket. A konzervatív sajtónyilatkozatok és kritikák fölényeskedő, élcelődő-gúnyolódó hangneme az *Ústökösben* s egyéb fővárosi élclapokban is korán megjelentek, később pedig e karikírozó írások mellett a Lovász-féle *Holnapután kiskedden* című paródiakötetben¹² gyűjteményesen is napvilágot láttak. Ekkorra az irodalmi botrányokon túl belső meghasonlások, összeveszések és kibékülések,

¹⁰ A merész költői portrék módot adtak ugyanis a szerzők elleni későbbi támadásokra is. Lásd erről többek közt Dutka Ákos, Hegedűs Nándor vagy Tabéry Géza visszaemlékezéseit, illetve ILIA Mihály, *A Holnap születése*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 1960 (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 13), 97.

¹¹ Az első antológiának 100 számozott példányát ismerjük, ezenfölül még pár száz jelent meg mindösszesen a nagyváradi Láng József-nyomda révén, Singer és Wolfner bizományában, amelyek többsége azonban nem kelt el. A második antológia kiadását már a pesti Deutsch és Társa vállalta 1909-ben, s 1500 példányban adták ki, melyből többek visszaemlékezése szerint óriási ráfizetés lett, Emőd Tamás szerint például száz sem fogyott el belőle.

¹² *Holnapután kiskedden. Modern poéták verseskönyve melyből a nyájas publikum megtudja, mi módon pöngetik a lantot magyarhon új dalosai*, szerk. LOVÁSZY Károly, Budapest, Kertész István Könyvnyomdája, 1909.

illetve konkrét párbajok, sajtóperek és bírósági ügyek is szegélyezték az új váradi Irodalmi Társaság történetét, mely exponáltságában akarata ellenére is egyfajta védőernyőt biztosított a közben lassan építkező, konszolidálódó *Nyugatnak*.¹³

A *Holnap* körül kibontakozott országos polémia persze több szálon futott. Egyfelől az Ady-epigonság vádját igyekezett kiterjeszteni az antológiában részt vállaló másik hat költőre, másfelől a váradi csoportosulás ellen indult ármánykodásban megjelent a vidék–főváros ellentét is. Pár héttel annak szeptemberi bemutatóját követően Ady az antológiát kiadó *Holnap* Irodalmi Társaság hivatalos alakuló ülésén, 1908. október 15-én, nem véletlenül, hangsúlyosan is igyekezett már cáfolni e vádakát. Cáfolni a vidék–főváros ellentétet s némiképp a megjelenő provinciális elzártságot is (ha valahol, ezt a korabeli Nagyváradon igazán tehette is), butaságnak minősíteni a Pest elleni vélt lázadásban az irodalmi különutasságot, az „irodalmi Barbizont”, s ugyanakkor kiemelni, hogy helyette a magyar irodalom igaz egyéniségeinek akarnak utat törni, tulajdonképpen polifón fórumokat teremtve egy igencsak beszűkülte megszólaló tér helyett.

Az ekkor a váradi Premontrei Főgimnáziumban tanító Juhász Gyula, az egyik *Holnap*-os főszervező, az év tavaszán ugyanakkor nem számolt még a modernség orgánumai közt fellépő esetleges rivalizálással. Míg a *Nyugat* részéről bajtársias kiállást várt, s leveleiben barátainak (így például az időközben Fogarasra került Babitsnak is) erről számolt be, megdöbbenve olvasta Kemény Simon meglehetősen színvonalatlan kritikáját a lapban 1908. október 1-jén. Ez a felületes bírálat – s nem a konzervatív kritika – mondta ki ugyanis először az antológia költőivel kapcsolatban, hogy „ezeknek apjuk, anyjuk, nagyapjuk: mindenük Ady Endre. Még Babits Mihálynak legkevésbé, de neki is”.¹⁴ Mindennek hátterében több okot is felsorolhatunk. A Vajda János életművét és emlékét elsőként a zászlajára tűző antológia nem csupán a konzervatív irodalomszemlélet megfáradt, rögzült kánonjával kívánt szakítani, de sok esetben az egyéb újíto irodalmi törekvéseket – így a *Nyugatot* is – kiegészítve kísérelt meg új értékhangsúlyokat teremteni. Ezzel az új irodalmi-művészeti szemléleteknek irányt s szükségszerűen követendő példát

¹³ Vö. ILIA Mihály, A *Nyugat* és A *Holnap* programja, *Tiszatáj*, 2008. november, 4–8; illetve Uő, *Irodalmi ünnep*, 2008. január 16. www.barkaaonline.hu (letöltve: 2016. június 7.)

¹⁴ KEMÉNY Simon, A *Holnap*, *Nyugat*, 1908. október 1., 214–216. A *Nyugat* szerkesztői nevében Osvát pár sorban a cikk alatt szükségét érezte jelezni, hogy nem értenek mindenkiben egyet, s nem vállalnak közösséget a szerzővel. Mint többek közt Róna Judit is kiemelte, ez Osvát egyedüli írása a *Nyugatban*. Később Ignotusék Juhásznak írott levelükben is elhatárolódtak Keménytől. Vö. RÓNA Judit, *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908*, Budapest, Balassi, 2011 (Babits-kronológia, 1), 476.

(sőt Ady személyében vezért is!) kellett adnia, vagyis a rokon törekvések közt is polemikus helyzetet s némiképp versenyszellemet eredményezett. Így többek szemében akár a „kisajátítás” veszélyét is megtestesíthette, vagyis sokak szemében úgy tűnhetett, az ugyan ócsárolt, de igazán modern irodalmi törekvések vezetőit e váradi tömörülés körül kell keresni. Nem véletlen, hogy e forrongó ősz „hadi készülődéseit” követően, Fenyő Miksa 1909. január 1-jén kelt cikkében egyrészt megvédi *A Holnap*-osokat Rákosiék méltatlan és gúnyos támadásától, de elutasítja határozottan azt az állítást is, miszerint a *moderneknél* jelzőn kizárólag *A Holnapot* kellene érteni.¹⁵

Az adyzmus és az epigonság kiterjesztett vádjában mindenesetre már ezt megelőzően is sikerült kijátszani Adyt (az ismeretes, ámde talányos *A duk-duk affér* 1908. november közepén erre a legfőbb bizonyíték), s tulajdonképpen e harcoknak és táborokon belüli megosztottságoknak is tanúja, lecsapódása, kortörténeti dokumentuma az említett *Almanach*. Mire az megjelent (1909 januárja), a felek (Ady és Hatvany, Ady és *A Holnap*-osok, Ady és a *Nyugat*) tulajdonképpen megbékéltek. Juhász, aki *A Holnap* nevében kemény válaszcikkben replikázott az olvasatában barátait egyértelműen „cserben hagyó” Adynak, vélhetően 1909 január végén békült ki Adyval,¹⁶ aki korábban, 1908 decemberében már Hatvanyinak, Lédának, Nagy Mihálynak¹⁷ és Emődnek is visszakozó leveleket írt – ahogyan ő maga állította – a „hülye cikk”¹⁸ kapcsán, s újabb verseit is ígérte az 1909 tavaszára már készülő második antológiába. Az *Almanach* kortörténeti dokumentum értékét igazolja, hogy e helyütt még e folyamat közepén járunk, hiszen *A Holnap*-osok nevében Dutka Ákos erre adott válaszát is csak ennek lapjain olvashatjuk, aki Juhászhoz és (a szeretett mesterét, Adyt a *Jávorka nótájában* megátkozó) Emőd

¹⁵ „A kötet, melyet Rákosi Jenő a mai irodalom megítélésénél jónak látott értékmérőül venni: a nagyváradi poéták »A holnap« kötete. [...] No hát abban a kötetben van néhány nagyon szép vers, vannak kevésbé sikerült alkotások, utánzott és utánérzett dolgok, de egy sincs, mely Rákosi Jenőt feljogosítaná, hogy a »hóbortosok«, a »hisztérikus zseni« gyűjtőnevével hessegesse el magától azt a kényelmetlenséget, melyet a kötet néhány darabja neki, vagy azoknak a másoknak okozott, kik tehetségtelenségüket és irigységüket abba az epe-zöld formulába fogták össze: »ezt végre meg kellett mondani!«.” Vö. FENYŐ Miksa, *Hadi készülődések*, *Nyugat*, 1909. január 1.

¹⁶ Lásd erről F. DIÓSSZILÁGYI Ibolya, *Költő A Holnap városában. Juhász Gyula nagyváradi éve*, Nagyvárad, Literátor, 1994, 124.

¹⁷ A Holnap Irodalmi Társaság akkori elnöke, Ady váradi barátja és támogatója.

¹⁸ Vö. *Ady levelezése*, II, s. a. r. HEGYI Katalin, VITÁLYOS László, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 2001 (Ady Endre Összes Művei), 108–109, 635. levél: [Ady Endre – Diósi Ödönéknek, Érmindszent, 1908. november 29.]

Tamáshoz hasonlóan nemcsak felszisszen, megbántódik¹⁹ az érthetetlen íráson, de kissé naivan két fontos dolgot kíván közölni Ady *A duk-duk*-beli eltávolodása kapcsán. Mindkettő fontos adalék az irodalomtörténet-írás számára is, hiszen megerősíti, hogy *A Holnap* munkacímű irodalmi havilap terve és kiadási szándéka 1908 végén is aktívan élt, másfelől pedig pragmatikusan közli, hogy az „affér” révén az ellentábor által következetesen hangoztatott adyzmus-vád elcsitulásának a lehetősége is adott, s így az egyéni poétikák megmutatkozására és mérlegelésére is sor kerülhet. Tudjuk, nem így lett.

A viták persze 1909 elején elsődlegesen nem annyira az új irodalom csoportosulásai, fórumai és erős egyéniségei közt, mintsem a „modernkedők” tévesen homogénnek vélt egésze körül zajlottak – főként irodalmon kívüli, ideológiai szempontok szerint. Amint Szénási Zoltán is megállapította, mindezt „leginkább a konzervatív irodalomszemlélet alappilléreit érintő, különböző nemzetkoncepciók és hagyományértelmezések összeütközéseként lehet leírni”.²⁰ A hagyományértelmezési nézetkülönbségekben a konzervatív irodalomszemléletet vallók (és az irodalomnak nemzeti szolgálattételi feladatokat s nevelő célzatot tudatosítók) ugyanis nem a képletes kánon esztétikai módosítását, hanem rögvest annak teljes cseréjét, pontosabban szubsztitúciós veszélyét, rémképét látta. A megerősödni látszó modernnek ellen a vádak ezért szinte minden esetben az érthetetlen, erkölcsstelen és hazafiatlan, illetve dekadens és hóbortos jelzőkben csúcsosodtak ki. Nem véletlen, hogy októberben Apponyi Albert kultuszminiszter is úgy érezte, a „modern elvadulások veszedelme” ellen kell felszólalnia.²¹ Mindezen jelzőknek „*A Holnap*-os” afféle szinonimájává, majd egyenesen gyűjtőfogalmává vált. „»Holnaposoknak«, »dekadenseknek«, »nyugatiaknak«, vagy »moderneknek« nevezék magokat: lényegében egyre megy...”²² – írta a *Magyar Hírlap*ban Bársony István 1909 januárjában.

Mire tehát az *Almanach*ot az olvasók többsége kézbe vehette, már lényegében megtörtént a homogenizáló összemosása eltérő értékelveknél és álláspontoknak, melyben így csupán két tábornak, a nemzetieknek és a nemzetietleneknek maradt hely. Az *Almanach* szerkesztői ezért érezték szükségesek az új irodalom mellett az úgynevezett „nemzetköziség” kérdéskörét is részletesen tárgyalni. Rákosi

¹⁹ Egyenesen azt állítva, hogy *A Holnap* első kötetén immáron a „Júdás csókja is ott ég”!

²⁰ SZÉNÁSI, *i. m.*, 17.

²¹ Vö. levelét Beöthy Zsolt 60. születésnapjára, *Budapesti Hírlap*, 1908. október 3.

²² BÁRSONY István, Irodalmi „modernség”, *Magyar Hírlap*, 1909. január 23., 1. A cikket Ignotusnak címzi, nyílt levél formájában.

Jenő és Ady, illetve a modern irodalom kiválóságainak későbbi polémiái (akár a híres 1915–1916-os Ady–Rákosi-, akár a szintén az első világhégés idején zajló Rákosi–Babits-vita) tulajdonképpen évekkel később is e tengely körül forognak, mindvégig megmaradva az irodalmi értékektől meglehetősen távol eső nemzeti–nemzetietlen ellentétpároknál. A modern irodalom és a vele összefonódott eszmei-társadalmi progresszió, illetve a konzervatív körök és az első világháborút támogató militáns nacionalizmus összecsapásának későbbi vitapozíciói is itt, ekkor szilárdulnak meg tehát! A militáns nacionalizmus az első világháború éveiben a hátszágbeli háborús propaganda szólamai közt, illetve a frontszolgálat érdekében történő mobilizáció jegyében is az úgynevezett modernnek mintegy szűk évtizeddel korábbi felléptét kárhoztatta.²³ E diskurzusban a „modern” poétákat és a „radikálisokat” okolta elsődlegesen a nemzetietlennek mondott hangokért, művészetszemléletért (nemegyszer egyenesen „kávéházakban lebzselőknek”²⁴ minősítve csak őket a fronton harcolókkal szemben) s közvetetten a kialakult helyzetért is, ezáltal a háborús hétköznapokban is tovább éltetve az irodalomból az élet egyéb területeire átültetett leegyszerűsítő képleteket.²⁵ Mindez az értékelvek végzetes kettészakadásának folyamatát is hűen dokumentálja ekkorra.

1908-ban azonban, abban az évben, amikor ingyenessé válik az elemi iskolai oktatás, s az összlakosság szintjén az írástudatlanság a korábban kimagasló 46%-ról mintegy húsz év alatt kevesebb mint a felére csökken, látszólag Magyarország a biztos haladás visszafordíthatatlan útjára lépett. Egy emberöltőnyi idő alatt lakosai

²³ Lásd erről részletesen kötetünkben a *Szavak háborúja* és az „Énekek a nagy idökből” című tanulmányokat.

²⁴ Vö. ezzel kapcsolatosan BALÁZS Eszter, Értelmiségellenesség az első világháború első felében: „kávéházi stratégiák” és „lógós” írók Budapesten, in BIRÓ Annamária–BOKA László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 2.*, Budapest–Nagyvárad, Reciti–Partium, 2016, 153–180.

²⁵ Vö. ezzel kapcsolatban például Kozma Miklós háborús fronton született, korabeli naplórészletét: „Azok akarnak bennünket irányítani és vezetni, akik az irodalomban megcsinálták a perdita-kultuszt? Akik magukat mindenekfölé emelve az Én-kultusz örjögésében csak azok előtt borulnak térdre, kik az irodalomban hasonló marhaságokat írnak? Békén hagyhatjuk őket addig, mert nem fognak számítani és nem jelentenek semmit, amíg egymás nagyságát és zsenijét, valamint babáik legkülönbélebb megnevezhető és meg nem nevezhető részeit imádvá és egymás hangjától megkötyagosodva firkálnak, de Rákosi receptje szerint abban a percben fejbe kell csapni őket, mikor túl hangosak lesznek és a fiatalságot akarják megfogni.” Vö. KOZMA Miklós, *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*, Budapest, Révai, 1932, 325; illetve http://mtdaportal.extra.hu/books/kozma_miklos_egy_csapattiszt_naploja.pdf (letöltve: 2016. június 7.)

számát tekintve háromszorosára nőtt a főváros, az őt példaként követő egykori királyi nagyvárosokban pedig kézzelfoghatóvá vált a kulturális javak fogyasztói bázisának ugrásszerű kiszélesedése (új intézmények és orgánumok létrejötte, a nyomtatott sajtó iránti jelentős igénynövekedés). A Magyar Tudományos Akadémia is ekkor, „ezekben az évtizedekben válik nyelvművelő intézetből az egész magyar tudományos élet központi intézményévé”.²⁶ Irodalom, képzőművészet, zene hármásában egyre erőteljesebben érezhetővé váltak az újító hangok, a szellemi rokonság és a szolidaritás érzése pedig inspirációs forrássá vált²⁷ – ugyanakkor a társművészetek közt egyértelműen az irodalom vívja ekkor még a társadalmi haladás és maradiság elleni harcot. Mindez értékválasztási, ideológiai, történelem- vagy nemzetszemléleti vitapozíciót eredményez, s a művészeteken túl a befogadó közegben is átalakulást, nézőpontváltást sürget. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy az intézményeiben némiképp megerősödő új irodalmi törekvésekkel összefonódni látszó eszmei-társadalmi progresszió – elsősorban a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus – nem *A Holnap* révén jelenik meg. Bár ennek végső címe sokakban azt a képzetet erősítette, hogy a kialakuló szocialista eszmékhez kötődik (így például Kenedi Géza a Petőfi Társaság nagygyűlésén a szocializmus költészeteként interpretálta a teljes antológiát). Mások, például a *Népszava* kritikusa, Bresztovszky Ernő *A Holnap új verseiről*, tehát az 1909-es második antológiájáról írott kritikájában már éppen azt fejtegette, hogy bár ez az új líra szociálisabb, mint elődei voltak, s „forradalmi forrongás” is hevíti, de Babitsot s Juhászt azért marasztalta el, mert véleménye szerint nem eléggé az életből, mintsem csupán könyvekből merítik impresszióikat, vagyis túlzottan esztétizáló, bölcseleők. Ahogyan a *Nyugat* korán vállalt esztétizmusa is kerülni igyekezett – látva e vádakát – az azonosulást és szorosabb együttműködést a várad antológia hirdette elvekkkel, az irodalom cselekvőbb természetével, s főként a körülöttük gyülekező, olykor társadalmi botrányokba keveredő szereplőivel. A poéták közül Adyt s Juhászt kiemelték ugyan, Osvát híres „csillagos jegyzete” pedig Babitsnak tört végérvényesen utat az irodalomba, de a két antológiáról a *Nyugatban* megjelent recenzió²⁸ meglehetősen hűvös tartózkodással viszonyult a

²⁶ ROMSICS Ignác, *Magyarország története*, Budapest, Kossuth, 2017. 379.

²⁷ A *Nyolcak*, a *Nyugat* köre, illetve a zenében Bartók, Kodály és az Új Magyar Zeneegyesület összefogásáról lásd részletesen ROCKENBAUER Zoltán, *Apacs művészet*, Budapest, Noran Libro, 2014.

²⁸ A második kötetről a *Nyugatban* Tóth Árpád jegyez szintén nem túlzottan dicsérő kritikát 1909 tavaszán.

csoportosuláshoz. Talán azért is, mert a fővárosból hamar beláthatóvá vált, hogy *A Holnap* viharos fogadatátása sok szempontból politikai vélemények keresztütteként lesz csak leírható.

1908 szeptembere előtt „viszonylag takaréklángon” égett még a modernekkal szembeni agitáció. Ismerünk több vészjósító írást ugyan az ezt megelőző időszakból is (így a *Budapesti Hírlap* vezércikkét, az *Alkotmány* és a *Katolikus Szemle*, valamint a nagyváradi, szintén katolikus *Tiszántúl* elutasító írásait), de nem feledhető, hogy „hat cikkből ötöt egyetlen ember, az a Göröcsöni Dénes néven publikáló Friedrich István írt, aki mintha az Ady-jelenség eltakarítását érezte volna feladatának”.²⁹ Persze legalább ilyen fontos, hogy az Adyt korábban megnyerni szándékozó lapok (köztük a modern törekvésekre szordínósan nyitott *A Hét*) is fanyalognak ebben az évben az újabb orgánumok megerősödésén. A lap 1908 tavaszi, ironizáló cikke az új irodalmi irányoknak s konkrétan a *Nyugat* gárdájának szól, ezt azonban alighanem a néhány hónappal korábbi, Adyval való kapcsolatteremtésük kudarcra is inspirálhatta.³⁰ E cikkben olvashatjuk: „Egészen körülhatárolt, különvált csoport keletkezett a mi kultúránkban az utóbbi évek folyamán. Ezek a szent Nyugat fanatikussai, az ideszakadtok, az idegenül vergődők, a meg nem értettek, az édenkertből száműzöttek, ezek ama finomlelkű lények, akik törekeny vállalkon hordják a zseni fájdalmait, és keserű mosollyal nyugszanak bele a változtathatatlanba: minden mindegy. Az ember születik, undorodik és meghal: íme ez a Nyugat felé stréberkedő ember tragédiája.”³¹ 1908 szeptemberétől viszont rendszeressé válik az élcelődő, majd egyre haragosabb, erőteljesebben elutasító hangnem a kritikákban, mely immáron a csoportos, kvázi intézményesülő fellépésnek szól. A moderneket elítélő írásoknak szinte kivétel nélkül ezért nem irodalmiak voltak a legfőbb szempontjai. Dutka Ákos e jelenségre reagálva jegyezte meg rezignáltan, hogy az új nemzedék tagjai olyan „tehetségek” voltak, akiket „érkezésük idején egyenkint örömmel fogadott a magyar irodalom. De mikor egy gárdába tömö-

²⁹ N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita: Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*, Spectrum Hungarologicum, 1., 2008, 161; illetve: https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/19856/URN_ISBN_978-951-39-3327-2.pdf?sequence=1 (letöltve: 2016. június 7.)

³⁰ Amint arra N. Pál József is már rámutatott. Vö. N. PÁL, *i. m.*, 161, 400. lábjegyzet.

³¹ MARCO [MÁRKUS László], „E föld a lelkek temetője”, *A Hét*, 1908. március 29. In ADY Endre *Összes prózai művei*, IX, kiad., szerk. VEZÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1973 (*Ady Endre Összes Művei*), 523.

rülve az új idők érkezését dokumentálták, fegyverbe szállott ellenük a tekintélyek egész csapata. Ma tehát *komoly és őszinte esztétikai értékelésről szó sem lehet*.³²

Olyannyira nem lehetett, hogy – bár elmaradt a konzervatívok által remélt év végi „szakadás” *A duk-duk* cikk után, s Ady igyekezett is helyrehozni minden féllal kapcsolatát – a sajtóbeli negatív reflexiók és vádak özöne, valamint a túlzott csinnadratta hatására Babits és Balázs Béla is elbizonytalanodik. 1909 januárjában (levelezésük igazolja ezt) azon morfondíroznak, hogy adják-e egyáltalán nevüket s verseiket a második nagyváradai antológiába, annak ellenére, hogy – mint írták – „utóvégre ők adtak ki bennünket először”.³³ Az elhíresült negatív reflexiók mellett jóval kevesebb figyelmet kapott a pozitív fogadtatás, holott e méltatások (köztük Kosztolányié,³⁴ Hatvany Lajosé,³⁵ Lukács Györgyé,³⁶ Schöpflin Aladáré) azért is hangsúlyozandók, mert többségük válaszolni igyekezett a korabeli kemény elutasításokra, ugyanakkor eleve e vádak értelmetlenségére hivatkozott vagy azok feloldására törekedett.

Schöpflin Aladár 1937-es irodalomtörténeti összefoglalójában, *A magyar irodalom története a XX. században* című szintézisében az 1908-as év irodalmi életét és a fellépő új nemzedékeket mintegy harminc év távlatából vizsgálva is hangsúlyozta egyfelől, hogy az irodalom hivatalos fórumai és a sajtóorgánumok részéről a váradai antológia szerzőit sokkal több támadás érte, mint a *Nyugatot*, másfelől azt is, hogy e tény mögött nemcsak esztétikai viták, hanem nemzedéki konfliktus is meghúzódott.³⁷ Zoltán Vilmos korabeli sorai *A fiatalok* címmel³⁸ szintén ezt a gondolatot támasztják alá: „A gyűlöletes magyar sovinizmus idiótáknak tekinti ezeket a fiatalokat [ti. *A Holnap*-osokat] s a spártai anyák nemzeties önérzetével

³² Lásd DUTKA Ákos, *A Holnap* című írását az *Almanach* 119–120. oldalain. (Kiemelés tőlem – B. L.)

³³ Balázs Béla Babits Mihálynak, OSZK Fond III/190/3. Illetve idézi RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914*, Budapest, Balassi, 2013 (Babits-kronológia, 2), 41.

³⁴ LEHOTAI [KOSZTOLÁNYI], *A Holnap*, *A Hét*, 1908. szeptember 13., 600.

³⁵ HATVANY Lajos, *A holnap*, *Pesti Napló*, 1908. szeptember 23., 3–4.

³⁶ L[UKÁCS]. Gy[örgy]., Új magyar költők, *Huszadik Század*, 1908. november, 432–433.

³⁷ Vö. „A harc nem is a Nyugat ellen indult meg; az első évben nem vették észre, talán nem is akarták észrevenni, hogy a folyóirat valami mást, újat akart, mint a többi meglévő lapok. Írói, újságírói társaságokban folytak viták róla, a beérkezett írók nagyobb része erősen bírálta egyes közleményeit vagy íróit, de ezek a viták nem kerültek nyilvánosságra.” SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Nyugat, 1937, 128.

³⁸ Lásd *Vasvármegye*, 1908. október 6., 229. sz., 1–2.

akarja a mélybe hajigálni őket, mint a kutyakölyköket”, de „Nagyvárad megnyitotta kapuit garabonciás fiainak”. Hogy nem volt túlzás a nemzedéki konfliktusban a korábban emlegetett spártai ifjakra utaló párhuzam, arra a legradikálisabb példa az 1908. december 20-án megjelent, fulmináns Rákosi Jenő-tárca –ő szignóval, ami már egyáltalán nem a költők szövegeivel foglalkozott csupán, hanem a „gőgös, pökhendi”-nek mondott poéták „bajusztalanságá”-ban, „beretvált” képükben is magyartalanságukat, pontosabban a magyarság szimbolikus elutasítását akarta láttatni.³⁹ Négy nappal az *Almanach* sajtó alá rendezését és nyomdába adását megelőzően e nagy terjedelmű cikkében a *Budapesti Hírlap* teljhatalmú főszerkesztője mindemellett különösebb eszmefuttatás nélkül a bolondok közé utalta az antológiában szereplő, érthetetlennek bélyegzett hét költőt. Írása az *Alkotmány* korábbi támadó cikkeinek igen alacsony színvonalára emlékeztetett, megtoldva érvelését azzal is, hogy ezeknek nincs is múltjuk, így csak a jövő kapuját döngetik, a várt holnapot szajkózzák, miközben életükből „kiesett a Ma”. Rákosi ezen írásának részleteit közölte aztán az *Almanach* is, megtoldva a modernekről adott nyilatkozatával.⁴⁰ Kétségtelen, hogy azok a panelek, amelyekre épít, más orgánumban is komoly visszhangra leltek. Ezek a fiatalok örültek, „mintha mind Petőfi *Örültjéből* inspirálták volna magukat”, érthetetlenek, „franczia növényedékek”, tehát idegen minták másolói, s nem is a holnapéi, hanem már részben elmúltak, tehát a tegnapiéi. Ugyanakkor nem is modernek, csak maguk hiszik ezt, legfeljebb „csak kifejezéseikben és manírjaikban ujak”. Végezetül pedig mindaz, amit művelnek, „divat és mulandó” csupán.⁴¹

A Rákosi felvázolta álláspontok mentén szerveződő polémia, amit Beöthy és Apponyi kormánypárti „elvek” mentén legitimált, 1908 év végére valóban „elvadult”, s „a benne való állásfoglalás a kulturális-politikai értékválasztás része lett”.⁴²

³⁹ Elvben idesorolta a debreceni Oláh Gábort is, aki alig három nappal később kikérte magának a „*Holnap*-osságot”, megjegyezve, hogy hívták ugyan őt is, hogy vegyen részt az antológiában, de nem állt be, mert sosem szeretett „társulni senkivel a lelket illető dolgokban...”, majd „szerető és hálás öccse”-ként írja alá Rákosinak szóló, igencsak tisztelgő s köszönő hangnemű, dörgölődző válaszcikkét. Lásd –ő [RÁKOSI Jenő], A Holnap, *Budapesti Hírlap*, 1908. december 20., 3–4; illetve Oláh Gábor válaszáat: *Budapesti Hírlap*, 1908. december 23. Juhászékát ez utóbbi bőszítette csak igazán.

⁴⁰ A kettőt összefoglaló (*Holnaposokról és modernekről*) címmel közölték. Lásd RÁKOSI Jenő, *Holnaposokról és modernekről*, in *Almanach*, i. m., 163–169.

⁴¹ *Uo.*

⁴² Lásd N. PÁL, i. m. https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/19856/URN_ISBN_978-951-39-3327-2.pdf?sequence=1 (letöltve: 2016. június 7.)

Országos és helyi szinten is egyre alacsonyabb színvonalon özönlöttek a támadások a modern poéták és rajongóik vélt serege ellen, köztük rendszeresen a már említett Görcsöni Dénesnek a cikkei, amelyek nemcsak *A Holnapot*, de a *Nyugatot* és a *Huszadik Századot* is elszántan támadták.⁴³ Az alaptalan vádak felületességének szemléltetésére (ti. a magyartalan, érthetetlen, beteges stb. vádakra) elegendő lehet a megkérdőjelezett nemzeti jellegre utalni, melyet – a konkrét versek ismerete nélkül is – több ízben számonkértek, csupán a *Nyugat* választott címe, vagy még inkább *A Holnap* antológia jövőbe mutató címválasztása kapcsán. (Elhallgatva, hogy utóbbi esetében a címvariánsok közt 1908 májusában a „Hétmagyarok” és a „Göncölszékér” is még komolyan felmerült, utalva egyrészt az antológiabeli hét szerzőre,⁴⁴ másrészt azok magyarságára.) Tény, hogy kereken egy évvel a *Nyugat* megindulása után egyre sűrűbb publicisztikai párbajozás dúl újitók és maradiak, haladók és konzervatívok különben egyáltalán nem homogén tábora közt, olykor egyéni vagy intézményi érdekek, sérelmek, sőt talentumok és vérmérséklet szerint is. Rákosi említett cikkére (is) válaszol Hatvany Lajos *A nagyváradi holnaposok és a budapesti hírlaposok harca* című írásával, ebben részletezve és összegezve, hogy első, *Pesti Napló*-ban 1908 szeptemberében közölt tárcája óta – mely az antológia megjelenését melegen üdvözölte – hogyan „vonszolták végig” e kis kötetet „az összes napilapokon rengeteg húhóval”.⁴⁵ Ennek megfelelően Ignotus 1908. december közepén a *Nyugat* hasábjain ír „hadi készülődésekről”, melyeket Fenyő Miksa folytat hasonló címmel az ünnepeket követő első számban, 1909 legelején, ebben szintén Rákosinak címezve elsődlegesen válaszát.⁴⁶

A közvetetten az *Almanach*-ban is folytatott vita tehát ennek az eszmetörténetileg is fontos konfliktuscsoportnak és társadalmi lecsapódásainak a színtere. Szerdahelyi Sándor és legfőképp a bevezetőt író Zuboly e jelenség kapcsán a szerkesztők józanságával oknyomozói feladatokat is fel akartak vállalni. Az egyik alcím értelmében „régí írók és útban lévő fiatalok” közti, országos méreteket öltő

⁴³ Meglehetősen alacsony színvonalon, főként az *Alkotmány* és a *Katolikus Szemle* hasábjain. Ez utóbbi állandó szemléjében *A Holnapot* is alaposan megtámadta. Vö. GÖRCSÖNI Dénes, Folyóiratok szemléje, *Katolikus Szemle*, 1909. február 1., 203–204.

⁴⁴ A csillagképet alkotó hét csillag is erre volt jelképes válasz.

⁴⁵ Ebben azt is hangsúlyozza, hogy akár tetszik, akár nem, „A holnaposok ma éppúgy irodalmi irányt jelölő fogalom lett, mint volt egykor a Tízeké, az Auróra köré s a Test-öröké”. Vö. HATVANY Lajos, *A nagyváradi holnaposok és a budapesti hírlaposok harca*, *Huszadik Század*, 1909. január 1., 66–74.

⁴⁶ IGNOTUS, *Hadi készülődések*, *Nyugat*, 1908. december 16; illetve FENYŐ Miksa, *Hadi készülődések*. (válasz Rákosinak), *Nyugat*, 1909. január 1., 48–51.

polémiáról, illetve az irodalmon túlnövő, a napisajtót ellepő vádak kapcsán nemzeti eszme és nemzetköziség vitapontjairól nyújt színes palettát a kötet, melynek fontos kiemelnünk demokratizmusát. A mértéktartó s minden oldalnak teret engedő szerkesztői elképzelés ugyanis a teljes újságírói spektrum bemutatkozásának, véleménynyilvánítási igényének akart eleget tenni, akkor, amikor amúgy messze nem egyenlő arányokról beszélhetünk még sem a fórumok, sem a képletes oldalak és valós táborok terén.

A több mint 400 oldalas kötetnek a legmeghatározóbb, *Az új irodalom körül* című fejezete szimbolikusan Ady Endre írásával kezdődik.⁴⁷ *A magyar lelkek forradalma* – választott cím nyilvánvalóan erős kezdés, s nem csak irodalmi vonatkozásokkal bír. Fontos már amiatt is, mert ez az első alkalom, amikor közvetlenül, vagyis egy laptestben válaszolhatott Ady Rákosinak s több őt gúnyolva meg nem értőnek. A politizáló alkatú költő a maga publicisztikai jártasságával és remek argumentációs készségével válaszol az „élő halottaknak”, igaz, némiképp más logikával már, mint tette azt pár hónappal korábban. Többek neve ugyanis a Nagyváradon rendezett *A Holnap*-esten felolvasott Ady-előadásban is előfordult, még 1908 szeptemberében: „Öljük meg Homérosztól, Danté-tól, Voltaire-től, aki csak utunkba akad, Beöthy Zsoltig, Rákosiig és Szabolcskáig.”⁴⁸ Itt azonban Ady érvelése továbblép. „A francia forradalom azt hirdette, hogy vannak halottak, a kiket nem lehet elégszer megölni. [...] Nálunk vannak élők, a kik halottak s a kiket fölösleges fáradság volna még alaposabban megölni.” A *Magyar lelkek forradalma* ennek megfelelően már egy megtörtént „áttörésnek”, „szellemi erupció”-nak a tudatát, visszafordíthatatlanságának a tényét hangsúlyozza, amely nemcsak a moderneken több ízben is gúnyolódó Szabolcska Mihályt⁴⁹ („Lantverő Mihályt”), hanem vele együtt a konzervatív szemlélet derékhadát is egyértelműen

⁴⁷ Az *Almanach*ban alfabetikus sorrendben szerepelnek a szerzők eltérő irodalomszemléletet képviselő írásaikkal.

⁴⁸ ADY Endre, [A Holnap], *Nagyváradai Napló*, 1908. szeptember 29. In ADY Endre *Összes prózai művei*, IX, kiad. VEZÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1973 (Ady Endre *Összes Művei*), 269.

⁴⁹ Szabolcska különben a modern irodalom elleni 1908-as roham több szakaszában is jeleskedett. A váradai antológia megjelenését követően közölte például a *Budapesti Hírlap* október 16-i számában (*Fiaim, csak énekeljetek* címmel) lekicsinylő versét. Ady szintén verses „válasza” (*Üzenet Költőcske Mihálynak*) következő évben, a *Független Magyarország* 1909. április 11-i számában jelent meg, már *A Holnap* antológia újabb, 1909-es kötetének megjelenése után.

a múltba visszahúzó, idején túlnőtt, letűnőfélben lévő erőként⁵⁰ értékelte. „[...] nekik, Jenőnek, Pálnak, Zsoltnak [ti. Rákosinak, Gyulainak és Beöthynek], valamennyinek nincs közük ahhoz, ami történt.” – olvashatjuk. Az intellektuális forradalom ugyanis végre „megvan” – szögezi le Ady, „talán elbukik, talán ér el valamit”, de a lényeges s bizonyos az, hogy „egy ideák nélkül élő országra sikerült rábocsátanunk azokat a veszedelmes ideákat”, melyek révén „soha magyarabbul, bátrabban nem ébredt föl még a sokszor félreismert magyar géniuszt”.

Az évkönyv szerzőinek névsora önmagában is jelentős, és sokat ígér. Beöthy Zsolt éppúgy helyet kapott benne, mint Ágoston Péter, Prohászka Ottokár éppúgy, mint Jászi Oszkár vagy Szabó Ervin. Az addigra véleményüket markánsan megfogalmazók, mint például Szabolcska, Rákosi vagy Kenedi, nem mondanak tulajdonképpen újat, velük e lapokon is higgadtan érvelve szállnak vitába többen, így Ignotus, Hatvany vagy éppen Schöpflin. A haláláig kormánypárti képviselő Mikszáth tulajdonképpen naivan azt fejtegeti, hogy nem kell sem túlértékelnünk, sem megijednünk az újtól, a modernektől, ez a körfogás az élet rendje. A délvidéki német polgári családból származó, asszimiláns Herczeg Ferenc, aki – akárcsak Mikszáth – mindvégig támogatta Tisza István politikáját, és megalapításától szerkesztette a maradi ízlést képviselő *Új Időket*, már más álláspontot képvisel, az egyéniséget emeli ki, s nem szavaz bizalmat a csoportosulásoknak: „A költő, ha egyéniség, magában jár.” Ezzel tulajdonképpen eleve ítéletet is mond, mintegy megismételve a Horkayné álnéven jegyzett ismert cikkében állítottakat, mely *A duk-duk* közvetlen előzményének tekinthető: „Ady Endrének kegyetlen irtóháborút kellene indítani az iskolája ellen, mely abból él, hogy kilószámra kiméri az ő húsát”,⁵¹ amit e helyütt megtold azzal is, hogy ezen ifjak „átoknak tekintik magyar voltukat”. Előnyére szól ugyanakkor a tény, hogy az általa elnökölt Egyesület éves almanachjában olyan szerkesztőknek adott végső soron lehetőséget, akik mindkét felet meg kívánták hallgatni és szólaltatni.

Kenedi Géza *Almanach*-beli rövid írásában is (annak ellenére, hogy az *A nemzetköziség körül* címet viselő blokkban szerepel) megismétli, hogy a „kozmpolita irányokat” az irodalom terén veszedelmesnek tartja, „mivel megrontják a magyar gondolkozást és bomlasztják a nemzet erkölcsi erejét”.⁵² Pedig ezen „irányok” költőinek többsége közölt addigra már *A Hétben*, a *Vasárnapi Ujságban*, sőt töb-

⁵⁰ ADY Endre, *A magyar lelkek forradalma*. Lásd az *Almanach* 102–103. oldalán.

⁵¹ HORKAYNÉ [HERCZEG Ferenc], Ellesett párbeszédék, *Új Idők*, 1908. október 25.

⁵² Lásd KENEDI Géza, *Kozmpolita irányzat veszedelme* című írását az *Almanach* 316. oldalán.

ben az *Új Idők*ben is. (Ez utóbbi külön válogatást is közölt az antológiából még a botrányok, s legfőképp *A duk-duk affér* előtt, ahogyan 1908 augusztusában a *Szeged és Vidéke* is bemutatkozási teret engedett az antológia költőinek.)⁵³ Kabos Ede – aki pár évig a *Budapesti Napló* főszerkesztője is volt – találónan ironikus címadással (*Horror juventutis*) ezt a helyzetet jellemzi. „Mert a fiatalok nem is mozgolódnak valami különösebben. Ugyan mit is csinálnak? Társaságot akartak alapítani? De nem alapítottak. Ujságra gondolnak? De máig sincs ujságjuk s az egyetlen folyóiratuk [a *Nyugat*] kéthetenként egyszer tud megjelenni, akár egy ólomlábu akadémiai folyóirat. A fiatalok egész mozgolódása annyi, hogy dolgoznak, verseket, novellákat irnak s – legtöbbször saját költségükön – könyveket adnak ki. Pedig volna okuk mozgolódní. [...] Ellenben az öregek! Irodalmi társaságok megnyitóiban, maradi ujságokban, sőt szuggerált kultuszminiszteri nyilatkozatokban is folyton pocskondiázzák a fiatalokat.”⁵⁴

A teljes elutasítás mellett az évkönyv több írásában is megjelenik Ady elkülönítési, leválasztási kísérlete is,⁵⁵ hol empátiával, hol az új irodalom és a betegesség vádjának elmaradhatatlan összemosisásával. Dr. Mikes Lajos – aki 1903–1904 között a *Magyar Génius* újságírója is volt, 1908-ban pedig a *Budapesti Hírlap* szerkesztésében jeleskedett⁵⁶ – ekkor közölt rövid cikkében⁵⁷ a jól bevált módszerrel él, azzal, amivel pár héttel korábban, 1908 késő őszén az *Új Idők* is próbálkozott. Tehetségnek s „nagy lírikus”-nak nevezi Adyt, akinek verseiben a magyar nyelv olykor „biblikus fenségig” emelkedik, s akinek tisztánlátásában a magyar viszonyok züllöttségén való elkeseredést kell meglátnia az olvasóknak, de aki „maga sem emelkedett még ki teljesen” a züllöttségből. Verseinek egy része ugyanis „sárral, piszokkal, izléstelenséggel, beteg tulzással és korhely érzékiséggel” van keveredve. Ezért most „lelkinyomorékok hamis bálványa”, de – mint a cikk szerzője reméli –,

⁵³ Utóbbi nyilván Juhász Gyula révén, *Mutató A Holnap-antológiából* címmel. *Szeged és Vidéke*, 1908. augusztus 28., 197.

⁵⁴ Lásd az *Almanach* 146–147. oldalain.

⁵⁵ Ady „leválasztásának” a kísérlete már *A duk-duk affér* előtt is megkezdődött. A *Pesti Futár* 1908. október 5-i számában olvashatjuk például: „ami a Holnap című irodalmi társaságban fiatalság és szép szándék, mi is üdvözljük. Azt pedig, ami benne vidékies, értetlenség, nem vesszük komolyan. Ady Endrének valóban van néhány gyönyörű verse, de akik köréje csoportosultak, azok majdnem semmit sem érnek”.

⁵⁶ Mindezekén túl az irodalomtörténet Klára lánya révén is számontartja, hiszen általa lett 1921-ben a költő Szabó Lőrinc apósa. A fiatalok titokban, szülői beleegyezés nélkül kötöttek házasságot, amit Mikes kezdetben ellenzett.

⁵⁷ Lásd *Jegyzetek a legújabb irodalomhoz* címmel, az *Almanach* 148–149. oldalain.

ilyen téren történt megtévelyedését lelki tisztulás követi majd. Ráadásul az őt követőknek is van felelőssége mindebben: „ez a korházba és tébolydába való emberi állatsereglet csaholja, üvölti, bömböli manapság Ady nagyságát és dicsőségét, elriasztva a költőtől az igaz megértőket és elnyomva a tiszta szeműek és egészségesek hangját”. Aligha kell magyarázni, kikre gondolt Mikes. Ráadásul azt is értésünkre adja, hogy a modernnek, „ez a rokkant had”, amelynek – mint megtudjuk – nincs érzéke a költészethez, s nincs „semmi mértéke a szépségről és az igazságról”, mi több még hite sincs a múltban, tehát e társaság kihasználja csupán s tétűtra viszi az „új nagy tálentumot”. Mások – például Szabolcska is – éppen az ifjakat biztatják Ady ellenében. „Ők Ady Endrét vallják vezérekül, holott van a seregben egynéhány, a ki különb legény Adynál.”⁵⁸

Többen a felkért véleménynyilvánítók közül – főként *A nemzetköziség körül* címet viselő blokkban, mely önmagában tizenhét írásnak adott helyet – az irodalmi törekvéseket egyenesen a politikai szereplőkkel mosták össze. Apáthy István itt közölt írásában a „Modernség”, „Szabad gondolat”, „Új Magyarország” és „Holnap” jelszók alatt egyesülőkről beszél, akiknek ráadásul közös vonásuk „nem az ifjúság, hanem az érvényesülésnek még eddig ki nem elégített vágya”. Visszatérő motívum lesz ugyanis (főként a viták 1909-től alakuló menetében, a konzervatív erők rögtönzött vádjainak látványos alaptalansága mentén), hogy egy adott ponton túl többen érvelésüket leegyszerűsítik, és az új irányok felléptét s az egész polémiasorozatot csak szenzációhajhászásnak, egyszerű reklámfogásnak gondolják. Semmilyen újról nincs itt szó – mondják –, csupán figyelemfelhívásról, bármi áron, s ez lehet politikai és költészeti egyaránt.

Az ezekhez hasonló felvetések 1908 őszétől egészen az év legvégéig kerültek lejegyzésre. Jelzésértékű ugyanakkor, hogy két nappal azt megelőzően, hogy Zuboly kiteszi képletesen a pontot az *Almanach*-beli előszava végére, a kor egyik legjobb szemű kritikusja meglehetősen előrelátó levelet fogalmaz a közeljövőre nézvést Adynak. „Kedves Ady, olvasta Rákosi Jenő Holnap-cikkét? Úgy érzem, s gyanítom, nagy harc készül ellenünk, akik meg akarjuk csinálni az új magyar irodalmat. Hallom, a Kisfaludy Társaság nagygyűlésén Beöthy készül folytatni, amit Rákosi megkezdett, s bizonyára lesznek mások is, akik szekundálnak nekik. A lehető legrosszabbkor támadnak ránk: akiknek kutya kötelességük volna velünk lenni, vagy gyöngék, vagy félnékek, vagy indolensek, vagy irigyek. Hatása alatt állunk egy ügyetlenül kezdett s az emberek gyöngesége miatt időnek előtte elvetélt alakulás csödjének. Orgánunkunk nincs, amelyben ellensúlyozni lehetne azt a hatást,

⁵⁸ Lásd az *Almanach*-ban *Ma, holnap és holnapután* című írását a 179–181. oldalakon.

amelyet a publikum előtt nagy tekintéllyel bíró emberek zárt csatarendben való felvonulása okvetlenül fel fog kelteni. A Nyugat erre kicsiny, zárt körű, a hitele még nem eléggé konszolidált arra, hogy olyan régi s tradicionális tekintélyekkel győztesen szembe tudjon szállni. A pillanat veszedelmes, úgy visszalökhetnek, hogy tudja isten, meddig nem tudunk feltápáskodni. Meg is vagyunk hasonolva: a Nyugat támadása a Holnap ellen, a maga Dik-duk [sic!] cikke, meg más dolgok olyan zavart és széthúzást támasztottak a között a nagyon kevés ember között is, akik becsületesen fogja fel a dolgokat – az ellentábor vagy nagyon jó taktikus, vagy fene nagy szerencséje van, hogy most szervezi a rohamot.”⁵⁹

Meglehet, az ellentábornak valóban szerencséje is volt, Schöpflin Aladárnak mindenestre igaza lett. 1909 januárja már nem is hadi készülődésekről, hanem egyenesen nyílt háborúskodásról szólt. A csapatok mozgásba lendültek: a Petőfi Társaság 1909. január 6-i ülésén Kenedi Géza fölolvasta az antológiáról készült „elmélkedés”-ét (*Fagyöngyök* címmel), s ebben „dekadens, szimbolikus és beteges irodalmi irány”-ról beszélt, majd őt követte Lampérth Géza kifejezetten *A Holnap*-osok ellen írt csipkelődő versével (*Magyar virágharc*), amelyet minden jó érzésű irodalomszerető figyelmébe ajánlottak. Herczeg Ferenc e nagygyűlésen is megismételte, hogy „amit iskolának vagy iránynak szokás nevezni”, az nem egyéb, mint tehetségtelen utánczó csoportosulása...⁶⁰ Hatvány ekkor, ezek hatására ragad ismét tollat – sokadszor⁶¹ – Ady és társai védelmében,⁶² alig két héttel korábbi, említett, az 1909-es esztendő legelső napján közölt írását követően. A nagyváradi kormányhű napilap, a *Szabadság* ugyanekkor csokorba gyűjtve közli az antológiát bíráló pesti írásokat, s több irodalmi botrányba igyekszik belekeverni helyi szinten is az egyes *Holnap*-os szerzőket. Bársony István Ignotusnak címzett nyílt levelében (*Irodalmi „modernség”*) a *Magyar Hírlap* hasábjain pedig így összegez: mindez csupán „homályos, kapkodó, bizarr, erőltetett, beteges szenvedés”.⁶³

⁵⁹ SCHÖPFLIN Aladár *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. BALOGH Tamás, Budapest, Pannónia, é. n., 51–52.

⁶⁰ Lásd többek közt RÓNA, *Nap nap után... 1909–1914, i. m.*, 36.

⁶¹ Az *Almanach*-ban *A boczónádi ismeretlen* című esszéje Ady védelmében születik, de tulajdonképpen az Aranytól Adyig vezető utat is feltérképezi, a lírai antológiák jelentősége tükrében.

⁶² HATVANY Lajos, *Irányok és tehetségek, Népszava*, 1909. január 15. – melyben többek közt így ír: „A Petőfi Társaság rokkantjai *egészséget* hazudnak. Ezért nincs köztük igazi költő.”

⁶³ BÁRSONY István, *Irodalmi „modernség”, Magyar Hírlap*, 1909. január 23., 1.

Ebben a hosztilis hangulatban az *Almanach* bevezetőjének józan hangneme még üde színfoltnak, a tematikus választást tekintve pedig telitalálatnak számított, hiszen rögvest az újév legelején igazolódni látszott, amit Zuboly 1908 telén érzékeltetett, miszerint nemcsak azért okulhat ezen összeállításból minden olvasó, mert „háborúra készülő csapatok állomáshelyének, emberállományának” kijelölését láthatja meg, hanem azért is, mert az ütközet „ágyúk zenéje mellett is megindult”.

Évtizedek távlatából visszatekintve a *modern* jelzőnek és az ekkor használt gyűjtőfogalomnak legalább három, jól elkülöníthető jelentésrétegét különböztethetjük meg.⁶⁴ Ezek közül alighanem mindet megtaláljuk e korabeli vitákban, meglehetősen konfúz módon. Mindenekelőtt a modern mint új, s mint ilyen, *viszonyító* jelentésében, tehát a legfrissebb értelmében. *Tartalomleíró* értelmében már inkább a ’korszerű’ szinonimája a szó, vagyis egy képletes, mindenkori mának megfelelő, de legalábbis a múlttól (fokozatosan vagy radikálisan) eltávolodó, s új kifejezési módokat is kereső jelentésben, s ebből adódik *tartalomértékelő* jelentése is, mely a ’haladó’, illetve a ’visszahúzó erőkkkel és hagyomány szemlélettel tudatosan szakító’ értelmét hangsúlyozza. A modernnek, a modernisták mint gyűjtőfogalom e kontextusban a tartalomértékelő jelentésréteg miatt kerültek igazi pörölycsapások alá. A „mai irodalom” körüli polémiát és nézetkülönbségeket tárgyalandó, az *Almanach az új nemzedék és a legújabb irodalom* jelzős szerkezetekkel látta el fejezetcímeit. Nem beszélt tehát tudatosan modernekről, mely jelző csak a felkért véleménynyilvánítók írásaiban és címadásaiban jelentkezett, helyette megmaradt a tudatos viszonyító, tényközlő leírásnál. Ebből adódóan többen elméleti bevezetőkkel, okfejtésekkel kezdték írásaikat, hogy a „régis és új” nemzedékekről, apák és fiúk harcáról meglehetősen homogén módon értekezzenek. Az új, a modern, az ifjú, sőt olykor a kozmopolita és a nemzetietlen már e ponton tulajdonképpen összefonódó jelzői lesznek képletesen véleményazonos (de a valóságban nagyon is távol álló) egyéneknek, szerzőknek, társadalmi és művészi csoportoknak. Meglehet, hogy az irodalom és immáron az irodalmi élet hipotetikus kettészakadásának veszélye sokak szemében ekkorra túlon túl is reálisnak tetszett, de legtöbben az új nemzedék szerzői termését csupán mint minden fennálló értéket tagadó, köztük a nemzeti jelleget is kikezdő, anarchiát gerjesztő jelenséget akarták láttatni.

Hogy ez a láttatás nem járhatott hosszabb távon sikerrel, azt Ignotus írásának pár sora már érzékelteti, mely a megváltozott olvasói, befogadói igényeknek adva hangot leszögezi, hogy nem ismer az irodalom számára más kötelességet, mint

⁶⁴ Lásd erről Nádasy Ádám tipológiáját. Vö. NÁDASY ÁDÁM, A „modern” és a belőle képzett fogalmak jelentéshasználata és története, *Replika*, 1998. június, 30. sz., 33–40.

hogy művészi és igényes legyen. Ugyanakkor reményét is kifejezi, hogy az új olvasók tábora nem olyan költőkre vágyik ezentúl, akik „nem tudnak egyebet, mint utánozni a halottakat s meg nem érteni az élőket”.⁶⁵ A folyamat nem állt le, a harcok, mint jeleztem, az első világégés idején is még dúltak, újfent kiéleződtek az eltérő irodalomeszmények képviselői közt, de már 1909 júniusában, a *Nyugat* első Ady-számában⁶⁶ is fontos demonstrációk jelezték az idők változását, az erőviszonyok elmozdulását, s az újító irányzatok közt is a dominanciák letisztuló folyamatait.

Ezen folyamatok felől is elsődleges jelentőségű a Budapesti Újságírók Egyesületének éves *Almanach*-ja, valóban „szellemi térképázlat”, ahogyan Zuboly nevezte, mely kortörténeti dokumentumaival „jelölője háborúra készülő csapatok állomáshelyének, emberállományának, harci készségének és a harcot inspiráló tűzfészek hollétének”. Igazi forrás és iránytű ma is mindazoknak, akik árnyaltan akarják vizsgálni e szellemi ágyúk hangzajában is a magyar irodalom és szellemtudomány korabeli vitáit és állapotát, „irodalmi, zsurnalisztikai és kritikai” témák korhű lenyomatait.

⁶⁵ Lásd Ignótus írását az *Almanach* 139–145. oldalain.

⁶⁶ Ebben Osvát kérésére sorakoznak fel a kortársak és a *Nyugat* szerkesztői Ady mögött, ahogyan Schöpflin írja, „csoportosan, tüntetésszerűen”. Hatvany Lajos itt már az egész generációra és az őket befogadó folyóiratra vonatkozó kanonizáció tudatos tényét is rögzíti, kiemelve, hogy a közvetítés „*publicum és írótság között*”, tehát az irodalmi nevelés „*az irodalmi folyóirat dolga*”. Lásd a *Nyugat* 1909. júniusi tematikus számát.

A Holnap „kültagjai” és a karrier

Két évnnyitány

„Ez a könyv hét poéta írói arcképét adja. Erre a hét arcképre jutott mindenből, ami a magyar irodalomból tellett, gúnyból, epéből, babérból.” E sorok *A Holnap* országos visszhangot kiváltó s botrányokat is kavarázó első antológiájába dedikációként kerültek, alig pár hónappal annak megjelenését követően. A Nagyváradon, 1908 kora tavaszán megfogalmazódó modern irodalmi törekvések (melyek alapvetően új irodalmi folyóiratot céloztak, de végül antológiaként is csak megkésve, az év szeptemberében ölthettek tárgyias formát) többek szemében egy új, az irodalmon túllépő szellemi mozgalom kialakulásának veszélyét hordozták, *A Holnap* antológiákban szereplőkre ezért egyként az erkölcstelen, hazafiatlan, érthetetlen bélyeget sütötték. A kezdeti sikerek mellett a rájuk zúduló országos ösztüzet s a minden irányból érkező epés támadásokat tematizáló bejegyzés Dutka Ákos tollából való. Vele egy időben dedikált a jó barát,¹ Juhász Gyula, s az ekkor még leginkább csak a váradai társaság benjáminjaként ismert Emőd Tamás is, 1908. december 12-én. A dedikációk Rozsnyay Kálmán kötetébe kerültek, melyet Balázs Béla kivételével később minden költő pár soros vagy olykor egész oldalt kitevő dedikációval látott el.² Ady, aki a szóban forgó kötetet Rozsnyaynak ajándékozta,³

¹ Ők ketten az antológia megjelenését követően megalakult Holnap Irodalmi Társaság titkári feladatait is ellátták. Erős lelki barátságukat mutatja, hogy Juhász pár hónap múltán, 1909 tavaszán már Dutka esküvői tanúja lesz, s később annak Ágnes nevű leánygyermeke keresztapaságát is elvállalja.

² Az antológiát Babits és Miklós Jutka csak évek múltán dedikálta.

³ Ezt később Rozsnyay az újabb, 1909-es antológiával egybekötve őrizte, s a két kötet így, kolligátumként került később a PIM Kézirattárába. Vö. „*A Holnap*” antológia szerzőinek dedikációja Rozsnyay Kálmánnak az antológia lapjain [és mások bejegyzése] 1908–1921. PIM, Kézirattár A 144. A hat poétán kívül a második antológia előszóírója, Kollányi Boldizsár dedikálja még a kötetet, de megjegyzéseket találunk benne a szegedi Pálos Endrétől (Juhász Gyula barátja, eredeti nevén Eisner Manó), illetve a tulajdonos Rozsnyay Kálmántól is.

irodalomtörténetileg is fontos pillanatban, a hírhedt *A duk-duk affér* hullámveréseit követően dedikált, elsőként: „Rozsnyaynak a Duk-duk ügy részleteit beszélgetve, teljes, de egyelőre diszkrét megbánással, egyébként pedig szeretettel – Ady Endre”. Az időrend felől tekintve Ady sorait a „váradai hármaknak”⁴ (valószínűleg egy asztalnál történt) baráti bejegyzései követték tehát, s e dedikációk annak a Rozsnyay Kálmánnak szóltak, akit néhány hétig nem utóbb méltán híres gyűjtőszemvédele,⁵ mint inkább a korban hírhedt életvitele állított *A Holnap* körüli események középpontjába a következő év januárjában.⁶ Juhász, Dutka és Emőd talán még nem sejtették, hogy e dedikáció időpontját követően kell majd igazából szembenézniük az eddiginél is komolyabb pörölycsapásokkal a konzervatív irodalom, sőt a nagypolitika képviselői részéről is.⁷ E meglehetősen sűrű, külső támadásoktól és belső meghasonlásoktól is terhes hónapokat ugyanakkor *A Holnap* mindössze pár évre kiterjedő működésének legtermékenyebb periódusa követi.⁸

A forrongó őszt, amit 1908 szeptembere hozott, s még inkább a polemikus, vitákban és vádaskodásokban csapongó telet látszólag még viszonylag nyugodt hónapok előzték meg. 1908. március 19-én a nagyvárad *Szabadság* című napilap adta hírül, hogy egy új irodalmi társaság alakult a városban, s bár ennek részletes programja még nincs megállapítva, első matinéját május 3-ra tervezik. Maga *A Holnap* néven ismert korszakos antológia mindazonáltal összetett okok miatt

⁴ A hét poéta közül leggyakrabban értelemszerűen Juhász, Dutka és Emőd érintkezett egymással, akik Nagyváradon éltek és alkottak ekkor.

⁵ Az antológiákban szereplő hét poéta és a hasonló nevet viselő irodalmi társaság (mely a poéták mellett velük rokonszenvező, haladó szellemiségükkel, eszméikkel és társadalmi célkitűzéseikkel egyetértő tagokból állt) utóélete több esetben éppen a Rozsnyay-féle tárgyi emlékekből, összegyűjtött remiszenciákból építkezhetett, illetve innét rekonstruálható, ez képezte ugyanis a Nagyvárad városa által 1943-ban megvásárolt gyűjtemény törzsét, mely révén létrejöhett a nagyvárad *Ady Emlékmúzeum*.

⁶ Az esetről és Rozsnyay életútjáról remek tanulmányt közölt 2008-ban Bíró-Balogh Tamás. Korábban Hegedűs Nándor is részletesen beszámolt az esetről. Vö. BÍRÓ-BALOGH Tamás, *A Holnap* társaság „botrányos” kültagja. Rozsnyay Kálmán Nagyváradon, *Tiszatáj*, 2008. november, 115–135; illetve HEGEDŰS Nándor, Újabb adatok Juhász Gyula nagyvárad *napjaiból*, *Irodalomtörténet*, 50. évf., 1962, I. sz., 120–130.

⁷ Elégséges, ha itt csak az egy bő héttel e dedikációkat követően (tehát 1908. december 20-án) megjelenő híres Rákosi-tárcára utalunk, melyben egyszerűen bolondnak, „hóborosoknak” nevezi *A Holnap* szerzőit.

⁸ *A Holnap* aktív időszakának krónikáját a centenáriumi évben, 2008-ban Péter I. Zoltánnal közösen közzétük. Vö. BOKA László–PÉTER I. Zoltán, *A Holnap* rövid kronológiája, *Várad*, 2008, 7. sz., 26–29.

csak szeptember 1-jén jelent meg (akkor is első körben csupán száz számozott bibliofil példányban), mégis minden várakozást felülmúló országos visszhang övezte, melyben jellemzően nem az elismerések, hanem a meghökkenő, megbotránkozó, sőt gúnyolódó hangok kerültek túlsúlyba. E dedikációkkal nagyjából egy időben ugyanis a váradi költői csoportosulásnak és híveik egyre szélesedő táborának mindenekelőtt a hivatalos, konzervatív irodalomszemléletet képviselők támadásaival kellett – nagyrészt a *Nyugat* helyett is – szembenéznie.⁹ A századelő új, formálódó irodalomeszményét hangosan és olykor naivan hirdető társaság későbbi történetét az irodalmi vitákon túl viszont konkrét párbajok és pofozkodások, bírósági ügyek is szegélyezték. Az alábbiakban e viták és nemkívánatos események fényében két évnvtányról (1909 és 1910) lesz szó elsődlegesen, pontosabban ezek mentén *A Holnap* olyan botrányokat kavaró „kültagjai”-ról, a költői kezdeményezésben egyéni karrierlehetőséget látókról, akik tudatosan vagy akár jó szándékkal, de az országos polémia közepette egyértelműen hozzájárultak a költői hetesfogat úttörő hangjainak későbbi elhalkulásához, s közvetetten felgyorsíthatták a társaság megszűnését is. Az ugyanis, hogy sokak szemében eleinte kényelmetlenné, majd látszólag „kevésbé fontos”-sá,¹⁰ illetőleg idővel kifejezetten terhessé vált az olykor nagyon is kelletlen rivaldafénybe került poétákon túlnövő, azzal közel azonos nevet viselő, már az első antológiát is jegyző, de „hivatalosan” csak annak megjelenését követően (1908. október közepén) megalakuló helyi irodalmi társaság, az ilyen kétes visszhangú eseményeknek és karrierépítési szándékoknak is köszönhető. *A Holnap* antológia¹¹ és a kisbetűs névelővel írt Holnap Irodalmi Társaság 1911-es elhalkulásának összetett okai közt éppúgy számolhatunk ezzel, mint a lejárato kampányok erejével, hatékonyságával, a kezdetektől fennálló

⁹ Schöpflin Aladár 1937-ben is így emlékezett: „A harc nem is a Nyugat ellen indult meg; az első évben nem vették észre, talán nem is akarták észrevenni, hogy a folyóirat valami mást, újat akart, mint a többi meglévő lapok. Írói, újságírói társaságokban folytak viták róla, [...] de ezek a viták nem kerültek nyilvánosságra.” In SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Nyugat Kiadó, 1937, 128. A *Nyugat* és *A Holnap* programjairól, különbségeiről mindenekelőtt Ilia Mihály adott értékes összefoglalót több írásában is. Legutóbb: ILIA Mihály, *A Nyugat és A Holnap programja. Tiszatáj*, 2008. november, 4–8.

¹⁰ Tóth Árpád írja *A Holnap újabb verseiről*, tehát a második antológia megjelenését követően, hogy „a Holnap mint Társaság talán mégsem olyan fontos”. Vö. TÓTH Árpád, *A Holnap új könyvéről, Nyugat*, 1909. június 16.

¹¹ A hét költőre utal az antológia címének hét betűje. A korábbi névvariánsok (Hétmagyarok; Göncölszekér – utóbbi hét csillagja révén) is tudatosan a hét költőre utaltak.

tőkehiánnyal, a *Nyugat* megerősödésével és Budapest mindenkori vonzerejével, az antológiákban szereplők Váradról való elkerülésével (főként Juhász távozásával), s azzal a felhígulási folyamattal is, mely ideológiák és társadalmi folyamatok révén magán *A Holnapon*, majd a Holnap Társaságon is túlnöve, mozgalommá szélesült.

Többfrontos harcok

A Holnap kirobbantotta vita fordulópontot jelent konzervatívok és modernnek korábbi vitájában.¹² Az antológia megjelenésétől számított pár hét alatt s az azt követő hónapokban a korabeli irodalmi élet szinte valamennyi meghatározó képviselője megfogalmazta véleményét *A Holnap*-osok és általában a modern irodalom (és annak „veszedelme”) kapcsán. Üdvözölve vagy kárhóztatva azt, az esetek döntő többségében az értékelésekbe nemzeti, szociális és világnézeti faktorok keveredtek, s ez nem csak a többnyire vádakat megfogalmazó konzervatív többséget jellemezte. 1908. szeptember 27-én bemutatkozó ünnepséget rendeztek Nagyváradon a Párizsból éppen hazatért Adyval, s szülővárosában az első közös, nyilvános felléptükre váró Lédával, a városháza dísztermében. A megalakuló új irodalmi társaság elnöke, Dénes Sándor az új csoportosulásról eleve mint nagy célokat kitűzött mozgalomról szólt, s előttük álló „hadjáratról” beszélt.¹³ Ettől kezdve a vita radikalizálódott, „s a benne való állásfoglalás a kulturális-politikai értékválasztás része lett”.¹⁴ A Vajda János életművét és emlékét (mellette pedig Balassa, Csokonai, Petőfi és Reviczky életművét, mindazokét, „kik elégték,

¹² Mint arra többek közt Szénási Zoltán is figyelmeztetett, a századfordulón induló, újító szándékú költők valós vitapozícióba ugyanis csak 1908 környékén, a *Nyugat* megerősödésével és főként *A Holnap* megjelenése kapcsán kerültek. Vö. SZÉNÁSI Zoltán, „Az irodalom hajdani bakói és koronaörei”. A *Nyugat* és *A Holnap* fogadtatása, különös tekintettel a konzervatív kritikára, *Literatura*, 2013, 1. sz., 3–26.

¹³ „Mi most mérközünk meg a Múlttal a Holnapért. Csodálatosképpen éppen ebben a városban egész kis igricelek verődött össze – valamennyien vezetői az új hadjáratnak [...]” Vö. DÉNES Sándor, Az első előadó estély, *Nagyvárad Napló*, 1908. szeptember 29., 7. Lásd még ADY Endre *Összes prózai művei*, IX, Budapest, Akadémiai, 1973, 514. Maga a társaság – amely továbbra is folyóiratot tervezett – ténylegesen 1908. október 15-én alakult meg.

¹⁴ Vö. N. PÁL József, Ady – az irodalmi modernség s a progresszió viszonya. (II. rész), *Kortárs*, 52. évf., 2008, 4. sz.; illetve UŐ, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*, Spectrum Hungarologicum, Vol. 1., 2008; https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/19856/URN_ISBN_978-951-39-3327-2.pdf?sequence=1 (letöltve: 2017. szeptember 10.)

meghaltak a holnapért”) elsőként a zászlajára tűző *antológia és irodalmi társaság* ugyanakkor nem csupán a hagyományvédő irodalomszemlélet és irodalmi élet fáradt, fennhéjázó kánonjával kívánt szakítani, hanem sok esetben az új irodalmi törekvéseket is kiegészítve kísérelt meg radikálisabban újszerű értékhangsúlyokat teremteni.¹⁵ A gondolat pedig, hogy az irodalom tehetségeinek új fórumokat és intézményeket teremtsenek, egyszerre lelkesítette a nemzedéki és helyileg a fővárostól független, decentralizált elképzelések híveit. Ezek újdonsága, ilyenformán ismeretlensége sokakat megrémisztett, másokat vonzott, megint másokat némi irigységre készítetett. Magáról e megalakult társaságról alig egy évvel később Manojlovics Theodor (azaz Todor Manojlović) így beszélt *A Holnap* aradi matinéján: „Sejtésünk, hogy egy irodalmi és kulturális újjáébredés korába léptünk, igazolódott. És ez a legnagyobb diadalunk. A Holnap-társaság keletkezése nem véletlen, nem önkényes, nem kezdő ok, hanem szükségszerű, elkerülhetetlen következménye valaminek, ami már régen indult, régen dolgozott – csakhogy éppen láthatatlanul, rejtve. [...] A Holnap nevet adott valaminek, egy igyekezetnek, egy iránynak, amely már előtte megvolt s aminek éppen csak név, csak zászló kellett. Ebben rejlik erőssége és fontossága. A Holnap nem »irodalmi társaság«, mint amilyenek a fővárosban meg a vidéken is több helyen léteznek, szervezetel, munkarenddel, alapszabályokkal – meg copffal. Eme szép és üdvös dolgok egyikével sem rendelkezik. Végtelenül szabad, szabálytalan és individuális, erősen ellensége minden akol és pásztor-rendszernek.”¹⁶

Az antológia és a mögé sereglők társasága úgy tűnt, valóban unikális módon tölt be bizonyos űrt és pótol hézagokat, testesít meg korábban kimondhatatlan vágyakat, ahogyan Manojlovics is folytatta, az „egyelőre csak irodalmilag” ébredező fiatal, intellektuális és nyugatvágyó Magyarország számára. E szokatlanság pedig maga is több szálon futó polemikus helyzetet teremtett. Egyfelől a még óriási erőfölényben lévő konzervatív tábor és orgánumai a csoportos mozgalmat látva az egyszerű Ady-epigonság vádját igyekeztek kiterjeszteni az antológia többi

¹⁵ Vajdára például *A Hét* vagy a *Nyugat* köre sokáig nem figyelt kellően, ugyanakkor például Hatvany következetesen képviselte azt az álláspontot, hogy Arany János és Ady Endre közt „kevés fontos dolog történt a magyar költészetben”, ha ugyan történt. Vö. SCHILLER Erzsébet, *Szimat és ízlés*, Budapest, Ister, 2005, 114.

¹⁶ Lásd MANOJLOVITSCH Theodor, *A Holnapról, lényege, céljai, Függetlenség* (Arad), 1909. november 12. A szöveget a fővárosban a *Független Magyarország* is leközzölte, 1909. november 21-én. Manojlović ifjúkori életéről lásd még: NÉMETH Ferenc, *Ady vonzásokörében. Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között 1907–1910*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012 (Délvidéki Soroló, 3).

költőjére, másfelől, ezzel párhuzamosan (és immáron nem csak a konzervatívok), a többi poétáról is igyekeztek leválasztani vezérüket. Erre szemléletes példa, hogy Antal Sándor visszaemlékezése szerint épp a meglehetősen konzervatív *Alkotmány* „volt az egyetlen lap, mely támadásában Adyt hiteltlensége és erkölcstelensége miatt elejti, és Juhász Gyula, Babits Mihály, Dutka Ákos értékeit elismeri. Az összes többi ellenfelek – még a Budapesti Szemle is – bűnbocsánatot ígérnek Adynak arra az esetre, ha elbocsátja hadseregét, és maga fegyvertelenül, kíséret nélkül átvonul az ellentáborba”.¹⁷ Ugyanekkor a csoportosulás ellen indult ármánykodásban megjelent a vidék–főváros ellentét is, a Pest elleni lázadás rémképével a rokon törekvésekben hívők szimpátiáját is sikeresen csökkentve.

Az új évszázad első éveiben Nagyvárad társadalmi és kulturális sokszínűsége, befogadó és serkentő légköre, látványos ipari, kereskedelmi és kulturális fejlődése (ezek közt is rangos napilapjai, híres Jogakadémiája, vitázó szabadkőműves páholyai, új kőszínháza, rangos nyomdaműhelyei, értékőrző, de az európai kultúrát támogató Szigligeti Társasága, tudós klerikussága, főpapsága, stb.) egyfelől lehetőséget teremtett arra, hogy valóban szellemi-irodalmi központ legyen. Másfelől az irodalom regionalitásában rejlő potenciál és a decentralizáció komoly vonzerővel bírt mindazok szemében, akik a fővárosi akadémiákkal és kormányhű urambátyám világgal szemben szabad, formátlan, kötöttségektől mentes társaságokban (is) látták az új irodalom megerősödésének lehetőségét. *A Holnap*-osok közül különösen Juhász agitált nem egy ízben a fővárosi intézmények (köztük a kávéházi hatalmasságok) ellen is. A „Körös-parti Párizs” ekkoriban valóban méltó párja, ha nem is feltétlen riválisa tudott lenni a fővárosnak. A *Nyugat*-ban közölt igaztalan Kemény Simon-kritika *A Holnap*-ról nem csekély mértékben e kialakult helyzet egyik következményeként is elkönnyelhető, mely a modern magyar irodalom vajdásai után intézményesülésének legfőbb évében tulajdonképpen egy időben két csoportosulást is a felszínre hozott. Ady pragmatikusan igyekezett még időben cáfolni a Juhász által hangoztatottakat, s a társaság elképzeléseit két irányból is támadó hangok egyik részét legalább csillapítani. Tény azonban, hogy egy Juhász-szal történt váradai hevesebb (Arany vagy Petőfi elsőségéről szóló) szóváltás után szűk egy héttel, 1908 novemberében megjelentette a hírhedt *A duk-duk affért*, s ezáltal *A Holnap*-nak egyszerre kellett az ellentáborral küzdenie, a *Nyugat* érthetetlen reakcióját figyelnie, és valamiféle magyarázatot találnia saját vezérének e

¹⁷ Antal gépiratban maradt visszaemlékezését lásd ANTAL Sándor, *Ady és A Holnap*, OSZK Kézirattár, Fond 395. Nyomtatásban: Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2004.

talányos és cserben hagyó lépésére.¹⁸ Ilyen előzményekkel és ebben a hangulatban dedikált tehát Rozsnyay kötetébe december közepén a három *Holnap*-os poéta...

Az 1908 utolsó hónapjaiban zajló viták tulajdonképpen eltérő nemzet- és hagyományképek, irodalmi és társadalmi elvárások nyílt konfrontációiként jellemezhetőek. A tény, hogy ebben Adyra főszerep hárult, nem véletlen. 1900-ban a még fiatal újságíró éppen Nagyváradon írta az alábbi sorokat az általa csak „vajda”-ként emlegetett Kiss József helyi látogatásakor: „új hang, eredetiség. Ez a vajdának a hiszekegyje”, mintegy előrevetítve az új irodalom legfőbb jellemzőit.¹⁹ 1908-ra az úgynevezett konzervatív irodalomszemlélet hívei azonban már valóban úgy érezhették, hogy alapértékeiket veszélyeztetik, egyre nő az Ady-hívek száma, s általuk intézményesül e szemlélet. Ő nyitja meg a kapukat az új lírának, mely „forradalmi jelszókkal lép fel”, s „összetöri a régi dikciót, a régi technikát”.²⁰ Ezért a váradi antológia (melyben Ady közel negyven (!) verssel szerepelt²¹) kezdeti fogadtatására is alapvetően az jellemző, hogy szinte kizárólag Adyról szólnak a dicséretes és kritikák egyaránt. Utóbbiak visszatérő motívuma a kifejezetten Adyra vonatkoztatott „beteges” és „dekadens” jelzőkön túl modern poéták hazafiatlansága, magyartalansága, nyugat-majmolása, mely „beretvált arcuk”-ban is megtestesül, mellyel tudatosan akarják bőszíteni a nemzeti hagyományok híveit. A konzervatívok szemében ugyanis a magyar nyelven íródott mű még nem volt elégséges feltétele a mű nemzeti jellegének, amint arra az év végén sajtó alá kerülő budapesti újságírói *Almanach*-ban Ignotus is figyelmeztetett.²² A magyartalanság

¹⁸ Mint ismeretes, Ady 1908. november 15-én az *Új Időkben* közzétette sokat idézett és közismert, mindazonáltal metaforikussága és homályossága miatt sokat értelmezett cikket, mely – miként Dutka *A Holnap városa* című könyvében is megállapítja – „talányos mese maradt”, amit mindenki másként értett, és rögvest magára vett. A *Nyugat*, Hatvany Lajos és persze *A Holnap* is. Vö. DUTKA Ákos, *A Holnap városa*, Budapest, Magvető, 1963, 143. *A Holnap* nevében Juhász Adyval még 1908. november 22-én pengét váltott *A Holnap*-osok fővárosi orgánumban, a *Független Magyarország* hasábjain.

¹⁹ Erről lásd még BOKA László, „Egy eltűnt mosoly” – kulturális körkép és korhangulat a századfordulón, in NAGY Béla (szerk.), *Új templom – régi oltár. A Nagyvárad Szígligeti Színház Zárkövének krónikája 1900–2011*, Nagyvárad, Szígligeti Alapítvány–Varadinum Script Kiadó, 2011, 9–36.

²⁰ Vö. SCHÖPFLIN Aladár írását (*Öregek és fiatalok*) a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es *Almanach*-jában, 174.

²¹ Tulajdonképpen annyival, mint Dutka, Juhász és Emőd összesen.

²² „Mennyiben nemzeti vagy nem nemzeti a magyar irodalom? E kérdésnek már megtevése is, legalább valamennyire, felelet és állásfoglalás, mert a szempont, melyből az irodalmat nézi, meghajlás a felfogás előtt, mely az irodalom számára egyéb kötelességet is ismer

vádja egyrészt abból táplálkozott, hogy a kozmopolita magyar irodalom a fejlődő nagyvárosok világában e 19. században gyökerező népi-nemzeti hagyományok fenntarthatóságában igencsak kételkedett, másrészt az Ignotus által is hangoztatott minőség elvet és művészséget elsődleges feltételnek szabta. Nem mellékes szempont az sem (a korszak asszimilációs törekvései és tulajdonképpeni sikerei után), hogy nem csupán Schöpflin Aladár, Osvát Ernő vagy Ignotus, Emőd Tamás, Antal Sándor és Miklós Jutka, de a korabeli magyar kultúra konzervatív nagyjainak jelentős része is asszimiláns volt: így Toldy Ferenc, Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, vagy éppen Prohászka Ottokár is.

1937-es visszaemlékezésében az előszóíró Antal ugyanakkor azt is elismerte, hogy „A Holnap előszavának is része volt a pánik-hangulat előidézésében”. Ugyanitt azt is hozzáfűzte, hogy a kötetben „új Ady-vers csak négy volt, nem merészebb vagy kihívóbb, mint a *Vér és arany* versei. Tehát nem a négy új vers váltotta ki az ellentábor könyörtelen támadó hangulatát – hanem az a körülmény, hogy Ady már egy szervezet élén áll”.²³ A közös fellépést megelőzően, amint Tabéry is megjegyzi, „Adyt kivéve egyikőjük sem pengetett politikailag merészebb húrokat. Balázs Béla, Babits Mihály, Miklós Jutka akkori versei legfeljebb azzal keltettek feltűnést, hogy a Petőfi- és Arany-epigonoktól lejáratos formákkal szemben, egyéni érzéseikkel, szabadabb költői kifejezőmódjukkal hoztak új hangot az irodalomba. Az alig húszéves Emőd Tamást, a Holnap legifjabb tagját pedig még a túlságosan új hang miatt sem lehetett volna vádlottak padjára ültetni, hiszen ő ezidőben még csak a kuruc költészet és a protestáns prédikátorok stílusának volt frissen felelevenítője”.²⁴ Hogy *A Holnap* első kötetére mégis forradalmat kiáltott az akkor még elsöprő többségben lévő konzervatív kritika, az több okkal magyarázható. Fontos ok volt Tabéry szerint, hogy „a polgári radikalizmusnak olyan nagyváradi személyei sorakoztak hátvédül, mint a későbbi magyar tanácsköztársasági külügyi népbiztos, Ágoston Péter, a nagybirtokok felosztását követelő Várady Zsigmond, a Holnap elnökeként szereplő Nagy Mihály ügyvéd, az 1919-es Bihar megyei vörös direktórium későbbi tagja s a szintén igen progresszív Dénes Sándor ügyvéd és Berkovits René orvos”.²⁵ Tabéry talán elfelejti, hogy az „igen

annál az egynél, hogy művészi legyen. Én magát ezt a felfogást nem vallom.” Vö. IGNOTUS *Nemzeti-e a mai irodalom?* című írását a Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es *Almanachjában*: 139.

²³ ANTAL, *Ady és Várad, i. m.*, 112.

²⁴ TABÉRY Géza, *A nagyváradi „Holnap” – mai szemmel. Irodalmi Évkönyv*, Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957, 343.

²⁵ *Uo.*

progresszív” Dénes Sándor ekkoriban a Holnap Irodalmi Társaság elnöke volt, megemlíti ugyanakkor helyesen ő is az okok közt az antológia összeállítójának a kötetet bevezető harcias, olykor provokatív előszavát és egyéni költőportréit is, amelyekre még visszatérünk. A hét poéta mögött kétségkívül létezett ugyanakkor a korabeli Nagyváradon egy olyan szellemi holdudvar is, amely e kezdeményezést szorgalmazta és folyamatosan támogatta, s amelyet szerkesztők, publicisták, jogászok, értelmiségiek alkottak. A *Holnap* új hagyományt teremtő irodalmi rendezvényei, matinéi, további antológiatervei s mindvégig fenntartott irodalmi folyóiratterve mögött ez a potenciál, ez a komoly támogatói közönség állott. Elég, ha a költőkön és a fentebb nevezetteken túl csupán néhány nevet említünk: Kollányi Boldizsár, Antal Sándor, Wertheimstein Viktor, Fehér Dezső, Marton Manó, Sarkadi Lajos, Hegedűs Nándor, Sonnenfeld Adolf és Gusztáv, Kotzó Jenő, Kárpáti Aurél, Gyóni Géza, Manojlovics Theodor, Szombati Szabó István, Szunyogh Barna, Tibor Ernő, ifjabb Hlatky Endre és a közvetlenül utánuk jövők: Nadányi Zoltán, Somlyó Zoltán, Ligeti Ernő. Szerencsés szinkronpillanata, szerencsés évei voltak ezek a városnak, melyet ellentétek fűtöttek, s amit Ady „a vér városa”-ként aposztrofált, „ahol Szent László óta emberek és fajták nagyon össze-vissza ölelkeztek”.²⁶ És Várad büszkén vallotta neves szülöttei mellett „fogadott fiai”-t is sajátjának.²⁷

Az első antológiát érő hangzatos negatív reflexiók mellett 1908 őszén értelem-szerűen kevesebb figyelmet kapott a pozitív fogadtatás. A helyi orgánumokon túl a *Huszedik Század*, a *Független Magyarország*, a *Pesti Napló* s (Schöpflin és Kosztolányi révén) a *Vasárnapi Ujság* és *A Hét* is üdvözölte a kezdeményezést és ezt a „kóczos, merész és fiatal” könyvet.²⁸ E pozitív kritikák is szinte kivétel nélkül Ady szerepére összpontosítanak mondanivalójuk jelentős részében, ugyanakkor azért is figyelemre méltók, mert eleve válaszolni igyekeznek a több irányból érkező elutasításokra, azok felületességére vagy érzelmi alapjára. Hozzájuk hasonlóan a helyi haladó lapok közül a *Nagyváradai Napló* is cikkeiben a nemzedéki viták megszüntetésére, értelmetlenségére, feloldására törekedett. Ezek révén persze gyakran tovább szították a konzervatív kritikusok és orgánumok haragját, annál is

²⁶ Lásd ADY Endre, A vér városa, *Nyugat*, 1909; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (letöltve: 2017. szeptember 10.)

²⁷ „Mindenkít szívesen látott egy feltétellel: hogy tudjon valamit, de ezt aztán bravúrral, igazán tudja. Szeszélyes, furfangos súrlódással a legjobbat, legigényesebbet csiholta ki belőle.” – ahogyan évtizedek múltán Dutka írta. Vö. DUTKA, *i. m.*, 9.

²⁸ Lehotai [KOSZTOLÁNYI], A Holnap, *A Hét*, 1908. szeptember 13., 600.

inkább, mert a fogadtatás első hónapjainak felfokozott hangulatában többen egy társadalmi-politikai mozgalom kialakulásának a lehetőségét vélték felfedezni, s ezt veszélyforrásként interpretálták. Ha magában az antológiában nem is, az arra adott különböző válaszok, reakciók alapján volt is okuk erre. Hatvany egyenesen forradalomról beszélt, örömének hangot adva,²⁹ Bresztovszky Ernő a *Népszavában* közölt³⁰ elismerő szavakat, szintén harci retorikával. Vagyis nem maga az antológia, mintsem összességében annak visszhangja késztetett sokakat állásfoglalásra.³¹ A hét poéta fényében tündöklők pedig nem fukarkodtak a hangzatos mondatokban később sem: „Már nem a váradi hétről meg közeli barátainkról, hanem egy egészen új, friss, nálunk fiatalabb generációról beszélek, amely még nem lépett ki a porondra, de amely már megvan, és fegyveresen várja az előtörés pillanatát.”³²

1908 decemberének végére mindenesetre nyílt háborúskodás vette kezdetét. Míg Ady még Érmindszentről sűrűn küldött leveleiben *A duk-duk* miatt magyarázkodik,³³ Rákosi Jenő (akinek neve nem épp pozitív kontextusban a Nagyváradon rendezett szeptember végi *A Holnap*-esten felolvasott Ady-előadásban is

²⁹ HATVANY Lajos, *A holnap*, *Pesti Napló*, 1908. szeptember 23., 3–4.

³⁰ (be) [BRESZTOVSZKY Ernő], *A Holnap*, *Népszava*, 1908. szeptember 22., 5.

³¹ E ponton is érdemes emlékeztetnünk, hogy a modern irodalommal fokozatosan összefonódó eszmei-társadalmi progresszió viszont egyáltalán nem *A Holnap* révén jelent meg, de annak társadalmi vitákat generáló visszhangja akaratlanul is felerősítette annak hangjait. A generációs különbségeken (és az azokkal természetes módon összefüggő világnézeti különbségeken) túl az ezekre építő érvelésekben a költők maguk óhatatlanul is esz-közzé degradálódtak.

³² MANOJLOVITSCH, *i. m.*

³³ Mint ismeretes, Ady több magyarázkodó levelet is írt pesti s váradi barátainak. Csak a polemikus írása megjelenését követő mintegy másfél héten belül több mint egy tucat levelet váltott, a legtöbbet Hatvanyval, aki a *Nyugat* és feltételezhetően *A Holnap* által is osztott álláspontra jut: „Czikked tehát köztünk *elfeledhető*, de nem excusálható.” (Kiemelés az eredetiben.) Vö. *Ady levelezése*, II, s. a. r. HEGYI Katalin, VITÁLYOS László, Budapest, Akadémiai–Argumentum, 2001, 101. 624. számú levél: [Hatvany Lajos – Ady Endrének, Budapest, 1908. nov. 21–22.] November legvégén Lédáéknak írja: „Az Új Idők cikke miatt Hatvany Lajos táviratban s ajánlott levelekben végleg szakított velem. A *Nyugat* is, *Ignotus* is, a *Holnap* is, mindenki. Hülye cikk volt [...]”; 1908 karácsonyára pedig Váradra, Nagy Mihálynak már kérlelően írja: „Egyre kérlek: Értess meg a fiukkal, hogy semmit ellenük nem vétettem. Kezdjük, ha akarják, előlről, illetve ott, ahol abbamaradt, a dolgot. Én, bizonyísten, még Lipótmezőről is küldök írást. Vö. *Ady levelezése*, II, *i. m.*, 108–109, 635. levél: [Ady Endre – Diósi Ödönéknak. Érmindszent, 1908. nov. 29.]; illetve *Uo.*, 128., 673. levél: [Ady Endre – Nagy Mihálynak. Érmindszent, 1908. dec. 24].

előfordult) megjelenteti hírhedt tárcáját *A Holnap* ellen.³⁴ Ignotus nagyjából az említett hármast dedikációval egy időben, tehát még december közepén ír a *Nyugatot* hasábjain „hadi készülődésekről”, melyeket Fenyő Miksa folytat ugyanilyen címmel az ünnepek követő legelső számban: 1909 januárjának első napján, a *Nyugaton*, Rákosinak címezve elsődlegesen válaszát.³⁵

A Holnap életében az első, rendkívül fontos újév és évnytány tehát ennek az eszmetörténetileg is kiemelten fontos konfliktuscsoportnak az időszaka. Alig pár nap telik el, s Budapesten a Petőfi Társaság nagygyűlésén szedik ízekre a Váradról induló kezdeményezést, amiről a váradi lapok egy része (főként a kormánypárti *Szabadság* és a katolikus *Tiszántúl*) is kajánul és buzgón tudósít. 1909 januárjában mindazonáltal egyéb, nem éppen kellemes helyi hírek is beárnyékolják *A Holnapot*, pontosabban az új irodalmi társaság tevékenységét. Mielőtt ezekre rátérnénk, érdemes az antológia megjelenése előtti helyi viszonyokról, botrányokról, s annak előszóírójáról is röviden pár szót ejtenünk.

Antal Sándor, az intrikus (?)

Schöpflin Aladár mindkét, 1908-as és 1909-es *A Holnap* antológiáról elismerően szólt a *Vasárnapi Újság Irodalom és művészet* című kritikai rovatában. Az elsőben kiemelte Adyt, Juhászt és Dutkát, akikkel korábban is levelezett, s akiknek verseit is közölte, de a többieket is higgadtan, rangjukhoz méltóan értékelt. Az egyértelmű pozitívumok mellett azonban a kötet szerkesztőjét, Antal Sándort – ahogyan ő nevezte –, a társaság „kritikusát” egyértelműen elmarasztalta kiforratlan bevezetőjéért és a szerzőkről írott portréiért. Schöpflin Ady-könyvében

³⁴ –ő [RÁKOSI Jenő], *A Holnap*, *Budapesti Hírlap*, 1908. december 20., 3–4.

³⁵ IGNOTUS, Hadi készülődések, *Nyugat*, 1. évf., 1908. december 16., 449–454; illetve FENYŐ Miksa, Hadi készülődések. (válasz Rákosinak), *Nyugat*, 2. évf., 1909. január 1., 48–51. Ez utóbbiban olvashatjuk: „A kötet, melyet Rákos Jenő a mai irodalom megítélésénél jónak látott értékmérőül venni: a nagyváradi poéták »A holnap« kötete. [...] No hát abban a kötetben van néhány nagyon szép vers, vannak kevésbé sikerült alkotások, utánzott és utánérzett dolgok, de egy sincs, mely Rákos Jenőt feljogosítaná, hogy a »hóbortosok«, a »hisztérikus zseni« gyűjtőnévvel hessegesse el magától azt a kényelmetlenséget, melyet a kötet néhány darabja neki, vagy azoknak a másoknak okozott, kik tehetségtelenségüket és irigységüket abba az epezöld formulába fogták össze: »ezt végre meg kellett mondani!«. És egy sincs e versek között érthetetlen. (A leggyöngébbek legkevésbé »hagyják érintetlenül a világos megértés döntő és óriási tényezőjét.«.)”

évekkel később is megerősíti e véleményét, kimondva, hogy az Antal-féle előszó ártott Adynak. Amennyire ez Ady esetében legalábbis kétséges, bizonyára annál kevésbé vitázhatunk Juhász Gyula *A duk-duk*-ra adott válaszában azon sommás mondatával, miszerint *A Holnap* „csak használt Ady Endrének, [...] viszont csak ártott a többi hatnak, mert a lelkiismeretlen kritikások mind adyizmussal vádolták őket”.³⁶ Az Ady-utánzók, egyszerű epigonok téveszméjén túl, Hegedűs Nándor véleménye szerint az előszóíró Antal, miközben megrajzolja a hét poéta portréját, „egyben bírálatot is mond felettük. A fiúk berzenkedtek is emiatt, de Antal Sándor terrorizálta őket. Például Dutka Ákosról azt írja, hogy kevés magyar erő van a verseiben,³⁷ mikor a kötetben a *Naplement*, *Elereszt a puszta* és a *Meotis leánya* olvasható. Elképzelem milyen önuralom kellett, hogy ezt eltűrjék”.³⁸ Ha Antal nem is terrorizálta a költőket, a szerkesztésbe nem engedett beleszólást, sem 1908 kora tavaszától a készülő portrékba betekintést. Ő tárgyalt a kiadóval és az anyagiakat előteremtő helyi mecénásokkal is. A merész portrék magyarázatai mindenesetre, ahogy mások mellett Ilia Mihály is szóvá tette, többnyire módot nyújtottak a szerzők elleni későbbi támadások kibontakozására.³⁹ Antal, miközben látszólag védeni igyekszik az antológia költőit, s csoportosulásként is egyfajta harcias apologetikát alkalmaz, felsorolja, megismétli mindazon vádak, amelyeket korábbi kötetek (már ha volt ilyen) kapcsán a kritika nekik felrött. Többet cáfolni igyekszik ezek közül, de demonstrációja olykor éppen a vádak dokumentálásává válik. Ugyanakkor a költők eredetiségét bizonyítandó, meglehetősen provokatívan meg nem értéssel és maradisággal vádolja a kor hivatalos esztétikájának képviselőit. Nem csoda hát, ha a konzervatív oldal éppen e kis portrék alapján kezd komolyabb kardcsörtetésbe, vagy éppen kajánul vág vissza, s fordít ki egy-egy Antal-véleményt.

Antal Sándor természetesen tagja volt a szűken értett társaságnak, s részben magának az antológiának is. Ő volt az úgynevezett „nyolcadik utas” a hetes-

³⁶ Lásd JUHÁSZ Gyula, *A duk-duk* affér után, *Független Magyarország*, 1908. november 22., 20.

³⁷ Az eredetiben: „Kevés magyar erő, de sok zene van verseiben”. Vö. ANTAL Dutka-portréját, *A Holnap* [Versantológia], Nagyvárad, Holnap Irodalmi Társaság, Singer és Wolfner bizománya, 1908, 109.

³⁸ HEGEDŰS Nándor, Kortársak, akik már nem beszélnek, in KOVALOVSKY Miklós (szerk.), *Emlékezések Ady Endréről*, IV, Budapest, Akadémiai, 1990, 263.

³⁹ ILIA Mihály, *A Holnap* születése, *Irodalomtörténeti Dolgozatok* 13., Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 1960. 97.

fogatban,⁴⁰ tájékozott és elmés szerkesztő, az egyik főszervezője és kezdeményezője a váradi törekvéseknek, s mint ilyen, alapember. A hivatalos megalakulást tekintve a Holnap Irodalmi Társaságnak – bármilyen furcsa is – azonban nem tagja, hiszen 1908 őszére, mire az antológia nyomdába kerül, a társaság pedig alakuló ülését tartja, ő már Skandináviában, Stockholmban tartózkodik. Onnan ír Nagyváradra, kérve az antológia költőit, hogy a kötet visszhangjáról feltétlenül tudósítsák. Antal egyetemistaként filozófiát és jogot hallgatott, de szobrásztanonc is volt,⁴¹ majd újságíró lett: 1904-től a *Nagyvárad* munkatársaként dolgozott. Itt ismerte meg Adyt is. 1905-ben verseskötete is napvilágot látott, de alapvetően prózával foglalkozott, Nagyváradon két elbeszéléskötetét is kiadták. Osvát Ernő hagyatéktörvényében⁴² egyetlen Antal-levél őrződött meg, aminek egyik érdekessége éppen az, hogy a baráti hangnemben íródott levélben⁴³ Antal Osváttól is ugyanazt kéri, mint váradi barátaitól, tudniillik hogy tudósítsanak *A Holnap* fogadtatásáról. Ugyanitt viszont *A Holnap*-béli költői portréi kapcsán azt is megjegyzi: „Én komolyan és becsületes meggyőződésem szerint írtam ró-luk, szeretettel, de szigorúan. Ezt ők »veséig ható« boncolásnak minősítették. De vége.”⁴⁴ A „veséig hatoló” boncolásnak okairól (és az ezzel járó kisebb belső, még az antológia megjelenése előtti viszállyról), melyről a helyi lapok is bőséggel tudósítottak, többek közt Andor Csaba is írt már,⁴⁵ az említett költői portrék közül ugyanis kettőt, Miklós Jutkáét és Emődét a nyomtatásuk előtt kissé mó-

⁴⁰ A hét szerzőről az első antológiához készült, ma már közismert litográfiákkal egy időben, Antalról is készült egy portré. (Mindegyik Honti Nándor munkája.)

⁴¹ 1903-ban Telcs Ede szobrászműhelyében is tanonckodott.

⁴² Lásd Antal Sándor levelét Osvát Ernőnek, Stockholm, 1908. szeptember 14.; OSZK, Kézirattár. Fond 253/707.

⁴³ Nem tudjuk, Antal és Osvát milyen kapcsolatban voltak, bizonyára személyesen is ismerték egymást, talán, mert mindketten nagyváradi születésűek, esetleg azért is, mert Antal rövid ideig Budapesten is élt.

⁴⁴ Antal Sándor levele Osvát Ernőnek, *i. m.*

⁴⁵ Ő találta meg az Emőd-hagyaték (OSZK Kézirattár, Fond 395) rendezésekor Antal gépiratban maradt visszaemlékezését, s jelentette meg a Madách Irodalmi Társaság kiadásában, 2004-ben. (A visszaemlékezés ugyan 1937-ben a *Pozsonyi Magyar Újság*ban folytatásokban – 16 részben – megjelent, de ezt leszámítva teljesen ismeretlen maradt. Ennek egyik fejezetében Antal majdnem harminc év távlatából írja le *A Holnap* antológia létrejöttének és a publikálásnak bonyodalmait.) *A Holnap* centenáriumi kiállítása (*100 éves A Holnap*, OSZK 2008. szeptember–december, kurátor: Boka László) kapcsán a gépiratot is kiállítottuk, utóbb pedig a *Várad* irodalmi és kulturális folyóiratban közölt tanulmányok e témával is részletesen foglalkoztak. Vö. *Várad*, 2008, 7. sz.

dosították – már Antal távollétében.⁴⁶ Antal egy belső paktum (vagy inkább diktátum) értelmében az antológiában szereplőkkel sem osztotta meg bevezető portréi tartalmát. (Még a számára leginkább ismeretlen Babitsról is csak Juhással konzultált.) Az elhúzódnó nyári könyvpiaci uborkaszezonban azonban kiszivárgott egy-két tartalom, s Dénes Sándor, a társaság későbbi elnöke kénytelen volt újraírni ebben bizonyos passzusokat. Emőd esetében ez kissé érthetetlen,⁴⁷ Miklós Jutkánál már érthetőbb: utóbbi esetében ugyanis ilyen mondatok is helyet kaptak volna a kötet szerkesztő verseket bevezető költői portréjában: „talán csak az érett nő szüzességének sikongatásai ezek a versek”.⁴⁸

Antal máskor sem került a botrányokat és a hangzatos vitákat. Stockholmi kitérője után 1913-ban ismét hazatért, a világháború első időszakában meglepő módon militarista hangokon is cikkezett, de később a *Vörös Újság* munkatársa lett. 1917-ben Ágoston Péterrel vitázott nyílt színen a zsidóság jövőjéről.⁴⁹ A háború végén Emőddel is összevesztek, amint 1919 februárjában az Ady Társaságot szervező marxista Antal (aki első elnöke is lesz a társaságnak) éppen Emődöt akarta kigolyózni, még úgynevezett „tisztelbeli tagként” sem kívánta beválasztatni az új társaságba,⁵⁰ mondván, Emőd világnézetének ingatagsága az első világháború

⁴⁶ *Ady és Várad* című visszaemlékezésében így tudósít: „A kötet június végén már elkészült, nem akartuk nyáron kihozni. Megállapodtunk benne, hogy ősszel jelentetjük meg, addig a könyvek lakat alatt maradnak a nyomdában. Még mindig nem olvashatta senki, amit róla írtam. Augusztusban, már mint stockholmi lakos, bajos levelet kaptam Dénes Sándortól. Emőd Tamás és Miklós Jutka elolvasták, amit róluk írtam, fel vannak háborodva, tiltakoznak ellene, hogy róluk szóló bevezetésemmel kerüljön forgalomba a könyv. [...] Levélbeli tiltakozásom ellenére, Dénes Sándor átírta szelídre Emőd Tamásról és Miklós Jutkáról szóló írásomat. A kész kötetet felbontották, a bűnös íveket kitépték, újra nyomtaták.” Vö. ANTAL, *i. m.*, 119.

⁴⁷ Antal szerint az alábbi mondatát kihagyták: „Kész költő akkor lesz a még nem is egészen húszéves fiatalból, ha az élettől megkapja a mindenkinek kijáró pofonokat”. Vö. ANTAL, *i. m.*, 120.

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ Lásd *A magyar zsidóság jövője. Felelet Ágoston Péter jogtanárnak*, Nagyvárad, szerzői kiadás, 1917. A polémiáról az 1917-ben két ízben is (először az Arany János centenárium okán) Váradon tartózkodó Kosztolányi is beszámol. K[OSZTOLÁNYI]. D[ezső]., Szeszélyes riport a villanyvárosról, az irodalomról és a huszadik századbéli hitvitázókról, *Arcok és Álarcok*, 1917. március 29., 4–6.

⁵⁰ A polémiáról lásd BAKÓ Endre, *Az első (nagyvárad) Ady Társaság*, in *Uő, Rejtett vízjelek*, Debrecen, szerzői kiadás, 2008.

idején nem méltó Adyhoz.⁵¹ A képtelen vádakra reagáló Emőd így emlékezett rá: „Mindig bölcs kalmár volt”.⁵²

Témánk felől fontosabb, hogy az elmondottak alapján Nagyváradon már 1908 kora nyarán (jóval az országos polémiasorozat előtt) is meglehetősen élénk érdeklődéssel figyelték az antológia és az új irodalmi társaság körüli eseményeket, melyek nem bizonyultak feltétlen jó ómennek. A különböző táborok valahol a siker és a botrány határán igyekeztek pozicionálni a társaság egyes tagjait, fellépteit. Az 1908 őszi kiadóként ugyan már feltüntetett, ugyanakkor csak a háttérben létező, nagyon heterogén Társaság (akiknek, ahogyan Hatvany fogalmazott, „a fővárosi, gyáva kiadó kufárok”-kal szemben a kötet megjelentetése, kiadása dicsőségül jutott⁵³) mindazonáltal egyként óriási tervekkel (az őszi-téli viták révén óriási publicitástól nem tartva), meglehetősen optimistán várta az új esztendőt és a folytatást. A *Nagyvárad* 1909. január 5-i számában már megjelent ugyanis a hír: készül az antológia második kötete! Nyilván ennek is köze lehet ahhoz az újabb „afférhoz”, amelyet Wilde–Rozsnyay-ügyként ismerünk, s amelyet bulvár jellege miatt a korabeli sajtó számos cikke ecsetelt.

A nagyváradi Wilde-est és az azt követő Rozsnyay-botrány árnyékában

Antal Sándorral ellentétben Rozsnyay Kálmán nem volt rendes tagja a Holnap Irodalmi Társaságnak.⁵⁴ Tabéry Géza szerint afféle *rejtélyes kültag* volt, aki „néhanapján a Békés megyei Szeghalom községből [...] berándult a kávéházba”.⁵⁵ Ezt megerősíti Dutka emlékező könyve is, aki szerint Rozsnyay „bejött egyre gyakrabban Szeghalomról”,⁵⁶ illetve később Ligeti Ernő is, aki szerint egyenesen „hetenként jelent meg Nagyváradon”.⁵⁷ Hogy pontosan hány esetben járt

⁵¹ Igen tévesen: Emőd pacifizmusáról lásd kötetünk megfelelő írását.

⁵² Lásd Emőd Tamás levele az Ady Társaságnak. *Nagyvárad*, 1919. május 1., 2.

⁵³ Lásd Hatvanynak az antológia megjelenését üdvözlő zárósortait. HATVANY, *i. m.*, 3.

⁵⁴ Ezzel kapcsolatosan lásd még ILIA Mihály, Szegediek a holnaposok között, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Tomus XXIV., szerk. GREZSA Ferenc, CSETRI Lajos, Szeged, 1987, 43–46.

⁵⁵ TABÉRY Géza, Két kor küszöbén [1957], in Uő, *Két kor küszöbén. Önéletírások*, szerk. ROBOTOS Imre, Bukarest, Kriterion, 1970, 48.

⁵⁶ DUTKA, *i. m.*, 200.

⁵⁷ LIGETI Ernő, [Váradi tartózkodásom alatt], in MAROSI Ildikó, *Kis/Ligeti/könyv. A feldélzetközi utas elsüllyedt világa*, Csíkszereda, Pro Print, 2002, 108.

Váradon, nem tudható, de az említett hármast dedikáció estjén feltételezhetően Nagyváradon tartózkodott, talán előkészíteni azt a közelgő színházi premiert, amelyről az alábbiakban szó lesz.⁵⁸

„Tanyánk az Emke kávéház volt. Ebéd után szállingóztunk be a nagy sarokasztalhoz, ahol a hajnali órákig zajlott az élet. Egymás hegyén-hátán a törzs és uszálya: kis riporterek és irodalmi smokkok.”⁵⁹ A kép, amellyel Rozsnyay emlékezett vissza *A Holnap*-os asztaltársaságra, törzstagokra és követőikre, meglehetősen idillikus és túlzó, hiszen, mint azt Bíró-Balogh Tamás is megjegyezte, ő Nagyváradon valójában „csak szemtanú volt, részese az eseményeknek, nem alakítója”.⁶⁰ A Sydney Carton (s több egyéb) álnéven közismert Rozsnyay valós szereplése egyetlen botrányos alkalomra korlátozódik 1909 januárjából. Minthogy azonban maga is hangsúlyosan részese akart lenni az említett „uszálynak”, váradi szereplését és az azt övező botrányt sokak *A Holnap*-osokhoz kötötték. Mindez összességében csupán egyetlen közjátéknak, epizódnak számít *A Holnapot* és híveit ekkor lejáratni akaró országos méretű kampányban. Történt ugyanis, hogy Oscar Wilde *Pádua hercegnője* első magyar nyelvű bemutatóját Nagyváradon tartották.⁶¹ A darab nem az azóta közismert Kosztolányi-fordításban,⁶² hanem Rozsnyay Kálmánéban került színpadra, aki a váradi színidirektor, Erdélyi Miklós mellett *A Holnap* több tagjával is jó kapcsolatban állt, de a városba érkezését hírneve sajnálatosan megelőzte. Az eset tétje pedig, ha volt ilyen, nem csupán Rozsnyay személye, hanem *A Holnap*-osokra vetett nem éppen jó híre körül is forgott. Mint arról már volt szó, ezekben a napokban éppen Budapesten a Petőfi Társaságban is gunyorosan nyilatkoztak a többnyire csak a költők nevével fémjelzett társaságról. A *Nagyvárad* című napilappal ellenlábás *Szabadság* a bemutató napján,

⁵⁸ Az esettel részletesen foglalkozik Hegedűs Nándor, illetve Bíró-Balogh említett tanulmánya is. Vö. BÍRÓ-BALOGH, *i. m.*

⁵⁹ Majd így folytatja: „Látom ravaszul mosolyogva Juhászt, a drága Dutka Ákost, a helyre kis önkéntest: Emőd Tamást, a bölcselkedő Kollányi Boldizsárt, a rajongó Manojlovits Theót, a forradalmár Antal Sándort és aztán még Balogh Pistát, Tibor Ernőt, Tabéry Gézát, Pozsonyi Jenőt, Ligeti Ernőt és a színtársulat színét-javát.” Vö. ROZSNYAI Kálmán, *Pauvre Lelian*. Emlékek Juhász Gyuláról, *Napkelet*, 1937. július 1., 439. (Rozsnyay 1899-ben Rozsnyaira változtatta a családnevét.)

⁶⁰ BÍRÓ-BALOGH, *i. m.*, 118.

⁶¹ A premier 1909. január 10-én volt. A darabot több játéknpra tervezték, ebből végül négy valósult meg.

⁶² Aki a Magyar Színház felkérésére dolgozott ugyanekkor a fordításon, s amely 1910-ben jelenik meg Lampel Róbert kiadójánál, a Magyar Könyvtár sorozat darabjaként, *A páduai hercegnő* címmel.

január 10-én reggel közölt előzetes hírt arról, miszerint a darabot „a fordító konferálása vezeti be Wilde Oszkár életéről és működéséről”. A botrány ezt követően szinte borítékolható volt. A premierről természetesen másnap az összes mérvadó nagyváradai napilap beszámolt. A *Nagyvárad* kritikusa (ez időben maga Juhász Gyula) egyértelmű rokonszenvvel fogadta az „igazán művészi módon fordított” „pompázó darabot”, s „szellemes csevegés”-ként adott hírt Rozsnyay konferálásáról is. Hozzá hasonlóan nem csupán az előadást, de a fordító-konferenciát is többé-kevésbé méltatta a *Nagyvárad* és a *Nagyvárad* *Friss Újság* is. Velük ellentétben a *Szabadság* kritikája merőben más hangnemben szólalt meg.⁶³ A bemutató fontosságát és a darab sikerét a *Szabadság* cikkírója, szerkesztője, Szirmay Ödön sem vitatta, ellenben a fordító személyét és a darabot kísérő konferenciát már erősen pellengérré állította: „Hogy az elejéről kezdjük, mutassuk be a fordítót. Neki előkelő szerep jutott. Mint konferancier jelent meg a lámpák előtt. Ő képviselte a nézőtér felé Wilde Oszkár szellemét. A fordító-konferancier Rozsnyai Kálmán. Nem irodalmi név, de van-e, ki e nevet nem ismeri?”

A „van-e, ki e nevet nem ismeri?” fordulat inntől kezdve szinte minden írásban (nem csupán Váradon, Budapesten is)⁶⁴ megjelenik, nem véletlenül. A Juhással baráti viszonyban levő Rozsnyaynak többen nem örültek Váradon. Ahogy a Juhász-kutató F. Diósszilágyi Ibolya is felidézte: „Mindenféle mendemonda vette körül, mely nem épp a legkifogástalanabb Grál-lovag színében tüntette fel. Tudni véltek, a darab írójához, Oscar Wilde-hoz fűződő, barátságon túlmenő, gyanús érzelmi kapcsolatáról. Első házassága miatt sem örvendhetett megbecsülésnek: ifjú létére ugyanis feleségül vette a szélütött, 80 éves színésznőt, Prielle Kornéliát, Petőfi egyik múzsáját.”⁶⁵ A *Szabadság* szemében nem véletlen tehát, mint azt később hangoztatták is, hogy Rozsnyay „minden előjogát elvesztette arra, hogy a nyilvánosság előtt éljen”.⁶⁶ Már az említett első *Szabadság*-cikk is, mely a premierről tudósított – amellet, hogy megjegyzi: „a brit óriás ma már accreditált név a világirodalomban”, felkonferálására tehát semmi szükség –, azt sugallja, hogy különösen nem egy olyan „úrtól”, mint Rozsnyay, hisz „közte és a halott író közt megértett, érdekes irodalmi viszony volt”. A *Szabadság* felelős szerkesztője itt még meglehetősen visszafogottan fogalmaz, abbéli felháborodásának azonban

⁶³ (–ön) [SZIRMAY Ödön], A Pádva hercegnője, *Szabadság*, 1909. január 12., 1–2.

⁶⁴ Így a *Szabadság*ból híreket átvevő *Magyar Nemzet*, illetve *Pesti Hírlap* hasábjain is.

⁶⁵ F. DIÓSSZILÁGYI Ibolya, *Költő A Holnap városában. Juhász Gyula nagyváradai évei*, Nagyvárad, Literátor, 1994, 126.

⁶⁶ Vö. Támadás a színpadról, *Szabadság*, 1909. január 13., 1.

hangot ad, hogy a konferanszié az első bemutatót megelőző beszédében színpadi karosszékéből ítélkezett a teljes magyar irodalom felett, és „azokat ostorozta, akik Wildében mást keresnek, mint a stílus finomságát. Nos Rozsnyai úr visszaítélkezése nem nagyon sikerült”.⁶⁷ – fejezte be cikkének ezen részét Szirmay. Talán ennyiből is látható, esztétikai értékeken, etikai és szociális megítélésen túl egyes események interpretálása eltérő politikai oldalak orgánumai részéről előszeretettel módosult. Rozsnyay ráadásul a soron következő színházi előadás felvezetőjében elkövette azt a hibát, hogy nyílt színen reagált a *Szabadság* előző napi kommentjére, kritikájára. Az ügy innenől kezdve eszkalálódott, elmérgesedett, s személyeskedésekbe fulladt. Újabb és újabb cikkek, s ezekre történő színpadi viszontválaszok következtek. Végül becsületsértési pert indított mindkét fél. Rozsnyay elutazott Nagyváradról, de az események lavinaszerűen haladtak tovább nélküle is. Az „úriasszonyok és fiatal leányok” előtt „botránkozató konferancier” esetét a *Nagyvárad* megpróbálta tárgyilagosan összegezni,⁶⁸ nem foglalkozva tovább Rozsnyay és Szirmay Ödön vitájával, ellenben az ekkor már kilencedik évébe lépő, fiatal váradi kőszínház intézményének jó hírnevét féltve, tudatosan igyekezett megvédeni azt egy olyan eset kapcsán, melyben – szerencsétlen körítéssel ugyan, de mégiscsak – irodalmi értékű fordítással mutatták be először a kontinensen (!) – s mindjárt négy teltházas előadással – a *Pádua hercegnőjét*. A lap ugyanakkor a valótlan fővárosi híresztelésekre, torzításokra, hazug támadásokra is okkal felhívta a figyelmet.⁶⁹ A fővárosi lapok ugyanis kínos nézőtéri szcénákról s egyéb szaftos-botrányos részletekről is tudni véltek, melyek „nem kellett[ek] a közönségnek”. (Így például az *Alkotmány* című lap még február elején is erről cikkezett.⁷⁰) S bár a *Nagyvárad* folyamatosan

⁶⁷ (–ön) [SZIRMAY Ödön], A Pádua hercegnője, *Szabadság*, 1909. január 12., 1–2.

⁶⁸ A „fordító és egyik laptársunk esetét” valóban tárgyilagosan összegzi a *Nagyvárad* 1909. január 15-én. „[...] a lap már a bemutatóról írván: megcsipkedte a fordítót. Erre a fordító, mint conferancier, visszacsipkedte a színpadról az újságot. No, ezt nem helyesen cselekedte. Színpadról kritikát felülbírálni – nem járja. De erre viszont az illető lap olyan modorban felelt, amiről viszont mi nem akarunk kritikát gyakorolni [...] csak annyit konstatálunk, hogy az újság rablógyilkosokkal és kikiáltott megbélyegzett szélhámosokkal hozta párhuzamba a szerencsétlen fordítót, aki ezért sajtópört indított az illető lap ellen.”

⁶⁹ Vö. „Színházi botrány Nagyváradon”. Alaptalan híresztelések, *Nagyvárad*, 1909. január 15., 3–4.

⁷⁰ Lásd az *Alkotmány* 1909. február 3-i számát. Ebben többek közt a következő sorok olvashatók: „Egy Rozsnyay van der Hoschke Sidney Jones Kálmán nevű úr rávette az ottani színház igazgatóját, egy Wilde-darab előadására, s nem átalotta a darab kezdete előtt olyan hangon dicsérni a pederasztá író, hogy a közönség felzúdult.”

cáfolta ezeket, a fővárosi hírek egy idő után egyenesen „rendőrhatalósági ügyről” szóltak.

Mint említettem, a Rozsnyay-féle konferálás⁷¹ csupán intermezzója volt az 1909 eleji, nagyváradai úgynevezett Wilde-sztorinak. A konkrét ügy ugyanis már 1909. január legelején elkezdődött. Az országos méretűre duzzadt *Holnap*-ellenesség és gúnyáradat közepette a konzervatív kritikák helyi orgánumai (főként a *Tiszántúl*, s a kormánypárti *Szabadság* is) minden alkalmat megragadtak a „megbotránkoztató társaság” lejárására. Ekkor (tehát a *Hadi készülődéseket* közlő Fenyő-válasz után pár nappal) helyi szinten az az álhír kapott szárnyra, hogy a társaság „emléktáblával jelöli meg azt a házat, melyben Oscar Wilde, a legnagyobb hedonista örök álmodásra hunyta le szemét”.⁷² A *Nagyvárad*, mely mindezt az országos lejárató kampány részeként értékelte, azt írta, „meglehet csakugyan felmerült hasonló gondolat” (talán éppen december 12-én?), de a hírt mégis cáfolják, mert „Wilde-ban nem a hedonistát, hanem a hatalmas gondolkodót, s a költőt becsülik”, s kijelentik, az álhíren alapuló botránykeltés azok műve, akik „mindenáron kompromittálni szeretnék a társaságot”.⁷³ Hogy a Holnap Irodalmi Társaság (vagy annak bármelyik tagja is) valóban háromnyelvű (magyar, angol és francia) párizsi emléktábla-avatót akart volna komolyan szervezni, aligha valószínű. (Legfeljebb Rozsnyay reménykedhetett ilyesmiben.) Január 5-én tiltakozó gyűlést is rendeztek ennek fényében, melyen kijelentették, hogy „A Holnap van olyan intelligens”, hogy nem Wilde-ot tartja a 19. század legdicsőbb szellemének, mindemellett (valószínűleg a nemzetietlen vádak kapcsán is) leszögezték: ha már emléktáblaötlettel állnak elő egyesek, „van nekünk Arany Jánosunk, Jókaink, Madáchunk, van kiből válogatnunk”.⁷⁴

Ez az eset már nyilvánvalóan összefüggésben állt azzal, hogy a modern törekvéseknek helyet adó, Erdélyi Miklós vezette társulat pár nappal később mutatta be az említett darabot. A *Szabadság*, illetve Szirmay mindezeket túl a Holnap Irodalmi Társaságot nem csupán „bevonta” a történetbe, utólag az egész botrányért is őket tette felelőssé, mint akik meghívták e „kétes hírű irodalmi kalandort” a városba! Sőt, ezen is túllépve *Elégtétel a támadásért* című január 14-i hosszú cikké-

⁷¹ Az OSZK Kézirattárában őrzött Rozsnyay-hagyatékban fellelhetők az említett Wilde-konferálások vázlatai.

⁷² Vö. A Holnap Wilde emlékének, *Nagyvárad*, 1909. január 5., 6.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Közli a *Nagyváradai Napló*. Vö. *Nagyváradai Napló*, 1909. január 5.

ben⁷⁵ odáig ment, hogy kijelentette, Rozsnyay visszaélt Erdélyi direktor bizalmával, s ahelyett, hogy pár szót mondott volna Wilde-ról, „a Holnap fiatal nagyságai köré font koszorút”, míg mindenki mást, „sírjában nyugovó nagy írónkat” megbolygatott. Innen aztán már csak egyetlen lépés kellett odáig, hogy azt is állítsa: Rozsnyayt is tulajdonképpen beugratták, majd neveltséges, ám epés megjegyzéssel zár: „A Holnapék jelszava az, hogy beszéljenek róluk. Hogy mit, az mellékes.”

A tudatos botránykeltés vádjai végképp bulvárjelleget kölcsönöztek az esetnek, mindamelllett ilyen helyi és országos visszhangok közt készült *A Holnap* második antológiája számára újra összefogni, összeállni Ady és a többi hat poéta.

A Holnap „sajtópöre”, és pofozkodások A Holnapért

A *Nagyvárad* című napilap 1909. január 15-i számban *Koholt színházi botrány – Támadások a „Holnap” ellen* címmel a január 14-én, illetve az azelőtt történetekre reflektált, amit már bővebben *A Holnap*-osok pesti orgánuma, a *Független Magyarország* is megtett, minthogy úgy látták, a fővárosban is többen, rosszindulatúan és tendenciózusan, félretájékoztatják az olvasókat a Nagyváradon történetekről. A Holnap vezetőit „igen kellemetlenül érintették a fővárosi lapok meghurcoló közleményei”⁷⁶ s a társaság vezetősége másnap válaszolt több helyi lapban is az őt ért abszurd vádakra,⁷⁷ illetve egy nyilatkozatot is kiadtak, miszerint: „Napok óta rendszeres és kíméletlen hajsza folyik a nagyvárad *Szabadság* révén több fővárosi lapban a Holnap Irodalmi Társaság ellen. Tervszerű rágalomokkal és hazugságokkal illetik nagyvárad alakok A Holnapot, s így orv módon törnek becsületes művészi törekvésekre és alkotó emberek existenciájára. Ez ellen a gonosz és alattomos hajsza ellen tiltakoznunk kell a reánk hallgató és minket becsülő közönség színe előtt. A Holnap nevében: Dr. Dénes Sándor elnök, Juhász Gyula, Berkovics Renée alelnökök, Dutka Ákos titkár.”⁷⁸ A Rozsnyay-ügyből egyértelműen *Holnap*-affér

⁷⁵ Vö. Elégtétel a támadásért. Rozsnyay nem konferált, *Szabadság*, 1909. január 14., 4–5.

⁷⁶ HEGEDŰS, *Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradai napjaiból, i. m.*, 127.

⁷⁷ „A Holnap irodalmi társaság is nyilatkozik ebben a dologban, mert ezt a társaságot is oly színben tüntették föl tendenciózusan és valótlanul, mintha *A Holnap* rendezne minden tüntetést Rozsnyai Kálmán mellett; holott a tény az, hogy a nagyvárad fiatal írók társasága a *Pádvia hercegnőjének fordítójával semmiféle vonatkozásban nincs.*” Vö. „*Színházi botrány Nagyváradon*”. – A nyilatkozat megjelent több lapban is. (Kiemelések az eredetiben.)

⁷⁸ Uo.

lett,⁷⁹ melynek háttérében az egyes helyi lapok évtizedes marakodó viszonya vagy csupán eltérő ideológiai irányultságai is meghúzódtak okokként. Helyi szinten mindenképpen erről tanúskodik az a tanulságos levél is, amelyet *A Holnap* második antológiájának szerkesztője, előszóírója, Kollányi Boldizsár írt Rozsnyay Kálmánnak az eset kapcsán.⁸⁰ Azt se feledjük, hogy a személyes ellentéteket és szakmai féltékenységet is ezen okok közé sorolhatjuk. Juhász Gyula *Atalanta* című darabjának ősbemutatóját is ezekben a napokban tartják Váradon, melyet sokáig úgy hirdettek, mint *A Holnap* színházi bemutatkozását.⁸¹

A Wilde–Rozsnyay-ügy utójátéka azonban még ennél is bulvárosabbra sikeredett. Másnap ugyanis, a *Szabadság* január 16-i számában már *Verekedés a Holnapért* címmel jelent meg hír. A lap – Kollányi szerint a „*letűnt ancien régime utolsó képviselője*” – a *Pesti Hírlap*ot idézte éppen *A Holnap*-osok *Nyilatkozata* kapcsán, átvétellel élve.⁸² Csakhogy a fővárosi lapban kért jogos kiigazítást a kettős idézés technikájával hozta újra, saját koholt elméletét nem kijavítva, hanem még inkább alátámasztva. Ezt nem bírhatta idegekkel a társaság későbbi új elnöke, Nagy Mihály,⁸³ a *Nagyvárad*i *Napló* munkatársa, aki ahelyett, hogy válaszcikkben reagált volna, ökölrel felelt az újabb Szirmay-támadásra. Nyílt színen, a város központjában, a Bémer téren történt az incidens, a korzón sétáló polgárok szeme láttára.

⁷⁹ BÍRÓ-BALOGH, *i. m.*, 126.

⁸⁰ „A helybeli napilapok közül egy klerikális a Tiszántúl, nem számít, mert az nekizégül minden modern törekvésnek, ha az nem a szent, katolikus kereszt jegyében történik. A másik Nagyvárad a függetlenségi legelterjedtebb hivatalos lap, még a maga becsületes konzervatív felfogásával is elismerte, kiemelte a Te minőségi érdemeidet. A harmadik Nagyvárad *Napló* a modern haladás egyedüli orgánuma föltétlenül melletted volt, s tudd meg, hogy a negyedik: a letűnt ancien régime utolsó képviselője, vergődő elkeseredésében mindig és mindenben homlok egyenest ellenkező állást foglal el, mint a többi kettő. Hogy a régi taktikával élt, ugyanis: ha nem tudom legyőzni a szellemi fölényt: tönkreteszem becsületében, sajnos ez annyira korunk tipikus harci csele, amelyen elsiklottak Európa legjelesebbjei közül is sokan. De alig van egy is a valamirevaló emberek közül, akik ilyen gáncsot ne kaptak volna.” Vö. OSZK Kézirattár, Analekta/39. (Rozsnyay Kálmán irataiból/5).

⁸¹ HEGEDŰS, *Újabb adatok Juhász Gyula nagyvárad*i napjaiból, *i. m.*, 128.

⁸² Mely szerint a fővárosi lapnál távirati értesítést kaptak arról, hogy „a *Páduai hercegnő* bekonferálása miatt botrány nem volt; a konferáló szerepléséhez a *Holnap* nevű társaságnak köze nincsen; a *Páduai hercegnő* sikert aratott; Erdélyi színigazgató a konferálót nem parancsolta le a színpadról.” Vö. *Verekedés A Holnapért, Szabadság*, 1909. január 16., 4–5.

⁸³ Nagyvárad *újság*író, ügyvéd, a *Holnap* Irodalmi Társaság második elnöke. Nagy Mihály egész élete során Ady barátságának hatása alatt élt, emlékeit írásba is foglalta. 42 éves korában, 1926-ban hunyt el.

A Holnap Irodalmi Társaság ezt követő úgynevezett „sajtópöre” jól ismert (beszámol róla többek közt Dutka is „regényes korrajz”-ában). Az elhúzódo ügyben, melyben a fentebbi nyilatkozat aláírói ellen, valamint Pogány Béla, a *Független Magyarország* főszerkesztője ellen is pert indított a *Szabadság*, a főtárgyalásra másfél évet kellett várni. Ezen „Nagyváradról megjelentek Dutka Ákos, Juhász Gyula, Dénes Sándor dr. és Berkovits René, tanúkul beidéztek a nagyváradiakon kívül br. Hatvany Lajost, Ignotust és Schöpflin Aladárt”⁸⁴ Az ügy végül két kerek évvel a kezdetek után, 1911 januárjában ért véget egy kölcsönös nyilatkozattal,⁸⁵ bíróságon kívüli megegyezéssel...

A Holnap második antológiája – és az előszóíró Kollányi Boldizsár

A személyeskedések, folyamatosan érkező bulvárhírek, párbajok és verekedések nyilvánvalóan nem használtak az irodalmi társaságnak, s legkevésbé a hét poétának. Az 1909 tavaszán megjelenő második kötet hosszúra nyúlt, tanulmányméretű előszavának íróján mindezen túl is, minden irányból, még a modernebbek is elverték a port. Kollányit ütötték, s majdnem kivégezték *A Holnapot* – írta évekkel később, keserűen Juhász.⁸⁶ Ezt aláhúzendó elegendő egyetlen kritikából idézni, a városhoz szintén kötődő Szilágyi Gézától, akinek elsődleges céltáblája is Kollányi: „Számadás czimmal terjedelmes előszót is összesöpört az antológia részére. Mert irni nem tud Kollányi Boldizsár. Ugy tetszik, mintha nem tolla hegyére, hanem seprüre vagy gereblyére szedte volna gondolatait. [...] Szeretem a nagy primitiveket. [...] Hogyne örülnék tehát, amikor Kollányi Boldizsár bájos jóhízeműséggel legujabb esztétikai és poétikai tanulmányokul adja elének azokat a közhelyeket, amiket a lira és az epika keletkezéséről s a ritmusról már a költészettani abécéskönyvek is elmondanak. Gyönyörű látvány, amikor valaki, becsületesen megizzadva, újból felfedezi Amerikát. A fődolog az, hogy megizzadjon érte. Kollányi pedig nem sajnálja tőlünk a verejtéket.”⁸⁷

⁸⁴ Vö. A Holnap sajtópöre, *Nagyvárad*, 1910. november 16., 3–4.

⁸⁵ Mely kimondja *A Holnap*-osok részéről, hogy meggyőződtek róla, hogy „Szirmay Ödön úr a fővárosi lapok Holnap-ellenes cikkeitől távol áll”. A nyilatkozat a *Tiszántúlbán* és a *Nagyváradban* is megjelent 1911. január 11-én.

⁸⁶ JUHÁSZ Gyula, *Ady és a Holnap*, in DÓCZY Jenő–FÖLDESSY Gyula (szerk.), *Ady-Múzeum*, I, Budapest, Athenaeum, 1924, 59–64; illetve JUHÁSZ Gyula *Válogatott művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1981, 823–831.

⁸⁷ SZILÁGYI Géza, *A Holnap új versei, A Hét*, 1909. május 2., 307.

Kollányi (eredeti nevén Kápli), ha nem is tartozott a Holnap Irodalmi Társaság szűk törzstagjai közé, de nyilván kültagnak sem tekinthető. Civil foglalkozása szerint mérnök volt, *A Holnap*-os időkben éppen Váradon munkálkodott kataszteri mérnökként, de újságíróként is ismert volt (Nagyváradra kerülése előtt Szombathelyen publicistaként is működött), s később verseskötetéről is tudunk. Juhász emlékezése szerint „a magyar szociológia egyik úttörője, radikális politikus, természetfilozófus, nagy nőbarát” volt.⁸⁸ A daliás termetű Kollányit szabadgondolkodóként ismerték leginkább,⁸⁹ a László király Szabadkőműves Páholyának is tagja, aki Ady feltétlen hívének számított, s akit Ady is közel engedett magához. Talán elsődlegesen ezért is, no meg némi kényszerből is esett rá a választás a második antológia előszavának megírására, miután „rangosabb” jelöltek nem sikerült megnyerni. Ebben Kollányi hol provokatívan, hol meglehetősen körülmenyeskedő vagy egyenesen zavaros módon igyekezett visszautasítani a modern magyar költészetet ért vádakat. Mindezek felett terjengős bevezetőjében külön is részletezte a magyar irodalmi modernség kibontakozásának politikai kontextusát, társadalmi kérdéseit – az irodalom és a művészet fejlődését társadalmi képződménynek mondva –, kitérve például a munkásság és az agrárproletariátus eszméire is. Az irodalmi értékek mentén ezek az esztétikainak aligha nevezhető fogalmak azonban további támadásokra adtak okot, s azok vélekedését erősítették, akik szerint az antológia – már jövőre utaló címénél fogva is – a kialakuló szocialista eszmékhez kötődik. Kollányi személye amúgy 1905-ig a váradi értelmiségiek közt nem keltett különösebb feltűnést, azt követően azonban életvitele sem magánemberként (váradi házassága, válása, majd Nyitrára költözésével újraraházasodása, új feleségének hirtelen halálát követően visszaköltözése és első feleségével történt újraraházasodása; a vallásoktatás látványos kritizálása, gyermekeinek tudatos vallástalanná nevelése, stb.), sem a Társadalomtudományi Társaság vezetőségi tagjaként nem volt éppen zökkenő- és hírmentes. A második antológiát bevezető tanulmányának van még egy érdekessége: *A Holnap*-osokról szóló élénk vitákat is szóba hozva jegyzi meg, hogy a Holnap Irodalmi Társaság mindezek dokumentálására, összegyűjtésére (már ekkor) egy embert is megbízott.⁹⁰

⁸⁸ JUHÁSZ, *Ady és A Holnap, i. m.*

⁸⁹ Akit például 1919 után azért nyugdíjaztak, mert a Tanácsköztársaságot verssel köszöntötte.

⁹⁰ Aligha lehet más e személy, mint Rozsnyay, akivel Kollányi, annak említett januári botránys esete kapcsán is, levelezésben állt.

A Holnap új verseinek fogadtatása mindenesetre lényegesen csöndesebb és mérsékeltőbb volt, mint az első antológia visszhangja. Pedig Kollányi maga is „prüszkölést” jósolt egy Kner Izidornak címzett levél tanúsága szerint,⁹¹ s ez várható is volt, amint az 1909 húsvétjára megjelenő második kötet immáron nem is Nagyváradon, hanem a fővárosban, Deutsch és Társa kiadásában, s rögvest 1700 példányban, kissé túlméretezve jelent meg. Az óriási tervek és várakozások ellenére – hiszen kezdetben például Anatole France-t akarták megnyerni a második antológia előszóírójának⁹² – végül be kellett érniük egy csekélyebb visszhanggal, s az egyértelmű pozicionálásokkal, a modern irodalmi törekvések rangsorait illetően is. A *Nyugat*-ban, mint szó volt róla, Tóth Árpád ekkor írja le: „*A Holnap* több tagját nagyon szeretem, de a *Holnap* mint társaság talán mégse olyan fontos és nagy dolog. [...] az új magyar irodalmi nekilendülés talán ilyen társaság nélkül is elképzelhető.”⁹³

A Holnap és a *Holnap* Irodalmi Társaság legsikeresebb időszakát mindettől függetlenül kétséget kizáróan 1909-ben élte.⁹⁴ A *Nyugat*-ban megjelent kritikák és finoman elhatárolódó attitűdök ellenére (illetve épp a feszültségek feloldásá-

⁹¹ SZÁNTÓ Tibor (szerk.), *A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósával*, Budapest, 1969, 25–26.

⁹² Nyilván Itóka és Bölöni György révén, aki rendkívül jó kapcsolatokat ápolt *A Holnap*-osokkal. A MIÉNK 1909-es tárlatsorozata, erdélyi körútja (Kolozsvár–Várad–Arad) is neki köszönhető, ennek kapcsán irodalomtörténetileg is fontos momentummá vált a nagyvárad MIÉNK-tárlat 1909 júniusában.

⁹³ TÓTH, *i. m.*, 666.

⁹⁴ Az újabb antológia megjelenése (akkor is, ha nem a várt eredményt hozta), szerzőiknek újabb kötetei, színpadi műveiknek bemutatói, s főként *A Holnap* egyik legfőbb erénye, az összművészeti matinék mind ezt igazolják. 1909-ben a várad matinékat követően immár vidéki matinékat is szerveztek, így mutatkozott be a társaság Kolozsváron, Aradon és Temesváron, helyi modern irodalmi törekvésekkel többnyire közösen, vagy ilyeneket ihletve. Ezekben a poéták saját műveikből olvastak fel, vagy színészek adták elő verseiket, jeleneteiket, zeneszerzők játszottak, saját műveik mellett a poéták legújabb, megzenésített darabjait, miközben modern festők képeit állították ki, s az ily módon közös vernisszázsonkon ezekről művészekkel, tudósokkal, publicistákkal beszélgettek. (Ezt később a *Nyugat* is tőlük tanulja el.) Nem is csoda, hisz soraikba a zeneszerző Reinitz Béla, a festő Balogh István és Tibor Ernő is beletartozott, de csodálódik s követőik köre is, Manojlovics Theodortól Németh Andor és Ligeti Ernőn át az ifjú Tabéry Gézáig, igen tág volt. Mindemellert felolvasókörutakról is tudunk, s számos tárlatmatinén (például Márffy Ödönén, Tibor Ernőén és a júniusi várad MIÉNK-tárlaton) is felolvasásokkal vesz részt *A Holnap*. Novemberi közgyűlésükön döntenek a társaság tagjai az úgynevezett „Intim délutánok” megtartásáról, elindításáról is.

nak eseményeként is) az év egyik fénypontja a Nagyváradon szervezett közös, *A Holnap–Nyugat*-matiné lett, 1909. október 3-án.⁹⁵ Az ezt megelőző matiné (Aradon, Kolozsváron és Temesváron) és összművészeti előadóestek sora is tagadhatatlan eredmény, főként az említett Antal-, Rozsnyay-, Nagy Mihály- és Kollányi-epizódok után.

Egy újabb évnyitány, A Holnap mint cégér (és a Hegedűs Nándor-est)

1909–1910 szilveszterestje határkö a társaság életében, mely ráadásul kis híján a felbomlását eredményezte. Az irodalmi eseményekben igencsak gazdag 1909-es év nagyszabású, de később sok vitára és kényelmetlen magyarázkodásra, tisztázásra okot adó szilveszteri kabaréesttel zárult, melyen a társaság több tagja, szimpátiázása is részt vett. „A Vigadó fényesen kivilágított, aranykupolás nagytermében összegyűlt nagyszámú közönség minden bizonnyal végigtapsolta a szórakoztató műsort, a bevétel is busás volt, tekintve a 8-6-5 koronás helyárakat –, az est mégsem jelenthetett, mint ahogy nem is jelentett sikert *A Holnap* számára.”⁹⁶ Talán vitatható, ahogyan már F. Diósszilágyi is kiemelte, hogy egy irodalmi társaság, amely ugyan tudatosan összművészeti szemléletet vall, s ezek előmozdítója kíván lenni, elfogadhatónak gondolja saját említett, olykor harcias célkitűzései mellett, hogy egy könnyed, szórakoztató esten is szerepet vállal, még akkor is, ha mindez egy szilveszteresti ünnepség kereteiben zajlik. Alapvetően mégsem ez adott okot a későbbi vitára és újabb konfliktusra. A műsor sikeres volt, annak konferálója, Hegedűs Nándor viszont a nagyváradai újságírók nevében köszönte meg a komoly anyagi hasznot is hozó lelkes támogatást. Kijelentése meglehetősen kétértelműre sikeredett, s nem derült ki belőle, hogy nagyváradai újságírókon csak a műsort szolgáltatókat érti-e, vagy valamennyit. Mindenesetre a kívül maradók – főként a *Szabadság* jól ismert publicistái – úgy érezték, hogy súlyos sérelem érte őket, és „*azok az újságírók, akik távol állnak a nevezetes szilveszteresttől*” aláírással a *Szabadság* 1910. január 4-i számában – éppen egy kerek évvel a Wilde-emléktábla ötlete után! – újabb nyílt levelet tettek közzé, Hegedűsnek adresszálva.⁹⁷ „Kedves konferencier úr! Ön így

⁹⁵ Bár a Fekete Sas dísztermében szervezett gálaesten Osvát végül nem vesz részt, de Juhász Gyula házigazdaként is köszöntheti többek közt Kaffka Margitot, Lengyel Menyhértet, Hatvany Lajost és másokat.

⁹⁶ F. DIÓSSZILÁGYI, *i. m.*, 134.

⁹⁷ Vö. Nyílt levél a szilveszteresti konferencier-hez, *Szabadság*, 1910. január 4., 4.

csevegett: Köszönöm önöknek igaz szívvel és meghatottsággal, hogy a nagyváradi újságírók anyagi ügyeinek rendezése céljából ilyen nagy számban megjelentek. Ez a kijelentés le van szögezve a Nagyváradi Naplóban is. Fölül oda van írva: Konferálta: Hegedűs Nándor. Köztudomású tehát, hogy a méregdrága helyárák mellett lefolyt estély jövedelmét a nagyváradi újságírók javára fordítják. Ön szépen, illedelmesen meg is köszönte ezt. A nevünkben. Pedig tudhatta jól, hogy nem ön és három társa alkotják ezt a gyűjtőnevet, a nagyváradi újságírók [...] De ha már mégis elkövette ezt a túlbuzgó cselekedetet, hát tegye félre a meghatódottságot – és számoljon el!”

A műsorban a társaság új, 1909. november 16-án megválasztott elnökének, Nagy Mihálynak megnyitója egyértelműen *A Holnap*-osok nevét és rangját adta a rendezvényhez. A különféle jelenetek szerzői nem ismertek, de lehetett köztük több *Holnap*-os szerző is (például valószínűsíthetően Emőd), az viszont biztosan tudható, hogy Hegedűs a konferálás után több műsorszámban is szerepelt, illetve hogy játszott Nagy Mihály, Dutka Ákos és Marton Manó is Hegedűssel egy jelentben. Az egész műsor zárószámát pedig *A Holnap*-os költő-újságíró, Dutka Ákos felolvasása szolgáltatta. A műsor többi részében nyilván a színészeké volt a szó.

1910. január 6-án, valamelyest a költők védelmében, de az álságos helyzetre is reagálva Nagy Andor *Holnap*, *számoljunk ma!* című röpirata keringett a várad-i szerkesztőségekben,⁹⁸ mely leszögezte, hogy a *Holnap* ilyenformán már nem irodalmi, hanem „közkereseti társaság” s „az irodalomtól távol állók csinálták”, s „a három poéta (Juhász, Dutka, Emőd) csak cégér volt nekik”. A röpirat ugyan tévesen állította ezt, hiszen Juhász nem tartózkodott éppen Váradon, ugyanakkor helyesen leplezte le az irodalomtól távol állóknak „a poéták köpönyegébe való kapaszkodását”. Másfelől a szilveszterest bevételéről szólva kijelentette: „Horribilis összeg gyűlt egybe. De nem jótékony célra. Amint ez szokásos. Nem is a társaság költő-tagjainak. Amint ez illenék. Nem is az újságíróknak. Amint ezt hirdették. Hanem a mai holnapistáknak, az üzleti férfiaknak.” Míg Hegedűs 300, Nagy Mihály és Böszörményi Andor fejenként 200-200 koronát kapott, a röpirat szerint szegény költők, így Dutka – „tekintve hogy családapa” – 50, míg Emőd mindösszesen 30 koronával térhetett haza. „Hja, ők csak poéták” – szögezi le a kellő iróniával az írás. A szűkebb költői társaság kihasználását és újabb sajtóbeli meghurcolását követő elkeseredésében Emőd Tamás egy bökverset is rögtönzött, melynek utolsó szakaszát a röpirat is leköszölte:

⁹⁸ Melyet 20 fillérért önállóan is árusítottak a városban! A pamfletből több lap közölt részleteket, például a *Szabadság* is. Vö. Röpirat a *Holnap*ról, *Szabadság*, 1910. január 6., 5.

Ha csúnya sefték sárga láza gyúl
 Mások szemében és tömik a zsákot,
 S mi fűtetlen süket kamránk kövén
 Tetemre hívunk egy szent Ujvilágot
 Ákos apám, mi vagyunk kifizetve,
 Bizony, cudarul vagyunk kifizetve!

Az EMKE kávéházban Nagy Mihály elnök, miután elolvasta a kezébe került verset, összetépte és Emőd arcába vágta. „Az irodalmi emberek, a költők a nyílt inzultus után mindjárt kiléptek a Holnapból, és maradt a Holnap most már egészen írók nélkül” – fejeződött be a röpirat.

Még ugyanazon a napon, 1910. január 6-án villámgyűlést hívott össze Nagy Mihály. Ezen a szilveszterestről szóló számadást tudomásul vették, s jövedelméből megmaradt 501 korona 60 fillért a társaság vagyonának tekintették. Hogy ezt követően a költők, akiknek „tálcumuk vonzó erejét felhasználták”,⁹⁹ egyénenként vagy csoportosan kiléptek-e az általuk is alapított társaságból, nem valószínű, azt azonban tudjuk, hogy Dutka legújabb verseivel január 17-én – több év óta először – ismét a Szigligeti Társaság ülésén szerepelt, ahol Étsy Emília, a színház fiatal művésznője adta elő költeményeit.¹⁰⁰ Egy kerek évvel a Rozsnyay-ügy és *A Holnap* akkor még javában folyó sajtópere után tehát újabb lázas, botrányokkal tarkított évnytálynak néztek elébe a váradi poéták.

Felhígulás és/vagy szükségszerű elhalkulás?

Tabéry visszaemlékezéseiben többször is említi, hogy „a hét költő fénykörébe furakodott üzleti kufárság” nagymértékben felelős abban, hogy elhalkult a társaság. *A Holnap* eredeti nemes céljait idővel „mindenféle emberek beárnyékolják” – írta.¹⁰¹ Ötvös Béla egyenesen arról írt, hogy ezek a személyek, akiknek irodalmi jogcímük semmi, de annál több pénzük és üzleti érzékük volt, „felfedezték, hogy *A Holnap*

⁹⁹ *Uo.*

¹⁰⁰ Mindezt a visszatért Juhász Gyula harangozza már be a *Nagyvárad* január 15-i számában, aki természetesen közösséget vállalt a kihasznált és megsértett *Holnap*-os költőkkel és újságíró társaival.

¹⁰¹ TABÉRY Géza, Irodalmi légkör, in Uő, *Két kor küszöbén. Önéletírások, i. m.*; illetve idézi többek közt ROBOTOS Imre, *A vér városa: Nagyvárad*, Debrecen, Csokonai, 1992, 129.

irodalmi mozgalomnak is szép, de üzletnek még szebb”, s nem a költők „erkölcsi sikerét akarták fokozni, hanem önmagukat kezdték adminisztrálni A Holnap cégére alatt”.¹⁰² A társaság ekkor mégsem szűnt meg, lassan kiheverte az újabb botrányt, és valamelyest folytatta működését,¹⁰³ ám ettől kezdve már csak igen szórványosan és alkalomszerűen. Ennek egyik oka a cégérjellegesen túl a fokozatos felhígulás volt, mely többnyire kódoltnak volt mondható, ahogyan F. Diósszilágyi Ibolya is kifejtette: „Lassan mindenki soraiba tartozott, akinek csak valami köze volt az irodalomhoz, vagy úgy vélte, hogy van. Különbféle indíttatású és célú emberek keveredtek benne. Ezt maguk a holnaposok is tudhatták, önmagukat nem kímélő humorral el is mondtak erre vonatkozóan egy kis anekdotaszerű esetet. A névtelen cikk mögött Emődöt sejtethetjük. A *Nagyváradai Napló* 1909. április 15-i számában Az irodalom zárandoka címmel a következőkön derülhetek az olvasók: Kollányi Boldizsárhoz, Juhász Gyulához átjött Kolozsvárról egy ifjú, bizonyos Németh Andor és kérte őket: »Kérem szépen, vegyenek fel engem a Holnapba!« Színdarabokat ír – úgymond – Erdélyi Miklósnak küldött is már egyet.”¹⁰⁴ Ez a legendássá növesztett, többek által is elmesélt történet persze még pozitívnak számít, akár kultuszépítő is lehetne, hisz az antológia művészeti ösztönzőerejét mutatja, s ami fontosabb, az irodalom keretein belül marad. A *Holnap* költői munkássága ugyanis rövid élete alatt is példamutató erővel bírt. A Rozsnyay által is megidézett asztaltársaságból ketten is, így Ligeti Ernő és Németh Andor is részt vettek *A Holnap* mintájára 1909-ben Kolozsváron megjelenő – szintén hét poétát felsorakoztató! – antológiában, a *Közös útonban*.¹⁰⁵ Ugyanekkor Miskolcon szintén hét helybéli költő mutatkozott be *A Holnap* mintájára indított, *Heten vagyunk* című antológiában.¹⁰⁶ Nagyobb veszélyt a hírnévre áhítozó botrányhősök és a számító érdekeltek jelentettek. Ilia Mihály szavaival: „Ma már kicsit mosolyoghatunk azon, hogy egy Krausz Sándor nevű ember »Holnap« néven kocsmát akart nyitni Budapesten, de hát az irodalom népszerűségét ekkor az üzlet sem

¹⁰² Idézi KOVALOVSKY Miklós, *Emlékezések Ady Endréről*, IV, Budapest, Akadémiai, 1990, 192.

¹⁰³ 1910 februárjában még Szegeden is matinén vesznek részt a Paletta tárlatán.

¹⁰⁴ F. DIÓSSZILÁGYI, *i. m.*, 136.

¹⁰⁵ Vö. *Közös úton* [Andor Gyula, Berde Mária, Harsányi Zsolt, Indig Ottó, Ligeti Ernő, Németh Andor, N. Pap Dezső versei], Kolozsvár, Fabritius Erik és Tsa, 1909.

¹⁰⁶ Az antológiában Bán Jenő, Faragó József, Kaffka Margit, Miskolczi Simon János, Péry Ilona, Reichard Piroska és Sassy Csaba szerepeltek. Lásd *Heten vagyunk*, Miskolc, Szelényi és Társa Könyvnyomdája, 1909.

nélkülözhetette. (A holnaposok lebeszéltek Krausz urat az alapításról, pontosabban a név használatáról.)¹⁰⁷

A *Holnapot* tehát részben a cégérjelleg, részben a felhígulás, illetve a botrányok és botrányos tagok is veszélyeztették. Miközben Ady végképp a *Nyugathoz* szegődik, s 1909 júniusában az tematikus számot is szentel a megszerzett költőfejedelemnek, A *Holnap* által felfedezett Babits első kötetét is a *Nyugat* könyvkiadója jelenti meg, a váradiak soraiban „egyre kevesebb az író, a jó író, egyre több az érdeklődő irodalompartoló, sőt a botrányra éhes újságíró”,¹⁰⁸ s a karrierre, vagy legalább ideig-óráig hírnévre vágyó kalandor is. Nem csak a poéták és „holnapisták” köpenyébe kapaszkodó pénzemberek érezték meg a rendezvényeikben, matinéikben rejlő lehetőségeket. A felhígulást és a vele járó veszélyeket már a megalakuláskor sejteni lehetett. Várady Zsigmond, a haladó szellemű főideológus, európai gondolkodó, a nagyváradi szabadkőművesek László király páholyának nagymestere túl szélesre álmodta eleve a mozgalmat, mikor nemcsak a modern írókat, művészeket, hanem minden haladó értelmiségit össze akart ennek kereteiben fogni. A Holnap-mozgalomnak voltak a költők mellett írói, publicistái, ők alkották a szűkebb Holnap Irodalmi Társaságot. De a Holnap eleve túllépte az „irodalmi kör” vagy helyi társaság kereteit: egyfelől igazi összművészeti irányt hirdetett, másfelől szellemi mozgalom is volt, melyben jogászok, ügyvédek, orvosok és publicisták mind megtalálták a helyüket. „Egy fogta őket össze: a modernsége törekvés, a modernség költészetben, művészetben, tudományban, mindenben érvényre juttatása. Ők irányították a Társadalomtudományi Társaság szabadlíceumi előadássorozatait. Valószínű, hogy közülük volt ahhoz a laphoz is, melyet 1910/11. tanév végén a szóbeli érettségi vizsgák után »a Darwin-kör, a szabad gondolkodás magyarországi egyesületének nagyváradi fiókja« küldött a diákoknak.”¹⁰⁹

*

Juhász évekkel későbbi visszaemlékezésében írta: „A magyar líra modern forradalmának – minden túlzás nélkül mondhatjuk – legerősebb dokumentuma A Holnap volt”.¹¹⁰ Az antológián kívül, a költők között vagy mellett azonban olyan „kültagok” is feltűntek, akik akarva vagy akaratlanul, a Váradon fellobbanó

¹⁰⁷ ILIA Mihály, Irodalmi ünnep, *Bárka*, 2008, 1. sz.; illetve www.barkaonline.hu/ilia-mihaly-rovata/433 (letöltve: 2015. augusztus 10.)

¹⁰⁸ *Uo.*

¹⁰⁹ F. DIÓSSZILÁGYI, *i. m.*, 137.

¹¹⁰ JUHÁSZ, *Ady és a Holnap, i. m.*, de már korai, *Irodalom és művészet* című írásában is utal erre. Vö. *Nagyvárad*, 1909. január 1.

irodalmi lángot gyorsan elégették. Az olykor remek elmék, a társadalmi haladás hívei, de az esztétikai értékeléshez nem feltétlenül értő és irodalmi intrikákban sem jártas támogatók, együtt a költőkből megélni akarók gazdasági szemléletű táborával ugyanis mind kültagnak tekinthetők abban a történetben, melyet Ady az említett *Almanach* megfelelő fejezetének legelső írásában nem egyszerűen irodalmi forradalomnak, hanem a *Magyar lelkek forradalmának* nevezett!

Fekete madarak

A visszahúzódó, vívódó Babits (1908–1909)

Jelen tanulmány Babits Mihály korai költői szakaszát (legfőképpen 1906-tól 1909-es első verseskötete megjelenéséig terjedő líráját és habitusát)¹ szemlélve a visszahúzódó egyént kettős értelemben vizsgálja: egyfelől a költői gyakorlatában, saját esztétikai képlete értelmében a lírai alany közvetlen, erős jellegétől távolodni kész, attól visszahúzódó *ént*, vagyis lefojtott szubjektivitást, másfelől a társadalmi nyilvánosságtól, ünnepléstől és csatazajtól, tehát a közszereplés különböző formáitól ódzkodó poétát. Mindezt az irodalmi „porondra lépés” első két, markáns esztendejében, olyan alkati kérdésekre fókuszálva, melyek hangsúlyosak maradnak mindvégig, a teljes életmű értéktételezéseiben.

*

Ismeretes, hogy Babitsot a nagyvilág számára felfedező *A Holnap* 1908-as első antológiája egy még jószérével ismeretlen költőt állított a nagyközönség elé: „a Holnap c. anthológiában először jöttem nagyobb nyilvánosság elé...” – írta maga is az *Angyalos könyv* egyik lapjának hátoldalára, egy vele készített későbbi interjú kapcsán.² Az irodalmi modernség és a magyar líra történetében vadonatúj fejezetet nyitó verseskötet a Babits-életmű szempontjából is határkő, méghozzá olyan erős nyitányt biztosító, mely a korabeli élénk sajtóvisszhangon túl önmagában kultikus kezdetűnek is tekinthető. Babitsnak a titokzatosság, az ismeretlenség sejtelmessége ugyanis – a kritikai fogadtatás minden botránnya és ebből fakadó

¹ Fontos hangsúlyozni, hogy nem zsenéit! Babits azon kevesek közé tartozott a magyar irodalomban, akik ebben az életkorban, s e korainak mondott költészeti szakaszban is már teljesen kész, érett költőnek számítanak. 1909-es első kötete már a jellegzetes babitsi líra későbbi teljes skáláját, mélységeit és értékeit mutatja fel, erőteljesen és meggyőzően.

² BENCE László, A jubiláns Babits Mihály elmondja, hogyan lett költővé..., *Esti Kurír*, 1928. június 27., 13. Lásd ugyanezt BABITS Mihály, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”. *Interjúk, nyilatkozatok, vallomások*, szerk. TÉGLÁS János, Celledömölk, Pazu–Westermann, 1997, 228.

belső traumatikussága mellett – előnyére is vált.³ A kötetben fekete madarak jelképezték, helyettesítették az akkor még ismeretlen poéta arcát,⁴ s leginkább a *Fekete országot* emlegették e versek közül vele kapcsolatosan az első megjelenő kritikák is – igaz, többnyire csak mint elrettentő példát. Akárcsak Ady gyakorta kifigurázott *A fekete zongoráját*, melyet az antológia szintén közölt, hamarosan az értelmetlenség modelldarabjaként emlegették, s élcseppek állandó témájául szolgált. A ború, a feketeség, a sötéten látás, a betegség és az örület jeleként e szimbólumokat könnyűszerrel kapcsolták össze, s aggatták a kibontakozó konzervatív kritikai ösztűzben csoportos vádként is az antológiában induló fiatal poétákra. Másfelől az irodalomba berobbanó ifjú Babitsról ekkoriban Pesten, az új költői irányt pártolók berkeiben is valamiféle titokzatos szemérmeskedéssel és visszafogottsággal vegyes kép terjedt el, ami növelte az iránta való érdeklődést. „Nem ad kéziratot”, kisebb csodaszámba megy, ha valaki kap ilyet – emlékezett vissza ezen évekre Szép Ernő. Zárkózott, szemérmes lírája megnehezíti a kritikát – írta az említett antológia bevezető soraiban már a szerkesztő Antal Sándor is.⁵ „Uj költő, egyedül járó ember, ki sokat olvas. Ennyit tudok róla. És szeretnék többet tudni.” – jegyzi meg a kötetről elragadtatással író Hatvany Lajos⁶ 1908 szeptemberében. Az ekkor megerősödő új, modern irodalom „világnézetének és lelkiállapotának alakulására” mégis rövid időn belül, Schöpflin Aladár szerint, Ady mellett Babitsnak (és Móricznak) lett a legnagyobb hatása.⁷ E szóhasználatban mindkét elem egyaránt fontos és kiemelt. Világnézet és lelkiállapot tekintetében a szemlélődő, kontemplatív, bölcselő Babits valóban forrássá és kiindulóponttá lesz. De a vizsgált időszakban még nem a későbbi elismert *poeta doctus*, s nem is a kényszerűen vitákba bocsátkozó szerkesztő, vagy a Baumgarten-vagyon révén

³ A tanulmány születése idején még nem volt olvasható Kelevéz Ágnes írása, mely a nagyváradi antológia viharos recepcióját tekintve elsődlegesen annak traumatikus hatásait hangsúlyozza a babitsi életműben, s általában az önszemléleti versek áramában. Vö. KELEVÉZ Ágnes, „...kincstelen és magamtalan”. A Holnap körüli botrány hatása Babits költészetére, *Irodalomtörténet*, 2016, 12. sz., 302–310.

⁴ Ismeretlenségére legkirívóbb példa Honti Nándor litográfiasorozata *A Holnap* első antológiája számára, melyben egyedülként Babits verseit vezette fel amolyan arctalan, „portréltan” fejezet.

⁵ [ANTAL Sándor,] Babits Mihály, in *A Holnap*, szerk. ANTAL Sándor, Nagyvárad, Holnap Irodalmi Társaság, 1908, 85.

⁶ HATVANY Lajos, *A holnap*, *Pesti Napló*, 1908. szeptember 23., 3.

⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Nyugat–Grill Károly, 1937, 219.

befolyással, sőt autoritással bíró döntéshozó áll előttünk, inkább csak „az introvertált, gátlásos, túlérzékeny, szociális főbiával megvert, mániás depresszióra hajlamos”⁸ fiatal Babits, akivel szemben a legjellemzőbb kritikai attitűd ekkor: a habozás. A huszonöt esztendősen kivételes irodalmi és filológiai műveltséggel bíró poétában és fogarasi tanárban Ignótus is sokáig csak a magányos formaművészt látja meg, s hozzá hasonlóan sokan nem tudnak mit kezdeni Babits első verseskötetével sem.

Ugyanilyen fontos Schöpflin 1937-es, visszatekintő szóhasználatában a mellérendelés is: „Ady mellett”. Ezzel a nyitánnyal ír ugyanis neki évtizedekkel korábban Juhász Gyula is levelezőlapot, Nagyváradról: „Ady mellett te vagy a legnagyobb, aki más, aki egészen maga, aki modern és zeitlos. Abszolút művész.”⁹ Mindez 1908. április végén, *A Holnap* körüli első szervezkedések vége felé, azok sűrűjében. Ekkor még Ady nevének említése nem okoz visszahúzódo félelmeket, magyarázkodást készítő lépéseket, sokkalta inkább megbecsülést és rangot sugall az országos még (f)el nem ismert, de előbb-utóbb óhatatlanul a siker kapujába kerülő költőnek Juhász és a váradiak részéről, az év nyarára mégis belső elbizonytalanodást és vívódást hoz a Fogarasra kerülést száműzetésként megélő Babitsnak.

Nem tudhatjuk persze, hogy Babits (még a szegedi reáliskolából) végül is miért szabódott oly soká „egy csomó verset” küldeni Juhász és az antológiát szerkesztő Antal Sándor többszöri nógatására, de ha megkésve is, bizonyos, hogy egy szerény válogatást végül eljuttatott Nagyváradra, amelyhez pár napon belül (1908. május 8. körüli levelében) csatolt még egy verset. E Juhász Gyulának küldött, pótlólagos levelében megjegyzi: „A Páris is elküldtem volna, sőt leginkább azt; de igen hosszúnak találom. A Lichthof és az Uszoda meg kissé drasztikusak.”¹⁰ A levele, melyben feltehetőleg maguk az eredeti versek voltak, nem áll rendelkezésünkre.

⁸ SIPOS Lajos, Babits Mihály pályakezdése és *A Holnap* irodalmi mozgalma, *Kortárs*, 2009, 3. sz.; illetve <http://www.kortaronline.hu/2009/03/babits-mihaly-palyakezdese-es-a-holnap-irodalmi-mozgalma/4318> (letöltve: 2017. szeptember 10); vö. NÉMETH Attila–RIHMER Zoltán–HARMATI Lídia, Babits Mihály pszichopatológiája, in „...*kínok és álmok közt...*”, szerk. SIPOS Lajos, Budapest, Akadémiai, 2004, 227–271.

⁹ Juhász Gyula levele Babits Mihálynak, Nagyvárad, 1908. április 28., in *Babits Mihály levelezése 1907–1909*, s. a. r. SZŐKE Mária, Budapest, Akadémiai, 2005, 89.

¹⁰ Lásd Babits Mihály levele Juhász Gyulának, in *Babits Mihály levelezése 1907–1909*, i. m. Az említettek közül a *Páris* (*Páris. Fantázia* címmel és Babits fotójával) 1908 decemberében kerül bele végül a Budapesti Újságírók Egyesületének éves *Almanachjába*. Vö. *A Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja, 1909.*, szerk. SZERDAHELYI Sándor. (Reprint kiadás: kísérő tanulmány BOKA László, SZÉNÁSI Zoltán, Budapest, OSZK–Argumentum, 2016.)

zésünkre, elveszett, ezért csak következtethetünk, hogy az idő egyre sürgetőbb szorításában a jó barát Juhász (aki különben Szegeden meg is látogatta időközben, s különböző – váradi, szegedi és pesti – folyóiratoknak szánt verseit is jól ismerte, s főként az év augusztusától azokat közvetítette is), kénytelen volt e csekély számú verssel beérni, és azokat odaadni Antal Sándornak a készülő antológiába.¹¹ Nem tudunk ugyanis „terjedelmi korlátról”, s arról sem, hogy – amennyiben ezekhez Babits hozzájárul –, Antalék ne közölték volna több versét is. Biztosan tudjuk ugyanakkor,¹² hogy 1908 áprilisában már Juhásznál volt a *Golgotai csárda*, tehát amikor többszöri sürgetésre Babits postai úton végül új verseket küldött (ezúttal kifejezetten az antológia, s nem folyóiratközlések részére), az aligha lehetett több három költeménynél. Ennek is következménye, hogy a kora nyárra nyomdába kerülő, ám őszig ott pihenő versantológiában Babitsnál kevesebb verssel csupán Balázs Béla reprezentálódott.¹³ Babits visszafogott magyarázkodását, talán túlzó, de habitusából adódó szerénységét utólagosan is megerősíti egy humorosabb hangvételű megnyilatkozása, 1923-ból. Juhász Gyula szegedi jubileumán elmondott beszédének egyik mondata szerint ugyanis barátja annak idején „erőszakkal cibálta” ki őt „a nyilvánosságra”.¹⁴

Antal Sándornak mindenesetre nem lehetett könnyű dolga Babits esetében a portréírás terén. Nyilván Juhásztól érdeklődött elsődlegesen az ismeretlen poétáról írva,¹⁵ vele egyeztetett, de végül mindösszesen e pár vers alapján kellett megírnia antológiabeli „tablóját”, költői portréját.¹⁶ (Később a konzervatív kritika ráadásul

¹¹ Amelyben végül csupán öt Babits-vers jelenhetett meg: a *Turáni induló*, a *Theosopikus énekek*, a *Vérivó leányok*, a *Feketeország* (itt így, egybeírva!), és a *Golgotai csárda*.

¹² Juhász 1908. április végi levelében már említi, hogy Antalnak megmutatta. Vö. Juhász Gyula levele Babits Mihálynak, Nagyvárad, 1908. április 28., in *Babits Mihály levelezése 1907–1909, i. m.*, 89.

¹³ Ady Endre 39, Dutka Ákos 15, Juhász Gyula 12, Emőd Tamás 7, illetve Miklós Jutka 6 versével szemben.

¹⁴ SIPOS, *i. m.*

¹⁵ Akit „Kedves Babics Úr!”-ként szólít meg, Juhász egyik váradi levelezőlapjának aljára írva pár sort: „Kedves Babics Úr! Ismeretlenül is kérem, mint az említett Anthologia sajtó alá rendezője, hogy verseit Juhásznak sürgősen küldje el. Feltétlenül számítunk rá. Előre megnyugtathatom, hogy méltó formában és méltó társaságban fog megjelenni. Verseit várja tisztelő híve, Antal Sándor.” Vö. Juhász Gyula [és Antal Sándor] levele Babits Mihálynak, Nagyvárad, 1908. május 6., in *Babits Mihály levelezése 1907–1909, i. m.*, 91–92.

¹⁶ E portrék több poéta esetében utólag komoly zúgolódást váltottak ki, hiszen a nyomtatás előtt ezeket a bevezetőket a kötetet összeállító Antal egyetlen szerzőnek sem mutatta meg, amiből két esetben kisebb botrány is lett az elhúzódozó előkészületek idején: a nyom-

előszeretettel használta ki ezen vázlatos eszmefuttatásokat egy-egy költő ellenében, olykor épp arra, hogy argumentálja és alátámassza saját felületes vádaskodásait.)¹⁷ E rövid antológiabevezető értelmében Babits eredeti tehetség, de mindmáig idegen, ismeretlen, s Antal erre az egyszerű megállapításra keres a későbbiekben bővebb magyarázatot: mindenekelőtt fiatal – állapítja meg –, s „egyedül járó” ember, aki szemlélődő, nihilista. Költészetében „sokszor egy másodperc hosszabb, mint egy évezred”. Nagy műveltségű gondolkodó, aki tudja, hogy minden relatív: „elismeri a maga igénytelen törpeségét, de hozzá teszi, hogy valamennyien törpék vagyunk, egyik sem különb a másiknál”. A szerkesztő zárásképp azt is megkockáztatta, mintegy előrevetítette, hogy Babits világnézetét környezete (vagy környezete esetleges pozitív változása) jó irányban befolyásolhatja majd.¹⁸ Az ilyen kiszólások nyilván a Babitsot jól ismerő barátok (elsődlegesen Juhász) véleményét adaptálják, akik a későbbi fogarasi tanárkodást, a kényszerű „száműzetést” valóban méltatlannak gondolták Babits zsenijéhez, nagyságához képest.

Antal már nem tartózkodott Magyarországon, mire az antológia 1908 őszén berobbant. Érdekes módon elsődlegesen Osváttól érdeklődött levélben az antológia fővárosi fogadtatásáról, s nem maguktól a költőktől. Ebben szerepet játszhatott egyrészt az, hogy a szerzők megorroltak rá, de az is, hogy Osváttal is jól ismerték egymást: „váradiságuk”-on túl levelező kapcsolatban álltak, hiszen a *Nyugat* 19. (október 1-jei) számában Antal szerzőként is debütált. Éppen abban a számban, melyben Kemény Simon fanyalgó kritikája is helyt kapott *A Holnapról*, s melyhez Osvát Babits kapcsán a híres, csillagos jegyzetét fűzte...

A szeptembertől decemberig terjedő pár hónap Babits irodalmi színrelépésének, országos ismertségének kétségkívüli időszaka. Ha időrendi sorrendben haladunk, e kezdeti, ám egész pályáját meghatározó időszak eseményeit számba véve érdemes pár összefüggő eseménysort a maga kontextusában külön is hangsúlyozni. *A Holnap* 1908. szeptemberi megjelenését, ünnepélyes bemutatóját követően októberben hasonló nevű Irodalmi Társaság is alakult, s e két eseményt – mint az új, modern irodalmi törekvések immáron csoportos manifesztációját – országos

dából kiszivárgó belívek közül végül az Emőd Tamás és Miklós Jutka verseit felvezető lapokat részben újra kellett szedni.

¹⁷ Lásd e téren többek közt Tabéry és Antal visszaemlékezéseit. ANTAL Sándor, *Ady és Várad*, Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2004, 114. (Az eredeti gépirat lelőhelye: OSZK Kézirattár, Emőd-hagyaték, Fond 395.) TABÉRY Géza, *A nagyváradi „Holnap” – mai szemmel*, in *Irodalmi évkönyv 1957*, szerk. DIMÉNY István, Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1957, 343.

¹⁸ [ANTAL Sándor], Babits Mihály, in *A Holnap, i. m.*, 83–85.

sajtóvisszhang kísérté. Ezt követően valóban mindenki egy új poétikai irányról beszélt, többnyire lekezelően, gúnnyal és elutasítóan, mások viszont lelkesedéssel és reményeiknek hangot adva. Utóbbiak Babits érdemeit is rendre kiemelték. Hatvany, aki az antológia kapcsán lelkesedve jegyezte le kritikájában, hogy „ne féljünk a szótól: itt a forradalom!”, Babitsot méltatva így írt: „Nem életrajzíróktól, a verseitől fogom kérni, hogy beszéljenek nekem róla. Ezt az embert a legnagyobb nyugtalanságok nyugtalanítják.”¹⁹

Ezt követően a *Nyugat* 1908. november 16-i számában már három Babits-vers láthat napvilágot, november 19-én pedig papírra kerül Osvát híres mondata is: „Kérem, küldje el nekem összes műveit”. És a folyóirat következő, 1908. december 1-jei száma már Babits verseivel indít, s e versek (köztük a *Sunt lacrimae rerum* s további gyöngyszemek) mellett egy kritikával is jelen van az ifjú bölcselő, az egyik *Holnap*-os, Balázs Béla *Halálesztétikájáról*.²⁰ Ekkortól számos felkérést kap: Kosztolányi a *Magyar Szemlébe*, Kiss József *A Hétbe*, Juhász és a váradiak a helyi lapokon túl *A Holnap* újabb antológiájába hívják, s persze Osvát a *Nyugathoz*. De mellettük a *Független Magyarország*, a *Vasárnapi Ujság*, a *Népszava* és sok más kisebb, helyi lap is kéziratot kér. Nem túlzott tehát Juhász, mikor 1909. január legvégén már azt írta neki: „mindenki rólad ír, beszél, dalol és dadog. A Nyugatnak – akarod, nem akarod – szellemi primadonnája lettél”.²¹

Babits egyrészt örül a jó híreknek, másrészt riadtsága, értetlensége nem csökken: később be is vallotta, hogy növelte bizonytalanságát Ady váratlanul nagy közönségikere és szélsőséges sajtóvisszhangja. Persze már a kezdetekkor tudomással bírt arról, hogy a *Poètes d'aujourd'hui* mintájára szerveződő váradi kötetet Juhászék Adyval az élén képzelték el. Mégis, 1908 őszén és 1909 tavaszán szorongással nézhetette a vádaskodásfolyamot, melyben egyrészt a konzervatív kritika korábban nem látott módon nekironzott a modern irodalom e hét szereplőjének, egyszerűen örülteknek vagy epigonoknak titulálva őket, másfelől azt is, ahogyan részben mindennek hatására Ady elrúgott magától mindenkit. A kialakuló országos polémiasorozatot ugyanis belső meghasonlások is tarkították. Ady mintegy másfél-két hónapon belül fokozatosan kibékült aztán Juhással, Hatvanyval, *A Holnap*-osokkal és a *Nyugattal*, a rágalomhadjárat azonban ekkortól fokozó-

¹⁹ HATVANY, *i. m.*, 2, 3.

²⁰ BABITS Mihály, *Halálesztétika*. Balázs Béla könyve, *Nyugat*, 1908, 23. sz., 445–446.

²¹ Juhász Gyula levele Babits Mihálynak, [Nagyvárad, 1909. január 27. után], in *Babits Mihály levelezése 1907–1909, i. m.*, 189. Idézi még: RÓNA Judit, *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája. 1909–1914*, Budapest, Balassi, 2013, 45–46.

dott a leginkább. Mindezt összegzően az 1909 januárjára megjelenő, az előző évet szemlélő *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja* is tükrözi, mely a közönség előtt addig jószerével ismeretlen Babitsot immáron fotóval és a *Párizs (Fantázia)* című versével mutatta be. Az igazi polémiák modernnek és konzervatívok közt ezekben a hónapokban teljesednek ki.

Babitsot ez a túlzó lárma és leegyszerűsítő vádaskodás elbizonytalanítja, a többnyire gúnnal és értetlenséggel teli fogadtatás bizonyos mértékig deprimálja és sokkolja is. Rákosi Jenő, akivel később nem egy ízben kerül majd polémiába, a *Fekete országot* a „holnapisták” tipikus versének, nevetséges és szégyenteljes alkotásnak mondja. A *Budapesti Hírlap* teljhatalmú ura, Beöthy Zsolt sógora, a regnáló hatalom szócsöveként több ízben teljes körű támadást indít az új antológia, s általában a „modernkedők” ellen. Legemlékezetesebben 1908. december 20-án, amikor egyenesen bolondoknak nyilvánítja az új poézis képviselőit.²² Szavait számos kisebb orgánus veszi át országszerte, magyartalanságot, érthetlenséget, a hagyományok tagadását, külföldi minták majmolását, beteges modernkedést, üres nyelvi zsonglörködést – s persze veszélyes Ady-utánzást emlegetve. Rákosit megelőzően (már 1908 szeptemberében) a nagyváradi katolikus klérus lapjában sem éppen finoman fogalmaztak, amikor az antológiában publikált öt Babits-vers alapján kimondták a végzetesnek tűnő szentenciát: Babits versei ízléstelenek, érthetetlenek, mi több az „antipoézis szörnyszülöttjei”.²³

„A kritikák, melyek a Holnapról a lapokban jöttek, valósággal kétségbeejtő viszonyokat tártak fel. A dicséretnek a hányásig ízléstelenek voltak, a támadások félreértők és felületeseek.” – írja válaszképp Juhásznak, amikor 1909 januárjának végén az értesíti, hogy a *Holnap* újabb kötetében (a kibékülésnek hála) „Ady is jön”. Babits e válaszlevélhez fűzött utóiratban sommásan jegyzi meg, hogy „Ady egyedül többet ér, mint heten együtt. Ez az én lázadásom”, de abbéli meggyőződését is hangsúlyozza, hogy Horkayné (azaz Herczeg Ferenc) kritikáját tulajdonképpen megérdemelték: „Valóban irodalmi mozgalmunk kissé az ízléstelenség jegyében született, s ezt legalább magunknak meg kell vallanunk, ha jövőre meg akarjuk edzeni magunkat e betegség ellen. Végre ilyesmi minden hasonló irodalmi lázadással velejár [...]. Amen – mondom a prédikáció után.”²⁴ Babits a valós kritika

²² –ő [RÁKOSI Jenő], A Holnap, *Budapesti Hírlap*, 1908. december 20., 1–5.

²³ –r [KRÜGER Aladár], A Holnap, *Tiszántúl* (Nagyvárad), 1908. szeptember 12., 1–3.

²⁴ Babits Mihály levele Juhász Gyulának, Fogaras, [1909. január 31. előtt], in *Babits Mihály levelezése 1907–1909, i. m.*, 191. Idézi még RÓNA, *i. m.*, 46.

hiányában szigorúbb önkritikát is sürget tehát, elutasítva a szélsőséges attitűdöket, a felületes rágalmakat – köztük az adyzmust²⁵ – éppúgy, mint a túlzó dicséreteket.

Aligha kérdéses, hogy az ekkor még erőteljesen konzervatív súlypontú hazai irodalmi életben meglehetősen felületes és gyors ismertetések alapján bélyegzik és rangsorolják az egyes poétákat. Kosztolányi és Franyó ezért is írhatta, hogy eleve nem jó, mert nem elég jellemző Babitsra nézvést az Antal-féle versválogatás (holott azt az említettek kapcsán leginkább Babitsnak magának tulajdoníthatjuk), annak szándékosan provokatív szólamait, bevezetői portréit nem is említve, de ezenfelül is érdemes emlékeztetni, hogy inkább gúnyiratok s élclapbeli álköltemények tucatjai szolgáltak ekkoriban primer „tájékoztatóul” a nagyközönségnek *A Holnap*-osokról, mintsem maguk a valós versek. A kötetet ugyanis alig pár száz példányban adták csak el, a körülötte kialakuló botrányokról, híresztelésekről mégis egész publicisztikai cikksorozatok születtek, a gúnyversekből pedig 1909-ben önálló kötetecskét is megérte egyeseknek megjelentetni.²⁶

E visszatetsző nyilvánosság elé lépésben az eleve félszeg, vívódó és magát emésztő Babitsot lehangolják a félreértésektől tarkított visszhangok, az elsietett vélemények. Eleve tart a meg nem értéstől, s ódzkodik minden költői besorolástól, irányokat és csoportosulásokat érintő polémiáktól, ugyanakkor attól is tart, hogy a környező világ java még nem kész költeményei befogadására, melyeket viszont belső énjé leghűbb közvetítőinek gondol. Ezért minden reflexiót – túlzó dicséretet és felületes kritikát egyaránt – traumatikusan él meg, hiszen önelemzésként is szemléli azokat, mintegy próbának teszi ki általuk saját magát. A szakadék, mely óhatatlanul ott tátony a korabeli befogadók és öközte, mély. 1923-ból visszatekintve is e némiképp kényelmetlen hírnevet hozó kezdetekre emlékezett leginkább;²⁷ ennél is fontosabb azonban egy 1928-as vallomása, mely szerint ekkor s így, ezek által derült ki számára, „hogy épp ellenkezője vagyok annak, akinek tartottam magam”.²⁸

²⁵ Mely némiképp a *Nyugat*-ban is helyet kapott, hiszen még a konzervatív lapok vezércikkei előtt itt írhatta le Kemény Simon, hogy „ezeknek apjuk, anyjuk, nagyapjuk: mindennük Ady Endre. Még Babits Mihálynak legkevésebbé, de neki is”. KEMÉNY SIMON, *A Holnap*, *Nyugat*, 1908, 19. sz., 214–216.

²⁶ Lásd a Lovász Károly-féle válogatást: *Holnapután kiskedden. Modern poéták verses könyve, melyből a nyájias publikum megtudja, mimódon pöngetik a lantot Magyarhon új dalosai*, Budapest, Kertész József könyvnyomdája, 1909.

²⁷ Lásd F. I. [FAZEKAS Imre], *Írók vallomásai. Babits Mihály, Magyarország*, 1923. december 8., 5.

²⁸ Lásd BENEDE, *i. m.*, 228. Az interjú idézi még: KELEVÉZ, *i. m.*, 302.

Fontos leszögezni, hogy Babits elbizonytalanodásai, vívódásai ezekben az években sohasem költői elhivatottságára vagy a magában való bizonyosságra vonatkoznak. Ez „már akkor létezik, amikor munkáit csak asztalfiókja gyűjti, s néhány barátja ismeri. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az induló Babitsnál az irodalmi elhivatottság feltétlen bizonyossága keveredik a megvalósítás teljes bizonytalanságával, a nyilvánosság mintha nem szükséges feltétele, de talán gátja is lenne költői kiteljesedésének”.²⁹ Az önértékelés paraméterei egyén és környezete válaszaival, visszacsatolásainak kétoldalú diagnosztikájában változnak leginkább. Babits a versek esetleges hatása, fogadtatása esetében ezért a kontextust, a válogatás mi-kéntjét is rendkívül fontosnak ítélte, vagyis azt, ahogyan és ahol közlik a verseit. 1908 végétől folyamatosan azért panaszkodik, többek közt a kéziratait mintegy menedzserként Váradról továbbító, közvetítő Juhásznak, hogy nem a legjobb verseit közlik. „A Nyugat múlt száma gyengébb verseimet hozta: miért nem inkább a *Repülő templomot* vagy a *Recanatit*?” – írja panaszosan;³⁰ illetve, hogy a jobbakat sem jó válogatásban, s így óhatatlanul félreértéseknek is teret adnak. Amikor *A Holnap új versei* számára küld egy csokornyit (ugyan főleg évekkorábbi, ám még publikálatlan) verset, azokat is féltett kincsként adja csak oda, a levelezőlapon vastagon, kétszer is aláhúzva megjegyzi, hogy ha nem használnák azokat, azonnal küldjék neki vissza. Korai lírájának „gyengébbnek” vélt darabjai pedig éppen úgy készülnek, *in statu nascendi* bölcséletinek és önelemzőnek tekinthetők, mint későbbi sikeres párjaik, netán átírataik, de kiérezhető belőlük a soha meg nem elégedés belső attitűdje is mint alkati jegy: ezért az állandó korrekció lehetőségének fenntartása, a javítás, a tökéletességre törekvés elszánt akarása. „Semmiesetre sem akarok úgy küldeni írást, hogy ne kapjam vissza” – írja határozottan Juhásznak 1909 februárjában.

A Holnap 1909 húsvétjára megjelenő második (Kollányi Boldizsár válogatta) kötete már több versét tartalmazza,³¹ nagyobb mértékben mutatva meg Babits lírájának mélységeit, objektív látásmódjának erőteljességét, de a köztes időben Balázs Bélával folytatott levelezésük egyik fő kérdése is az marad, hogy egyáltalán részt vegyenek-e a folytatásban. Róna Judit is ismerteti azt a Balázs-levelet, melyben írója érdeklődik, hogy Babits az említett botrányokat látva is részt vesz-e a

²⁹ CSOKONAI-ILLÉS Sándor, A kékítő költő. Az induló Babits költői univerzuma, in Uő, *Babits Mihály és Fogaras*, Budapest, Argumentum, 2010, 80.

³⁰ Babits Mihály levele Juhász Gyulának, Fogaras, 1908. december 5. után, in *Babits Mihály levelezése 1907–1909, i. m.*, 170.

³¹ Minden szerző e második kötetben már arányosabban, 13–15 verssel szerepelt.

második antológiában, mert ő csak akkor kíván szerepelni benne, ha Babits is ott lesz.³² Sem Balázs, sem Babits nem élte meg tehát jó reklámként az országos polémiasorozatot. Balázs ráadásul mindvégig ódzkodott a pesti „klikkuralom”-tól és a kávéházi hatalmasságoktól, eleve idegenkedett az egyközpontú irodalomtól, ugyanúgy, ahogyan Juhász Gyula is, aki 1908 tavaszán–nyarán a jó magyar vidéket helyezte szembe tudatosan a fővárossal és a New York kávéházzal,³³ mint ahonnan a valós költészeti megújulás származhat, amit aztán Ady igyekezett épp Nagyváradon pragmatikusan cáfolni. A vádakba is beszivárgó „irodalmi barbizont” tudniillik.³⁴

Babits végül az egyetlen a költői képletes hetesfogatból, aki ezen az ünnepélyes esten nincs jelen. Nem tudni, valóban ennyire elfoglalt lett volna, hogy a váradiak ünnepélyes hívására,³⁵ s az első kritikákban még igencsak pozitívan emlegetett kötet díszbemutatójára Fogarásról Nagyváradig ne tudott volna eljutni, vagy egyszerűen kifogást keresett. A közös költői bemutatkozás a váradi városháza dísztermében – melyen Ady először lépett a helyi nyilvánosság elé Lédával – megelőzte ráadásul mind *A duk-duk affért*, mind sok egyéb későbbi kirohanást a modernekkal szemben (például Rákosi említett tárcáját, Szabolcska és Beöthy sommás véleményét, Apponyi levelét stb.). Babitsot más tartotta tehát távol, s feltehetően ez is a fölös csinnadrattától elzárkózó, riadt énjét vagy éppen nárcisztikusságát mutatja, nemkülönben pedig viszolygását Ady nyilvánvaló és

³² „Az a bizonyos undor, mely önt az első Holnap megjelenésével elfogta, elfogott vala engem is. [...] Viszont nem volna éppen lovagias cserbenhagyni őket, utóvégre ők adtak ki bennünket először és mindegy is lehet 15 versnek mi a szomszédsága. (Csak előszók ne volnának!!!)” – jegyzi meg. Vö. Balázs Béla levele Babits Mihálynak, Budapest, 1909. jan. 16., in *Babits Mihály levelezése 1907–1909, i. m.*, 188. Idézi még RÓNA, *i. m.*, 41.

³³ „Minket, ártatlan és kevély poétákat ügyes kalmárok szeretnének kijátszani, de mi, Párizsban, Szegeden és Nagyváradon, mindig valahogy összetartunk [...] és csak egy a vágyunk, minél szebb magyar, új verseket írni. Akár Ady írja, akár Dutka írja, akár én írom, mi megértjük, megbecsüljük, honoráljuk egymást. Hogy mit szól hozzánk a tanári kar, a Newyork-kávéház és a kálomista eklézsia, nekünk nagyon mindegy, mi várunk, mi a magyar és egyéb jövődőt a magunkénak érezzük, egészen biztosan.” Vö. JUHÁSZ Gyula, Dutka Ákos versei. [A föld meg a város], *Szeged és Vidéke*, 1908. június 27.

³⁴ „A Holnap nem akar éretlen falusi, vidékieskedő forradalom lenni, amolyan irodalmi Barbizon; nem akar vidéki tüntetés lenni a fővárosi irodalom ellen.” Lásd *Nagyvárad Napló*, 1908. október 16.

³⁵ Akik 1908. szeptember 4-én közösen dedikálnak egy kötetet Babitsnak, abban „testvérünknek” és „bajtársunknak” nevezve őt, „szerető szívvel és nagy bizodalommal a Holnap eljövételében”.

deklarált elsőségétől. Nyilván ez is szerepet játszhatott abban, hogy – minden lelkes sajtóbeszámoló és közönségsiker ellenére, amikről Juhász tudósított – nem volt jelen Nagyváradon a rá következő évben sem, vagyis a második antológia bemutatóján. Igaz, ekkor már Osvát és a *Nyugat* részére megküldött addigi „összes verse” legjavának köteté formálásán is dolgozik. Babits ugyanekkor a szándék és a végeredmény ütközését kétszeresen éli meg. Időközben megjelenő saját első kötetének – mely a Nyugat Könyvkiadó negyedik könyveként láthat napvilágot – fogadtatása messze elmarad ugyanis a titkon remélt várakozásoktól.³⁶ Nem nehéz kitalálni ezek után, hogy Babits 1909 októberében, a nagyváradi Fekete Sasban tartott *A Holnap* és *Nyugat* közös matinéján sem volt jelen, amely esemény egy bő éven belül a sokadik rangos irodalmi estnek számított, amire hívták, s amelyen ráadásul ő maga kettős szerepkörben is jelen lehetett volna. A „pályatársi látens elkülönülés”³⁷ s önmaga helyének kijelölése (mely a kezdetektől egyértelmű legbelül, ámde az ellentmondásos recepcióban a külvilág előtt magyarázatra látszik mégis szorulni) mondatja vele – egy ünnepi lapszámban szokatlanul élesen! – az ismert sorokat a *Nyugat* első, úgynevezett Ady-számában, 1909 nyarán: „Adyt sohasem utánoztam, Adyt személyesen nem ismerem, Adynak irányát nem valom, mert egyáltalán semmi költői irányt nem vallok...”³⁸

Amit a külvilágban nem, belül, interiorizáltan sokszorosan él meg. Az induló Babits költészeti univerzumára ugyanaz a képletes magányosság jellemző ugyanis, mint a társadalmi énjére. Lírájának két alapjellemezője, hogy más érdekli, mint a korabeli magyar költőket, s „más viszonyban van költői tárgyával, mint bárki előtte a magyar irodalomban”. Nemes Nagy Ágnes találó sorai³⁹ alany és tárgy tekintetében mindkét vonást Babits alkatára vezetik vissza, mely elsődleges forrása lesz az impressziók, élmények vagy éppen kudarcok értelmi feldolgozásának, az *ab ovo* személyes és egyedli látásmódnak. A semmilyen költői irányt tudatosan nem követő, ám idővel azok forrásává növvő Babits-líra alapjegyei ezekben az években kristályosodnak ki gyötrelmes küszködések árán. Egyfelől ezen időszak erőteljesen

³⁶ Miközben Ady az 1908 legvégére megjelenő *Az Illés szekerén* sikerét az *Új versek* óta növvő elvárásokban valósággá tudta formálni, s egyértelműen a *Nyugat* első számú költőjévé emelkedett, amit az 1909 nyarára megjelenő tematikus Ady-szám is megerősített.

³⁷ A kifejezést CSOKONAI-ILLÉS Sándor használja, *i. m.*, 82.

³⁸ BABITS Mihály, Ady. Analízis, *Nyugat*, 1909, 13. sz., 565–568.

³⁹ Vö. NEMES NAGY Ágnes, Alany és tárgy, in *Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*, szerk. KELEVÉZ Ágnes, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1983, 37–43; NEMES NAGY Ágnes, A hegyi költő, in *Uő, A magasság vágya*, Budapest, Magvető, 1992, 10.

mutatja a széles kísérletezési kedvet s a kifejezésformák és témák tág egyvelegét. Ugyanakkor a belső átalakulás, mely az ekkor keletkező versekből (*Sugár, Levél Tomiból*), vagy éppen a meg nem születő strófák meddőségéből kimutatható, éppen a vissza-visszahúzódó *é*nt lokalizálja, s hat ösztönzőleg rá. „Kályhában fellobog a láng / falon az óra elakad, / ha büszkén a tükör előtt / kibontod élő derekad.” – ez a dikcióját tekintve még leginkább 19. századi vers (*Sugár*) a *Fekete országhoz* vagy a későbbi *Vakok a hídonhoz* képest igencsak hagyományörzőnek mondható. Babitsnál persze később sem választható élesen szét az úgynevezett esztétizáló és hagyományörző modernség, ha ilyen distinkciókkal egyáltalán élni akarnánk. Nála minden vers az énjének tükre, lelke összetettségének tanúja, melyben attitűd és alkat, habitus és meggyőződés összeforr vagy éppen egymással vív.

Már korai versei is intenzív, komplikáltan gazdag lírát jelölnek: „sokkal erősebb belső gátlásokon áttöröt”, mint bármely kortárs új költőé. Ezért jellemző a kritikai habozás a szinkrón megítélésben: nem csupán Antal Sándor, de később az első Ignotus-cikk sem tud mit kezdeni ezzel az újszerű, mélyen, de kétségkívül idegenül is ható individuális tárgyi költészettel. Hangsúlyozzák Babits filológus voltát, műveltségét, a pontos versmértéket, Ignotus a „pedáns” jelzőt is használja, mások, felületesen, eleve csak a verstechnika virtuózát látják benne – ahogyan később találóan e kezdetekről Schöpflin Aladár összegez.⁴⁰ Csakhogy ezekhez képest Babits „lényege sokkal mélyebben rejtett, az alkatában”.⁴¹ Az a költő ő – párjait, párhuzamait, elődjeit legfeljebb csak az angol irodalomban véli felfedezni Schöpflin is –, akinél „a gondolat és az érzés közt nincs elválasztó vonal”, ez a kettő mindig egyé olvad. Ő – amint a *Sunt lacrimae rerum*ban magáról írta – elsődlegesen „szobáknak baglya”, ezért ekképp is viszonyulnak kezdetekben hozzá. A zárt terek a belső kontemplációnak, a megfigyelésnek, a háttérbe húzódo én szemlélődésének a helyszínei. A mesterfokú dikcióval bíró versben⁴² a nyílt vergiliusi utaláson túl a tárgyak lárvaléte ugyanakkor nem pusztán a hétköznapi környezet átpoetizálására szolgál. Kelevéz Agnes remek könyve rámutatott arra, hogy a *Levelek Irisz koszorújából* előtt az objektív tárgyiasság igénye miként ütközött a fokozott személyességgel. Egyfelől itt „költőiesül az egész világ” – ahogyan

⁴⁰ SCHÖPFLIN, *i. m.*, 220.

⁴¹ *Uo.*

⁴² „Szégyenlett kínjuk fájlalják a képek, / szegekre fölfeszített vértanuk, / s mint este egyedül maradt cselédek, / sírnak a tárgyak, bárha nincs szavuk. // Sírnak, mint néma lelkek, mint vak árvák, / süket szemek, sötétbe zárt rabok, / halottlan-holtak és örökre lár-vák, / léttelen lények, tompa darabok.”

Schöpflin is kiemelte –, s ehhez nem kell sok életesemény, kirívó kaland, magatartásbeli hullámozás. A költészet végeredményben attitűd, vallotta maga is, s ez lírája kezdeti éveire feltétlen igaz. Az elvagyódásban benne rejlik ugyanakkor az utazás toposza is, a fiatal Babits (akárcsak Kosztolányi vagy Füst Milán) azonban „a csoda helyszíneit nem helyváltoztatással, hanem mentálisan” éli többnyire át.⁴³ A romantikus elvagyódás a 19. századból öröklött valós utazásélményekre (s az ekkor kitáguló földi világokra) alapoz, ennek metamorfózisa azonban a *Nyugat* hőskorában már tulajdonképpen a tapasztalati világ, a valódi környezet kijavításának afféle próbája. Időben és térben egyaránt (*Messze... messze...*). A jelen is így válhat reménytelibbé, a múlt és bizonyos hagyományok, tapasztalatok, csalódások és vigaszok ismeretében. Babits a régmúlt eseményeit ezért sokszor más perspektívából kínálja fel témaként, profán újraértelmezésnek is teret adva. A *Holnapban* is közölt *Golgotai csárda* a passió egy ikonikus momentumának a demitizálása, drámai helyzetvers, amelyben a szakrális és az alantas összevonódik, miközben a *persona* határesetét groteszk ambivalencia jellemzi. Eredeti címével pedig – *Wayside inn*, mellyel Babits az *Angyalos könyvb*e is lejegyezte – Browning-átiratnak vagy Longfellow-reminiszcenciának (*Tales of a wayside inn*), sikeres továbbgondolásnak, tudatos aktualizálásnak tekinthető. Babits „az anakronisztikus hangvétel helyett inkább a blaszfémikus jelleget emelte a vers középpontjába”.⁴⁴

Babits belső, kontemplatív világa falai közül olykor valóban is kivágyódik („Mint anyja emlejétől elvált / gyermek az ős tej drága kincsét, / szomjazom én, világtól elzárt, / az eleven világot ismét.”),⁴⁵ de a körülötte zajló emberi élet nagyobb hullámzásaiba „mégsem tud beleelegyedni, mert erős gátlások állnak elébe, veleszületett fogyatékosági érzés tartja távol az emberektől, leküzdhetetlen tartózkodás feszélyezi köztük. A gondolatok passzív embere, és a cselekvés vágya sűrűdik benne, felsebzi lelkét, sóvárgással tölti el, – meg van vetve a lélektani alapja a *soha meg nem elégedés*nek, amely lényének megkülönböztető vonása s költészetének, különösen fiatal korában, vezérszólama”.⁴⁶ Schöpflin lényegre tapintó mondatai későbbiekben is meghatározzák a babitsi szöveg univerzumot, mely, mint látható volt, Nemes Nagy szerint sem függetleníthető alkotatótól. Ez

⁴³ RÁBA György, Csodálatos utazás. Egy toposz átváltozásai, in Uő, *Az ünnepektől a hétköznapi ünnepek felé. Babits és a százéves Nyugat költői*, Budapest, Argumentum, 2008, 47.

⁴⁴ Lásd erről KELEVÉZ Ágnes, A óra-énekektől Longfellow-ig. Babits Golgotai csárdájának keletkezéséörténetéhez, in Uő, „Kit új korokba küldtek régi révek”. *Babits útján az antikvitástól napjainkig*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008, 56–64.

⁴⁵ BABITS Mihály, Éhszomj, *Nagyváradai Napló*, 1908. október 18., 1–2.

⁴⁶ SCHÖPFLIN, i. m., 221.

a *soha meg nem elégedés* tükröződik ugyanis a kortársak Babits-jellemzéseiben később is (Rippl-Rónaitól József Attiláig), amint töprengéstől, szenvedéstől bárázdált, világítóan fehér homlokú, tépelődő egyénnek, vagy folyamatosan magát emésztő alaknak látták és láttatták. Aki, nem melleleg, enyhülést fiatalon is csak a szellem kalandjaiban talált. Ez magyarázza már fogarasi korszakában is némi-képp visszahúzódozó társadalmi *énjét* s a külső impressziók belső, érlelő erejét. A feszült, zaklatott lelkiállapotból ugyanis időről időre feltörnek az elnyomott érzések, „átszakadnak a tartózkodás zsilipjei”, amint „fehér izzásig hevül benne a gondolat” – folytatja jellemzését Schöpflin. Vagyis a költői közlékenység túllép a szemérem, a zárkózottság, a lámpaláz és a külső bizonytalanság burkán. E felhajtó-, belülről feszítő erő „mint kemény földréteg alól a forró víz”, értelemszerűen azonban nem állandósulhat. Eruptív s időszakos. Csakhogy Babits esetében maga a fehéren izzás s a feltörni vágyó gondolat a lelki tusákhöz kapcsolódóan a belső érlelésben jelent egyfajta állandóságot. Olyan háttérattitűdöt formál, mely nem tudja a legegyszerűbb, legapróbb dolgokat sem közömbösen, belső költői reakció nélkül szemlélni. Ezért hangsúlyozhatja róla talán elsőként Schöpflin, hogy „ő minden pillanatában és minden ízében költő”, vagyis hogy nem tud „nem költőként” megnyilatkozni. (Akárcsak a később éppen Babits által „unokák” közé sorolt Weöres, s ahhoz hasonlóan, amint azt Northrop Frye jelentette ki *A kritika anatómiájában* az idealizált költőtípusról).⁴⁷ Nem beszélhetünk ezért egyfajta szétválasztható, kanti értelemben vett objektív valóságról és belső költői világról az ő esetében: csak egy átszűrt, érzelmileg átfűtött, értelmileg izgatott tónusú világ van, mely minden esetben egy megvívott, interiorizált, belsővé tett értelmezésnek a lecsapódása.

A közvetett önkifejezéstől a közvetlen vallomásig így juthat el. E bonyolult belső folyamatról írta Poszler György, hogy „lírája ellentmondása nem a bezárkózás és kitarulkozás, a rejtőzés és gyónás, hanem a lírai telítettség és a vallani nem tudás”.⁴⁸ E telítettség közepette érződő vallomáskényszer, s a nehezen feltörő, nehezen kioldódó versformában létrejövő (hermeneutikai értelemben az ekképpen létet, így létezést kapó versek) megnyilatkozások, illetve az ezeket valóban jól értőkkel szembeni kétely adja e lefojtott líra hármasságát! A vívódó Babits olyan jellegzetességét, mely különösen hangsúlyos ezen kezdeti időszakban, a még

⁴⁷ Northrop FRYE, *A kritika anatómiája. Négy esszé*, Budapest, Helikon, 1998, 11.

⁴⁸ POSZLER György, Magyar Glóbusz vagy európai magyarság? Vázlat Babits magyarságtudatának irodalomtörténetéhez, in Uő, *Az eltévedt lovas nyomában*, Budapest, Balassi, 2008, 74.

kötettel nem rendelkező, a világ elé lépni nem merő, vagy attól éppen ódzkodó (mert képletesen csak teljes vértezetben kiállni szándékozó) poeta korai költészeti szakaszában. Kelevéz egyik friss tanulmánya nem véletlenül említi ugyanezt a Poszler idézetet, mint lényegre tapintót,⁴⁹ szemben a költői pályát végigkísérő felületes vádakkal és értelmezésekkel, melyek az említett kezdeti kritikákból táplálóztak, s melyek Babitsot 1908 és 1909 táján igen rosszul érintették.

Schöpflin idézett, páratlan költészetre vonatkozó argumentációját mintegy továbbgondolva, Poszler így folytatja: „Nem élménytelenség, hanem lefojtott líra, gyötrelmesen, kiáltásokban feltörő. Nem kap természetes-könnyű lecsapódást a költészetben, ezért átfúti az egész életművet, az epikát, az esszét is. Minden írása róla szól, mindegyikben magáról ítélik.”⁵⁰ És valóban, a lefojtott szubjektivitás és az önelemzés, önmaga folyamatos felülvizsgálata adja – Poszler szép szóösszetételével – a „Babits-meditáció”⁵¹ kettősségét: intellektuális belső univerzumát s annak ránk, olvasókra (újra és újra) ható olvasatait, téziseit, felülvizsgálatra és meditációra készítő credóját. Nincs ebben váteszség vagy magamutogatás a későbbi alkotói szakaszokra vonatkozóan sem: „amiről vall, a gondolkodó aggodalma. [...] szellemi aszkézissel vállalt humanista őrség kevesek által ismert és egyre kevesebbek által vallott értékek felett”.⁵²

Legfőbb értékei: maga a költészete (objektív, gondolati lírája, erős vallomássága, européer magyarsága, hite és hagyománytudata) s a legbelülről fakadó mérték (amely Poszler szerint is „eleve vele is született”, de amelyet „az antik bölcsellettől is tanult”)⁵³ egyaránt próbákat állnak ki már e kezdeti időszakban. Mindeközben a lírikus erudíciója bővül (Kant bölcséleti-erkölcstani ihletése, majd 1909-től Bergson tanai révén), költészetileg pedig tápláló hatások érik, főként az angolok, Byron, Keats és Shelley,⁵⁴ a preraffaeliták és az imaginisták (T. S. Eliot és Ezra Pound) révén. Értekezőként már korán tanulmányokat közzölt Swinburne-ről és Meredithről, melyek az állandó művészeti újat keresésről,

⁴⁹ KELEVÉZ, „...kincstelen és magamtalan”, *i. m.*, 300.

⁵⁰ POSZLER, *Magyar Glóbusz...*, *i. m.*, 74.

⁵¹ POSZLER György, Lírai vallomás, III. Babits és a gondolati líra, in Uő, *Az eltévedt lovas nyomában*, *i. m.*, 50.

⁵² POSZLER, *Magyar Glóbusz...*, *i. m.*, 74.

⁵³ Uő.

⁵⁴ Róluk írja 1908 kora tavaszán: „Lázadók voltak ők, az ifjak költői, lázadók és arisztokraták mint minden költészet. Nem a tömeg értését keresték, a modern világ számára csak gúnyos hangjuk volt, örök szépségekhez tértek vissza”. Vö. BABITS Mihály, Swinburne, *Nyugat*, 1909, 3. sz., 113–119.

magáról az „új” fogalmáról, a magyar szöveghagyományban sok tekintetben rokontalan műfaji ideálokról is szóltak, de ezek révén egyúttal a saját maga számára is szükségszerű továbblépést, további elmélyedést és a tanulás mindenkori szükségességét fogalmazza meg.

Mindeközben továbbra is Fogarason él, alkot és tanít, száműzetésben: mint Ovidius Tomiban. Látszólag sokáig tehát hiába minden: országos hírnév, a megjelenő saját verseskötet, majd 1910-ben a *Nyugat* felajánlása a „kizárólagos munkatársi viszony” létrehozására s az ezért járó évi 400 korona,⁵⁵ évekig nem sikerül a fővárosba visszakerülnie.⁵⁶ Amikor mégis, megnő a ráirányuló figyelemmel együtt a polémiák száma is (1911-ben rögtön Bresztovszky Ernő támadja a *Népszavában* Pestre kerülésének „ára” miatt),⁵⁷ melyekben Babits kénytelen nyílt pengeváltásokat vállalni, visszahúzódó énjét leküzdeni, miközben mindig tágabb, erkölcsi-bölcseleti axiómákat fejt ki vagy azokra támaszkodik. A gondolkodó aggodalma a gondolkodók felelősségének kérdésével ekkortól párosul. *Művészet és szabadság* című írásában elméleti síkra helyezve válaszol a kérdésre, s a mindenkori művész és politika viszonyát elemezve fejt ki talán először és pontosan argumentálva, hogy a politika – szükségszerűen rövid távú céljai okán s türelmetlen célra törései mentén – mindig az egyéni szabadság korlátozását jelenti, míg a művészet maga a szabadság. Ezért annak embere semmiféle klikkbe nem tartozhat, „ahol a szabadságot megkötik”.⁵⁸ A vívódó, érzékeny, sokáig gátlásos poéta az ideák magasztos világtól távolodik ugyan, de nem a jelen aszinkronitásai húzzák le, hanem a jövő felé tájékozódik. Ahogyan a tárgyalt időszakban (valamikor 1909–1911 között) született *Magamhoz* című versében önmagának írta: „Ne nézd kik állnak jobbra, ne balra kik // előre fuss csak ahol az új lakik”.

1912 júniusában a *Népszavával* ismét kisebb polémiába kerül, amiért a *Május huszonhárom Rákospalotán* című versét (amelyet 1912 június 1-jén közölt a *Nyugat*) a költő engedélye nélkül közreadta a *Népszava* is. A közreadás formája ellen szót emelő költő egyértelmű morálfilozófiai álláspontja, hogy a hazugságok, előítéletek és igazságtalanságok ellen szót emelni ugyanilyen eszközökkel nem lehet, ez is csak – mint versében is vallotta – a „nagy betegágyán” fekvő Magyarország kórképe. Amiért fontosnak ítélem megemlíteni itt, az az értelmiségiek és álta-

⁵⁵ RÓNA, *i. m.*, 208.

⁵⁶ 1911 nyaráig, amikor az újpesti Magyar Királyi Állami Gimnáziumban felkínált állást elfoglalja.

⁵⁷ BRESZTOVSZKY Ernő, Tünetek, *Népszava*, 1911. október 4., 2–4.; október 5., 2–4.

⁵⁸ BABITS Mihály, *Művészet és szabadság*, *Nyugat*, 1911, 21. sz., 782.

lában az írástudók felelőssége és szerepvállalása körüli viták egy világegés előtt. Mindez megelőlegezte ugyanis a *Nyugat*-ban ekkorra kialakuló belső polémiát (az Osvát–Hatvany-vitát), hiszen az irodalmi modernséget vállaló, az irodalomnak a társadalmi haladásban betölteni vélt forradalmi szerepét és feladatelveit azonban (Osváthoz hasonlóan) legalábbis kételyekkel fogadó, attól kellő távolságot tartó Babits 1912-es *Nyugat*-beli válaszában szögezi le: „Gyáva nem vagyok, ha új állapotot kívánni forradalom: forradalmár vagyok.”⁵⁹ Az ezt követő időket már a Nagy Háború előszelében végképp összekuszálódó történelmi-társadalmi átalakulások jellemzik, köztük újabb, még vehemensebb Rákosi–Babits-polémiákkal.

Nemrég Tverdota György mutatta ki, hogy mennyire szilárd és következetes már a tízes évek legelejétől az az értelmiségi attitűd, amelyet Babits esetében leginkább csak (a Julien Benda-könyv kapcsán született 1928-as) *Az írástudók árulása* kapcsán szokás mindmáig hangsúlyozni.⁶⁰ Az utóbbi tanulmányban, melyben bizonyos értelmiségi magatartásokat látszólag árulásként bélyegez meg, már nem a pályakezdő, s legkevésbé egy ismeretlen Babits szólal meg. A semmilyen irányban nem elkötelezett értelmiségi lét és a pártok felettség eszménye nehéz és magányos vállalkozás, de elsődlegesen belső attitűd s alkat kérdése. Tverdota – aki épp azt vizsgálta, hogy „mennyiben felelt meg a szerző, Babits Mihály az esszében az értelmiség elé állított normáknak” – azt a következtetést vonta le, hogy Babits nem vált szellemi köpönyegforgatóvá, a „lélekcsereelő időkben sem”, s belső mércéjének megfelelően következetesen távol tudott maradni pártpolitikai kérdésektől. Visszahúzó (vagy ha tetszik: arcát és nevét bizonyos dolgokhoz később sem szívesen adó) bölcselőként azt vallotta, hogy a dolgoknak több megvilágításuk lehet, s nem kell szükségszerűen cáfolnia vagy megerősítenie egyes korábbi, akár fiatalkori állításait.

Babits korai költői szakaszát aligha érthetjük meg vívódó egyénisége, teremtő magánya, lefojtott szubjektivitása, visszahúzódni vágyó énje nélkül, mely alkataból adódott, s mely szükségszerűen belső mélységeit rejtette a felületes és kusza vélemények mindenkor összeütköző világában. Minderre analóg példaként végeztesül istenhitének mélyen megélt, individuális, s nem felszínesen dicsekvő, nem közszemlére kitett voltát említeném, mely szintúgy zárt, s aligha megfejthető egy kétpólusú képletben. A Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára őriz egy 1965-ös

⁵⁹ BABITS Mihály, Önkommentár, *Nyugat*, 1912, 12. sz., 1074.

⁶⁰ TVERDOTA György, Babits, az írástudó, in BIRÓ Annamária–BOKA László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások 2.*, Nagyvárad–Budapest, Partium–Reciti, 2016, 227–239.

felvételt, amelyen Dienes Valéria eleveníti fel mindazt, amit Török Sophie e téren férjéről mesélt neki: „»Mai napig sem tudom, hogy ő mit gondol vallás dolgában. Ha valaki védi a vallást?, csak látnád, hogy hogyan támadja, de ha valaki támadja?, akkor hallanád csak, hogyan védi!« Ez volt a Mihály” – folytatja Dienes, majd kifejti, hogy ezt magának sem tudta később mással magyarázni, mint azzal, hogy Babitsban „igazán belülről olyan belső ellentétek harcoltak, amiket ő magának végérvényesen nem oldott meg, sohase”.⁶¹

A sok belső ellentét a hétköznapi életben magyarázhatja a bölcselő látszólagos „rébusz viselkedését”,⁶² megtorpanásait, iróniáját vagy éppen sztoicizmusát, a politikai játszmáktól riadt egyéniségét, de az eruptív, formákkal játszó, kísérletező lírikusnak mindez ösztönző, belső kreatív erőt is jelent. A tízes évek során Babits költészete s esztétikája változik, erkölcsiségről és az értelmiségről vallott nézetei kényszerűen – egy világégés után – módosulnak, de alkata, vívódó belső énje s legfőképp az egyetlen oldal igazságát mindig féligazságnak gondoló bölcselő attitűdje: aligha!

⁶¹ Dienes Valéria vall Babits Mihályról, in KEMÉNY Aranka (szerk.), *Aranyhangok, III.*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2008, 14–15. A felvételt 1965-ban készítette Vezér Erzsébet és Rába György.

⁶² *Uo.*

A szintézisíró ifjú Kuncz Aladár (1907–1913)

Aligha kérdéses, hogy amennyiben a magyar irodalomtörténet-írás Kuncz Aladár életművét tárgyalva képletesen sorrendet kívánna felállítani a tragikusan korán véget ért, ámbár mindmáig részben feltáratlan oeuvre egy-egy szegmenséről, akkor egyrészt három szakaszra bontva tárgyalná azt (melynek középpontjában kényszerűen a felívelő pályát megszakító, ámbár később ihletforrásul is szolgáló első világháború alatti internáltság áll), másrészt értékszemléletét tekintve (hallgatólagos közmegegyezés szerint is) a szépírói szegmens után következne csak szerzőnk értekezői munkássága. Ez a meglehetősen felszínes megállapítás, mely részben ismerethiány és a nem mindig hozzáférhető primer szerzői szövegek miatt is figyelmen kívül hagyta, hogy Kuncz tevékenysége döntően nem szépprózai munkák létrehozására irányult,¹ elismerően szól az Erdélybe visszatelepülő Kuncz irodalomszervezői, szerkesztői és fordítói tevékenységéről, mellyel az 1920-as években vívta ki mindenki elismerését, de többnyire homályban hagyja azt a fiatalkori értekezői munkát, monográfiákat eredményező szintetizáló irodalomtörténeti szakaszt, melyből mindez származott, s mely az említett történelmi események miatt lényegében torzóban maradt. Közvetetten azt az erudíciót, iskolázottságot és gyakorlati tudást negligálja tehát, melynek – az otthonról hozott nevelésen, muníciókon túl – igazi rangját a kezdeti életszakaszban három meghatározó intézmény fémjelzi: az Eötvös Collegium, a budapesti egyetem és a *Nyugat* szerkesztősége. Az alábbiakban épp ezért a fiatal bölcsészdoktor Kuncz Aladár kezdeti, 1906 utáni pályaszakaszáról igyekszem átfogó képet nyújtani, két olyan fontos

¹ Részben e felismerés indította el a *Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái* című könyvsorozatot, mely az Országos Széchényi Könyvtár tudományos műhelyei és a Kriterion Könyvkiadó együttműködésében valósul meg 2014 óta. (Sorozatszerkesztő Filep Tamás Gusztáv és Boka László.) A sorozatban eddig négy kötet jelent meg.

monográfia tárgyalásával, melyek az irodalomtudós ekkori alapműveinek számítanak, ugyanakkor szoros kapcsolatban állnak a tanulmányíró és kritikus Kuncz kezdeti pályájának jelentősebb életeseményeivel.

Kuncz sokrétű munkásságán túl, mint ismeretes, egyéniségéről is legendaképző visszaemlékezések szólnak. Az elegáns világfi szervezői, literátori tevékenysége össze is kapcsolódik e személyiségjegyekkel: az egyöntetűen pozitív megítélésben ennek is komoly szerepe van, miszerint egy *literary gentleman*² a jó helyzetfelismerő reálpolitikuson át a tudatos irodalmi kanonizátorig terjedően tud hatékonyan működni, ezért aztán még későbbi ellenlábasai (így Gaál Gábor is) elismerően nyilatkoztak róla. Csakhogy ezen visszaemlékezések is elsődlegesen a húszas évek literátorát emelik magaslatokba, s kissé homályban hagyják az indulás éveit, s ami nagyobb baj, az ekkori munkákat is. Pedig Kuncz pályája legelején is már megnyerő, „elegáns, halk jelenség”, „vonzó társasági ember”, akin „jó gyermekszoba érzett” – írta róla visszaemlékezve Schöpflin Aladár.³ 1903 és 1907 között magyar–latin–görög szakos hallgató a budapesti tudományegyetemen, ugyanakkor az Eötvös Collegium tagja. Utóbbi olyan műhely és otthon,⁴ ahol a benne élők nem pusztán a szabad szellem és kritikai gondolkodás, de a rendszerezett tudás mindig megújulni képes és szükséges útravalóját is megkapják. A párizsi École normale supérieure mintájára megszervezett intézményben Kuncz a közösségi nevelés pozitív példáin túl olyan tanároktól tanulhat, mint Bartoniek Géza, Horváth János, Gombocz Zoltán, Alexander Bernát. Ezzel párhuzamosan az egyetemen is pozitív mintákat kap: az ott szintén oktató Horváth, s részben Beöthy Zsolt, majd egyre inkább Riedl Frigyes, illetve az elméleti s kritikai próza egyik legjelesebb művelője, Péterfy Jenő lesz rá leginkább hatással. Utóbbi tragikusan

² Németh Andor kifejezése. Lásd NÉMETH Andor, Emlékezés Kuncz Aladárról, *Nyugat*, 1933, 13–14. sz., 48–53; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00560/17518.htm> (letöltve: 2018. február 25.)

³ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Nyugat, 1937, 206.

⁴ A kollégiumi időszakról Kuncz évfolyamtársa, Halasy-Nagy József így ír önéletírásában: „Ott élt akkor – hogy csak néhányat említsek Szabó Dezső, Szekfü Gyula, a két Zemplén, Kodály Zoltán, állandóan a könyvtárban izzadt homlokán zöld ernyővel Bauer Herbert, aki később Balázs Béla néven lett a kommunista írója, s velem egy évfolyamban jártak Kuncz Aladár és Laczkó Géza [...] Kollégiumi szakvezető tanáraink voltak: Horváth János, Némethy Géza, Gyomlay Gyula és a kedélyes Wotan: Hoffmann Friczi bácsi.” Lásd *Adattár*. HALASY-NAGY József, Summa vitae, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Historiae Literarum et Artium*, 2., Szeged, 1999, 216.

korán meghal, Gyulai Pál 1902-től nyugdíjba vonul, így ők nem taníthatják már, de „szellemük” érezhető a falak közt, s ez közvetetten nagy hatással van Kuncz korai, formálódó kritikai szemléletére. Ha másként nem, Gyulai egyik örököse, az 1905-től a magyar irodalomtörténet tanárává kinevezett Riedl révén, akiben az ifjú Kuncz a tantermekbe európai levegőt hozó, a diákokat a befogadás-lélektannal is megragadó nevelőt tisztelt. Riedl mutatott igazából irányt filológusi érdeklődésének, s fejlesztette „ifjúi érzékenységét elemző és ítélkező biztonsággá”.⁵

Kuncz diákévei eleve progresszióra hangoltak, ahogyan monográfusa is megjegyzi,⁶ s ez érződik első írásain is, még ha – pusztán csak életkoránál fogva is – ez nem minden esetben fed valamiféle véglegesen kiforrott, letisztultan egységes irodalomképet. Toldy Ferencsel foglalkozó kis könyvecskéjével, mely bölcsészdoktori értekezése is,⁷ így is hiátust pótol, mivel 1907-re tulajdonképpen évtizedek óta nem foglalkoztak vele, ám 1905-ös születési centenáriuma olyan alkalom volt, amikortól újra foglalkozni kellett „a magyar irodalomtörténet-írás atyjá”-val. (A centenáriumot követően aztán ismét lanygulni látszott az érdeklődés az egyébként változatlanul gyakran hivatkozott Toldy életműve és bizonyos szempontokból polemikus pályája iránt, olyannyira, hogy a Kunczéhoz hasonló összefoglaló írások is csak újabban születtek.)⁸ Kuncz az akkor ünneplők (többek közt Riedl, Négyessy, Szinnyi, Schöpflin) sorát egészíti ki még egyetemistaként, nagyon fiatalon s igen tisztelettudón, leginkább Riedl útmutatásai és tanácsai szerint haladva.⁹ A negyedréte alakú kis könyvecske a benne közölt bibliográfiát nem számítva mindössze kilencven lapon, hat fejezetben foglalta össze Toldy életművét, javarészt a Hyppolite Taine-i kiemelt jellegzetességek, *faculté maîtresse*-ek

⁵ POMOGÁTS Béla, *Kuncz Aladár*, Bukarest, Kriterion, 2001 (második, javított, bővített kiadás), 24.

⁶ *Uo.*, 34.

⁷ Melyet a Stephaneum Nyomda révén ad ki Budapesten 1907-ben. A kötet vélhetően nem túl nagy példányszámban látott napvilágot, ára 2 korona volt.

⁸ Elsődlegesen WÉBER Antal, valamint legújabban DÁVIDHÁZI Péter munkáit lehet itt említeni. (Lásd WÉBER Antal, *Toldy Ferenc*, Budapest, Akadémiai, 1986; DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Budapest, Akadémiai–Universitas, 2004.) Mindezek mellett szintén csak a közelmúlt történettudományának sikerült felderítenie az amúgy köztiszteletben álló tudósnak a korabeli titkosrendőrséggel való együttműködését. Vö. PAJKOSSY Gábor, Toldy Ferenc pályaképéhez, in ERDŐDY Gábor–HERMANN Róbert (szerk.), *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*, Budapest, Argumentum, 2002, 180–198.

⁹ Vélhetően az évforduló alkalmából írta *Toldy Ferenc felsőmagyarországi útja* című írását is, mely a *Szepesi Hírnök*ben jelent meg 1906 augusztusában.

értelmében. A meglehetősen fejlődéselvű kép itt még érthető, ez sokkalta árnyaltabbá lesz ugyanakkor későbbi írásaiban, többek közt abban a jóval nagyobb ívű összefoglaló munkában, amelyhez a Toldy-monográfia amolyan előkészítésként is szolgált. A mindeddig publikálatlan,¹⁰ kéziratban heverő, eredetileg pályamunkának íródott, *A magyar irodalomtörténet elméletének és módszerének fejlődése Toldy Ferenc óta* című szintetizáló munka ugyanakkor e korszakban alapmű: arra vállalkozik, hogy mindazt, amit Toldy irodalomtörténeti ténykedése óta a magyar irodalomtörténet-írásban – ráadásul európai távlatokban mérve is – történt, fontos és ismerni érdemes, azt jó arányérzékkel és komparatív szemlélettel foglalja össze. A 354 oldalas kéziratot munka remek kordokumentum is, pontos képe annak, amit a századforduló utáni első évtizedben a magyar értekező prózában, a kritika- és irodalomtörténeti fejtegetésekben főbb irányokként ismerhetünk. A kritikai irányzatok itt prezentált spektruma teljes képet nyújt az ifjú Kuncz irodalomtörténeti és -esztétai világáról.

Amit Kuncz Toldy működésében, illetve az őt követő fél évszázad magyar irodalomtörténet-írásában is e munkákban értékel, az valójában a Riedl-féle módszer és szempontrendszer alkalmazásának egy-egy eleme,¹¹ aki maga is „vonzó eklecizmussal” választotta meg vizsgálati módszereit, szintetizált maga is, s ezt adta tovább az ifjú értekező-tanonc számára is. Mint később látható lesz, hozzá hasonlóan Kuncz is főként Taine irodalomelméletét, történelemfilozófiáját követi, de azt a modernebb esztétikákkal is ötvözi, s sok egyéb előd kultúrtörténeti vizsgálódásait is szem előtt tartja. Ekkortól születő értekező írásaiban már az átélést és a befogadási momentumokat is hangsúlyozza, de mellette természetesen még a szerzői egyéniséget is kötelezően vizsgálja, valamint elengedhetetlennek látja az értékelésekben a kor és környezet pontos elemzésével keresni árnyalt magyarázatokat. A hangsúly itt a „pontos” jelzőn, az amennyire csak lehet, *objektív* vizsgálaton van még. Kuncz elhíresült mondata: „vallásom objektív” (ahogyan Laczkó Gézának írta 1909-ben) e téren is igazolható. E hármás megközelítésmód lesz a fiatal értekező Kuncz méltó névjegye ezekben az években.

Kuncz mindemellett mindig nyitottnak mutatkozik a komparatív elemzések, az összehasonlító irodalomtörténeti módszerek kiaknázhatósága irányába, főként, amikor nagyobb összefüggéseket tárgyal elméleti síkon, valamint a lélek-

¹⁰ A mindeddig kéziratban heverő értekező munka az említett *Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái* sorozat IV. (*Monográfiák*) tagjaként alig pár hónapja jelent meg először (szerk. BOKA László–RÓZSAFALVI Zsuzsanna, Budapest–Kolozsvár, OSZK–Kriterion, 2017).

¹¹ Lásd POMOGÁTS, *i. m.*, 46.

rajz és összefüggései hangsúlyozásánál, amikor értékeket, mulandóbb *történeti* és maradandóbb, megújhodni képes *esztétikai* értékeket keres. (Hogy e kettőt ő még egyértelműen szétválaszthatónak gondolta, az kora sajátosságain túl inkább előremutató, a saját szellemi közegét némiképp időben meg is előző szemléleti tájékozódást mutat.) Toldy és Gyulai mellett igen jól ismeri pályamunkája bírálójának, Beöthy Zsoltnak a munkásságát is, az ő történeti munkáin túl az akkor frissen megjelent könyvét is (*Az irodalomtörténet elmélete*, 1907), mely egyetemi előadásaiból nőtt ki, s amiről Kuncz azt állítja: ez fogja az „irodalomtörténet-elméleti tudományokat nálunk is meghonosítani”.¹² Beöthy persze még a „nemzeti lélek” megfogalmazódásait kereste elsődlegesen és tipikusan az egyes szépiírói művekben, így Kuncz az ő munkássága értékelésénél ugyan tiszteletteludóan jár el, ám érezhető az is, hogy sok esetben ezt már kevésnek érzi (például a latin nyelven született irodalmi munkák megítélése esetében). Beöthy eleve két erő vizsgálatát tartotta minden esetben szükségesnek az egyes irodalmak tanulmányozásánál: „az irodalmi jelenségeket létrehozó és az irodalmi művekben benne levő erők vizsgálatát. Ez pedig nem más, mint a két legértékesebb módszer egyesítése: a természetrajzi és esztétikai módszeré” – írta róla Kuncz. Ezzel ugyanakkor visszatért ahhoz a Taine-féle rendszerhez, amit Kuncz hasznosnak, de bizonyos pontokon már meghaladottnak is ítél. (Taine ugyanis a szellemi életben törvényeket, okozati összefüggéseket keresett, az irodalmi műveket tényeknek fogva fel, s csak ebből a szempontból foglalkozott egy kor vagy korszak meghatározó erejével. Beöthy ezt kiegészítette kissé később, amint az esztétikai elv egyéni módszereivel is foglalkozott, de hangsúlyosan megmaradt előadásaiban is a nemzet–korszerűség–hagyomány hármass pillérnél!)

Nem csoda hát, ha összefoglaló vállalkozásában, pályamunkájában az említett témaköröket és szerzőket tárgyalta kiemelten is. E munka valamikor 1908 és 1910 között íródott egyetemi (esetleg akadémiai) pályázatra, de nyomtatásban Kuncz életében nem jelent meg. Oka lehet ennek egyrészt az említett időszak sűrű elfoglaltsága, köztük az induló tanári pálya és az egyéb publicisztikai penzumok, másfelől az, hogy Kuncz nyilvánvalóan tervezte még átdolgozni egy esetleges könyv formában való megjelentetés előtt munkáját, nagyon is figyelmet fordítva a bíráló Beöthy Zsolt alapos megjegyzéseire. Nem kizárt az sem, hogy a

¹² Lásd *A magyar irodalomtörténet elméletének és módszerének fejlődése Toldy Ferenc óta* című munkája *Irodalomtörténet-elméleti és módszertani kísérletek nálunk* című fejezetét. In BOKA László–RÓZSAFALVI Zsuzsanna (szerk.), *Monográfiák*, Budapest–Kolozsvár, OSZK–Kriterion, 2017 (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái, IV), 149–185.

klasszikus nemzeti szabadelvűséget valló, a *Nyugathoz szegődő* Ady-hív Kuncz és a konzervatív akadémiizmus egyik legjelesebb alakja, Rákosi Jenő sógoraként is ismert Beöthy szemléleti különbségei az évek folytán egyre csak nőttek volna a 19. század második felére vonatkozó magyar irodalomtörténet-írás utólagos megítélését illetően. A nagyratörő pályamunka mindenesetre kéziratban maradt, 1914-et követően az ismert történelmi események miatt már nem kerülhetett megjelentetésre, az értekező Kuncz Aladár a háborút követő években pedig egy egészen új, erdélyi korszakot készít elő.

1907–1913 közt mindenesetre az ifjú értekező három komoly munkát is le-tesz az asztalra. Az említett 1907-es egyetemi díjnyertes szakdolgozatból doktori disszertációvá kinőtt *Toldy Ferenc* című kismonográfiát és az említett nagy ívű pályaművet, valamint az 1912-ben elkészülő *Thököly a francia irodalomban* című nagyesszéjét. Utóbbi az Erzsébetvárosi Állami Főgimnázium *Értesítőjének* különlenyomataként is megjelent 1914-ben.¹³ Mielőtt érdemben vizsgálánánk ezek közül a két monografikus erejű összegző munkát, térjünk még kicsit vissza a kezdetekhez és magához a korszakhoz.

Kuncz 1908-ban tesz tanári vizsgát, és kezdi meg munkáját a fővárosban az Erzsébetvárosi Állami Főgimnáziumban. Az iskola meglehetősen szürke és a pedagógiát és módszertant illetően maradi közeggel szembesíti a fiatal tanárt. Itt testközelből látja a kor iskolarendszerének válságát, s szólít fel egy halaszthatatlan iskolai reformra, ha kell, forradalmi pedagógiára. Egyik vezéregyénisége lesz annak a tanárgenerációnak, amelynek tagjai valódi reformokat akarnak az oktatásban az ifjúság (és általuk az ország) felemelésére. Az ifjú tanárok körében régi kollégista társain túl új barátokra is szert tesz, formálódását látja egy reménybeli új tanári „kar”-nak, mely a *Nyugat* (részben szerző- és) olvasóközönségét is adja ekkor. (Ne feledjük, az induló generáció későbbi nagyjai közül többen tanítanak ekkor: Babits Szegeden, majd 1908 nyaratól kényszerűen Fogarason, Juhász Gyula Nagyváradon, Szabó Dezső szintén Nagyváradon, majd Székelyudvarhelyen, Benedek Marcell, Laczkó Géza és Kuncz a fővárosban.) 1909-től kezdődnek látogatásai Párizsba.¹⁴ Már az első utak, a nyári kikapcsolódás mellett tanulmányutak is, a

¹³ Eredetileg a Főgimnázium 1913-as *Értesítőjében* publikálta. A különlenyomat Fritz Ármin Könyvnyomdája munkája (Budapest, 1914).

¹⁴ Egykori Eötvös Collégium-beli társa és oktatója, a nála hat évvel idősebb Szabó Dezső önéletrajzi művéből is tudjuk, hogy 1909 nyarának oktatási szünetét mindketten a francia fővárosban töltötték. Lásd SZABÓ Dezső, *Életem. Születéseim, halálaim, feltámadásaim, II*, Bukarest, Kriterion, 1982, 319.

tájékozódás és eszmélés kettős örömeivel. A francia kultúra korábbi híve a fővárosba – akárcsak a szintén nyarakat ott töltő Benedek Marcell vagy épp Laczkó – valóssággal beleszeret. A *Nyugat*ban is ekkortól, tehát 1909 derekától – vagyis annak konszolidálódása, megerősödése után – kezd közölni. Első publikációjában nem véletlenül kedves tanárának, Riedl Frigyesnek a portróját adja.¹⁵ Miután ebben az esszéjében tanára irodalomtörténeti szerepét és helyét megrajzolva a hagyomány korszerű értelmezésének, a kulturális emlékezet szerepét hangsúlyozó értékőrző és értékteremtő modernizmusnak a példáját is nyújtja, a szerkesztők – s főként Osvát – arra biztatják, hogy az előző korok mestereit a *Nyugat* vallott elveivel és esztétizmusával is szembesítse. Ezen írások a jelenben vallott értékrend legitimációja szempontjából elengedhetetlen hagyományszegmensek kiválogatása felől is igen fontosnak bizonyulnak: „Minden kor és minden nemzedék mást szív fel a múltból, mást lát benne, másképp hangsúlyozza” – írja Kuncz,¹⁶ s mindezt a „fejlődésnek ösztönszerű megnyilatkozása”-ként értékeli.¹⁷ Ehhez hasonló gondolatokkal, mint látni fogjuk, a vélhetően ugyanekkor készülő nagyobb lélegzetű monográfiájában is találkozunk.

Kuncz publikál ugyanakkor a *Nyugat*nál program szerint radikálisabb, progresszívebb lapokban is, így az *Auróra* és *Népszava* is közli írásait. (Utóbbiban jelenik meg a *Kölcsey Berzsenyiről* című fontos írása.)¹⁸ Egy ideig (1913-tól) Jászi Oszkár köréhez is tartozik, előadásokat tart a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolájában, s már ezt megelőzően is, mint szó volt róla, aktív tagja a tanármozgalomnak,¹⁹ ő, akinek kolozsvári tankerületi főigazgató édesapja – éppúgy, mint Kosztolányié Újvidéken – rangos tisztségeket és szerepet tölt be az egy

¹⁵ Lásd KUNCZ Aladár, Egyetemi portrék. I. Riedl Frigyes, *Nyugat*, 1909, 6. sz., 309–313; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00029/00664.htm> (letöltve: 2018. február 25.)

¹⁶ Lásd KUNCZ Aladár, Dr. Wessely Ödön: A modern pedagógia útjain, *Nyugat*, 1910, 20. sz., 1476–1478; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00066/01914.htm> (letöltve: 2018. február 25.)

¹⁷ Ugyanúgy, ahogyan majd Babits vagy Kosztolányi, akik az egyik elődjüknek tekintett Arany János értékelése kapcsán írják évekkel később a hasonló gondolataikat. „A költőben minden korszak mást lát, az új nemzedékek mindig a maguk igéit olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak. Minden epocha feléje utazik s az évekkel új és új távlatok bukkanak fel. Apáink más Arany Jánost olvastak, mint mi.” Lásd Kosztolányi Aranyról tartott előadását: Kosztolányi Dezső előadása, *Nagyváradai Napló*, 1917. március 25.; illetve in Uő, *Látjátok feleim*, szerk. RÉZ Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 140–145.

¹⁸ KUNCZ Aladár, *Kölcsey Berzsenyiről*, *Népszava*, 1911. december 24., 305. sz., 31–32.

¹⁹ A Budapesti Tanári Kör választmányi tagja 1911-től, 1914-ben pedig ott találjuk a Tanáregyesületi Reformpárt alapítóit közt.

generációval korábbi országos pedagógiai elvek kidolgozásában. Akárcsak többben ekkori társai és jó barátai közül, ezekben az években ő is azt reméli, hogy a társadalmi gondok megoldását (köztük az oktatás halaszthatatlan reformját, a nők tanulási lehetőségeit vagy éppen az általános választójogot) valamiféle forradalmi megújulás hozhatja el. Sokan a későbbi háborúellenes humanisták vagy éppen a polgári radikálisok közül is ekkoriban úgy látták, hogy a hosszúra nyúlt, ám hanyatló 19. század világát, az *ancien régime* válságát, a cinizmus és a rátartóság Magyarországot egy radikálisan új, haladó és független Magyarországnak kell felváltania, amihez akár egy – akkorra már folyamatosan kísértő – Nagy Háború is eszköz lehet.²⁰

Kuncz persze nem veti bele magát valamiféle radikális politikai küzdelembe. „Filológusnak, kritikusnak, írónak készül” – ahogyan monográfiája is helyesen megjegyzi,²¹ s valóban, ekkor még határozottan ebben a sorrendben. Részes a *Nyugat* Hatvány köré tömörülő, Ady harcait vállaló, Osváttal szemben nemcsak apolitikus esztétizmust, hanem inkább társadalmi modernséget is vágyó részének, tagja kíván lenni egy szabadkőműves páholynak, és a modern Magyarország hívéül szegődik, amit épp az oktatás révén lát felemelhetőnek, korszerűsíthetőnek. Mindezek a szempontok elsődlegesek ahhoz, hogy megértsük e pár esztendő értekezői gyakorlatának legfőbb hangsúlyait: objektivitásra törekvő szemléletét; az esztétikai és erkölcsi előítéletektől való mentességet; alapos felkészültségen és összehasonlító elveken nyugvó elemzéseit; a történeti és esztétikai értékek közti különbségtétel képességét; s a hagyományképzés kulturális emlékezetet meghatározó szükségességét, vagyis hangsúlyos reményét arra, hogy minőségi és élményszerű irodalomoktatással adják mindezt tovább a felnövekvő generációknak.

Utóbbi két szempont márpedig egy-egy irodalmi alkotás megítélése és értéke, olvashatósága és „hatása” szempontjából is kiemelten fontos, amit Kuncz az oktatás, a pedagógiai módszerek hatékonysága felől is több ízben témául választ: „vegyük ki az iskolából mindazokat az írókat, akik méltatásában az úgynevezett történelmi szempont vezet. Ez az a szempont, mely legkevésbé férközhet egy gyermekifjú lelkéhez. Olyan ismeretét egy régibb kornak, mely élvezhetővé tud tenni számunkra bármely kisebb íróért, mert korába bele tudjuk magunkat élni, egy tanulótlól nem várhatunk. És ha nincs meg benne ez a szempont, értéktelen és silány lesz előtte minden ilyen mű. A fejlődő ifjú lelkére és eszére csak a

²⁰ 1914-ben még számosan, így Osvát, Fenyő, Ignótus, sőt a tanárkodók közül Babits és a galamblelkű Juhász is ekképp nyilatkozik.

²¹ POMOGÁTS, *i. m.*, 36.

valóban remek és örökbecsű művekkel hathatunk”. Kuncz sarkosan fogalmaz: „számúznunk kell az iskolából mindazokat az írókat, akik jórészt csak nemzeti kegyeletből kerültek az iskolába”. Példája tudatosan olyan művek köré épül, amelyek egyébiránt értékesek, de nem szépirodalmiak, tehát elsődlegesen nem esztétikai értékkel bírnak: ilyen a 16–17. századi vallásos polemikus irodalom egésze, ezért még Pázmány *Kalauzát* is kivenné a tananyagból,²² mondván, nem serdülő ifjak kezébe való!²³

Kuncz – egy Toldy Ferencről szóló bölcsészdoktori értekezéssel a háta mögött – tisztán látja, hogy Gervinus példájára Toldy irodalmi fejlődésrajzot adott, sőt azt is, hogy a korszakfelosztásai analógiát mutatnak a német irodalomtörténet-írásban meghonosodott korszakokkal.²⁴ (Ugyanezt hangsúlyozza a magyar irodalomtörténet fejlődéséről és módszereiről szóló nagyobb lélegzetű munkájában is!) 1910-es, *Az irodalom és az iskola* című írásában ehhez mérten így fogalmaz: „Úgy állottunk a magyar irodalomtörténettel, mint manapság a legtöbb kultúrintézményünkkel, megkaptuk a kereteket, s csak éppen tartalmat kellett önteni beléjük, ami egy kis nemzeti buzgósággal hamar mehetett. Volt irodalomtörténetünkben ókor, középkor, csak éppen ókori és középkori irodalmunk hiányzott. De ki lehetett tölteni őket a krónikákból kisajtolt mondanakörökkel, s a kódexekben fellelhető, csupán nyelvi szempontból érdekes fordításokkal. Megvolt a reformáció és az antireformáció kora – mintha az irodalmi életet a vallási mozgalmak bontanák korszakokra –, s kitöltöttük ezeket polemikus, irodalmi szempontból teljesen értéktelen iratokkal, bibliafordításokkal. Szerencsére volt egy nemzeti hanyatlás korszaka is, itt már nem kellett buzgólkodni a mesterséges irodalomgyártással, az elnevezés maga már feleslegessé tette az írónak az erőlködést.” E joggal neheztelő sorok után így folytatja: „A buzgólkodás ott sem szűnt meg, ahol már igazi irodalmi élettel találkozunk. Belemerítették az írócsoportokat a sok iskolába (deákos, francia, német, német-görög iskolák), közben elejtették a magyar romantikus kort, hogy a rá következő klasszikus kort egy Berzsenyi kortársa kurtanemes felfogásával »népnemzeti« névre kereszteljék. Ha mindezt Toldy tette volna csak, kinél még erény az, ami követőinél már hiba! De irodalomtörténeti

²² „Maradjon az csak kortörténeti adat, több nem lesz az irodalomban és nem is volt sohasem. (A teológiai szempont megint más.)” – írja. Vö. KUNCZ Aladár, *Az irodalom és az iskola*, *Népművelés*, X, 1910, 102–105.

²³ *Uo.*

²⁴ „A mi irodalmunk fejlődésének képét a német irodalomtörténetek hatása alatt, különösen Gervinus nyomán, először Toldy alkotta meg.” – írja. Vö. KUNCZ, *Az irodalom és az iskola*, *i. m.*, 103.

kézikönyveink még mindig e felosztásokkal és anyaggal operálnak, sőt a legújabbak kiszorították iskoláinkból Beöthynek mindegyik felett álló, s Toldy óta ma is egyetlen használható kézikönyvét!”²⁵ Jól látható, hogy Kuncz itt is igyekszik oldalaktól függetlenül, előítéletektől mentesen a konkrét célért szót emelve érvelni, határozott álláspontot megfogalmazni. Mondandója lényegét frappánsan foglalja össze: „Az irodalomtörténet tanítása alapos reformra szorul iskoláinkban. Olyan reformra, amit röviden így jelezhetnénk: tanítsunk irodalmat az iskolában, s ne irodalomtörténetet.”²⁶ Az álláspont, mely szerint az irodalomtörténet oktatásának korban érvényesülő gyakorlata éppen a konkrét szépirodalmi művek iránti vonzalmat olthatja ki, csökkentheti az élményszerű olvasási kedvet a diákságban, s helyette száraz történeti tények közlésére redukálódik, sokakhoz áll közel a *Nyugat* szerkesztőségében is.

Az irodalomtörténet-írás korszerű áramlatait is jól ismerő Kuncz – akárcsak barátja, Laczkó Géza – kettős nyereség ezért az éles szemű Osvát számára. Egyfelől Riedl mellett annak a Horváth Jánosnak is a tanítványai ők, aki egyértelműen a konzervatív akadémikus oldal képviselője, ugyanakkor nagy fokú megértést is tanúsít a modernség és főként a *Nyugat* egyik-másik szerzője iránt.²⁷ Európai szemléletű tanítványaik ritka közvetítők is tehát a túlnyomó többségben lévő hivatalos, konzervatív irodalomszemlélet s főként irodalomtörténet-írás (!) felé, alaposan felkészültek, és szellemileg már függetlenebbek, mint elődeik, nem ragadtak bele többek közt a hazai, mindenáron nemzeti értékeket és sajtóságot kereső, ez alapján értékelő eljárásokba, helyettük alapos irodalomkritikai és -esztétikai értékszempontokat vallanak. Mindemellert a magyarság művészetét a többi európai nép hálózatában, összefüggésrendszerében gondolják csak értékelhetőnek. Schöpflin *Magyar irodalomtörténet-írók*²⁸ vagy *Új egyetemek* című cikkeiben²⁹ is ezen gondolatok kerülnek előtérbe. Az 1910-ben közreadott előbbi írásában azt olvashatjuk, hogy „Ha Péterfy tanulmányai nem volnának s Riedl Arany-tanulmánya nem volna, akkor azt kellene mondanunk, hogy az irodalom filozófusi és művészi fejtegetése terén Gyulai óta a meddőség teljes és megszakítás nélkül

²⁵ *Uo.*, 105.

²⁶ *Uo.*

²⁷ Sőt, Joó Tibor szerint egyenesen a 20. századi szellemtörténet egyik legfelkészültebb előkészítőjét is tisztelhetjük benne.

²⁸ Lásd SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar irodalomtörténet-írók*, *Nyugat*, 1910, 18. sz., 1286–1291; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (letöltve: 2018. február 25.)

²⁹ Lásd SCHÖPFLIN Aladár, *Új egyetemek*, *Nyugat*, 1910, 15. sz., 1043–1049; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (letöltve: 2018. február 25.)

való.” Toldy, Gyulai, Beöthy, Péterfy és Riedl ugyanis viszonylag egyetemes áttekintéssel dolgoztak, a fiatal nemzedékben viszont alig találni párat, aki ennek jelét adja. Többek közt ezért is igen értékes a tudománytörténet felé tájékozódó és a rendszerező irodalomtörténeti munkákban is már bizonyított bölcsészdoktor Kuncz a *Nyugatnak*.³⁰

Míg első említett cikkében Schöpflin az ifjak, vagyis az „utánpótlás” gyér voltát és felkészületlenségét, addig a másokban az „atyák” és maga a rendszer felelősségét firtatja. „Meg kellene már egyszer bontani” – írja – „azt a merev tekintélyuralmat, amely tudományos életünk levegőjét, elsősorban az egyes egyetemi tanárok kezében levő nagy hatalom révén, olyan fülledtté teszi. [...] Még arra is van eset, hogy egy-egy tanár doktorrá sem enged lenni olyasvalakit, aki szigorlati disszertációjában az övétől valamiben eltérő nézetet merészel vallani. Aki pedig irodalmi munkássága során csak a legszerényebb ellenvéleményt meri is nyilvánítani, abból ugyan aligha lesz egyhamar egyetemi magántanár. Egy-két esetben nagyon tipikusan láttam az elképedést a jó barátok arcán, egy-egy fiatal tudós hallatlan vakmerőségén, mikor valami tudományos kérdésben nagy szerényen polémiába mert bocsátkozni valamely egyetemi vagy akadémiai tekintéllyel. Hisz ez elvágja a saját karrierjét! – mondogatták. [...] Az a félnétség és meghunyászkodás, amely ebben a függő anyagi helyzetben élő országban annyira jellemzi az embereket, sehol sincs jobban kifejlődve, mint az egyetem körül, azok között az emberek között, akiknek a szabad, bátor, független tudományos szellem kellene, hogy legfőbb ékessége legyen.”³¹

A szintén a konzervatív oldalról induló s onnét a *Nyugathoz* kerülő, ámde a magyar nyelven születő szépirodalomban mindvégig a teljes egységet, a „teljes zenekart”³² értékelő és figyelemmel kísérő Schöpflin, akihez méltó rangú kanonizátor, irodalomszervező, szerkesztő- és kritikustárs valóban csak az 1920-as években lesz majd Kuncz,³³ a tárgyalt időszakban (tehát 1907–1912 közt) még

³⁰ Aki ugyan kezdő szépíróként is bemutatkozik, de mint Juhász Andrea írta, ebbéli minőségében alig van jelen a világháború kezdetéig a *Nyugatban*. Mindössze négy novellát publikált, „szemben a huszonhét más műfajú, pár kivételtől eltekintve szintén a *Nyugatban* megjelent írásával”. Vö. JUHÁSZ Andrea, Mirgodon, Mirgaudon, *Ex Symposion*, 2015, 90. sz., 14–21.

³¹ Vö. SCHÖPFLIN, *Új egyetemek, i. m.*

³² Eklektikus, átfogó irodalomszemléletéről lásd RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar. Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*, Budapest, Universitas, 2013.

³³ Csak immár a helikoni írócsoportosulás élén, s akivel folyamatos kapcsolatot is tart majd fenn épp a *Nyugat* szellemiségének és értékrendjének helyi alkalmazójaként, képviselőjeként.

atyai, idősebb fivéri szeretettel fordul a frissen végzett tudós-reménységekhez. Évtizedekkel később persze ő is már csak a szépíró Kunczra emlékezik, amikor visszatekintve a *Nyugat* indulását értékeli, mondván, írt egy-két novellát, de „igazi helyét az irodalomban a háború után foglalta el”. Mindez annyiban érthető, hogy 1937-ből már mindenkinek elsődlegesen a szépíró Kuncz (Európa-szerte pozitív visszhangot kiváltó) sikerkönyve, a *Fekete kolostor*, valamint erdélyi irodalomszerzői és szerkesztői munkássága jutott elsődlegesen eszébe.³⁴

Ha azonban visszatekintünk a világégés előtti értekezői munkásságára, kritikáira és ekkor született tanulmányaira, alighanem kedves, de elsietett megállapítás Schöpflin részéről is az, hogy a háborút megelőzően csupán „néhány fiatalosan lelkes irodalmi tanulmányt” köszönhetünk neki.³⁵ E gondolat nem Kuncz ezen korszakának lekicsinylésére szolgál, mintsem inkább a későbbi regényíró kultikus magasságokba emelésének lesz az eszköze, annak tudniillik, hogy a háború szörnyűségének, e szenvedéssel teljes öt esztendőnek a hatására „érik” be Kuncz, s lesz „könnyen élő, vidám élet-érzésű fiatalemberből az élettel tisztába jutott komoly férfvá, epikureusból filozófiai lélekké, szkeptikusból hívővé, dilettáns széplélekből valódi művésszé”.³⁶ Ha valakinél, hát Kuncznál ugyanis sem a rendszerező készséget, sem a kritikusi rátermettséget nem hiányolhatja. Elég ehhez csak elolvasni Tömörkény gyűjteményes kötetéről, a *Homokos Világról* írt Kuncz-kritikát,³⁷ hogy érezzük, a fiatalos hév és kultuszromboló merészség mögött alapos ismeretek, pontos hatástörténeti és áttekintett recepciótörténeti ismeretek húzódnak. És ha ehhez hozzátesszük, hogy alig pár évvel korábban még a külföld által (így Bécsben többek közt Karl Kraus által is!) a Monarchia egyik legnagyobb írójaként számontartott szerző bírálatáról van szó, valamint azt, hogy a kötet furfangos paraszталakjainak komparatív összevetése is megtörténik³⁸ e rövid kritikában, egyetérthetünk Pomogáts Béla azon soraival, miszerint Kuncz „nem impresszionista kritikus, ítéletét határozott

³⁴ Utóbbi esetében Osváthoz méltónak mondja Schöpflin is, aki Erdélyben „kritikai érzékével, műveltségével segítette a nagyobbára fiatal írók kifejlődését”.

³⁵ Meglehet az is, hogy egy remélt vagy várt, de végül elmaradt irodalomtudósi mű hiánya is mondatja vele mindezt.

³⁶ SCHÖPFLIN, *A magyar irodalom története a XX. században, i. m.*, 206.

³⁷ KUNCZ Aladár, Tömörkény István: Homokos világ, *Nyugat*, 1910, 12. sz., 852–854; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm> (letöltve: 2018. február 25.)

³⁸ Például „Messzi utódai ezek a tárcaalakok a tizenhatodik századbeli Markalfnak, a furfangos parasztnak, ki nem talált magához illő fát, melyre felakaszthatták volna, Szentjóni levelet lopó parasztnak vagy Fazekas Ludas Matyijának.”

elvekre építi, a tudományosság és a korszerűség normáit követeli.”³⁹ A fentebb említett módszer, mely egy rövid kritikában is az alakok komparatív elemzésében Markalftól Szentjóni Szabón át Fazekas Mihályig nyúlik, a kéziratban maradt pályamunkában is hangsúlyos szerephez jut.

A legnagyobb ívű Kuncz-munkának tekinthető monográfiában⁴⁰ szerzőnk kiemelten kezeli a korábbi irodalomtörténeti módszerek alkalmazhatóságát, számba veszi hasznosságukat, „fejlődésük” ívét, mindemellett hangsúlyozza az úgynevezett fehér foltok feldolgozásának, megszüntetésének szükségét, hiszen Kölcsey, Kátóna vagy éppen Vajda János életműve és szerepe is javarészt még feldolgozatlan ekkor. Ugyanitt az összefoglalások, az irodalmi szintézisek hazai hiánya lesz az a legfőbb szempont, mely az esszéista-filológus Kuncz tollát a későbbiekben is vezeti. A századfordulót követően ráadásul az újabb irodalomtörténeti munkák sem kapják meg a méltó elismerést. Az elavult, régebbi összefoglalások módszereit – értékeiket hangsúlyozva – bírálja, a maguk korában kifejtett hézagpótló szerepüket dicséri, ha kell, de korszakolásukat és elméleti korszerűtlenségüket minden alkalommal szóvá teszi. Az 1909–1910 körül született pályamunka ugyanakkor nyilvánvalóan óvatosságra inti még e téren (ezért leginkább az új európai irányok hazai képviselőinek munkáiban, a korszerűbb irodalomelméleti és -történeti írónk üdvözlésében olvasható ki Kuncz saját véleménye), erősebb kritikát majd csak a tízes évek *Nyugat*ban közölt írásaiban „enged meg” magának, többek közt épp a régebbi összefoglalások elavultsága⁴¹ kapcsán, vagy új történeti munkák (például Hatvany Gyulai Pálról szóló könyve, Pintér Jenő 1913-as, átfogó rendszerezésre törekvő munkája) recenziálásakor. És talán nem véletlen, hogy az 1911-ben megalakuló Magyar Irodalomtörténeti Társaság ugyan tagjai közé választja, de ebben fontosabb szerepet (akárcsak fiatal, progresszívebb szellemű társai) nem kaphat. Ha hihetünk a *Világ* korabeli híradásának,⁴² éppen Beöthy utasítására törlik nevüket a választmányi jelölőlistákról...

Mindez azért is hangsúlyozandó itt, mert a *Nyugat*ban megszorodó írásaival egy időben (recenziálja többek közt Császár Elemér *Kisfaludy Sándorról*, Várdai Béla *Mikszáth Kálmánról* írott irodalomtörténeti munkáit), az értekező Kuncz

³⁹ POMOGÁTS, *i. m.*, 52.

⁴⁰ Lásd *A magyar irodalomtörténet elméletének és módszerének fejlődése Toldy Ferenc óta*, *i. m.*

⁴¹ Így Beöthy fél évszázaddal korábbi irodalomtörténete emlegetésekor.

⁴² Ezzel kapcsolatban lásd Pomogáts monográfiájának sorait és vonatkozó (82.) jegyzetét. Vö. POMOGÁTS, *i. m.*, 98.

ezen korszakában a hivatalos irodalomtörténet-írást, s legfőképpen a Kisfaludy Társaság életrajzait is bírálja. Ahogyan Bágyoni Szabó István igen korán megjegyzte, ezekben „az új francia irodalomkritika hatása tükröződik, miszerint az író biográfiáját életének esetleges külső megnyilvánulásából kell megírni – törekedve mentől inkább a regényességre, mert a jó életrajzi mű a jó regénnyel versenyezhet. Kuncz eleve károsnak tartja e hatást, hiszen sok nagy író élete nem bővelkedik eseményekben”.⁴³ Ugyanakkor éppen az „irodalomtörténeti könyvek színtelen referádáiban elhallgattatott” vagy csupán egy-egy oldala hangsúlyozásával „élettelessé tett” Csokonai védelmében szólal fel az *Auróra*-ban közölt rövid írásában,⁴⁴ amikor a *Nyugat* vígszínházi matinéja (és az *Özvegy Karnyóné* bemutatója) kapcsán Csokonairól mint kortárs szerzőről beszél, nem pusztán egyetértve a matinén felszólaló Ady, Móricz és főként Hatvany véleményével, de külön hangsúlyozva, hogy Csokonai „a legújabb és legfiatalabb magyar vígjátékírók”.

Katona és Grillparzer címmel egy eredetileg az Erzsébetvárosi Állami Főgimnázium 1910–1911. évi *Értesítőjében* közölt felületes és elszórt munkát szed szét kíméletlenül, mely Katona remekét akarta szándékai szerint Grillparzer munkájához mérni, de a valós párhuzam helyett leginkább csak a magyar munkát kereste a német *Bánk bán*-ban, a *Treuer Diener*-ben. Kuncz itt is hangsúlyozza, hogy az olyan értekező munkákban, műfajokban, mint egy értesítői disszertáció, „melyek legközvetlenebbül hatnak a tanulókra, helyesebb szempontokat s mindenekelőtt nem szóvirágos, sablonos kifejezésekkel ékes stílust várunk”.⁴⁵

Természetesen a pedagógia és az irodalomtörténet mellett a zene, az államügyek, valamint a szociológiai kérdések is érdeklik, de a színház sem marad látókörén kívül. (Figyelemmel kíséri a Nemzeti Színház előadásait, egy-egy irodalmi adaptáció bemutatóit, kritikát ír Gaál József *Peleskei notárius*-ának színpadi felújításáról.)⁴⁶ Mindebből leszűrhető, hogy érdeklődése széles körű, felkészültsége alapos és sokoldalú, amit tovább gyarapít nyaranta esedékes párizsi útjai során. Ugyanitt, a gimnázium *Értesítőjében* közli majd a *Thököly a francia irodalomban* című esszéisztikus tanulmányát is, mely témát több hónapon át kutat és gyűjt hozzá adatokat Franciaországban.

⁴³ Lásd Bágyoni Szabó István 1964-es szakdolgozatát. SZABÓ István, *Kuncz Aladár élete és munkássága*, Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Filológiai Kar, 1964. 17. (Témavezető, tudományos irányító: dr. Jancsó Elemér.)

⁴⁴ KUNCZ Aladár, Csokonai a Vígszínházban, *Auróra*, 1911, I. sz., 41–42.

⁴⁵ KUNCZ Aladár, Pickel Ferenc: Katona és Grillparzer, *Irodalomtörténet*, 1912, 3. sz., 137.

⁴⁶ KUNCZ Aladár, Gaal Peleskei Nótáriusa, *Nyugat*, 1911, 24. sz., 1108–1109; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00094/03014.htm> (letöltve: 2018. február 25.)

Kuncz tanárai közül a hagyományörző nemzeti oldalt képviselő Horváth János az, akitől az objektív kritika igényét és szükségességét tanulta. Horváth fogalmazta meg (többek közt épp a saját irodalomszemléletet képviselők felelősségét firtatva *Aranytól Adyig* címen ismert, külön füzetben is megjelent fontos tanulmányában, de immáron egy elmulasztott esélyre visszatekintve), hogy a modern irodalmi törekvések értékelésekor az irodalomtörténészek feladata a következők lettek volna: „higgadt, objektív elemzés, [a mű] irodalmi és politikai értelmének szétkülönítése; ízlésbeli és stílusbeli újdonságának ingerültség nélküli meghatározása; [...] elismerés ott, hol a tehetség értékes újat teremt, óvás veszedelmei ellen”. Horváth⁴⁷ láthatóan a mindenkor szükséges komplexitását hangsúlyozza az irodalomtörténész nézőpontjainak, ezen belül higgadtságát és objektivitását, apolitikusságát, amit Kuncz is kiemel, illetve idővel megtold a Riedltől is tanult komparatív szemlélettel, valamint a már Péterfynél is szimpatikusnak mondott esszéisztikus, de azért még kellően precíz nyelvezettel.

Kuncz persze még így is sokáig a francia pozitivisták neveltje. Egyetemistaként még folytonos útkeresésben találjuk: eszmények és illúziók kergetője, fiatalos lendülettel és próbálkozásokkal a képletes egészt megragadni és korrigálni kívánó attitűd jellemzi, amihez a részek egyedi példáit illeszti, akár életművekről, akár korszakokról, akár egyéni teljesítményekről gondolkodik. Az eminens tanulók olvasottságával és alapos elméleti felkészültséggel rendelkezik is mindehhez, gyakorlat hiányában azonban még nem mindig tud meggyőző módon érvelni. Stílusa nem kellően kiforrott, terminológiája nem kellően precíz, sok esetben pedig belebonyolódik saját mondataiba, vagy elragadja az esszéforma megkívánta példázatoság. Hozzájárul ehhez az is, hogy az Eötvös-kollégista magával hoz olyan eszményeket, melyek két világ, a konzervatív és a modern születési terepén egyszerre vannak jelen, akkor is, ha ezen kezdeti időben viszonyulása még érthetően a messze többségben lévő hivatalos, akadémikus világ iránt is tisztelettudóvá teszi. A tárgyalt időszak első monográfiája ezért is még más jegyeket hordoz, mint az 1910-es évekre rutinosabbá, magabiztosabbá váló értekezőé, de e terminológiai kuszaság és fogalmazásbeli egyenetlenség mindkét említett monográfiájában

⁴⁷ Aki keserűen jegyzi meg a folytatásban, hogy: „De nem ez történt meg, hanem a legrosszabb, mi ily komplex jelenség fogadásában csak feltehető: a megismeréstől is tartózkodó kerek tagadás. A konzervatív kritika teljes tanácstalanságban hagyta közönségét a mozgalom valódi értelme felől. Eleve az volt, hogy amit Adyék csinálnak, egyrészt hóbort, másfelől gonosz elfajultság, de az irodalomtörténetnek semmi köze hozzá.” Mindezt egyetértően a szintén konzervatív oldalról a *Nyugathoz* szegődött Schöpflin is szó szerint idézi későbbi összefoglalásában. Vö. SCHÖPFLIN, *A magyar irodalom története a XX. században, i. m.*, 148.

fel-feltűnik. Mindemellett természetesen az sem feledhető, hogy a 20. század első évtizedének legvégén is csak huszonnégy esztendő szerzőről beszélünk...

Toldy Ferenc

Bölcsészdoktori értekezésében még nincs elég rutinja mindig tudatos koncepcióvá érlelni egy-egy eredeti gondolatot. Ugyanakkor már itt is okos kritikai fordulatokkal mutat rá kora európai eszményei és magyar valósága különbségeire, szintetizáló hajlama és komparatív vénája figyelemre méltó, ám a teleologikus fejlődéselvtől elszakadni nem képes. A pozitivisták iskola e hozománya, a célelvűség azt diktálja belülről, hogy folyton tökéletesedniük kell az értekező műfajoknak is, módszertanukat tekintve mindenképp, így a magyar nyelvű irodalomtörténet-írásnak is. Taine környezetelmélete, Brunetiére racionalizmusa, a 19. század végének (főként francia) pozitívizmusa formálja gondolatmenetét egyfelől, Riedl élményszerű irodalomszemlélete vonzza másfelől. Ez utóbbi révén jelenik meg nála a pszichológiai szempont is, az értékelésekben játszott lélektani faktor olvasói egyediségével. A francia irodalombölcseleti háttér, melyet Kuncz viszonylag fiatalon is jól ismer (s majd 1909 után nyári vakációinak kutatásaiban mélyít el), az irodalomkritika és az esszé jegyeit sajátosan ötvözi a klasszikus, németesen precíz korszakfelosztásokkal.

Mindez nem véletlen: A 19. század végére két új irodalomértési irányzat hódított teret magának Magyarországon: egy német mintákon alapuló, leginkább Wilhelm Scherer elgondolásait követő, a filológiai és szövegkritikai szempontokat előtérbe helyező pozitivisták iskola, melynek fontos hazai képviselője Heinrich Gusztáv volt, illetve a francia hatásokra visszamutató, főként Taine módszerét alapul vevő szemlélet, melyet Kuncz már említett tanáraitól sajátított el. Ez utóbbi a századelő számos esszéistájára jelentős hatást gyakorolt,⁴⁸ legfőbb módszerük és céljuk e révén pedig az irodalmi jelenségek mögött meghúzódó oksági összefüggések és genetikai kapcsolatok kimutatása lett. Ezekkel összefüggésben helyeztek különös hangsúlyt az élet(művek) megértésében a szellemi környezetre mint inspiráló erőre és az alkotói egyéniségre. Kuncz ez utóbbiak értelmében vizsgálja Toldy Ferenc életét és munkásságát, könyve műfajául pedig leginkább az esszét választja. E feltárónak mondható munka ugyanis inkább tekintető e műfajba sorolható, mintsem szigorúan tudományos terminusokat működtető szakmunkának, még akkor is, ha jelentős forráskutatásra támaszkodik. Mindez akkor is igaz,

⁴⁸ TARNÓC Márton, Riedl Frigyes (1856–1921), *Irodalomtörténet*, 1981, 13. sz., 882–898.

ha a kismonográfia némely helyén (például a második fejezetben) ez már-már a tudományos közelítésmód kárára is válik. Hogy Kuncz jelentős forráskutatást is végzett a publikált anyagok számbavételén túl, mutatja az a tény – melyre Oltványi Ambrus is felhívta már a figyelmet Bajza József és Toldy Ferenc levelezését közlétevé kötetében – tudniillik, hogy Kuncz Toldy Ferenc ifjúkorát a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött levelei alapján rajzolta meg, s ezzel felhívta a későbbi kutatók figyelmét is e források jelentőségére. De a munkában hivatkozott idézetek beazonosítása után az is nyilvánvaló, hogy a kortársakkal való, különösképpen a máig kiadatlan, Kazinczy Gáborral folytatott rendszeres és éppen ezért terjedelmes levélváltását is behatóan ismerte, és hasznosította is.

Mondhatni, Kuncz Toldy eszményét igyekezett követni. Toldy ugyanis már első irodalomtörténete előszavában elég hangzatosan azt állította, hogy: „biztosíthatom olvasóimat, hogy nem csak lényeges, de kisebb jelentékű dolgokban is, a második kéz kerültével a közvetlen forrásokból merítettem, s általában hol csak lehetett – lehetett pedig nekem többnyire – önlátomás és önvizsgálat nélkül semmit nem állítottam: hosszas tapasztalás által meg lévén tanítva, mennyire szükséges elismert tekintélyeknél is a kételkedés, nehogy az igaz mellett hibákat is terjeszszünk”.⁴⁹ Az „önlátomás” szó, melyet Toldy használt, a kézbevétele, vagyis a saját szemmel való meggyőződést, az autopsziát jelenti. Amint monográfiája, Dávidházi Péter is megjegyezte,⁵⁰ Toldy főként azért akarta kiemelni a személyes forrásellenőrzés elvégzését, hogy ezáltal munkáját elhatárolja a korábbi irodalomtörténetek átvételi gyakorlatától, melyek nem egy esetben téves megállapításokat örökítettek tovább.⁵¹ Toldy tehát munkáiban az „önlátomás” igényéről és módszerét tekintve a termékeny kételkedésről a mindenkori források tekintetében nem mondott le. 1854 végén *A magyar költészet kézikönyve* első kötetéhez írt előszavában egyenesen így fogalmazott: „Soha sem állítok semmit, mit utolsó nyomig ki nem kutattam.” E jogos önérzettel hivatkozott, nagyarányú forráskutató szenvedély és szakmai elkötelezettség az, ami a fiatal Kuncz előtt példaként áll.

⁴⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1851, I, VII.

⁵⁰ DÁVIDHÁZI Péter: „Saját forrásvizsgálaton alapszanak”. Toldy és a filológiai ellenőrzés hermeneutikája, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004, 2. sz., 207.

⁵¹ Dávidházi persze helyesen arra is figyelmeztetett, hogy „önellentmondás azonban, hogy bármilyen nyomatékos itt az »önlátomás« és »önvizsgálat« nélkülözhetetlenségének hangsúlyozása, és bármennyire kategorikusnak látszik is első pillantásra a magabiztos kijelentés, miszerint Toldy »semmit« nem állított saját forrásvizsgálat nélkül, fel-feltűnik mellette a gyakorlati akadályokat sejtető »általában«, »hol csak lehetett« és »többnyire«, ezáltal pedig Toldy közvetve elismeri, hogy e szükséges feltételt nem mindig tudta kielégíteni”. *Uo.*

Kismonográfiája szerkezete hat fejezetre bomlik. Kuncz az első ötben a szellemi fejlődés fokozatait tárgyalja. A nyitófejezet címválasztása, a *Környezet*, a taine-i és Riedl-féle szempontrendszer egyik legalapvetőbbikét választja kiindulópontjának. A *Melancholiája* címet viselő második fejezet a pesti egyetemi éveket, a társasági életbe való belépést, Toldy Bajza Józseffel való barátságát mutatja be kiadatlan forrásokra, főként a Bajzával való levelezésre támaszkodva. A *Schedel tavaszi virágai* című következő fejezet Toldy alkotói és írói műfajokban való megnyilatkozásokra irányuló próbálkozásait veszi számba, elsődlegesen lírai zsengeit, drámafordítói és -írói tervek mellett két fő ifjúkori munkáját, az *Isocrates parainesis*ének 1821-ben megjelent fordítását és az 1824-ben közzétett *Haramiak*-fordításának recepcióját vizsgálva. Toldy irodalomszervezői és irodalomtörténeti bemutatása szempontjából legjelentősebb a *Hatások* című negyedik fejezet, mely az Auróra-kör szerveződését, tevékenységét, az irodalmi harcokat (Iliász- és Pytker-pör) Toldy személyén, egyéniségén keresztül ismerteti, s Toldy kapcsolati hálója is itt bontakozik ki a legnagyobb részletességgel. Az életút összegzését *A forradalom után* című fejezet zárja, mely a szabadságharc leverését követő időszakban végzett szervezői, lap- és könyvsorozat-szerkesztői munkát, a Kisfaludy Társaság-beli tevékenységét összegzi. Kuncz kismonográfiájának hatodik, egyben zárófejezete kétségkívül a legértékesebb, s miként címe: *Toldy helye irodalomtörténet-írásunk fejlődésében* is mutatja, magyar viszonylatban az origónak számító irodalomtörténeti életművet értékeli. Kuncz e fejezet elején a tudósi életpálya legfontosabb eredményéről, a *Handbuch*ról már kijelenti, hogy „az egész magyar költészet mint szerves egész, először ebben a könyvben van történetileg és kritikailag tárgyalva, és hogy irodalomtörténetünk rendszere, irodalmi fejlődésünk gerince ebben a könyvben van először letéve”.⁵²

A kicsiny kötet nem vívta ki a szakma elismerését, s majdnem visszhangtalan maradt. Csupán két ismertetésről tudunk. Az első a *Vasárnapi Ujság* kritikarovatában egy alig tíz soros figyelemfelhívó ismertetés Schöpflin Aladár tollából. A Franklin Társulat kritikusja ezúttal is pontosan és tömören világít rá arra, hogy Kuncz monográfiája nívumot ugyan nem tartalmaz,⁵³ de jó összefoglaló, s az egyik első kísérlet, mely Toldy életművének összegzését tűzi ki célul. Arra is felhívja ugyanakkor a figyelmet, hogy nyelvezete alapján nem egy „tüzetes monográfia”.⁵⁴ A másik reflexió Beöthy Zsolt tanítványától, a késő pozitivistá

⁵² Lásd KUNCZ Aladár, *Toldy Ferenc*, Budapest, Stephaneum Nyomda Rt., 1907, 77.

⁵³ Itt Schöpflin részben téved, hiszen Kuncz kötete új forrásokat is közöl.

⁵⁴ SCHÖPFLIN Aladár, Toldy Ferencről, *Vasárnapi Ujság*, 1907. július 14., 28. sz., 566–567.

szellemiségű Császár Elemértől származik, aki az általa szerkesztett *Egyetemes Philologiai Közlöny*ben recenzeálta a munkát.⁵⁵ Császár kritikájában nem csupán az életrajzi adatok hiányosságát kifogásolja, hanem joggal rója fel azt is, hogy a portréíró szempontrendszere és vizsgálódási módszere a monográfia egyes fejezetei esetében nem mindig egységes, így a munka szerzőjének célkitűzése is olykor homályos marad. Császár – Kuncz szempontrendszerének fogyatékoságai mellett is – méltatja a zárófejezetet, mely Toldy irodalomtörténet-írói működését vizsgálja. A recenzens találóan jegyzi meg, hogy e kis kötet már mintha egy nagyobb kompozícióból kiragadott egész lenne, vagy egy ilyet készítené elő. Alighanem igaza lett, hiszen ez a fejezet teljes egészében beépítésre került Kuncz nagyobb lélegzetű, argumentáltabb és átfogóbb monografikus művébe.

*A magyar irodalomtörténet elméletének és módszerének
fejlődése Toldy Ferenc óta*

A kissé kacifántos című, 354 főlíós, kéziratban fennmaradt szintézise úttörőnek számít a maga korában. Noha a Kuncz-filológia és olykor a korszakkal foglalkozó irodalomtörténet-írás is hivatkozott meglétére, sem részben, sem egészben nem került 2017 legvégéig a nyilvánosság elé. Az „irodalomtörténeti, komparatistai, kutatói pályára készülő” Kuncz műve „elmélyült elemzés a magyar irodalomtörténet-írás elméletének és módszertanának fejlődéséről” – írta róla a magyar irodalom beható ismerője és tolmácsolója, Nicolae Balotă,⁵⁶ aki ismerhette, kéziratban akár olvashatta is a Kolozsváron, Jancsó Eleméernél megőrzött munkát, mely egy bőrgerincű, vászonkötéses, keménytablás kötetben maradt fent.⁵⁷ E munka nyelvezete is még többnyire esszéisztikus, néhol, ha kell, szemléltetően ironikus is, miközben a megelőző fél évszázad hazai irodalomtörténet-írásáról (és annak hiányairól, fehér foltjairól) ad teljes képet, s mond egyes elemei felett kíméletlen kritikát. Elméletileg nem kellően átfogónak az első három fejezet mondható. Ezekben általánosságban az irodalomról, irodalomtörténeti elméletekről és módszerekről szól Kuncz, amit összefoglaló, mottószerű bevezetőjében

⁵⁵ Császár Elemér, Kuncz Aladár: Toldy Ferenc, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1907, XXXI., II., 779–780.

⁵⁶ Lásd Nicolae BALOTĂ, *Romániai magyar írók (1920–1980). Írói arcképcsarnok*, ford. VALLASEK Júlia, Marosvásárhely, Mentor, 2007, 32.

⁵⁷ Jelenleg az OSZK Kézirattárának Jancsó-hagyatékában található (Fond 399).

is már megfogalmaz. E bevezető pár gondolat legelső mondata⁵⁸ már az egyéntől is függő értékelést, legutolsója pedig a nemzetin felülemelkedő, egyetemes távlatot sejteti.⁵⁹ A bevezető három fejezetben – melyek a „mi az irodalom?” klasszikus kérdéséről indulva az irodalomtörténeti módszerekről s azok anatómiájáról, működési rendjükéről és általános céljairól szólnak, majd ezek külföldi és hazai applikációit veszik számba – olykor elnagyolt, elméletileg nem mindig kellően precíz, terminológiájában nem eléggé letisztult fejtegetésekkel találkozunk. Döntő hatással itt is a franciák voltak Kunczra. Szinte mindegyik fejezetben előkerül az úgynevezett „francia realiztikus irodalomtörténeti irány”, különösen ennek két legfőbb képviselője: Sainte-Beuve és Taine. Az ő hatásuk valóban megkerülhetetlen volt már Kuncz mesterei, így Riedl számára is, aki a mondottakon túl jelenségek, „szellemi tünemények” megfigyelésében és megértésében látta az irodalomtörténet legfőbb feladatát. Persze ne legyünk elégedetlenek. A fiatal, huszonnégy-huszonöt esztendőes Kuncz nem ismerhette még természetszerűleg a 20. század későbbi nagy irodalomelméleti iskoláit (sem a formalizmust, sem az angolszász újkritikát, sem a strukturalizmust, nem is beszélve a század második felének ezt követő, befogadás-központú interpretációelméleteiről), de minden elődje és kortársa munkásságát alaposan átolvasta, s ezek fényében, szintetizálva igyekezett saját álláspontot kialakítani. Nem tudjuk persze, hogy mi lett volna, ha e pályán halad tovább, s például Thienemann Tivadar korszakos munkájához⁶⁰ hasonló átfogó mű megírására is vállalkozik.

Külön érdeme viszont e munkának, hogy az első fejezetekben felvetett kérdéseket világirodalmi szinten is történeti példákkal illusztrálja, elméleti rendszereket prezentál, s amennyire lehet, már itt is összefoglal, szintetizál. Ugyanakkor a monográfia egyharmadát kitevő elméleti fejezetek⁶¹ érezhetően leginkább csak arra szolgálnak, hogy az éppen formálódó 20. század eleji hazai irodalomtörténeti

⁵⁸ „Az irodalommal foglalkozó az irodalmi műveket olyan tükröknek tekintheti, melyekbe – ha belenéz – öseit láthatja meg, visszamenőleg a legrégebbi időkig.”

⁵⁹ „Az irodalomtörténet tehát nem lehet más, mint a pszichológia módszerével dolgozó történetírás, melynek tárgya az emberi léleknek bármily nyelven való művészi megnyilatkozása.”

⁶⁰ Lásd Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (Budapest, 1930) című munkáját, mely a német szellemtörténet mestereinek gondolataira épült, és igyekezett magába olvasztani Horváth János eredményeit is.

⁶¹ Ezek a következők: Az irodalomról és irodalomtörténeti módszerekről általában; Az irodalomtörténeti elméletek és módszerek fejlődése külföldön; Irodalomtörténet-elméleti és módszertani kísérletek nálunk.

átalakulás legfontosabbnak ítélt szempontjait elővezethesse, s az idáig vezető utat történetileg áttekinthesse. Az ezt követő mintegy 200 kéziratos oldal hét fejezetben vizsgálja a módszerek hazai alkalmazását. Természetesen Kuncz Toldy Ferencsel és Majláth Jánossal kezd itt is (a monográfia negyedik fejezete, mint szó volt róla, szinte szó szerint átfedésben van a korábbi Toldy-könyv utolsó fejezetével), innen halad tovább azután Kuncz Erdélyi János, majd Kemény Zsigmond és Arany János irányába. Az ő munkásságuk (a Hegelt követő Erdélyi, s az 1850-es években, a tudományos fellendülés idején értekezői munkákkal is jelentkező szépíróké) még csak elszórt pontokként, részlegesen előlegezi meg mindazt, amit a későbbi monográfusok és rendszeres irodalomtörténet-írók (Gyulai, Greguss, Beöthy, Péterfy és Riedl) a 19. század második felében megvalósítanak. Mellettük természetesen több tucat magyar értekező is szóba kerül még Kuncz monográfiáiban, akiknek irodalomtörténeti munkásságát és módszereit legjobb tudása szerint fogja csokorba és értékeli.

Kuncz anyagkezelése, kiterjedt figyelme fiatalok ellenére elismerésre méltó. Eljárása, metodológiája szerint előbb az előzményeket, a történeti okokat, a kialakulás intézményi hátterét, majd a hiányt pótló monográfiákat és a rendszeresebb irodalomtörténeteket vizsgálja, továbbá az értekező Kemény Zsigmond és Arany János révén szól a saját felosztása szerint „az irodalomtörténet-írás harmadik formájának” nevezett esszéisztikus formákról is. Ebben igazán sikeres képviselőt Péterfy Jenőben lát, aki „esszéirodalmunkat a legművészbibb fokra emelte”. Művét természetesen Riedl értékelésével zárja, ezzel jutva el saját jelenéig. Az utolsó, tizedik fejezet ennek megfelelően az összehasonlító irodalomtörténeti irány legsikeresebb hazai képviselőjének az értékelésével kezdődik, distinkciót téve ugyanakkor az eddig mondottakban is. Ezek értelmében alapvetően két nagy irány jeleiről szól munkájában mindeddig: azon iskoláról, amely az *esztétikai* (összetett, de koronként változó) szempontot követte (Toldy után főként Erdélyi János, Greguss Ágost és Beöthy Zsolt révén), s arról, amely elsődlegesen a *pszichológiai* szempontot érvényesíti. (Utóbbiban az írói egyéniség és a kor vizsgálata mellett „az örök emberit”, s e révén közvetetten a megértés némiképp szubjektívebb rétegeit is figyelembe veszi, többek közt Gyulai, Salamon Ferenc, Péterfy és Riedl értékelései által.) Nem állítjuk, hogy Kuncz eljutott volna odáig, amit évtizedekkel később Ricœur *megértés-értelmezés-alkalmazás* jól ismert hármas egységeként írt le a recepcióesztétika és a posztmodern hermeneutika nevében, s természetesen a „nagybetűs szerzőt” sem zárójelezi még egyik vizsgált irodalomtörténésze sem a „nyitott mű” mint olyan érdekében. Helyette viszont Kuncz azt állítja, nálunk ebből az utóbbi szempontból származtatható tulajdonképpen az összehasonlító

irodalomtörténeti irány felfejlődése és divatja is, melynek eklektikus nagy műve az 1896-ban megjelent Riedl-munka: *A magyar irodalom fő irányai*. „Újabban körülbelül ennek az iránynak van legtöbb művelője” – teszi hozzá. Kuncz természetesen azt is megjegyzi már, hogy az összehasonlító módszer fellendülésére „serkentőleg szolgálhatott a Kolozsváron megindított *Összehasonlító irodalomtörténeti lapok* című folyóirat Meltzl Hugó szerkesztésében”. A másik alapvető folyóirat pedig, mely e korszerűbb vizsgálati szemléletnek teret ad, a címében is egyetemességet hirdető és elváró *Egyetemes Philologiai Közlöny*.

Szintetizáló igény, átláthatóság és rendszerezhetőség. Leginkább ez jellemzi a módszertani fejlődésívet adó, némiképp a hazai irodalomtörténet-írás történetét összegző monográfiáját az ifjú Kuncz Aladárnak. Pályaművében szeretné átfogóan, kézzel foghatóan, mintegy képletszerűen prezentálni az addigi eredményeket, irodalomtörténet-írásunk „újabb fejlődését” vázolja elméleti és módszertani szempontból. A pályamunka magán viseli ugyanakkor azt a kényszerű jegyet is (ami doktori disszertációk és egyetemi pályamunkák esetében a korban is gyakori), hogy igyekszik kényszeresen is igazolni a jelölt alapos tájékozottságát, az elvárt olvasmányok említését akkor is, ha ez nem feltétlen segíti a logikai felépítését egy-egy fejezetnek. Kuncz ugyanakkor igen szerényen zárja monográfiáját: mint írja, tudja, hogy a dolgozatnak esetleges „hiányát az idő rövideje és az előmunkálatoknak csaknem teljes hiánya” mentheti. A kéziratban megőrzött mű valóban hézagpótló vállalkozásnak mondható, hiszen a korban ezen előmunkálatok látványos hiányát Kuncz legjobb tudása szerint pótolja, s így legfőbb célját, vagyis az átfogó, összegző ismertetést („főleg az érdelemes művekkel szemben [...] de olyanféleképpen, hogy a mű és írója jellemző tulajdonságai kitűnjenek”) alighanem kielégítően teljesíti.

A bölcselő, irodalomtörténeti összegzésekre vállalkozó ifjú Kuncz Aladár e két megidézett munkája⁶² jól mutatja, hogy 1907 és 1913 közt, pályája legelső sza-

⁶² Ezek kapcsán érdemes lehet még néhány forráskritikai információt megosztani. Az 1907-ben nyomtatásban is megjelent munka közölt könyvészete viszonylag átfogó képet nyújt Toldy munkásságáról és a vele foglalkozó, 1907 előtti hazai szakirodalomról. Terjedelmes bibliográfiájának tételeit jól láthatóan a fiatal filológus valóban fel is használta művéhez. E könyvészet nem tartalmazza mindazonáltal azoknak a publikálatlan forrásoknak a jegyzékét, amelyet Kuncz a Tudományos Akadémia Könyvtárában bizonyíthatóan tanulmányozott, s amely tételek a legnagyobb nívót jelenthették volna művének. A későbbi, kéziratban fennmaradt monográfia nagyon kevés konkrét könyvészeti adattal bír. Vélhetőleg ez is a szoros határidőnek köszönhető. Munkája végén Kuncz általánosságban megadta a felhasznált irodalom velejét, de ez messze elmaradt az általa hivatkozott, főszovegbeli idézetek széles

kaszában igen figyelemreméltó filológusi, esszéírói és monográfusi munkásságot tudhatott magáénak. Hogy ez szakmai elutasítások, bírálatok, nem kedvezően megítélt pályamunkák hatására, netán csak a kritikusi és tanári megsokasodott feladatok miatt, esetleg magánéleti események vagy más okok miatt maradt végül torzóban, a közelgő világégés következtében pedig végképp homályban, azzal a Kuncz-filológia egyelőre még adós.

spektrumától, vagyis a mű végi bibliográfia leginkább informatívnak nevezhető. E pályaműnek készült munka kéziratán ugyanakkor több utólagos (többnyire ceruzás) rájegyzés is található, melyek döntő többsége Beöthy Zsolttól származik, aki bírálóként pontosításokat, kiegészítéseket vagy kritikai megjegyzéseket fűzött a munka fejezeteihez, de a helyesírási következetlenségeket és az esetleges elírásokat, pontatlanságokat is kiemelte. Az utólagos bejegyzések másik csoportjának a szerzője Máthé Szabó Magda, aki Kuncz unokahúgaként örökbe kapta a kéziratot 1928-ban. Neki és férjének, Jancsó Elemérnek köszönhető, hogy a monográfia fennmaradt. Az unokahúg egyik gépiratos, kétlapnyi terjedelmű leírásából tudjuk, hogy Kuncz azt szerette volna, ha később ő használja fel e korai, ám meglehetősen tág perspektívát kínáló munkáját szaktanári vizsgadolgozata, esetleg doktori dolgozata alapjául. E jegyzetében ő is megerősíti, hogy nagybátyja e művét 1907 után írta, s azt is megjegyzi, hogy Kuncz korai halála „ennek a tervnek is véget vetett”. Ezzel kapcsolatosan lásd még JANCsó Elemérné MÁTHÉ-SZABÓ Magda, *Emlékirat: feljegyzések Kolozsvárról, Kunczékéről és más családokról*, szöveggond. SZÉKELY Melinda, H. SZABÓ Gyula, Kolozsvár, Kriterion, 2016.

Írók és a Nagy Háború

A szavak háborúja

Hátországi propaganda az első világháború idején

„A háború nemcsak a harctéren folyik, hanem a lelkekben is. [...] mi, úgynevezett békés polgárok, csak fizikai értelemben vagyunk itthon maradtak, lelkiileg átéljük az egész háborút, minden szenvedéseivel, szépségeivel, erőfeszítéseivel és ellankadásaival, diadalmas ujjongásaival és nyomasztó csüggedéseivel együtt. [...] Az sem akadályoz ebben a teljes átélésben, hogy a harctéren lefolyó eseményekből nem tudunk jóformán semmit, csak az egészen nyers adatokat és tényeket kapjuk meg, amelyek egyáltalán nem adnak táplálékot, vagy igen-igen soványat azoknak a képességeknek, amelyekkel az eseményeket át tudjuk élni: a fantáziánknak, az érzésünknek és az egyes képeket egységbe alkotó ítéletünknek.” Schöpflin Aladár 1914 októberében fogalmazta meg fentebbi gondolatait a *Nyugatban*, *A szavak háborúja* című írásában.¹ A felgyorsult események követésére, átélésére, a „képeket egységbe alkotó” higgadt ítéletre a háttérországban élő értelmiség részéről ekkor sem, később sem igen adódott lehetőség. A propaganda, mely az elhúzódozó háború céljainak legitimálása mellett kívánta befolyásolni annak háttérországbeli megítélését, igen korán felismerte a sajtó és a kulturális intézmények, valamint általában az írástudók véleményformáló szerepét, s magához edesgetve vagy hatalmi szóval fenyegetve, egyre erőteljesebb cenzúrát alkalmazva vagy magát az újságnyomtatáshoz szükséges papíryanagot korlátozva a propagált cél kiteljesedése érdekében igyekezett érvényt szerezni az egyoldalú tájékoztatásnak. Jelen írás elsődlegesen az értelmiség, ezen belül az írók, újságírók korabeli válaszlehetőségeire, szerepválasztásaira összpontosít, azt az összetett folyamatot kívánva mindenekelőtt érzékeltetni, amelyben a fokozatos kiábrándulás, az erősödő pacifizmus, ritkább esetben pedig a háborúnak a kezdetektől való tudatos elutasítása a hivatalos propaganda szólamaival *szemben* megtestesülhetett. A kor meghatározó íróinak meg-

¹ SCHÖPFLIN Aladár, *A szavak háborúja*, *Nyugat*, 1914. október 16., 20. sz., 362.

nyilvánulásai az értelmiségi attitűdök egyidejű változatait is reprezentálják, hiszen a kormányzati propaganda és a cenzúra formáival szemben az 1914–1918 közti igen változatos időszakban nem egyértelmű és legfőképpen nem általánosítható sem a hosszú távon fennálló lelkesedés, sem az általánosan kibomló pacifizmus, netán az egyéni disszidensség jelenléte.² Utóbbi mellett legfőbb hangsúlyt az alulról, a társadalom civil rétegeiből is építkező, majd egyre központosítottabbá váló propagandával szembeni egyéni „immunitás” kérdésköre kap, mely az értelmiség (és főként az írók, újságírók) számára az információkhoz való hozzáférésnek, az idővel nyilvánvalóvá váló manipulációknak szembeszegülő kritikai érzéknek, illetve a hatását latens módon kifejtő háborús ideológia társadalomtörténeti kérdésköreinek a vizsgálata nyújthatja. A propaganda megszabta erőter és közhangulat esetén ugyanis sohasem csak egy magától értetődő értékállapotról beszélhetünk, hanem egy szükségszerű, tökéletesnek mutatott képződmény kívülről szabályozott normájáról. Ebben a megerősödő cenzúra által jóváhagyott, a kulturális kánonok működésévére épülő, elfogadott, sőt „megszentelt” szövegállomány is széles társadalmi konszenzusra mint a felismert értékelvek időszerű elfogadására számít. Hatékonysága éppen nem nyíltságában, hanem lappangó mivoltában mutatkozik meg.³

A háború első évének a hátországi propagandájáról megállapítható, hogy annak egyik legfőbb sajátossága éppen az volt, hogy a manipulatív propagandagépezet még nem a 20. század későbbi évtizedeiből jól ismert professzionális módon és szervezettségben működött. A kezdeti időben (főként az első hónapokban) a társadalom igen széles rétegei – köztük a középosztály és az értelmiség jelesei is – aktív részeseivé váltak e támogató politikai propagandának. Lelkesen és önként, vagy legalábbis jóhiszeműen, hazájuk vélt érdekeit szolgálva cselekedtek, amikor még nem annyira maga a hatalom lelkesített, annak elég volt csupán visszaigazolnia,

² A disszidensség lehetőségeit és a mobilizáció–demobilizáció fogalompárját hazai viszonylatban Balázs Eszter írásai, tanulmányai tematizálták a viláégés első két évére vonatkozóan. Vö. BALÁZS Eszter, Káprázattól az illúzióvesztésig. A háború jelentései a Nyugatban. (1914. augusztus–1915. augusztus), *Médiakutató*, 2010, 1. sz., 85–91; illetve http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavasz/07_elso_vilaghaboru_a_nyugatban (letöltve: 2016. augusztus 20.)

³ Olyan, mint maga az ideológia, melyről Roland Barthes azt írta, hogy valamely korszakban „elterjedt eszmék, hiedelmek és hittételek (doctrines) együttese”. Vö. Roland BARTHES, *Petit Robert, dictionnaire universel des noms propres, Dictionnaires Le Robert*, dirigé par Paul ROBERT, Paris, Brodard, 1990.

megfelelő mederbe terelnie a meglévő lelkesedést.⁴ A szépírók és zornaliszták között is sokan a kitörő európai háborút mint valamiféle ösztönző, kreatív erőt fogadták, azt remélve, hogy az a korábbi évek vitáit, társadalmi igazságtalanságait, egyáltalán egy letűntnek mondott korszak monotoniját⁵ felválthatja, s az értelmiség részéről remélt össztársadalmi változást akár radikálisan is eléri. A lelkesedés ezért az értelmiségiek számára is a hazaszeretet mellett az elköteleződés legkonkrétabb formájában, a frontszolgálat vállalásában érvényesült. Szépíróink és publicistáink egész sora vélte úgy, hogy a Szerbiának küldött hadüzenet jogos, a Monarchián belüli társadalmi problémák elodázhatatlanok, végre cselekedni kell. Ahogyan azt is, hogy egy új háború a kulturális, művészeti-irodalmi életben is alapvető változásokat hozhat. Így volt, aki önként vonult be vagy vállalt haditudósítói feladatokat, mások a hátszországban üdvözölték a háború kitörését, s szerveztek azt segítő programokat. Ma már igen meglepőnek tűnik, de közülük még Babits Mihály is *Gyermekek és háború* című írásában a veszélyt egyenesen „a legjobb énektárgy”-nak, azaz ösztönző erőnek, a tematikai és műfaji megújulás lehetőségének nevezte.⁶

A magyar mellett a korszak európai szellemi elitjét 1914-ben hasonló gondolatok izgatták. Militáns szellem és háborús lelkesedés jellemezte ekkoriban Musil, Zweig, Kipling, Rilke, Thomas Mann vagy a szociológus Max Weber megnyilatkozásait, de éppúgy lelkesedett és dicsőítette a háborút s annak remélt hozadékát kezdetekben Anatole France is, mint Bécsben Hugo von Hofmannsthal. Előbbi, aki állam és egyház szétválasztásáért, a szakszervezetek megerősödésének ügyéért, s a katonai büntetőintézetek ellen harcolt, később a pacifista kisebbséghez csatlakozott. Utóbbi, aki Magyarországon is igen nagy népszerűségnek örvendett, s a világháború kitörésének évében kereken negyvenesztendő volt, patriótaként előbb katonának állt, majd lelkesítő cikkeket írt és beszédeket tartott a Monarchia két vezető országának kulturális tradícióiról. A hazai irodalmi életben a modernek

⁴ Lásd erről még Gróh Gáspár rendhagyó köszöntőjét: Volt egyszer egy háború, in Ifj. BERTÉNYI IVÁN–BOKA László–KATONA Anikó (szerk.), *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2016, 19–24.

⁵ BALÁZS, *i. m.*, 86.

⁶ Vö. „emberi lénynek, ki elsősorban a jövőt éli, lehet-e nagyobb élmény, mint a veszély, a táruul, tágul lehetőség? Azért volt a veszély mindig a legméltóbb énektárgy”. BABITS Mihály, *Gyermekek és háború*, *Nyugat*, 1914, II, 16–17. sz., 260; illetve erről lásd RÁBA György, *Babits Mihály*, Budapest, Gondolat, 1983, 115 és SIPOS Lajos, *Babits Mihály*, Budapest, Babits, 2008, 42.

közül is többen, így Ignotus, Osvát, Csáth és Laczkó Géza is a harcok szükséges volta mellett agitált. Természetesen, ha kevesen is, de voltak tisztán látók Bécsben és Budapesten egyaránt. Arthur Schnitzler, akinek a fiatal Kosztolányi⁷ ültette át magyarra műveit, egyenesen a világ vesztét jósolta meg már nagyon korán e háborúban, itthon pedig Szabó Dezső és Ady Endre vélte úgy, hogy e háború a magyarság szempontjából csak önpusztítást jelent. 1914 „augusztusi lázát” mindazonáltal érdemes a harcok többi időszakaitól viszonylag elkülönítve vizsgálni. A háború első hónapjaiban szépíróink igen nagy többségét fokozott lelkesedés jellemezte: Balázs Bélához hasonlóan sokaknak a háború egyenesen „szent háború”-ként aposztrofálódott. Ebben a kezdeti időszakban került a frontra Halász Gyula (leveleit rendszeresen, buzdító szándékkal közölte a *Nyugat* is az októbertől elindított *Tábori posta* rovatában), Lengyel Géza, Tersánszky Józsi Jenő és Csáth Géza is. Később jórészt megváltozott e nézetük, akárcsak Bíró Lajosé, aki szintén lelkes hazafisággal és háborúpártin kezdett haditudósítói munkájába.⁸ E munkák pedig nem egyszerűen egy központi, hatalmi üzenet sugárzói voltak, hanem egyéni módon, személyes jelleget és hitelt is adva fogalmazták meg a haza védelmének érveit, illetve szólítottak fel minden téren áldozatvállalásokra.

A propaganda alulról építkező formáira adott elsődleges válaszként a kezdetektől hangsúlyossá vált ugyanakkor a tehetetlenségérzés is az itthon maradtak sorában, és igen felerősödtek az őket megbélyegző hátországbeli közbeszéd szólamai, mely kettősség a szavak háborújának korabeli, villongó erőterét is életre hívta. A kezdetben még békés, de alapjaiban megváltozott hátországból a kávéházak fogyatkozó törzsközönsége leginkább a haditudósítók révén szembesült (már amennyire szembesülhetett) a frontvonalon történetekkel.⁹ A véleményformáló értelmiség szerepe ugyanakkor a propaganda kápráztató formáit tekintve is ambivalensnek mondható. A háború vélt szükségessége és az erősödő kételyek, félelmek eloszlátása ezért válhatott a propaganda igazi feladatává.

1914 októberétől (német mintára) Budapesten is szervezett hadielőadásokat tartottak, ami az információszolgáltatáson túl a hátország tudatos politikai nevelését

⁷ Az ekkor huszonkilenc éves szerző éppen 1914-ben jelenteti meg a *Modern költők* című fordításkötetét az Élet kiadásában.

⁸ Bíró többek közt *Az Érdekes Ujság*ot tudósította az északi harcterről, már 1914 őszétől.

⁹ Mások lettek, megváltoztak például az újságok kötelezettségei is a békeidőhöz képest. Minthogy „az egész nemzet a háború életének óriási lüktetéseit figyeli” – írta a címlapon *Az Érdekes Ujság* – „mindezeknek képekben való bemutatása” lett a lap „különös célja és kötelessége”. Vö. *Az Érdekes Ujság*, 2. évf., 1914. október 4., 40. sz., 1.

szolgált. ¹⁰ Ezt megelőzően már – emlékezett vissza Lengyel Menyhért – „az utcákon plakátok jelentek meg a győzelmekről. Lépten-nyomon háborús tüntetéseket rendeztek. Az újságok minden sora tüzelt. Az írók elmentek haditudósítóknak és regényes fantáziával színezték a háború eseményeit. A kirakatokban zászlócskákkal megjelölt térképek lógtak. A kávéházakban a hadműveleteket tanulmányozták és az azóta annyira elcsendesedett műkedvelő stratégiák magyarázatait hallgatták. [...] Kitűnő okos emberek – azóta nagyon megszelídültek – vad kedvvel magyarázták, ordították a háború szükségességét, hasznosságát, erkölcsnemesítő voltát. Elméleteket csináltak hozzá. Vértől csurgó szájjal habzsolták az emberek a hadijelentéseket; ennyi halott, ennyi sebesült. Nem volt az a pusztítás, ami kielégíthette volna őket...” ¹¹ Lengyel sorai a háborús lelkesedés és lelkesítés módzatait és következményeit, 1914 őszétől a kollektívum változásainak hatását is jól érzékeltetik, mely szinte mindenkit érintett az Osztrák–Magyar Monarchián belül. 1914 nyarán elkezdődött a mozgósítás, a tömegek mobilizációja, a háborús propagandát a hirdetési vállalatok plakátjai népszerűsítették országszerte is. A szó-rakoztató színházak propagandadarabokat tűztek műsorra, melyek hónapokig óriási sikerrel maradtak műsoron. A politikai lapok zöme már 1914 augusztusában támogatta a Szerbiával való leszámolást. ¹² Néhány lap azonban már ekkor is kifejezte fenntartásait, így a Polgári Radikális Párt és a Jászi Oszkár szellemi köréhez tartozó *Huszedik Század* és a *Világ*, valamint a Károlyi Mihály nézeteit magáévá tevő *Magyarország*. A kritikai hangok azonban elhalványultak, egyrészt a lapok erős ellenőrzöttsége, a kibontakozó cenzúra miatt, másrészt, mert soha nem látott politikai egység alakult a kezdeti hónapokban. A háború előtt az ellenzék részéről egyértelműen elutasítással kezelt, kritizált Tisza István miniszterelnök óriási népszerűségnek örvendett, korábbi tetteit – így az erőszakos módszerekkel véghez vitt közös hadsereg megerősítését – a háború látszott igazolni, olyannyira, hogy még a korábbi magyar 1848-as, függetlenségi ellenzék is elcsendesedett. Ferenc József hadserege most Magyarországot is védte, s mint a korszakkal fog-

¹⁰ A korszakban mindazonáltal nemcsak „felülről szerveződő” hadi előadás-sorozatokról, de legalább ennyire a sajtó felől érkező nyomás, jogos elvárás eredményeképpen szerveződő civil kezdeményezésekről is tudunk.

¹¹ LENGYEL Menyhért, *Egyszerű gondolatok*, Budapest, Pallas, 1918, 6.

¹² MUCSI Ferenc, Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején, *Történelmi Szemle*, 1984, 1–2. sz., 192–202.

lalkozó történészek közül többen megjegyezték,¹³ „ezek a felismerések teszik érthetővé, miért fordult elő a háború során több alkalommal is, hogy magyarok és osztrákok közösen énekelték egymás, addig minimum távolságtartással kezelt szimbolikus énekeit”.¹⁴

A cenzúra oldaláról is érthető volt ugyanakkor, hogy a háború valós tétjét igyekeztek elfedni, vagy nem tematizálni, s csak a győzelmi lehetőségeket felnagyítani. A többnemzetiségű Monarchiában s ezen belül a magyar területeken is a politikai erők ugyanis nem kockáztathatták, hogy a lakosságot egy esetleges vereség esetén az ország szétesésével sokkolják. Mindezt tovább árnyalta, hogy a nemzetiségek értelmiségi rétegei esetén pedig már eleve élt a gyanú, hogy nyilvánított lojalitásuk csak a körülmények kényszerítő erejének szól. A cenzúra tehát igyekezett jó szűrőket alkalmazni. Mindezt szabadon tehetete is. 1914 júliusában ugyanis életbe lépett az 1912. XLIII. törvénycikk, mely háború esetére adott különleges felhatalmazást kormányintézkedésekre, köztük cenzúrára és a sajtó ellenőrzésére, a megjelent tartalmak irányítására, szabályozására. A lapok kötelesek voltak sajtórendészeti példányokat benyújtani, melyet a királyi ügyészségek által üzemeltetett cenzori hivatalok vizsgáltak át. A cenzorok „Bizalmas” vagy „Szigorúan bizalmas” jelzéssel kiadott tilalmakat, illetve előírásokat küldtek a szerkesztőségeknek, de radikálisabb esetben a teljes lapszámot is elkobozhatták. A cenzúraelvárások mögött kirajzolódó normákra jó példa a Rákosi Jenő vezette *Budapesti Hírlap* birtokában fennmaradt kézirat cenzúrapéldány, mely irategyüttes egyik bejegyzése szerint a *8 Órai Ujság* egy hírt úgy közölt, hogy előzetesen „a cenzúrának nem mutatta be és ezért az eljárás ellene meg fog indulni!”¹⁵ Ugyanitt 1917-ben már ehhez hasonló bejegyzések is olvashatók: „Bizalmas értesítés (Telefonon). A Sajtóbizottság felkéri a t. szerkesztőségeket, hogy a Ganz villamossági gyárban élelmezési nehézségek miatt kiütött sztrájkról semmit se közöljenek. Bp., 1917. X. 12. D.u. ½ 6.”¹⁶ Jókai Mór közel fél évszázaddal korábbi szóhasználatát felidézve: a hatodik hatalom, vagyis a sajtó valóban a hetedik

¹³ Ifj. BERTÉNYI Iván, Az I. világháborús magyarországi propaganda néhány jellegzetességéről, in Ifj. BERTÉNYI Iván–BOKA László (szerk.), *Propaganda az I. világháborúban*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2015, 23.

¹⁴ Többek közt a Kossuth-nóta kezdő sorát is „Ferenc József azt üzenté” nyitányra cserélték!

¹⁵ A példány jelenleg az OSZK Kézirattárában található. Vö. *A Hadfelügyeleti Bizottság Sajtóbizottságának a Budapesti Hírlaphoz intézett bizalmas értesítései*. (Bizalmas értesítés 1916. február 26. óta.) Kézirat együttes.

¹⁶ *Uo.*

hatalom, a cenzúra ellenőrzése alá került.¹⁷ A cenzúra megszabta térben ráadásul a megfogyatkozó papíryanag szétosztási módja is az ellenőrzés egyik eszköze lett, főként 1917-től. Viszonylag egyszerűen megoldható volt ugyanis e szűkös esztendőktől csak olyan orgánumnak juttatni belőle, amely továbbra is kitarzott a háborús nemzeti ügy mellett.

A sajtó és a média háborús propagandában játszott minden korábbinál erőteljesebb szerepét, hatásfokát az a föltevés éltette, miszerint az újságoknak, fényképeknek és a mozgóképnek összességében jelentős hatása van a fogyasztókra, kvázi hatalma van fölöttük. A tömegsajtó, amely „százazretket és milliókat ért el és életét alakította át”,¹⁸ a lelkesítés szolgálatába oly módon állt, hogy a háborút nem csupán népek, hanem kultúrák vetélkedéseként is igyekezett bemutatni. Ezáltal nem riadt vissza torzító, sőt hazug tartalmak közzétételétől sem. E folyamat kibontakozásához értelemszerűen idő kellett, ám ennek a négy évig tartó háborúskodás időt és teret is bőven engedett, mindazonáltal fokozatosan annak is, hogy az átlagemberek számára a lelkesítő mechanizmus e módozatai lassacskán lelepleződjenek. Az első valós hírekkel való szembesülés csak keveseket, többnyire az információforrások kötelékében dolgozó értelmiségieket bírta felocsúdársra, bár egyéniség és egyéni felkészültség kérdése is volt, hogy egyes publicisták vagy szépirók a lényeges és lényegtelen hírek özönében mennyire tudtak kiigazodni. Egy, a *Budapesti Hírlap* munkatársaként dolgozó író, Dánielné Lengyel Laura már 1914 szeptemberében lejegyezte naplójában véleményét a háborús sajtóról: „S az újságok?! Még mindig hősie munkát végeznek. Nem tréfádolog napról napra hazudni, és hozzá még a lelkesültség, a fanatizmus vad elszántságával. Ezek az emberek tudást, ízlést, judicizmust, mindent feláldoznak, hogy a közönségben a lelket tartsák.”¹⁹

A fronthoz hasonlóan a hátszágai fronton kiemelt szerepet kaptak az újságírók mellett a tanítók és a tanárok is. Általuk mutatott lelkesítő példát a diákság, akikkel a tanórák felett az elhúzódo háború minden évében nagyon sokféle jótékonyági munkát – főként gyűjtéseket – is végeztek.²⁰ Sok iskolaépület „átmenetileg”

¹⁷ JÓKAI Mór, A hatodik nagyhatalom, *A Hon*, 1871. április 12., reggeli kiadás, 1.

¹⁸ SIPOS Balázs, Az első világháború médiahatásai, *Médiakutató*, 2010, 1. sz., 104.

¹⁹ Vö. Dánielné Lengyel Laura naplója, in MOLNÁR Eszter Edina (szerk.), „...az irodalmat úgyis megette a fene”. *Naplók az első világháború idejéből*, Budapest, Petöfi Irodalmi Múzeum, 2015, 46. Ezúton is köszönöm Rózsafalvi Zsuzsannának, hogy felhívta rá a figyelmemet.

²⁰ A gyógynövényektől a rézig, ólomig, könyvekig és bélyegekig szinte mindent a katonák és hadisebesültek javára.

hadikórházként is üzemelt, vagy később, főként 1916-tól menekülteket szállásoltak el bennük.

Témánk szerint fontosabb, hogy íróink közt voltak – ha lényegesen kevesebben is – olyanok, akik a kezdetektől viszonylag immunisak maradtak a hétköznapi militáns szólaimra, s elítélték az értelmetlen vérontást és áldozatot. Főként Ady, Babits, Kaffka Margit, Szabó Dezső, Lengyel Menyhért, Dutka Ákos, Tabéry Géza, illetve többségében az avantgárd hazai hívei említhetők itt. (Utóbbiak esetében mindez egyáltalán nem volt természetes vagy magától értetődő, érdemes ugyanis emlékeztetni, hogy velük szemben például az olasz futuristák mindvégig háborúpártiak maradtak, akik a tűz, a vér és a rombolás szépségének dicsőítésével hazájukban egyenesen nyílt háborús propagandát folytattak.) Többen, így Hatvany Lajos az európai értelmiségieket az igazság szolgálatára felszólító *Harcoló betűk* című írásával, illetve Babits Mihály ismert háborúellenes verseivel már meglehetősen korán, a disszidenség fogalmáig is eljutottak.²¹ Mellettük Lengyel Menyhért, Gábor Andor és Szomory Dezső már 1914 őszen is eltérő művészi eszközökkel és más-más fórumokon, illetve változatos modalitással, de igyekeztek hangot adni háborúellenességüknek. A háborús propagandával átítatott és a cenzúra által uralt sajtó ellenében számukra egyetlen értelmiségi attitűd létezhetett csupán, az, amit Lengyel fogalmazott meg fentebb már idézett könyvében: „Muszáj volt írni. Muszáj volt jelezni, hogy egy más világ képét hordozzuk magunkban.”²²

Fontos a helyzet megértése szempontjából ugyanakkor az is, hogy az íróértelmiség bizonyos képviselői sok esetben csak nyilvánosan lelkesedtek, magánéleti levelezésük már egészen más képet mutat.²³ Ugyanez a diszkrépancia mondható el egyes írók és költők hivatalos (például publicisztikai) és szépírói munkássága esetén, amire többek között Kosztolányi Dezső ezekben az években kifejtett munkássága is jó példa. A hátország életének mindennapjaira ugyanakkor elsődlegesen még nem ez, hanem a lelkesítő szólamokat követően az egyre nagyobb mértékű anyagi áldozatvállalásra történő felszólítások voltak jellemzőek. Ezek hitelét erősítette, hogy később már a harcok és áldozatok helyzetéről addig csak hírekből értesülő (tehát elzárt, intaktnak mondható) hátországiai a keleti frontról

²¹ A disszidenség korbéli fogalmáról lásd BALÁZS, *i. m.*

²² LENGYEL, *Egyszerű gondolatok, i. m., 7.*

²³ MOLNÁR Eszter Edina, Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilitációjának háttere, in MAJOROS István (főszerk.), *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*, Budapest, ELTE BTK, 2015, 461.

érkező menekültáradattal is szemben találták magukat. Ady híres, rapszodikus sorai – „Ember az embertelenségben” – is egy ilyen pillanatban születtek.

Az irodalmi és szellemi élet radikális átalakulása Magyarországon már 1914-től egyértelművé vált, hiszen a fokozatos mobilizációban és az egyre nyilvánvalóbb veszteségek uralta diskurzusban olyan közepszerű alkotások is ismét sikerre juthattak, melyek a századforduló művészeti harcai következtében a modernség irodalmának és művészetének éppen a világégés éveit megelőzően megszilárduló esztétizmusát több oldalról is újfent kikezdték. Babits Mihály – aki a háború kitörésétől csak költeményeket közölt a *Nyugat*ban – azt nehezményezte, hogy a hazai szellemi életet, sok külföldi hangadóhoz hasonlóan, közepszerű háborús művek és szerzők uralják. Ennél is fontosabbnak tűnt, hogy a lap írói már évekkal a háborús helyzet előtt is (de a háború idején végképp és radikálisan!) szembesültek a közügyekbe való beleszólás, avagy az ettől való távolmaradás dilemmájával. 1915 tavasza több szempontból is az első radikális fordulópontnak tekinthető e folyamatban: ettől fogva a *Nyugat* nem közölt olyan írást, amely a szellemi élet képviselőinek militarizálódását bármilyen formában segítette, támogatta volna.²⁴ A folyóirat munkatársainak írásai jól példázzák ugyanakkor azt a megosztottságot, amely a háború kapcsán belső köreikben is kialakult. „A magyarság számára tehát nem kérdés, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiára szükség van, tehát a mostani háborúra szükség volt” – írta Ignotus a lap 1914. augusztusi számában. Az év októberében Schöpflin már az aggodalom mellett a „vacogó félelemről” is beszélt, s a nyíltan háborúpárti és a háborúellenes gondolatok állandó összecsapásáról elmélkedett, valamint arról, hogy a háború az itthon maradtak lelkében is egyre erőteljesebbé válik.

Akárcsak a sajtót, a kor hazai irodalmi életét is erős polaritás jellemezte: a háborúra adott igenlő vagy tagadó esztétikai válaszok különböző modális és tematikai horizonton mozogtak. A hátszágban több irodalmi-értelmiségi polémia zajlott, a különféle nézőpontok egymásnak feszülése kapcsán is dült a „szavak háborúja”, az agitációban való részvétel különböző fokozatával és háttérindokával. Ezek közé sorolhatók a harctérre kerülőkkel szemben az itthon maradtak lelkiismeret-furdalása vagy éppen az alkalmatlanság miatti szégyenérzet és az ezek következtében gyakran megnyilvánuló társadalmi megbélyegzés. E három tényező éppúgy befolyásolhatta, erősíthette az agitációs vagy alulról építkező kollektív propagandaszólamokat, ahogyan a háború ügyéért való őszinte lelkesedés, mely

²⁴ Vö. BALÁZS, *i. m.*, 87.

a korban jellemző módon gyűjteményes válogatások, irodalmi, művészi vállalkozások és amatőr kezdeményezések egész sorát eredményezte.

A lapokban dominánsan jelen lévő megbélyegzés a frontot elkerülő úgynevezett *untauglich*okkal szemben a szépírók naplóiban, levelezéseiben is vissza-visszatérő problémakörként jelentkezik, melyekben belső gyötrődéseikről adnak számot. Elek Artúr a *Nyugat*ban 1915 elején már általánosnak festette le az otthon maradtak lelki tusáját: „Nyomasztó érzésekkel vannak tele azok, kik otthon ülnek, biztonságban, nyugalomban, mikor tudják, hogy testvéreik testükkel állnak őrt helyettük.”²⁵ Nagy Endre író, kabarészerző, aki önkéntesként két évet töltött a fronton,²⁶ és az *Új Idők* háborús tudósítója volt, többször szembeállította a fronton szolgálókat a kávéházban „lebzselő” úgynevezett lógósokkal, de 1916-ig, hozzá hasonlóan, nagyon sokan, főként a konzervatív irodalom hívei vélekedtek hasonlóan.²⁷ A *Nyugat* írói között is akadt, aki bírálóan szólt az otthon maradtakról, legalábbis jelentős részükről. Lengyel Menyhért naplójában „a szellemi hadseregszállítókat” – azaz a háborúpárti írókat – ostromozta elsődlegesen,²⁸ de a társadalom morális torzulásaira is figyelmeztetett.

A művészeti-irodalmi folyóiratok, melyek köré az egyes alkotók csoportosultak, nem voltak egységesek a háború és a propaganda megítélésében. Ignotusnak a Monarchia létét védő és fenntartani akaró, mobilizáció párti írásai a *Nyugat*ban és a *Világ*ban is megjelentek²⁹ akkor, amikor előbbi lapban Ambrus Zoltán *Háborús jegyzetek* címmel közölte antimilitarista cikksorozatát. Utóbbiban Jászi Oszkár már 1914 nyarán hangot adott radikálisan háborúellenes nézeteinek *Háború vagy béke* című írásában, ám néhány hét múlva ő is a társadalmi változás ekképp kialakítható lehetőségeit, pozitívumait kereste. A hazai értelmiség különféle válaszokat adott tehát a megváltozott helyzetre, de általánossá vált Schöpflin Aladár *Katona öcsémnek* című esszélevelének azon gondolata, mely szerint megrendült mindenkiben „az életünk biztonságának tudata és ez egy eddig nekünk ismeretlen

²⁵ ELEK Artúr, Haditudósítás, *Nyugat*, 1915. január 16., 91.

²⁶ BÁNOS Tibor, *Nagy Endre*, Budapest, Athenaeum, 2000, 125.

²⁷ Lásd például Autogramok a hadi jótekonyság szolgálatában (Herczeg Ferenc autogramja), *Új Idők*, 1915. január, I. sz., 20.

²⁸ LENGYEL Menyhért, *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*, Budapest, Gondolat, 1987, 89–90.

²⁹ ANGYALOSI Gergely, Ignotus és a politika, in *Ignotus-tanulmányok. Közéletek az „impreszionista” kritika problémájához*, Budapest, Universitas, 2007, 137–152.

szenvedés, minden szenvedések legkínosabbika”.³⁰ Ez a megrendülési folyamat egyfelől mindenkiben nyomot hagyott, tudatosította egy korszak végső lezárulását, ugyanakkor kétségekkel teli jövőt sejtetett. Ennél is kuszábbá vált mindazonáltal a helyzet a háború támogatása, illetve elutasítása terén a következő hónapokban, években, amikor az 1915-ös kisebb orosz betöréseket követően 1916 nyarán az addig elvileg szövetségesnek számító románok Erdélybe betörték, s a háború immár nyíltan és valóságosan is honvédő háborúvá minősült a magyarság számára. 1916 történelmi és társadalmi változásai a Monarchiában több szempontból is fordulópontnak tekinthetők a propaganda minőségét, hatékonyságát, illetve agresszivitását illetően. A művészetek, így az irodalom esetében is két út látszott ekkorra járhatónak: a ritkább: a radikális szembefordulás, a teljes elutasítás és a gyakoribb: a mobilizáció és a kiteljesedő propaganda ellenében megfogalmazott pacifista vágy valamilyen burkolt módon történő megfogalmazása. Utóbbi esetben egy elképzelt/teremtett/projektált világba való menekülés is fontos szerepet kapott. 1916. november közepén, egy időben jelenik meg a hazai és a nemzetközi avantgárd egyik legszínesebb és legértékesebb folyóirata, Kassák Lajos *Ma* című lapja (a korábban betiltott *A Tett* után), s kerül színpadra Budapesten a Monarchia korábbi évtizedeinek világát leginkább megidéző kulturális produktum, a *Csárdáskirálynő*.³¹ A jelenből menekülni vágyók két irányát is jól érzékelteti mindez: a várt, elképzelt jövőbe vágyódást, s annak harcias követelését, illetve a kulturális emlékezet megszabta idillikus múltba való menekülést. A választások aránya ekkor még jószerével a letűnt évszázad felé, tehát a múlt, a boldog békeidők felé tolja a nézősereget, mint akik a jelenből való ideiglenes elmeneküléssel, kiszakadással a félt és baljóslatú jövőre nem is igen akarnak gondolni. Az első világháború fegyverzajában született Kálmán Imre-darabot a szemben álló felek szinte mindegyikénél óriási sikerrel vitték színpadra, az eredetileg német szöveggel íródott, azóta halhatatlanná vált betétdalokat a szintén békepárti Gábor Andor csak később fordította magyarra.

Az értelmiség mobilizációja tehát elsősorban a kezdeti évekre jellemző, míg az 1916-os esztendő, vagyis a háború „totálissá válása” fordulópont mind az erőviszonyok, mind a háborús célok tekintetében, amint azt többen már itthon is

³⁰ SCHÖPFLIN Aladár, Katona öcsémnek, *Nyugat*, 1914. augusztus 16. – szeptember 1., 16–17 sz., 199.

³¹ Ahogyan arra egy száz év távlatából visszatekintő konferenciakötet bevezetőjében a szerkesztő, Kappanyos András is utalt. Vö. *E nagy tivornya. Tanulmányok 1916 mikrotörténelméről*, Budapest, MTA BTK, 2017. 7.

részletesen kifejtették.³² Innentől kezdve a háborús lelkesedésben is egyértelmű törés tapasztalható: egyrészt a románok gyors visszaverése ellenére is a Monarchia súlyos veszteségei miatt, másrészt Ferenc József halálát követően (1916. november 21.) a rendkívül jó szándékú és a háborút befejezni akaró új, fiatal uralkodó fellépte következtében.³³ Az erős katolikus hitű, a közelmúltban Boldoggá is avatott IV. Károly egyik legfőbb célja a háború befejezése volt, így merőben más hangnemben nyilatkozott a háború hátországi áldozatvállalásával és nyilvánvaló harctéri áldozatigényével kapcsolatban, s ez a hivatalos álláspont a propaganda hangnemén is meglátszott. Az egykori fényesebb időket jelképező idős császár, Ferenc József halála – amint a temetéséről Bécsből tudósító Krúdy Gyula is írta³⁴ – végképp lezárt egy korszakot. Az ifjú uralkodó megkoronázása még bizakodást hozott ugyan a háborús propaganda szemszögéből is, de év végén, a budapesti parádés királykoronázási menetbe az azt szervező gróf Bánffy Miklós – nem kevesek megrökönyödésére – a hadirokkantakat is beállította, mintegy jelezve az ünnep kettősségét, s a háborús realitásokat, de a békevágy minden addiginál erőteljesebb jelenlétét is.³⁵

A hátorszáiban a katonai vereségek tulajdonképpen már 1916-ban véget vettek a konszenzusos politikai egységnek, a társadalmi kohézió is megbomlott, s több nehezen kezelhető szociális problémával szembesültek az irodalommal foglalkozó értelmiségi csoportok. A veszteségek fokozatos számbavétele, a hősi helytállás és áldozatkészség, a fokozatosan megnyilvánuló humánus és egy új jövőbe vetett hit egyszerre jelentkezett az olyan szépirodalmi gyűjteményes munkákban, melyek mindezt a folyamatot megelőzve már sikerkönyveknek szá-

³² „A háború 1916 végétől kezdve totálissá vált, a hadviselők mozgósították minden tartalék erejüket emberben és anyagban egyaránt” – írja Ormos Mária. „A háború totálissá válása – legalábbis a hátorszáiban – valamikor 1916 nyara és 1917 nyara között zárult le.” – hangsúlyozza Bihari Péter. Vö. ORMOS Mária, *Világháború és forradalmak 1914–1919*, főszerk. ROMSICS Ignác, Budapest, Kossuth, 2009 (Magyarország története, 17), 22; illetve BIHARI Péter, *Lövészárkok a hátorszáiban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2008, 32.

³³ Aki gondviselésszerűen, négy ember halála után jutott, nem kívánt módon, császár-királyi trónjára, hiszen négyen előzték meg őt a trónöröklés rendjében.

³⁴ KRÚDY Gyula, Őszi alkonyat. Az infánsnő fehér lábánál és egy halott Habsburgnál. *Magyarország*, 1916. november 28. 331. sz., 7. (Bécsi levelek rovat).

³⁵ Az arany sarkantyús lovagá avatásra érdemesített rokkantak csukaszürkében, manókkal érkeztek, egy életre megnyomorítottan. Lásd erről BÁNFFY Miklós emlékiratait: *Emlékeimből* (1932); illetve *Huszonöt év* (1945). Legutóbb egy kötetben: Gróf BÁNFFY Miklós, *Egy erdélyi gróf emlékiratai*, Budapest, Helikon, 2013.

mítottak a nagyközönség soraiban. Jelentősen megnőtt a lírai alkotások száma, megszorodtak az úgynevezett propagandadalok, indulók, katonanóták (*Megállj, megállj, kutya Szerbia; Felmegyek a doberdói nagy hegyre*),³⁶ illetve a hadszíntereken élő katonák saját versei, melyek a tábori újságokban, illetve később tematikus gyűjteményekben jelentek meg. A lelkesítés e programja 1915-ig magyar földön még jószérével ismeretlen volt, talán ezért is érthető, hogy a hiány pótlására berendezkedő kiadókat mintegy megelőzve, „a mi katonáink avval pótolták e hiányt, hogy maguk készítettek maguknak dalokat, részben régi nóták dallamaira”.³⁷

A háború legnépszerűbb költőjének, hősi dalnokának ekkoriban kétségtelenül Gyóni Géza számított. Przemysl várában írt versei a helyi *Tábori Újság*ban jelentek meg elsőként, majd még 1914-ben, a helyszínen, egy alkalmi nyomdában került sajtó alá a *Lengyel mezőkön, tábortűz mellett* című kötete, tízezer példányban. A verseskötet karácsonyig el is fogyott, s Budapesten az Országos Hadsegélyző Bizottság adta ki újra, 1915-ben, immáron kibővített formában. „Gyóni sorsa mint várvédő katona, majd fogoly a hátszág közönsége számára a hazáért való önfeláldozás hősies példáját adta, s lehetőséget arra, hogy a költeményeket olvasva együtt érezzenek a fronton harcoló katonákkal. A kötet versei ugyanis a háborús propaganda kliséit ismétlik: a heroikus helytállást, a hazavágyódó katonát s az erkölcsileg is romlott ellenséget, főleg az oroszokat [...] állítják középpontba.”³⁸ A jelentősen megnövekedett európai háborús tematikájú könyvterméshez hasonlóan itthon sem ezek mennyisége volt mindenekelőtt döntő, sokkal inkább az ezt övező jelenség, az, „hogyan filozófusok, természettudósok, történetírók, szociológusok, jogászok, közgazdászok, irodalmi kritikusok mind részt vettek ebben a hatalmas agitatív munkában”.³⁹

Velük ellentétben nyílt pacifizmusuknak adtak hangot azon szerzők, főként az irodalmi modernség jelesei, akikkel a háború kapcsán Rákosi újfent vitát provokált, s akik egyéni költői termését szintén a háború határozta meg ezen esztendőben,

³⁶ A témáról lásd bővebben SZABÓ Dániel, *Katonadalok és az első világháború*, *Aetas*, 2007, I. sz., 44–62.

³⁷ GYULAI Ágost, *A magyar háborús költészetéről*, in UŐ (szerk.), *Háborús antológia*, Budapest, Élet, 1916, 5.

³⁸ SZÉNÁSI Zoltán, *Gubancos kapcsolatháló*. Egy „úgynevezett irodalmi vita” tanulságai, in BIRÓ Annamária–BOKA László (szerk.), *Értelmiségi karriertörténetek, írócsoporthatóságok, kapcsolatháló II.*, Budapest–Nagyvárad, Reciti–Partium, 2016.

³⁹ BALÁZS, *i. m.*, aki a kvantitatív növekedéssel kapcsolatosan hivatkozik Schöpflin egy másik írására is. Lásd SCHÖPFLIN Aladár, *Irodalom, Nyugat*, 1914. december 16., 24. sz., 603–607.

csakhogy ellentétes irányból. Mint szó volt róla, a *Nyugat* körében 1915 nyarától válik nagyjából egységessé az antimilitarista gondolat. Az augusztus 16-i, emblematikusnak nevezhető szám három fontos írást tesz közzé. Az első Hatvany Lajos *Harcoló betűk* című cikke, mely főként két kérdésre keresi a választ: „miért hajszolnak minket csatába, akik ezt a meddő és véres körforgást látó szemmel látják? Miért lelkesednek a háborúért a krónikások, bölcsek és látnokok, akiknek mindenkinél jobban kellene tudniuk, hogy a háború csak a nemzetek gyilkos és hiábavaló, őrült parádéja, nem pedig a világ megváltása valamelyik győzedelmes nemzet által?”⁴⁰ E számban jelent meg Ady Endre *Intés az őrzőkhöz* című verse is, mely az élethez való jog hangsúlyozásán keresztül utasította el az „állat-hős igék” pusztító hatását. Szintén e lapszám közölte Babits Mihály *Játszottam a kezével* című versét, melynek inkriminált sorai miatt⁴¹ felfüggesztették tanári állásából. Ady, majd Babits is ezen írásaik miatt köztudottan hosszas sajtópolémia keretében kerültek. Kimondva tulajdonképpen egyikük sem pacifizmusa, hanem egyéb vádak miatt kerül Rákosi Jenőék célkeresztjébe. Utóbbi *Dunántúli* álnéven írott bírálata és provokációja következtében Ady a fronton harcoló Gyónival szemben találta a teljes konzervatív kritika és a hivatalos irodalomszemlélet előtt mind morálisan, mind művészileg könnyűnek,⁴² Babitsot pedig végső soron hazafiatlan és a kereszténységgel összeegyeztethetetlennek mondott magatartása miatt mentik fel középiskolai tanári állásából. Előbbi polémiában Franyó Zoltán (aki Móriczhoz, Kaffkához, Fenyő Miksához hasonlóan kiállt Ady mellett, és az akkor induló *A Tett*-ben utasította vissza az Adyt ért támadásokat) így fogal-

⁴⁰ Mindeközben Európa kortárs gondolkodóinak (Henri Bergson, Thomas Mann, Anatole France) militarista megnyilvánulásait is bírálja. Vö. HATVANY Lajos, *Harcoló betűk*, *Nyugat*, 1915, II, 88o.

⁴¹ Vö. „szívesen halnék azután / nagyobb örömmel ontánám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!”

⁴² „Az 1915 októberében nem előzmények nélkül kirobbant, s 1916 márciusának végéig – utóregzéseiben még tovább – tartott Ady–Rákosi Jenő-vita a huszadik század elejének egyik legradikálisabb, leghosszabb és legtöbb embert megmozgató polémiája volt. A modern irodalom, a vele összefonódott eszmei-társadalmi progresszió – elsősorban a polgári radikalizmus – illetve a háborút támogató militáns nacionalizmus minden addiginál nagyobb összecsapásaként lett ismert ez a vita, amelyben az akkori Magyarországnak, a közvélemény formálásában érdekelt szinte összes eszmei irányzata megszólalt.” Vö. N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady–Rákosi-vita*, Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä Faculty of Humanities, 2008 (Spectrum Hungarologicum, 2008/1). <http://mek.oszk.hu/12400/12430/12430.pdf> (letöltve: 2016. augusztus 20.)

mazott: „Rákosi a magyar Parnasszus elsőségét akarta Gyóninak kitolakodni.”⁴³ Rákosi nemcsak őket támadta, hanem hasonlóképpen Kassák Lajos radikálisan pacifista körének is nekirontott. A Rákosi kiprovokálta polémiaik nem véletlenül irányultak ellenük. Ady kezdettől elutasította a háborút, lírája és publicisztikája (utóbbi a lehetőségekhez mérten) mindvégig bírálta a fokozódó, felelőtlen hátrországi militarizmust. Később hangsúlyosan az élet védelméért emelt szót, s a háború testi-lelki végső megsemmisítő hatását kiáltotta a világba.⁴⁴ 1915 legvégére, 1916 tavaszára értelmiségi-művészi körökben – a legkonzervatívabb nacionalista köröket leszámítva – tulajdonképpen már egyre nagyobb teret nyert a hivatalos propaganda negligálása, az általános kiábrándulás, s a tömegek is a békét és a régi életüket szerették volna visszakapni. Mindezt olyan művek tanúsítják, mint Kaffka Margit *Két nyár* című regénye, vagy Szép Ernő *Élet, halál* című karcolatgyűjteménye 1916-ból.

Ady két legfőbb publikációs fórumában, a *Nyugat*ban és a *Világ*ban közzétett pacifista írásai erősen magukon viselik ugyanakkor a cenzúra nyomait. Lírája kényszerűen szóképekkel telített ekkor a kétértelműség jegyében, versei allegorikusabbakká válnak. Az Ady-verseket korábban is érthetlenséggel vádoló konzervatív körök újfent felerősödő hangjára – például a *Borsszem Jankó* című élcslap bírálatára – a költő leginkább publicisztikájában válaszol: „Tavaly s még a régibb karácsony óta két verskötetnyi versem gyülemllett össze. A közelebbi múlt karácsonykor egy kötetemnek máris illett volna megjelennie, ezért külön biztató pénzt is kaptam. S még ezt a kötetemet is csak bajosan válogatom össze aratás végére, mivel sok benne a háború előtt élt és érzett élet. S itt nem az a baj, hogy kiestem az Időből, de hogy e verseknek szörnyű nagy az aktualitásuk. A Háború előtt tehát még írhattam háborús verseket, a Háború óta, nem kell magyaráznom, hogy mit tehettem. Leglebírhatatlanabb jajaimat a közlés szenvedélyének isteni átkával megverten el kellett mégis olykor jajgatnom. Persze, hogy most lettem azután az igazi értelmetlen Ady azoknak, akik ilyennek szerettek mindig deklarálni...”⁴⁵ Pacifista versei egy részét a *Nyugat* közölheti,⁴⁶ háborús publicisztikája azonban leginkább a *Világ* hasábjain bontakozik ki, persze a cenzúra szorításában. Az ezzel

⁴³ FRANYÓ Zoltán, Néhány igazság a gorombaság nevében, *A Tett*, 1915. november 1., 1. sz.

⁴⁴ A *Nyugat* 1916. október 16-i számában közli az *Ember az embertelenségben* című versét.

⁴⁵ ADY Endre, Az értelmetlen versek. (Távol a csatatértől), *Világ*, 1915. június 27., 13. Ezúton is köszönöm Rózsafalvi Zsuzsannának, hogy felhívta rá a figyelmemet.

⁴⁶ Így *Az eltévedt lovas*, *Intés az örökhöz*, *Emlékezés egy nyáréjszakára*, *Láttam rejtett törvényed*, *Ember az embertelenségben* címűeket.

való viaskodását számos, e témát érintő levele is dokumentálja. Ezzel együtt is Ady háborús költészetét már kortársai – Schöpflin Aladár, Fenyő Miksa, Babits Mihály – európai viszonylatban is egyedülállónak látták, nem csupán morális-etikai és esztétikai szempontból, hanem politikai előrelátás tekintetében is.

A lelkesítő szólamokkal szemben többnyire Babits is immunis tudott maradni a háború éveiben. A *Nyugat* 1914. évfolyamának augusztus végi, szeptember eleji összevont számában megjelent, idézett cikkét követően őszre már a háború elutasításának, majd a nyílt pacifizmusnak egyik legfőbb hazai képviselője lett. A *Nyugat* 1914. október 16-i számában megjelent *Magamról I–III.* című szonettjeiben (főként a két utolsó *E zord napokban...* és *A szörnyű másnap* címűekben) a háború baljóslatú, drámai képei villantak fel. Ugyanebben a lapszámban látott napvilágot a *Fiatal katona* című költeménye is, mely a történelem eseményeinek kiszolgáltatott életet panaszolja: a fiatal, szeretni még nem, de ölni már megtanított férfiak kényszerű és kikerülhetetlen halálba hurcolását. Babits az 1916-os *Recitativ* kötetének háborús verseit tartalmazó *Isten kezében* című ciklusnak nyitódarabjává is emeli később e verset. Ez az egyszerre esztétikai és morális vállalás áthatja a teljes, 1914 és 1918 közötti művészetét. A lejárato sajtókampánynak ürügyül szolgáló *Játszottam a kezével* kapcsán Babits pacifizmusa ugyanakkor nagy publicitást kap, hiszen közel félezer (!) cikk jelenik meg Rákosi Jenő támadása mellett érvelve, vagy azt elutasítva. Pacifista kiállásról tanúskodó versek is születnek e sorban, így például a maga védelmében írott, Rákosi és körének támadásaira reflektáló *Vers a támadásokra* című költeménye, vagy a *Nyugat* március 26-i matinéján nagy hatást kiváltó *Húsvét előtt*, illetve a sajtópert eredményező, a lap 1917. március 1-jei számából „vallás elleni vétség” véelme miatt a cenzúra által törölt *Fortissimo*, melyet szintén jelentős sajtóvisszhang és polémia követett.

Még Babitscsal és Schöpflin idézett cikkével egy lapszámban, tehát 1914 októberében publikálta Kassák Lajos a *Marsisten nyája. Ütközet után* című versét,⁴⁷ melynek sokatmondó zárószöve – „De itt süket szurokban ül a novemberi csönd / s a komor arcú ég ezüst esőostorral / ébresztgeti a holtakat.” – már egyértelműen a schöpflini vacogó félelmen túl is a háború valós arcára, borzalmaira figyelmeztetett, ahogyan később Kassák minden megnyilvánulása is. Kassák a háború kitörésekor még ugyan maga is valamelyest a militáns hangnem felé sodródik,⁴⁸ később már

⁴⁷ Vö. *Nyugat*, 1914. október 16., 20. sz., 366.

⁴⁸ 1914 őszén Milotay István *Új Nemzedék* című lapjában közölt cikkeiben még maga is megbélyegző sztereotípiák mentén osztályozta a háborús feleket, s a hármas szövetség országait „jókra”, a többieket „rosszakra” osztotta.

határozottan az értelmetlen halál és öldöklés ellen emelt szót. *A Tett* című lapját többször megbüntették, utolsó számát pedig éppen nemzetközi anyagáért tiltották be, minthogy Kassák olyan hadban álló, „ellenséges országok” művészeit is sikeresen megszólította és felkérte, akik szintén többségében a háború pusztítása ellen szólaltak fel. Az *Éposz Wagner maszkjában* című ismert kötete irodalmi körökben is komolyabb visszhangot váltott ki, a *Nyugat*-ban is többen elismerően írtak róla. (S ha korántsem olyan látványosan és provokatívan, mint az európai avantgárd mozgalmak többsége, de a hazai avantgárd mozgalom voltaképpen e kötettel indul!) Az ebben helyet kapó tizenhárom szabadvers véres vízió a mindenkori háború pusztító erejéről és a meddő halálról. Kassák mindemellett modern képzőművészeti tárlatok szervezésével is igyekezett tudatosan az ítéző, kritikai érzék kimunkálását elősegíteni, többek közt felvértezve a közönségét a hivatalos propagandaszólamok torzításaival szemben.⁴⁹

E vázolt cenzoriális erőterben íróink, publicistáink közt sokan voltak, akik megtanulták korán kijátszani a cenzúrát, s többek közt nehezen érthető, homályos vagy allegorikus irodalmi művekkel (és publicisztikákkal) jelentkeztek, míg mások nyíltabban is részt vállaltak a békeagitációban (így a *Világ*, vagy az 1917-től Hatvany Lajos birtokába került *Pesti Napló*). A fokozatosan merevvé váló hivatalos hatalmi cenzúrát a szépirodalom a maga nyelvén ráadásul jobban ki tudta játszani, mint a konkrét publicisztikai írások a korban. A kezdetben meglehetősen gyér, de egyre sűrűsödő pacifista hangok ráutaló, sejtető, majd cinkos akusztikája – főként 1916-tól – számos olyan dolgot tett közvetetten kimondhatóvá, amelyek a korabeli propagandának ellentmondtak: „kifejlődött ennek a háborúnak a világnyelve, mely néha tolvajnyelv volt, az allegória-költészete”.⁵⁰

Persze a militarizmus, a harci hangnem a propaganda révén így is áthatotta ekkorra a teljes társadalmat. Az embertelenség hétköznapi formáiról és a fertőző hatalmi tébolyról író Kosztolányi Dezső jegyezte le 1917-ben a *Pesti Napló* hasábjain, hogy ekkorra: „Mindenütt apró mérges kis zsarnokokkal találkozunk. Zsarnok a pincér, a kalauznő, a fürdőszolga, a házmester. Ebben a korban, mikor az ember kevesebb a semminél, a kicsinyek – csodálatos, hogy éppen ők – hatalmi tébolyban szenvednek, és reggeltől estig toporzékolnak a maguk szemétdombján. Soha ily kétségbeesett szócsatákat nem hallottam a villamosokon. Foggal-köröm-

⁴⁹ 1917 derekától a Visegrádi utca 15.-ben bérelt műtermet, ahol megnyitotta a MA-kör állandó képkiallításait.

⁵⁰ K. D. [KOSZTOLÁNYI Dezső], Őszintén szólva. Allegória, *Pesti Napló*, 1918. szeptember 22., 9.

mel támadnak egymásra a szegények. Ma már a kalauzné harcol az özvegyekkel és árvákkal. Ami elpusztult, a szabad akarat, az egyéni élet most kapja meg a kegyelemdőfést, azoktól, akik ezzel legtöbbet vesztek. A világháború utolsó csatája. Emlékezem, a háború kezdetén azt hangoztatták, hogy a háború a rendet jelenti, nem történik más, csak az, hogy rend lesz. Meg kell állapítanom: már majdnem rend van.”⁵¹

A cenzúrával (és annak főként egyéni publicisztikáját sújtó válfajaival) másokhoz hasonlóan sokat küzdő Kosztolányi 1917 nyarán már az említett békevágyról szólva annak is hangot adott, hogy a háborús-propagandisztikus hangulatban a legfőbb emberi értékek álltak a fejük tetejére. A kávéházakban, a képviselőházban és a köztereken is „azt bizonygatták, hogy a béke csunya, kárhozatos, rothadt és a háboru szép, magasztos, edző”. „A békének reklámra van szüksége – így folytatta Kosztolányi –, hiszen annak idején a háborúnak is reklámot vertek, sippal, dobbal, pálinkával, virággal, beszédekkel és mérgezett cikkekkel. Meg kellett fordítani az emberek gondolkozását és nemes életösztönét az ellenkező irányba. Ezért lett a fehér fekete és a fekete fehér.”⁵²

A legalapvetőbb emberi értékek felcserélődésének folyamata mintegy észrevétlenül kúszott be az emberek életébe: „Ha reggel azt olvasod az újságban, hogy egy ellenséges hajót elsüllyesztettek és ezeröttszáz ember a vízbe fulladt – ennek örülni kell. Ez a legjobb eset, ez az ünnep. Mikor a béke szent napjaiban a Titanic véletlen szerencsétlenség folytán elsüllyedt – az egész világ mély részvéte ölelte körül a hullámsírt. Most?... Hol tartunk és hol fogunk megállani?”⁵³ – vetette fel joggal Lengyel Menyhért. A mobilizáció előestéjén, a harcok kezdetén a lelkes, a budapesti Nagykörúton a háború mellett tüntető, felvonuló tömeg jól demonstrálta ugyanakkor azt is, hogy több generáció nőtt úgy fel, hogy egyáltalán nem tapasztalta meg a háborúk véres valóságát, az elhúzódó s többségében állóháborúvá merevedő harcok valós következményeit. „A Magyarország területén élők legalább két nemzedék óta nem szembesültek a háborúval, amivel egy háború

⁵¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, Zsarnok fehér sapkában, *Pesti Napló*, 1917. október 7., 7.

⁵² [KOSZTOLÁNYI Dezső], A béke reklámja, *Pesti Napló*, 1917. július 12., 1–2. Kosztolányi életútjának e szakaszáról lásd részletesen: ARANY Zsuzsanna, Kosztolányi Dezső élete. Az első világháborútól az őszirózsás forradalomig, *Alföld*, 2015. október, 22–34; 2015. november, 29–39; 2015. december, 36–55.; illetve Uő, *Kosztolányi Dezső élete*, Budapest, Osiris, 2017.

⁵³ LENGYEL, *Egyszerű gondolatok... i. m.*, 9.

járhat.”⁵⁴ A felocsúdás lassú folyamata (mindmáig csak becslésekre alapozva) a félmilliomodik elesett magyar katona után kezdett csupán nagyobb társadalmi méreteket ölteni. Az értelmiség közben javarészt háborúellenessé vált, egy aktív részük azonban szükségképpen annak mielőbbi lezárására törekedve már egyfajta „zárt körű, de felelősségteljes szövetség” kialakításán is gondolkodni kezdett. Szabó Ervin kezdeményezésére néhányan – köztük Babits Mihály, Balázs Béla, Gábor Andor, Lukács György – arról tanácskoztak, hogy mit tehetnének az írók, az értelmiségiek a háború lezárása érdekében. Babits és Szabó Ervin is (aki Kant *Az örök békéjét* is Babitscsal fordíttatta kiadóvállalata számára) úgy gondolta, a háború befejezésének sürgetése, az örök békét biztosító Közép-Európai Állam-szövetség létrehozása és az emberiség méltóbb jövőjének a szolgálata csak egy új értelmiségi szövetség révén biztosítható, mely az Európa Lovagjai nevet kapta. A terven gondolkozók, köztük Jászi Oszkár, Lengyel Menyhért és mások, Babits budai lakásán találkoztak. Végül Babits, Szabó Ervin és Jászi Oszkár a proklamáció egy-egy változatát külön-külön is elkészítették. Babits megőrizte a maga tervezetében az eredeti gondolatot, s a szöveget megemelve, annak nemzetközi rangot adva, angol címet választott: *The Knights of Europe*.⁵⁵

A háború ötödik éve már minden oldalon egy megfáradt, a vérengzés elől menekülni akaró és a kritikus értelmiség hangjára újfent figyelni tudó tömeget mutat. „1918-ban gyakorlatilag már Európa-szerte »állati tombolásról«, »hiábavaló vágóhídról«, »világvégéről«, az egyént bedaráló »háborús gépezetről« szóltak a hírek. Az ír James Joyce *Ulysses* című regénye, az osztrák Karl Kraus *Az emberiség végnapjai* című tragédiája, vagy az amerikai Thomas Stearns Eliot *Átokföldje* című verseskötete – hogy csak néhányat soroljunk fel az ekkoriban születő irodalmi alkotásokból – ennek az új szemléletnek adtak hangot”.⁵⁶ E szomorú korszak magyar irodalmi hozadékából érdemes kiemelnünk a háborús irodalom magyar

⁵⁴ GERŐ András, A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28. – 1914. július 28.), in MAJOROS, *i. m.*, 116.

⁵⁵ Lásd MTA Kézirattár Ms 4699/75. Babits feljegyzései alapján huszonöt, Benedek Marcell emlékezete szerint közel százan írták alá a proklamációt. Az aláírók között szerepelt Ady Endre, Eötvös Loránd, Gábor Andor, Hatvany Lajos, Kaposi József, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kernstok Károly, Kosztolányi Dezső, Reinitz Béla, Szabó Ervin, Szekfű Gyula. Ugyanerről Balázs Béla naplója is beszámol, vö. BALÁZS Béla, *Napló*, 1918. október 29.

⁵⁶ Alain de BENOIST, Hogyan veszítette el a háborút Európa?, in MARKÓ György-SCHMIDT Mária (szerk.), *Európai testvérháború 1904–1908*, Budapest, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014, 97–98.

nyelvű remekeit (Ady köteteit, Babits pacifista verseit, Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényét, Kassák folyóiratait), vagy éppen a háború lezárulta után bő évtizeddel megjelenő emlékiratokat, Kuncz Aladár *Fekete kolostor*át és Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című riportregényét.

A háború művészi reprezentációján túl a téma dokumentarista megközelítésére is többen vállalkoztak. Már csak azért is, mert 1915 tavaszától a propaganda-szólamok hiteltelensége okán egyre világosabbá vált a sajtó információinak a manipulálhatósága is. A *Nyugat* publicistái közül többen, így Elek Artúr is kifogást emelt a haditudósítások igazságértékét illetően,⁵⁷ s a kései kor igazi forrásaként az emlékirást és a magániratokat, naplókat nevezte meg hiteles kordokumentumként.⁵⁸ Számosan éppen a cenzúra működésének ismeretében, vagy a háborúbeli személyes emlékéllátás céljával fordultak az említett napló műfaja felé.

Kaffka Margit, aki több feljegyzést, emlékeztést készített a háborús hátország mindennapjairól,⁵⁹ azon kevesek közé tartozott, akik sokféle fórumon artikuláltak háborúellenességüket. Fenyő Miksa plasztikus sorokkal idézte fel az írónőről készített nekrológportréjában Kaffka háborúellenes attitűdjét: „Alig ismertem embert, kinél a pacifizmus annyira vérré vált volna, mint Kaffka Margitnál. Minden szava lázított. Csaknem gyűlölködő gyanakvással nézett mindenkire, aki itthon volt: valami olyasféle érzése lehetett, hogy ez a háború okait fűtött szobában fejtegető, higgadt gondolkozású úr csinálta a háborút, csak hogy neki ne kelljen a harcterre elmennie. Valami csodás előrelátással – olyan időben, mikor a pacifizmus és annak minden konzekvenciája még botor álmoknak tetszett – fejtegette az ő szép kerek, akácmézízű mondataiban, hogy annak a bakának, akinek lefagyott lábáról úgy kell lefűrészelni a csizmáit, annak semmi köze az

⁵⁷ ELEK Artúr, Haditudósítás, *Nyugat*, 1915. január 16., 2. sz., 88–92.

⁵⁸ A haditudósítások közül kiemelhető Molnár Ferenc *Egy haditudósító emlékei* című kötete, mely a sajtóhadiszálláson szerzett tapasztalataiból született szövegeinek szintézise. Nagy szakmai és közönségsikerét annak köszönhetette, hogy a cenzúra szigorú szabályai és keretei között a háború eseményeinek tényszerű feltárását és annak emberi aspektusát is felmutatta. A korabeli kritika nemcsak erre, hanem decens hangjára is felhívta a figyelmet. Az egyik, feltehetően Schöpflin tollából származó, szignózatlan ismertetés amiatt is méltatta a könyvet, hogy szerzője sikeresen elkerülte a radikális hangot, mely a nyugat-európai, különösen a német, azonos műfajú írásokra jellemző volt. Vö. N. N., Molnár Ferenc haditudósításai, *Vasárnapi Ujság*, 1915, 51. sz., 815.

⁵⁹ Tudjuk azt is, hogy több, háborút megörökítő feljegyzését (így a *Feljegyzések egy háztartáskönyvben* címűt) nem kiadásra szánta, a *Lirai jegyzetek egy évről* azonban folytatásokban megjelenhetett a *Nyugat* 1915-ös évfolyamában.

egész dologhoz, idegen, hitvány érdekekért kell mártíromságot szenvednie.”⁶⁰ Ennek egyik első megnyilvánulása a *Világ* 1914. évének 328., karácsonyi számában publikált *Imádkozni próbáltam* című jegyzete, amely, Babits *Fortissimójához* hasonlóan, Istenhez intézett, háborúellenes kiáltás. Kaffka – aki Adyval való barátságán túl őszinte békevágya révén is határozottan kiállt a költő mellett az említett Rákosi-féle támadáskor – alkatából adódóan is vallotta, hogy az egyszerű katonák számára nincsen győzelem és nincsen csatavesztés: „Elvesztettük a háborút, mi is, ellenségeink is, mindannyian elvesztettük a háborút.”⁶¹

*

Mindezek végén talán nem céltalan emlékeztetni, hogy a cenzúra intézménye mindenkor egy korszak kulturális kánonjának (vagy közvetetten ellenkánonjainak) az egyik leghatékonyabb mozgatójaként is vizsgálható, ahogyan azt Jan Assmann hangsúlyozta.⁶² Mint ilyen, elsődlegesen nem a szöveggondozás, hanem inkább az értelemgondozás fajsúlyos eszközének tekinthető, hiszen az értékelés a propaganda átítatta társadalmi szegmensekben a „helyes” értéktudatosítás érdekében (nyílt vagy latens módon, de) állandó befolyás alatt történik. A befogadók a vizsgált időszakban is ritkán vagy csak időben később érzékelték az olyan ideológus értékszempontoknak a kisajátító jellegét, amelyeket a propagandaformák (például a lelkesítő versek, színházi előadások, tankönyvek, cenzúrázott cikkek, előadások, hétköznapi játékok stb. révén) terjesztettek. Maga a propaganda igazán hatékonyra így akkor válhatott, ha latensen tudott működni. Ha azok, akik fenntartották és elfogadták, nem egy totális politikai hatalom gépezetét és érdekeit látták benne elsődlegesen, hanem maguk is hittek benne, elfogadták „tanait”, magukénak érezték közvetlen céljait, s többnyire eszköztárát is legitimálhatónak gondolták. Az első világégés a modern hazai propaganda születési terepének mondható. Működés módját ezért már nem a kis létszámú, kritikus értelmiségi hangra, hanem a nagyon nagy többségre összpontosította, hozzájuk mérte, akiknek világképét az adott, konkrét helyzetre figyelve igyekezett formálni, s akiket manipulatív módon – például egy közös ellenségkép és félelemforrás megnevezésével, egész kultúrájukat veszélyeztető attitűdök hangsúlyozásával, valamint ezzel párhuzamosan a saját ügy jogosságának hangsúlyozásával – mindig valamilyen, önmaguk érdekében vívott harcra buzdította. Emellett természetesen retorziókat

⁶⁰ FENYŐ Miksa, Kaffka Margit [nekrológ], *Nyugat*, 1918. december 16., 24. sz., 773.

⁶¹ *Uo.*

⁶² Vö. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Budapest, Atlantisz, 1999.

foganatosított a hivatalos állásponttal nyíltan szembehelyezkedő csoportosulások ellen. Az első világhégés idején kiteljesedő hátországi propaganda viszonylag kevés ellenállóval találta szembe önmagát. A hazai írók, újságírók csekély részének pacifizmusa igen sokáig hatástalan is maradt a propaganda látványos eszköztára, módzatai közt. A mobilizáció sikerét mindazonáltal nem csupán Magyarországon, hanem a velünk ellentétes hadviselő oldalon sem tudta megfékezni a józan ész és a pacifizmus. Más kérdés, hogy mindennek későbbi hatásai tragikus következményekkel jártak a magyar értelmiség és annak felelősségvállalása szempontjából a teljes 20. századra kivetítve is.

„Énekek a nagy időkből”?

Népszerű irodalmi antológiák a Nagy Háború idején

A Monarchia háborús céljainak legitimálására, a harcok támogatására és elfogadtatására létrejött úgynevezett belső propaganda, mely elsődlegesen a hátszagra figyelt, korán felismerte az „írástudók” véleményformáló szerepét. Magához édesgetve vagy egyre erőteljesebben cenzúrázva az egyes szerzőket, a szépírókat éppúgy, mint a publicistákat, a propagált célok kiteljesedése érdekében igyekezett az egyoldalú tájékoztatásnak mielőbb érvényt szerezni.¹ A kezdetekben viszonylag könnyű dolga volt, hiszen igen hatékony támogatóra lelt az úgynevezett alulról építkező kezdeményezésekben, a lelkesedést meggyőződésből elősegíteni akaró, fenntartani igyekvő civil törekvésekben is. Ilyenek sok esetben egy-egy lap- és könyvkiadó, szerkesztőség vagy kulturális intézmény körül is kialakultak, melyek erejükhez mérten tájékozódni és tájékoztatni igyekeztek a fővárosi és hátszág-beli közvéleményt a gyorsan változó hadiállapotokról, de nem egy ízben egy-egy véleményformáló személyiség (elismert író, rajongott színművész, egyházi vezető, közéleti személyiség) önmaga is erős befolyással bírt az olvasóközönségre és általában az eseményeket kényszerűen és passzívan figyelő, ugyanakkor hiteles információkra vágyó milliókra. A kialakult háborús helyzet érthetően országos ügyként aposztrofálódott, s kezdetben összekovácsolt társadalmi ellentétekben megfáradt, korábban polemizáló értelmiségi oldalakat is.

A kitört európai háborút a hazai szépírók és zurnaliszták közül is többen támogatták, egyfajta ösztönző, kreatív erőként fogadták, mely a korábbi évtizedek monotóniáját esetlegesen felválthatja, s a remélt össztársadalmi változást akár radikális módon, de elérheti. Az említettek számára mindez a háborúpárti elkö-

¹ Német mintára például 1914 októberétől már Budapesten is szervezett hadielőadásokat tartottak, melyek a primer hadiállapotokról szóló információszolgáltatáson túl már a hátszág tudatos politikai nevelését is szolgálták.

teleződés legkonkrétabb formájában, a frontszolgálat vállalásában is érvényesült. Íróink, költőink többsége vélte úgy, hogy a Szerbiának küldött hadüzenet jogos, s a Monarchián belüli társadalmi problémák további elodázása helyett végre cselekedni kell. Ahogyan azt is, hogy egy új háború a művészeti-irodalmi területen is alapvető, üdvösnek remélt változásokat hozhat. Nem voltak ebben egyedüliek: a korszak európai szellemi elitjét hasonlóan militáns szellemisség és háborús lelkesedés jellemezte a hadüzeneteket követő első hónapokban Európa nyugati felén is. A *Nyugat* szerzői közül is kezdetekben többen hasonlóan vélekedtek. Ignotus amellet agitált, hogy minden épeszű hazafinak, akinek a Monarchia fennmaradása fontos, szükségszerűen kötelessége támogatni a háborús célokat. Laczkó Géza és Osvát Ernő is hasonlóan nyilatkozott, Csáth Géza pedig lelkesen számolt be feleségének arról, hogy orvosként részt vehet a „legszebb és legnemesebb” hadjáratban. Balázs Béla ugyanekkor önként jelentkezett frontszolgálatra, s naplója 1914. augusztus 2-i bejegyzése szerint „mágán kívül” volt, amikor elutasították. Móricz Zsigmond, Biró Lajos és Molnár Ferenc is haditudósítónak állt, s még a halk szavú Juhász Gyula is lelkesedett e kezdeti időkben. Többen közülük a Jókai által áthagyományozott 1848–1849-es pátoszra és romantikus nemzeteszmére reflektáltak. Jókai regényein generációk nőttek ugyanis fel, s a kezdeti hónapok háborús „mámora” ezekre a nemzedékekre hatott leginkább.

A háborús propaganda alulról építkező, civil és spontán formái közül a hátszországban a háborús lelkesültség mellett ekkor még leginkább a harcokban helytállókkal való szolidaritás, valamint a tehetetlenségérzés és a testvéri-szülői féltés volt a legjellemzőbb, ugyanakkor igencsak felerősödtek a harcképesnek vélt értelmiségieket, itthon maradottakat megbélyegző közbeszéd szólamai is. Az *Új Idők*ben Herczeg Ferenc egyenesen értelmiségellenes passzusokkal magyarázta – a hátszországban meghúzódó írástudók és a bevonult parasztkatonák ellentétére építve –, hogy az ország hírnevének a megmentését „nem intellektueljeinknek, hanem csukaszürke parasztlegényeinnek fogjuk köszönhetni”.² A *Nyugat* írói között is akadt, aki bírálóan szólt az otthon maradottakról, legalábbis egy részükéről. Lengyel Menyhért, aki határozottan elutasította a háborút, s abszurditásnak, illetve anakronizmusnak tartotta azt, naplójában pedig kíméletlenül ostromozta a „szellemi hadseregszállítókat”, azaz a háborúpárti írókat, nem egy ízben „az itthon maradottakat” is kritizálta, amiért azok is „számítgatják, mi hasznuk van

² *Autogramok a hadi jótékonyág szolgálatában* (Herczeg Ferenc autogramja), *Új Idők*, 1915. január, I. sz., 20.

nekik az egészben”.³ Lengyel tulajdonképpen a társadalom morális torzulásaira figyelmeztetett már a harcok első hónapjaitól, s előrelátóan úgy vélekedett, hogy a háborúból mindenki – eltérő ideológiák mentén ugyan, de – a maga hasznát akarja majd húzni.

Az értelmiség szerepe a hátsországi propaganda gyakorta diadalittas, harci metaforikával telített, ugyanakkor a valós tényeket és nehézségeket tudatosan elfedő formáival szemben ezért kezdetektől többes dilemmát rejtett: a harcok létjogosultságának kérdésétől és a „kulturális mobilizációtól”⁴ fokozatosan jutott el az elhúzódo testvérháború értelmetlenségének kimondásáig, feleslegessége és magyar szempontból megjósolható kudarca artikulálásáig. A kezdeti lelkesedéssel szembeni értelmiségi kételyek eloszlátása ezért tulajdonképpen már 1914 őszétől kezdve a kiépülő állampropaganda és az általa működtetett cenzúra igazi, elsődleges feladatává vált. A kezdetekben „villámháborúnak” remélt ütközetek egyre tragikusabb elhúzódoása, s az 1914. őszi hadi veszteségek ugyanis a hátsorszáiban „tagadhatatlanul bizonyos depressziót keltettek a közhangulatban, s ez a depresszió az oroszok kárpáti betörésének hírére elérte tetőpontját” – írta Schöpflin Aladár.⁵ Mindennek hírére már „a legelszántabb optimisták sem tudták tovább fenntartani rendíthetlenségüket, vagy ha igen [...] hát ez bizony afféle mesterséges, kényszeredett optimizmus volt, amely alól kikiabált a vácogó félelem”.⁶

A szolidaritásérzés majdhogynem kötelező hangjai ugyanakkor komoly felhajtóerőként működtették a különböző formákban testet öltő anyagi áldozatvállalást a hátsorszáiban, s ez a fronton helytállókhoz képest a legcsekélyebb áldozatnak ítélte, ha a jogos információs igényekkel együtt nem csupán sajtótermékeket, de háborús tematikájú irodalmi „árut” is vásárol a közönség. Ezek időszerű kulturális terméként könnyedén eladhatóvá váltak, hiszen érthetően megnőtt a kereslet minden háborús „termék” iránt, amit korán felismertek a legnagyobb kiadóvállalatok is, ugyanakkor a latens propaganda eszközeiként is szolgáltak. Ezek sorában említhetők a különböző szépirodalmi válogatások és antológiák is. A háború tematikája

³ LENGYEL Menyhért, *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*, Budapest, Gondolat, 1987, 89–90.

⁴ A kulturális mobilizáció tág aspektusait a háború első éveiben Balázs Eszter elemezte részletesen. Vö. BALÁZS Eszter, Káprázattól az illúzióvesztésig. A háború jelentései a Nyugatban. (1914. augusztus – 1915. augusztus), *Médiakutató*, 2010, 1. sz., 85–91; illetve http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_01_tavas/07_első_vilaghaboru_a_nyugatban (letöltve: 2017. december 10.)

⁵ SCHÖPFLIN Aladár, A szavak háborúja, *Nyugat*, 1914. október 16., 20. sz., 362.

⁶ *Uo.*

– a prózai és lírai műfajokban egyaránt – a hátszágban maradtak számára ugyanis elsődlegessé, olykor egyenesen létkérdéssé vált. Egyrészt a kezdetekben egy addig még meg nem tapasztalt világot nyitott meg, mutatott be érzékletesen, tudósítva sokszor azon generációknak, akik nem ismerhették két emberöltő eltelte óta a háború valós fogalmát, s legkevésbé a modern haditechnikával vívott háborúét. Másrészt az irodalmi forma a propaganda tudatos vagy önkéntes eszközének is számított a lelkesítés fenntartásában, míg az elhúzódozó harcok és szaporodó veszteségek már egy újabb arcát is megmutatták: a szépirodalom nyelve az ellenpropaganda artikulálásának terepeként is működni tudott. A fokozatosan megerősödő hivatalos cenzúrát a szépirodalom – áthallásaival, metaforikus nyelvezetével, allegóriáival és nem utolsósorban időkezelésével – ugyanis jobban ki tudta játszani, mint egyes konkrét publicisztikai írások a korban, melyeket gyakran ugyanazok a szerzők írtak, akik főállásban zsurnalisztikával foglalkoztak. A kezdeti meglehetősen gyér, de egyre realistábbá váló pacifista hangoknak (főként a Monarchia súlyos veszteségeit követően) ráutaló, sejtető akusztikája számos olyan dolgot tett ugyanis közvetetten kimondhatóvá, amelyek a korabeli agitációs szövegeknek ellentmondtak.⁷

A megváltozott külvilág véres eseményeire adott reflexiók igencsak eltérőnek voltak mondhatók persze egyes írói, szerkesztői csoportokon belül is, leszámítva talán a háború említett első, spontán lelkesedéssel jellemezhető pár hónapját. A tagolt visszhang változatos poétikákat és azok olykor radikális átformálódását is jelenti, ami nem függetleníthető a korabeli közéleti hangoktól, vagy éppen a harcok létjogosultságának eltérő megközelítésmódjaitól.⁸ Attól tudniillik, hogy honvédő háborúba mentek-e valóban az első kúrtszavakra ifjaink, vagy sem, illet-

⁷ Erre jó példa többek közt Kosztolányi Dezső korabeli helyzete, s ismert, *Kedves cenzor* című, illetve *Őszintén szólva. Allegória* című írásai. Ez utóbbiban írja, hogy a háború kifejlődött világnyelve nem más, mint annak „allegória-költészete”. Vö. K. D. [KOSZTOLÁNYI Dezső], *Őszintén szólva. Allegória, Pesti Napló*, 1918. szeptember 22., 9.

⁸ A háború ellen való nyílt felszólalás a kezdetekben igen csekély mértékben jellemezte az egyes költői életműveket, még a haladóbbnak, „modernnek” vagy éppen polgári radikálisnak mondott oldalon is. Ady mellett leginkább Kaffka Margit, Szabó Dezső, később Babits, illetve Kassák gondolta értelmetlen vérontásnak a háborút. Rövid ideig Kassák és Babits is hezitált, utóbbi „érdekes kalandnak” gondolta a kialakuló háborús helyzetet. A *Nyugat* 1915-től fokozatosan, s messze nem egyöntetűen körvonalazódó pacifista álláspontja is csak lassan határolódott el a militáns propagandától. E szellemi műhellyel rokon-szenvező, de azon némiképp kívül rekedt írók közül pedig leginkább Dutka Ákos és Emőd Tamás voltak azok, akik a militarizálódás elutasításával, erős pacifizmusuk hangsúlyozásával és a szenvedések valós ábrázolásával már a kezdetektől a hivatalos szövegek ellenében

ve hogy mikortól tekinthetők a harcok (például az orosz és a román betöréseket követően) valóban honvédőnek, bármilyen áldozatot meghozni érdemesnek, s ekképpen jogosnak és „szentnek”. A legfontosabb változás e téren is az 1916-os esztendőre tehető, ám a kijózanodó hangok, ha nem is mindjárt a háború totális elutasításában, de annak összetettebb, árnyaltabb ábrázolásában már 1914 legvégétől megjelentek. E kérdések a háborús antológiák költészetének legjavát éppúgy meghatározták, mint a hátszágban bizonyos értelmiségiek militáns szövegeit és azok közönséget befolyásolni igyekvő legfőbb érveit és tételeit. A korban népszerű antológiák vizsgálatakor ezért hangsúlyoznunk érdemes e gyűjteményes kötetek megjelenési idejét, azonos és eltérő kérdésköreit, a „háború kultúrájának” más-ként értését, érthetőségét, másfelől a propagandisztikus szövegekkel szembeni lehetőségek szűkösségét is. Az öngerjesztő propagandisztikus attitűdök közepette a harcoló katonákkal való szolidaritás, vagy éppen az alkalmatlanság miatti szégyenérzet és társadalmi megbélyegzés mindezt tovább szűkítette. A haza és a nemzet ügyéért való őszinte aggodalom, a háború szükségességéről, elkerülhetetlenségéről való meggyőződés, a hősi helytállás és áldozatkészség egyfelől, a véres harcok ára, a háború igazi arcának megmutatása s a veszteségek fokozatos és hiteles számbavétele másfelől éppúgy jelen van a korabeli közhangulatot is tükröző szépirodalmi válogatásokban, ahogyan a fokozatosan megnyilvánuló humánus és egy új, békés jövőbe vetett hit. E három aspektus egyszerre van jelen azokban az antológiákban, amelyek több szempontból is sikerkönyveknek számítottak a háború első éveiben a nagyközönség körében.

Ahogy azt Babits Mihály már igen korán, *Gyermekek és a háború* című írásában is vizionálta, a világgés sokáig úgy tűnt, hogy kvalitatív és kvantitatív módon is megújítja az irodalmat,⁹ változásokat és hangsúlyeltolódásokat eredményez az „irodalmi mező” Pierre Bourdieu által ismertetett képletes térfelein,¹⁰ s a professzionális alkotók mellett szélesebb rétegeket is időlegesen bekapcsol az alkotási folyamatba. Egyfelől ugrásszerűen megnőtt ugyanis az első években a „lírai alkotók” száma, másfelől ezen alkotások mennyisége a gyors igényekre válaszul is jelentkezett, s esztétikai minőségében egyáltalán nem, vagy csak alig kiforrott művek sorát eredményezte. A háború első éveiben a korabeli kiadói

jelentették meg verseiket. Mindketten (1915-ben és 1917-ben) két-két háborúellenes kötetet jelentkeztek.

⁹ RÁBA György, *Babits Mihály*, Budapest, Gondolat, 1983, 115.

¹⁰ Vö. Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, Budapest, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

törekvések mindenesetre gyorsan követték a megnövekedett olvasási kedvet. Révay Mór János *Írók, könyvek, kiadók* című visszaemlékezésében a gyűjteményes kiadások egyre keresettebb árucikké válásáról tudósított 1914 őszétől, de főként 1915-től. A háború alatt a művészek részéről tapasztalt felfokozott alkotó-, és a hátszágbeli olvasási kedv növekedésével a kiadóvállalatok érthetően igyekeztek lépést tartani, s ilyen tematikájú albumokat, irodalmi válogatásokat folyamatosan közzétenni és terjeszteni, a háború mint ihletforrás és a háborús téma mint jól fogyó piaci áru biztos képlete értelmében. Az egyéni, háborús tematikájú költői kötetek, verseskönyvek mellett, melyek száma 1915-re már nem csekély mértéket öltött, s alig egy év alatt elérte az ötvenet, igény mutatkozott a gyűjteményes munkákra is. Az igényesebb vállalkozások mellett persze feltűnően sok olyan „mű” is népszerűsége tette szert a korban, melyek kásahegyét a közhangulat és a kollektív helyzettudat legitimálta csupán. Az úgynevezett propagandadalok, indulók, katonanóták¹¹ mellett megszorodtak a hadszíntereken élő katonák által írt versek is, melyek legjobbjai tábori újságokban jelenhettek meg. Ezekből több is bekerült egy-két olyan válogatásba, melyek ma már kortörténeti dokumentumként olvasandók, hisz nem csupán a szinkrón véleményformálásnak és ismeretterjesztésnek, de a diakrón értékmentésnek, átörökítésnek a programjait is igyekeztek tudatosan felvállalni.

E korabeli szépirodalmi gyűjtemények közül négy kötetet¹² emelhetünk ki a háború első éveiből: 1915-ben *Az Érdekes Újság* húsvéti mellékleteként kiadásra került *Háborús novellák*¹³ című prózakötetet, és az év végén lezárult, de csak a következő év legelején kinyomtatott, Szabolcska Mihály szerkesztette *Háborús versek könyve*¹⁴ című versantológiát, és 1916-ból szintén két könyvet: *Az Érdekes*

¹¹ Utóbbiról lásd SZABÓ Dániel, *Katonadalok és az első világháború*, *Aetas*, 2007, 1. sz., 44–62.

¹² Ugyan itt lenne említendő, de a hivatalos propagandával teljes mértékben szembemennő attitűdje okán és a megváltozott propagandahelyzet miatt sem tárgyalom e tanulmányban Kassák körének, a *MA*-nak 1917 februárjában kiadott *első lírai antológiáját*. Az összeállítás György Mátyás, Kassák Lajos, Komját Aladár, Lengyel József úgynevezett „életes” verseit tartalmazza, s ugyan sokkalta kisebb példányszámban jelent meg, mint az említett többi antológia, általa Kassák a tudatos kritikai érzék kimunkálását és a szellem felszabadítását akarta a propagandával szemben elősegíteni.

¹³ *Háborús novellák*. *Az Érdekes Újság* húsvéti melléklete, Budapest, Légrády, 1915, 174.

¹⁴ SZABOLCSKA Mihály (szerk.), *Háborús versek könyve*. *Magyar költők 1914–15-ben*, Budapest, Singer és Wolfner, 1916, 176.

Újság újabb válogatását, az *Énekek a nagy időkben*¹⁵ című rövidke, ámde ingyenesen terjesztett versantológiát, s a legterjedelmesebb és a háború tematikáját tekintve legátfogóbb verseskötvet, Gyulai Ágost *Háborús antológia*¹⁶ című válogatását.¹⁷

*

A szépirodalmat és fotóriportokat egyaránt rendszeresen közlő, a korban igen népszerű *Az Érdekes Újság* talán elsőként eszmélt rá a hazai orgánumok közül, hogy a külvilág megváltozásával együtt megváltoztak az újságok kötelezettségei is a békeidőkhöz képest. Minthogy „az egész nemzet a háború életének óriási lükettéseit figyeli” – hirdette címlapján a hetilap már 1914 kora őszen –, „mindezeknek képekben való bemutatása” lett ettől fogva a lap „különös célja és kötelessége”.¹⁸ A hetilap a harctéri fotográfia igényes, artisztikus felvételeinek meghonosítója és első számú közlője lett, ezeket tizenkettes sorozatokban árusította, s külön *Háborús album*okat adott ki, díszes fedőtokkal ellátva, páratlanul olcsó áron: 1 korona 50 fillérért. Nem meglepő tehát, hogy az egyik első szépirodalmi válogatást is e lap jelentette meg, illetve terjesztette. Húsvéti mellékletként jelent meg 1915 tavaszán a *Háborús novellák* című kötet (benne Bródy Sándor, Heltai Jenő, Keszler Vilmos, Kosztolányi Dezső, Molnár Ferenc és Móricz Zsigmond elbeszéléseivel), mely válogatott rövidprózákban különféle életképeket közölt: a frontról, a hadifogságból, a harcok dúlta otthonokból, a háborús mindennapokból. A harcok megindulását követően, a felocsúdás első állomásait rögzítve, alig több mint fél évvel a háború kitörése után ugyanis már láthatóvá váltak annak árnyoldalai is, főként azon nemzedékek számára, amelyek legfeljebb romantikus olvasmányaikból ismerték a kommunikatív emlékezet révén áthagyományozott háborús narratívákat. E novellák ereje, az értékes irodalmi formán túl, egy korábban elfeledett műfajt, a háborús prózát élesztette újra e válogatásban, nem egy esetben a modern irodalmi irányzatok impresszionista és realista ábrázolástechnikáit sikerrel ötvözve, olykor viszont visszatérve a 19. század végi hagyományosabb eljárásmodokhoz és történetészövéshez. Sikerüket, népszerűségüket (a nagyközönség tetszésének biztos elnyerését) ugyanakkor elsődlegesen a korai tudósítójellegük révén kapták e rövidprózai írások, akkor is, ha nem nyíltan idéztek meg honvédő szövegeket,

¹⁵ Lásd *Énekek a nagy időkben. A világháború legszebb verseinek antológiája, Az Érdekes Újság* karácsonyi melléklete, Budapest, Légrády, 1916, 65.

¹⁶ GYULAI Ágost (szerk.), *Háborús antológia*, Budapest, Élet, 1916, 376.

¹⁷ Itt tudatosan nem említem *Az Érdekes Újság* ismert *Háborús album*át – amely nem szépirodalmi válogatás.

¹⁸ Vö. *Az Érdekes Újság*, 2. évf., 1914. október 4., 40. sz., I.

hanem életképekben rögzítették a magyar háborús helyzet különböző aspektusait. A háború kezdeti időszakában ugyanis a legmeghatározóbb élménye a hátszág-beli közönségnek az elzártság volt, hogy nem volt átjárás front és hátszág közt, s az olvasók jóformán semmit nem tudtak „a harctéren lefolyó eseményekből”,¹⁹ sem azoknak a fronton helytálló szeretteikre gyakorolt hatásáról. Míg utóbbiak a villámháborúnak remélt harcok tragikus elhúzódásával voltak kénytelenek szembesülni, az otthon maradottak erősen irodalmias elbeszéléseknek megfelelő haditudósításokból igyekeztek a kezdeti lelkesedéshez méltó hitet és erőt meríteni. E novellák nem különösebben emelték ki a fikatív és a dokumentarista próza eltérő jellegeit, épp ellenkezőleg: a realista-impreszionista hangok keveredésével olyan ábrázolástechnikákat alkalmaztak, amelyek a kialakult hadiállapotokban tulajdonképpen latensen irányított befogadás- és értelmezésalakzatokat hívtak elő.

E kezdeti prózai vállalkozást az egyre terjedelmesebbé váló lírai antológiák váltják fel, illetve folytatják. A háborús irodalmi termés minden hadviselő országban egyértelműen a lírai anyagok túlsúlyát eredményezte, s ez az antológiákban is tükröződik. A Szabolcska Mihály szerkesztésében napvilágot látott *Háborus versek könyve. Magyar költők 1914–15-ben* című kötet, mint előszava is közli, a kiadó Singer és Wolfner felkérésére készült. A háború eleje óta született versek derékhadát mindazonáltal nem Szabolcska, hanem a fiatal Zilahy Lajos gyűjtötte egybe s készítette elő publikálásra, utóbbi volt az, aki a felkért szerkesztő rendelkezésére bocsátotta a bőséges versanyagot, melyből Szabolcska végül százhuszat talált közlésre méltónak. A háború elhúzódásának deklarált ténye ekkorra már pacifista hangokat is megszólaltatott az 1915 karácsonyán lezárt kötetben, azon túl, hogy – mint előszavában a szerkesztő írta – eleve a kiadói felkérés értelmében igyekezett „mindenféle költői irány”-nak helyet adni, a versek és tematikák széles spektrumát bemutatni. Szabolcska hangsúlyozza, hogy e versek önmagukért beszélnek és felelnek, s a bevezetőjében említett költői irányok, eltérő esztétikai mércék és irodalomeszmék, az irodalom korban betöltött szerepének másként való ítélese helyett véleménye szerint csak két kategóriát volt érdemes megtartania: a jó és a rossz versét. Ennek alapján beszél „fülemüle-ének”-ről és „békakuruttyolás”-ról, bízva abban, hogy válogatásában az előbbieket jöcskán többségben.

¹⁹ „A harctéren lefolyó eseményekből nem tudunk jóformán semmit, csak az egészen nyers adatokat és tényeket kapjuk meg, amelyek egyáltalán nem adnak táplálékot, vagy igen-igen soványat azoknak a képességeknek, amelyekkel az eseményeket át tudjuk élni: a fantáziánknak, az érzésünknek és az egyes képeket egységbe alkotó ítéletünknek.” Vö. SCHÖPFLIN, *i. m.*, 362.

Fontos az a történeti tény is, melyet a szerkesztő-előszóíró megemlít, miszerint a háborús válogatások divatba kerülésével más, kisebb kötetek megelőzték ugyan a vállalkozást, annak ellenére, hogy az ötlet még 1914 őszén megfogalmazódott a kiadóban, de itt „teljesebb” és „kiadósabb” válogatást akartak közreadni, melyben kronologikus sorrendben olvashatók a költemények. Ezek időrendi sorrendje különös értéke e kötetnek, melyben többek közt Babits Mihály *Miatyánk. 1914*; Szép Ernő *Imádság*; Kosztolányi Dezső *Őcsém*; Dutka Ákos *Az yperni Krisztus előtt*; Emőd Tamás *Magyar legenda*; Somlyó Zoltán *A hős*; Juhász Gyula *Anyák*; Czóbel Minka *Menyasszonyok kara*; Oláh Gábor *Halott fiaknak élő anyjai* című verse és egyéb értékes alkotások szerepelnek. Mellettük – talán meglepő módon – Móra Ferenc és Zilahy Lajos is költőként mutatkozik meg, és a szerkesztő Szabolcska is beválogatta saját verseinek legjavát, hat háborús költeményt az antológiába. A szerkesztőt dicséri, hogy a többségében immár pacifista hangoknak teret nyitó kötetben a korai háborús kliséken túl az otthon maradtak: anyák, feleségek, testvérek, apák fájdalmát rögzítő olyan versek is helyet kaptak, amelyek aligha nevezhetők a korábbi háborús lelkesedést fenntartani segítő alkotásoknak, legfeljebb a hadsegélyezést mozdíthatták elő. A *Háborús versek könyve* ugyan alcíme szerint is csak 1914-ben és 1915-ben született verseket fogott össze, de szimptomatikus – hiszen időrendbe állított művekről van szó –, hogy míg a kötet első versének (Lévay József tollából) kezdő sorai még igencsak propagandisztikusak: „Lángba borult Európa; / Itt van a nagy döntő próba”, s maga e nyitószöveg ellenünk szövetkező gyilkosok egész hadáról beszél, addig a záró vers (Osváth Eszteré) már az egyértelmű békevágyat hivatott világgá kiáltani: „Óh Béke jöjj puhán, fehérén / S ragyogva borulj rá a világra”.

A háborús líra léptékszerűen nőtt hónapról hónapra: míg a Szabolcska szerkesztette kötet hetvennégy költő verseit tartalmazta, a Gyulai Ágost nevével fémjelzett, az Élet kiadásában napvilágot látott, szintén 1916-os *Háborús antológia* már százhetvenegy magyar és tizenöt külföldi, Európa-szerte ismert poéta fordításban közölt verseit tartalmazta.

„A háború és béke nagy problémái körül minden időben nemcsak öldöklő ágyúkkal és véres rohamokkal folyik a küzdelem, hanem a lélek lobogó tüzével, a szellem magasztos fegyvereivel is” – indítja igen heterogén antológiájának tanulmány méretű bevezető írását (*A magyar háborús költészetről*) Gyulai Ágost. Az 1916-os *Háborús antológia* szerkesztői okfejtése, akár csak Szabolcska fél évvel korábbi verseskötete, mindjárt az első oldalon cáfolja a híressé lett mondást, miszerint „fegyverek zaja közben hallgatnak a múzsák”, ám az indoklásban itt egy

fontos tényezőt is beiktat: legfőképpen azért, mert „veszedelem fenyegeti a hazát”.²⁰ A népeket megmozgató harci események költészetben lecsapódó visszhangjait koronként is vizsgálva Gyulai tulajdonképpen fontos kérdéskört feszeget: „nem túlzás-e a háborúban rejlő költői erőről beszélni”? Minthogy úgy látja, hogy a nemzeti kultúrát s a magyar irodalmat egyértelműen az élet számos viszontagságai – közöttük öldöklő harcai is – alakították minden korban, „irodalmunknak és költészetünknek állandó motívumai voltak a harcok és háborúk”. E meglehetősen agilis okfejtés természetesen arra a hallgatólagos olvasói konszenzusra is épített, amit bevezetőjében Gyulai ki is mondott, miszerint „nincs ma az európai nemzetek között egy sem, melynek oly sok és oly véres küzdelmeket kellett volna vívnia fennmaradásáért”, mint a magyarnak. E nézőpont – mely tragikusan valójában a háború végére, s főképpen Trianon után nyert csak teret, s lett tulajdonképpen létjogosult – már 1915–1916-ban is, azaz húsz évvel a millenniumi ünnepeket követően is meghatározónak számított.

A líra mellett a „lassabban járó” epikai költészet is gazdag ihletforrást talált a „nemzeti háborúban” – tudjuk meg továbbá az előszóból –, s persze a drámai költészet is csatlakozott annak időben későbbi kifejlődése okán. „Az éposz hősei most a gépek”, olvassuk, kissé a Szabolcska-féle válogatás analógiájára, ahol maguk a Múzsák harcoltak, s e fennköltnek remélt hangnem eleve előrevetíti a hősi narratíva 19. századi bevett kliséit és a hősi helytállás pátozát. A nemzeti költészet folyamatosságának az újrafelfedezéséhez hozzájáruló hadiállapotok elemzése révén, e költészet vélt reneszánsza kapcsán Gyulai ráadásul folyamatosan analógiákat keres, s természetesen nem másutt, mint a német nemzet, vagyis „nagy szövetségesünk” háza táján. Kétségtelen e kissé felületes költészettörténeti ismertetőn túl, hogy maga a háborús antológiák divatja, könyvkiadói mintája (ahogyan a teljes hazai könyvkereskedői szakma előző százhúsz-százötven éve, ideértve az önállósuló könyvterjesztést is) német nyelvterületről származott vagy onnét eredeztethető. Ahogyan az is, hogy az egyéni költői verseskönyvek megjelenítésén túl a kiadók az antológiákat és daloskönyveket olykor épp a harctérre induló vagy már ott lévő katonák kezébe kívánták adni. A lelkesítés e programja 1915-ig magyar földön még jószerevel ismeretlen volt, annak ellenére, hogy az egyéni költői kötetekből 1915 tavaszáig több is a háborús tematikába sorolható. Talán ezért is érthető, hogy Gyulai e téren „komoly hiányról” beszél, amelynek

²⁰ Mint jeleztem, a hazát fenyegető ellenséggel, s a „hazánkra törők” jelzős szerkezettel kapcsolatosan lehetnek komoly kétségeink, de a korai harcokat követően, s főként 1916 nyaratól sajnálatosan helytállóvá válik e minősítés.

a megszüntetésére berendezkedő kiadókat is megelőzve, „a mi katonáink avval pótolták e hiányt, hogy maguk készítettek maguknak dalokat, részben régi nóták dallamaira”, s persze meglehetősen alacsony szinten virágzott a „legfőlegbb művelődéstörténeti értékű” versanyag.²¹

A Gyulai-féle gyűjtemény elsődlegesen az oktatásban kívánta felhasználni a szűk két év alatt összegyűjtött versanyagot, a szerkesztő deklarált szándéka az volt, hogy e bevallottan vegyes minőségű költeményekből a jövő generáció számára, irodalmi oktatásunk anyagába a legbecselesebb gyöngyszemeket megtalálja és kiválogassa. Az antológiát bevezető, átfogónak szánt, ám meglehetősen felületes tanulmánya ugyanakkor leszögezi, hogy a lelkesedésből fakadó háborús költemények tömege újjászületést jelenthet a magyar poézis egészében. Többször ismétlődő motívuma ezen írásnak, hogy a „most dúló háború az egész világra kiterjedő egyetemessége mellett a magyarságra nézve egyúttal ismét létharcot jelent”, érthető tehát, hogy e harc „soha nem tapasztalt módon gazdagon termékenyítette költészetünket”. Mindez mennyiségi kérdésként tényként volt ekkor állítható. A *Háborús antológia* előszavában, a korabeli lapok áttekintését követően, a szerkesztő közli, hogy a háború első két évében az e tematikában született versek száma máris átlépte a tízezret.²² Gyűjteménye a lehető legteljesebb képét kívánta adni e költészeti reneszánsznak, annak megkérdőjelezhető színvonala mellett is, nyolcvanhat ismert és ismeretlen „költő” mintegy háromszáz versét válogatva be a többségében konzervatív irodalomszemléletet és versnyelvet valló, azt visszatükröző, s döntően propagandisztikusnak minősíthető kötetbe.

Gyulai mindazonáltal látszólag nem akarja az ítései munkát magára vállalni: „tudósi módon hisz a létfontosságú összetartozás kinyilvánításában” – ahogyan Szakolczay Lajos írta e válogatásról nemrégiben.²³ Válogatása elsődlegesen „rögzítő” szándékkal keletkezett, a háborús irodalom vélt reneszánszának megörökítése mellett azonban az átörökítésnek a programjait is hordozza. Úgy véli, e versekből lehet majd a biztos jövődönnek felmutatni a még bizonytalan új irodalmi értékeket. Talán ennek tudható be, hogy a versek közt olyanok is helyet kaptak, melyek Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula, Emőd Tamás, Dutka Ákos,

²¹ GYULAI Ágost, A magyar háborús költészetéről, in Uő (szerk.), *Háborús antológia*, i. m., 13.

²² A németeknél – tudjuk meg az előszóból – csak az első hetekben a korabeli források szerint 50 000 verssel (!) lehetett számolni.

²³ SZAKOLCZAY Lajos, „Fejükön a Halál fehér glóriája”, *Kortárs*, 2014. július, illetve <http://www.kortaronline.hu/2014/07/arch-fejukon-a-halal-feher-gloriaja/24334> (letöltve: 2017. december 10.)

Heltai Jenő vagy éppen Szép Ernő tollából származnak, s nem csupán népszerű és kelendő, hanem időtálló módon minőségben is gazdagították a felidézett hipotetikus kategóriát, a mindenkori „háborús magyar irodalmat”.

Propagandajellege (a többi gyűjteményes kötethez képest) mégis leginkább ennek a válogatásnak van: sokaknál ugyanis a legőszintébb vallomást is a napi politika nyílt propagandája formálja. A könyvről a *Nyugatban*²⁴ szemlét író Tóth Árpád fölháborodása és dühe ezért – és persze a színvonalatlan sokaság miatt – érhető: „Bizony kásahegyet rág keresztül a vaskos antológia vitéz olvasója, s a kötet tartalmának nagy része kásának is fölöttébb háborús minőségű”. Gyulai egyszerűen „tábori” irodalomnak titulálja mindezt. E „tábori jelleg” magyarázza azt is érvelésében, hogy „ha e versek garmadájának nem is mindenik szeme művészi értékű, az egész költészet a maga egységében mégis egy nagy korszaknak, a német–magyar fegyverbarátság révén dicsővé vált erő kifejtésnek művészi kísérete, melynek jelentőségét soha semmilyen finnyás, válogató nyugateurópai dekadens izlés megsemmisíteni nem fogja”.²⁵ Az ilyen kiszólásokból könnyedén nyilvánvalóvá válik ugyanakkor, hogy e bő „másfélévi költői termés” felmutatása több céllal született...

Egyik elsődleges célja, hogy elhitesse, az irodalmi konzervativizmus előző évekbeli megtorpanását, tévesztését követően újra egy nemzeti narratívában gondolkodó irodalomra van szükség, s ezért nem fukarkodik a nyugati, főleg francia és dekadens mintákat követő csoportok és költői irányok hazai híveit, az irodalmi modernség képviselőit visszatérően ostromozni, nyíltan kifejezve abbéli reményét, „hogy valóban a letűnt nemzeti kornak visszatértét, a nemzeti renaissance-nak előhangját jelentse e költészet”. Ebben előzményként és örökös ihletforrásként „a távoli kuruc idők”-et és „a legendás 48-as szabadságharcunk költészetének tábori jellegét” nevezi meg.²⁶ Mintha csak a nyolc-tíz évvel korábbi konzervatív irodalmi tételeket mondaná fel, az újak, az újtó fiatalok, a modernek fejére olvasott vádaskodások tucatjaiból. Gyulai propagandisztikus érvelése arra épít, hogy újfent egy közéleti szereppel átitatott, feladatelvű népnemzeti irodalom megújulásának, „gyönyörű lendületé”-nek lehetnek tanúi a korabeli olvasók, mely irodalom így minőségében sem marad majd el „a fényes magyar haditettek nagy feltámadása mögött”.

²⁴ TÓTH ÁRPÁD, Gyulai Ágost: Háborús antológia, *Nyugat*, 1917, 5. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00217/06617.htm> (letöltve: 2017. december 10.)

²⁵ Vö. GYULAI, *A magyar háborús költészetéről*, i. m., 15.

²⁶ *Uo.*

Másik célja az, hogy megtalálja és felmutassa e vélt nemzeti irodalmi reneszánszban, „hogyan van-e hát Petőfi és a harcok”. Gyulai Kéki Lajos egyik írására hivatkozva „a gazdasági harcok magasröptű dalnokában”, vagyis a korban kétségkívül talán legnépszerűbb verselőben, a fronton harcoló Gyóni Géza költészetében véli mindezt felfedezni, aki a hadakozó magyar katona érzésvilágának „szinte teljes skáláját” szólatatja meg. Hivatkozik a szerző korábban már Beöthy Zsoltra is, „nemzeti irodalmunk történetének tudós vezéré”-re, aki az itt nem említett, de érvelésében rokon Rákosi Jenővel együtt, 1908-ban több ízben is felszólalt „a modern elvadulások veszedelme” ellen. Ez az új nemzedék, „az új sarjadék alig értette meg a magyar faj és magyar föld sajátos jellemét” – állítja a bevezető tanulmány szerzője. A „világpolgárság átka” – amit velük kapcsolatosan Gyulai megemlít – egyértelműen összekapcsolja a modern művészeti törekvéseket a társadalmi progresszió nemzetietlennek mondott eszméivel, amiért egyenesen üdvösnek mutatkozik e világháború, amely „hályogos szemünket” felnyithatja, s újfent „nemzeti létünk tudatára” ébreszthet.²⁷

E ponton szükséges egy hosszabb kitérőt is beiktatnunk az egykori jelenségek és irodalmi vitahelyzetek pontosabb kontextusának megvilágítása érdekében. A harcok elhúzódásával, akárcsak a sajtót, a korszak hazai irodalmi életét is erősödő polaritás jellemezte: a fővárosi irodalmi-szellemi életben ekkortól ismét több értelmiségi polémia zajlott vagy éleződött ki újra, s a különféle nézőpontok egymásnak feszülése a háborús agitációban való részvétellel, avagy annak elutasításával is erősen összefüggött. A háborús irodalmi antológiák erősödő divatja – az agitáló, populáris regisztereket megmozgató és tömegessé váló költészeti termés – következtében újra aktuálissá lett a kérdés: lehet-e az irodalomnak és a művészeteknek közéleti szerepet, funkciót tulajdonítani? Mindez kiélezte azt a korábbi harcot, amelyet a *Nyugat* vállalt esztétizmusa révén éppen a világháború előtt pár évvel igyekezett saját berkein belül megvívni, majd meghonosítani az emlékezetes Osvát–Hatvány-vitában, melyből előbbi került ki győztesen. 1912-ben ez a *Nyugat* legnagyobb belső vitájának számított, s nem csupán szerkesztéspolitikai nézetkülönbségekről, hanem az irodalom nagyobb társadalmi felelősségvállalásáról, avagy a közügyektől való távolmaradásáról is szólt. Osvát szerkesztéspolitikája ugyan csoportösszetartóan védelmező volt, ám amikor csak lehetett, megmaradt az esztétikai értékek mindenkorai elsőbbségénél.²⁸ Mint emlékezetes, Nagy Lajos

²⁷ *Uo.*

²⁸ Nyilván nincs itt tér a *Nyugat* korábbi belső vitáinak részletes tárgyalására, ismeretes mindazonáltal, hogy a társadalmi változást sürgető, a hazai elmaradottságot ostromozó,

azzal kapta vissza tőle az *Egy délután a Grün irodában* című elbeszélését, hogy az önmagában még nem számít majd irodalomnak, ha a társadalom arcába vágunk... Másfelől, s ez esetünkben a hangsúlyosabb, a háborús helyzet sok tekintetben újratematizálta az ekkorra konszolidálódott modernnek és konzervatívok eltérő irodalomeszményről tanúskodó, de a társadalmi haladásról is vallott régebbi vitáit. 1915–1916-ra ismét fellángoltak ugyanis az érzelmek a nemzetietlen, magyartalan, érthetetlen és individualista „újítkók” korábbi vádpontjai mentén, melyek a konzervatív irodalmi hivatalosságok részéről megbélyegzően legerősebben 1908 őszétől – a *Nyugat* mellett *A Holnap* első antológiájának megjelenésétől – tematizálódtak (olykor fontos közéleti és vezető politikai szereplők megszólalásaival) az akkor új irodalmi és művészi törekvések határozott elutasítására, meglehetősen egyneműsítő olvasatokat mutatva.

A Szabolcska-féle válogatás sem véletlenül kezdte „előszóféle” bevezetőjét azzal, hogy a Múzsák nemhogy nem hallgatnak, de „ma már nem egyszer maguk is hadakoznak”. Az Ady Endrét és az irodalmi modernizmust (főként *A Holnap*-osokat) 1908-tól igen hevesen támadó Szabolcska – akit Ady válaszversében egyszerűen Költőcske Mihályként emlegetett – a világegés idején a hátország irodalmi közéleti vitáiban „sántikálónak” mondta azt a hasonlatot, miszerint „a viharban csak a békák kuruttyolnak, a fülemüle hallgat”. Az egyértelmű üzenet az irodalmi modernség és esztétizmus híveinek szöveg válogatás idézett előszavában is, akik ekkorra felülkerekedni látszottak a konzervatív irodalomszemlélet primátusán és annak örökölt, népnemzeti sémáin, de legalábbis egyenlő partnerré váltak ezekre az esztendőkre a tekintélyelvű hagyományörzőkkel, s a századelő első évtizedéhez képest közel azonos olvasótáborral is rendelkeztek már, mint a konzervatívok. Utóbbiak a háborús költészet hazai virágzásnak indulásában megint faji specifikumokat óhajtottak láttatni, vagy legalább olyan lehetőséget, mely a közéleti és kollektív irodalomfunkciók révén okot adhat a korábbi vádak (nemzetietlen, érthetetlen, beteges, nyugati mintákat majmoló költészet) felemlegetésére, s azok jogosságának visszaigazolására. Modernnek és konzervatívok korábbi vitái ezekben az években tehát több ízben ismét kiéleződnek, leginkább a közvélemény befolyásolása érdekében.

Míg a tekintélyes irodalmi társaságok egyes vezetői és szószólói, akik a valós hatalommal is kapcsolatban álltak, öt-hat évvel a világháború előtt „a nemzeti

háború előtti Ady-verseknek szerzőjük több esetben a *Nyugaton* kívül keresett fórumot, s *A Holnap* két lírai antológiájába is küldött olyan forradalmibb hangú, a társadalmat felrázni is akaró verseket, melyeket a *Nyugat*nak tudatosan nem.

lélektől való elszakadást” vetették az irodalmi és művészeti modernnek szemére (irodalomban, zenében és képzőművészetben egyaránt), és felléptükben kezdetben „aggodalomkeltő vonásokat”,²⁹ később viszont már kész társadalmi fenyegetést éreztek, most elérkezettnek látták az időt, hogy e „radikálisokon” a fiatalság megméltetését is számonkérjék. Mindennek korabeli sikeres társadalmi kommunikációjára egy nem irodalmi berkekből származó adekvát példa: Kozma Miklós csapattisztnek nyomtatásban csak jóval a háború után megjelenő naplója, mely hű lenyomata e közvélekedésnek. Az 1915. december 15-i bejegyzés szerint: „A Budapesti Hírlapban, Rákosi Jenő egy cikkét olvasom, jól ellátta radikálisainkat az öregúr. Ez a társaság leszerepelt. [...] Azok akarnak bennünket irányítani és vezetni, akik az irodalomban megcsinálták a perdita-kultuszt? Akik magukat mindenekelőtt emelve az Én-kultusz örjögésében csak azok előtt borulnak térdre, kik az irodalomban hasonló marhaságokat írnak? Békén hagyhatjuk őket addig, mert nem fognak számítani és nem jelentenek semmit, amíg egymás nagyságát és zsenijét, valamint babáik legkülönfélébb megnevezhető és meg nem nevezhető részeit imádvá és egymás hangjától megkótyagosodva firkálnak, de Rákosi receptje szerint abban a percben fejbe kell csapni őket, mikor túlhangosak lesznek és a fiatalságot akarják megfogni.”³⁰

Az idézett sorok egyértelműen az irodalomtörténet által jól ismert Ady–Rákosi-vitára utalnak, akár csak Gyulai említett bevezetőjében Gyóni (Áchim) Géza nevesítése a háború „igazi” dalnokaként. A progresszió ellenségének számító, igen komoly társadalmi tekintéllyel bíró, ekkor már a hetvennegyedik életévében járó Rákosi Jenő mind Adyt, mind Babitsot újfent megrámadta ugyanis ezekben az években, sőt Kassáknak és körének is nekirontott. A különben tehetséges, sikeres népszínműveket is jegyző, ám nyilvánvalóan 19. századi irodalomeszményt valló Rákosi a kor legnagyobb hatású s a közvéleményt leginkább befolyásoló napilapjává formálta a *Budapesti Hírlapot*. Komoly agitatív háborúpárti propagandát folytatott benne, ugyanakkor színházigazgatóként, főszerkesztőként s publicistaként is mindig a „magyarosítást” s a nemzeti büszkeség emelését tartotta tekintélyes orgánumban elsődleges szempontnak. A nemzeti eszme és annak

²⁹ Beöthy Zsolt használta e kifejezéseket, a Kisfaludy Társaság egyik ülésén, *Irodalmi forradalmaink* címmel tartott előadásában, 1908. február 9-én. Ezzel kapcsolatosan többek közt lásd KÁLMÁN C. György, *Dísz-funkciók. Irodalmi társaságok a 20. század elején, Partitúra*, 2014, I. sz., 39–50.

³⁰ KOZMA Miklós, *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*, Budapest, Révai, 1932, Tizenhetedik notesz, 325; illetve http://mtdaportal.extra.hu/books/kozma_miklos_egy_csapattiszt_naplója.pdf (letöltve: 2017. december 10.)

érzelmi-tudati hagyománya (a különben asszimiláns családból származó) Rákosi előtt a pozitív értéktartalmat jelentő nacionalizmust és a szabadságeszme szoros összekapcsolását jelentette. Tekintélyét tovább növelte, hogy Beöthy Zsolt egyetemi tanár, a századforduló legnagyobb hatású irodalomtörténésze és egyben a Kisfaludy Társaság elnöke a sógora volt. A publicista s nem csupán a költő Adyval (és főként a hozzá csoportosan csatlakozókkal) már igen korán, több ízben hadakozott. Az 1915–1916-os hírhedt vita (melyben Rákosi az irodalmi vezérszerepet, a Parnasszus képletes elsőségét akarta a fronton harcoló Gyóninak – annak tudta nélkül – éppen Ady ellenében „kitolakodni”)³¹ a 20. század elejének egyik leg-radikálisabb, leghosszabb ideig tartó és legtöbb embert megmozgató polémiája lett. A vita főképp a *Budapesti Hírlap* és a *Világ* hasábjain zajlott, s a modern irodalommal összefonódott eszmei-társadalmi progresszió – elsősorban a polgári radikalizmus –, illetve a háborút támogató militáns nacionalizmus minden addiginál nagyobb összecsapásaként lett ismert.³² Ugyanekkor Rákosi Babitsot is megtámadta a *Játszottam a kezével* sorai kapcsán, amiért a költőt tanári állásából felfüggesztették.³³ Nem csoda, hiszen Rákosi olvasatában a nemzeti egységet veszélyeztető elemeknek látta, láttatta, s össze is kapcsolta „a kőműveséget, a nemzetköziséget, a radikális társadalmi politikát, az ateizmust, a nemzetiségeket, Babitsot, Adyt, a holnaposokat és a nyugatosokat, ezt az egész groteszk világot”.³⁴

Ebben a kiújuló polemikus erőterben is kell szemlélnünk tehát a háterszágbeli agitációs és militáns szövegeket. Gyulai „tudákos” bevezetőjéből³⁵ is megtudhatjuk, hogy a gyűjtőmunka közepette s az egész addigi termés jellemzése közben a szerkesztőt (ahogyan a kritikusokat, irodalomtörténészeket és egyéb professzionális médiatulajdonosokat is a korszakban) mindvégig foglalkoztatta a kérdés, „vajon ez új fejlemény valóban az Arany Jánostól fájdalmasan *kozmpolita*

³¹ Franyó Zoltán fogalmaz így az akkor induló *A Tett*-ben, többekhez hasonlóan vissza-utasítva a nyílt provokációt. Vö. FRANYÓ Zoltán, Néhány igazság a gorombaság nevében, *A Tett*, 1915. november 1., 1. sz.

³² A vita részletes elemzését lásd N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita*, Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, 2008 (Spectrum Hungarologicum, 2008/1), <http://mek.oszk.hu/12400/12430/12430.pdf> (letöltve: 2017. december 10.)

³³ A vers egyes sorai miatt, melyek a militarizmust és a harci propagandát egyértelműen elutasították: „szívesen halnék azután / nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!”

³⁴ Dunántúli [RÁKOSI Jenő], Levelek, *Budapesti Hírlap*, 1915. november 12.

³⁵ Tóth Árpád használja a válogatás előszavára a jelzőt. Vö. TÓTH, *i. m.*

költészetnek nevezett korszak végét jelenti-e?”³⁶ Egy emberöltő óta „lassankint eltért volt ugyanis költészetünk a nemzeti hagyományoktól” – adja szomorúan tudtunkra a szerkesztő.

A nemzeti hagyományokhoz való visszatérés elvi lehetősége és csalfasága, az igaz magyar sajátosságok keresése az irodalmi feladatelvek népnemzeti kontextusában persze rég meghaladottnak számított már ekkor, ahogyan messze nem volt kétosztatú az irodalmi élet sem,³⁷ sokkalta tagoltabb maradt, hisz alakuló erőviszonyok és csoportosulások tarkították, eltérő értékszemléletekkel, melyek viszont a napi politikai játszmákkal is összefüggésbe hozhatók maradtak. A bevezető tanulmányban kiemelt nevek közt érdemes ezért különösen is felfigyelnünk azokra, akik saját egyéni kötetekkel ekkor már Gyulai szerint is „szigorúan ítélték a háború magyar költészetét fölött”, s itt „a tiszta dal jogát” leginkább a jövőnek fenntartó, a háborút mielőbb befejezni vágyó szerzőket, főként Dutka Ákost és Lampérth Gézát említi. Kitér ugyanakkor e megváltozott világban „a háború veleszületett költészetének” leginkább a hírlapírást tartó Oláh Gáborra is. Az ő kritikus véleményükön túl a kötet irodalomszociológiai jelentősége leginkább abban mutatkozik meg, hogy a válogatás a korszakban több irodalmi-értelmiségi polémia alapját is pontosan leképezte.

A több fejezetre tagolt *Háborús antológiában* a „buzgó versírók szívhez szóló sirámai”³⁸ jelentik a döntő többséget, melyek szokványos háborús kliséket ismételnék: a heroikus helytállást, a szent magyar célokat s velük ellentétben az erkölcsileg is romlott ellenséget, a sebesült katonák testi szenvedéseit, és a front-ról vagy a fogolytáborokból hazavágyódók lelki sebeit is. A kötet versanyagának színvonala már az első évektől nagyon hullámzó volt, egy-egy ilyen válogatás lírai offenzívája legföljebb ezt a széles skálát átfogva igyekezett reprezentálni mind ezt, saját elvárásaihoz és értékrendjéhez igazítva az arányokat. A versek között természetesen vannak, amelyek kitűnnek a „békakuruttyolások” közül: Juhász Gyula hét, Dutka Ákos és Emőd Tamás hat-hat, Gyóni Géza és Vargha Gyula öt-öt verssel szerepel, valamint Babits, Kosztolányi és Szép Ernő egy-egy verse is helyet kapott.³⁹ Esetenként a háború egyénre mért pusztító hatásait is megmu-

³⁶ Lásd GYULAI, *A magyar háborús költészetéről, i. m.*, 13.

³⁷ Mind generációs, mind szemléleti viták és csoportosulások vitái is tarkították. Sok más mellett szintén 1916-ban zajlik például az ismert Babits–Kassák-féle polémia is.

³⁸ Vö. SZAKOLCZAY, *i. m.*

³⁹ Több költemény – így Dutka korábbi egyéni kötetének címadó verse: *Az yperni Krisztus előtt*, Szép Ernő *Imádsága*, Kosztolányi *Öcsém* című verse pedig mind ebben, mind a

tatja a kötet, például a lelkesedés kollektív szólamaiért értelmetlen halállal fizető fiatal katonák százezreinek tragikus példáját, Babits remekbe szabott versében. *A Fiatal katona* – mely eredetileg a *Nyugat* 1914. október 16-i számában jelent meg további, a háború baljóslatú, drámai képeit mutató Babits-versek mellett – a történelem eseményeinek kiszolgáltatott életek elpazarlását panaszolja szemléletesen. Az ölelni még nem, de ölni már megtanított fiatal katona kikerülhetetlen halálba hurcolása nem az ártatlan, a világ szépségeit meg nem élt, s a megalkuvás fogalmát sem ismerő, így a felsőbb utasítást, parancsot kényszerűen elfogadók bűne. „Halni kell neki” és sok tízezer társának másokért; neki, aki „gyűlölt minden gyűlöletet, s minden szeretetet szeretett”, s akinek „arany szívét” és mosolyát Babits találóan a hátszágbeli anyagi áldozatvállalásra buzdító kampányokkal és nyersanyaghiánnyal igen korán, érzékletesen összekapcsolja. „Ő nem gyűrűt gyűrűért cserélt, / szívét cserélt, aranyat vasért, / oly kincse volt, ami többet ért, / mihez e föld aranya talmi”. A több szempontból is igencsak sokallt „válogatott” versek színvonaltalansága közt épp az ilyen, „modernnek”, „dekadensnek” mondott költészeti irány képviselte darabok az antológia gyöngyszemei. A kötet előszavában a szerkesztő ellenük intézett kirohanásairól ezért mondhatta kellő iróniával a szemlésző Tóth Árpád, hogy mindennek „szolgáljon cáfolatúlag magának az antológiának néhány kivételesen szép verse, melyeket éppen ezeknek a »dekadensek«-nek a műveiből szedegedett össze az antológia derék szerkesztője”.⁴⁰

Míg a háború inspiráló ereje több művészeti ágban és műfajban is megmutatkozott, s a harcok borzalmas és véres új formái egyik napról a másikra az újságírás és a szépirodalom révén is megmutatták a megmutathatatlan iránti fogékonyságot, eközben a szörnyű csaták helyszínei hamar fogalommal s metaforikussá váltak a hátszágban. Valós földrajzi településnevek épültek be a kommunikatív emlékezetbe, s az olyan helyszínek, mint Doberdó vagy Przemysl, a háború végére, akár csak az eltűnt, sebesült bakákat elnyelő kietlen pusztaságok, a milliós tömegsírok jelentéstartalmával telítődtek. Talán ennek korai kifejeződése, valamint az őket hiába hazavárók tébolyult érzésvilágának megszólaltatása is kívánatosabbá tehetette, hogy költőnk is szép számban szerepeljenek a *Háborús antológiában*: Czóbel Minka, Lányi Sarolta, Reichard Piroska, Erdős Renée, Várnay Zseni és Osváth Eszter is több költeménnyel van jelen, de külön érdekesség, hogy a prózában jeleskedők közül is többen – például Móra Ferenc és Zilahy Lajos, vagy az esztéta

korábbi, Szabolcska válogatta, Singer és Wolfner-féle antológiában is húzóanyagának számított.

⁴⁰ Lásd TÓTH, *i. m.*

Kárpáti Aurél – kényszerét érezhették, hogy versben is megszólaljanak. Talán e válogatás vélt demokratikusságát hangsúlyozandó, az utolsó előtti, XXIV., *Idegen lant* című fejezetben külföldi poéták háborús tematikájú verseit is megismerhette a nagyközönség, köztük Liliencron, Heine, Hauptmann, Béranger költeményeit, nem egyet közülük épp a szerkesztő fordításában.

Szintén 1916-ban, az év végén jelent meg egy sokkal szűkebb válogatás, *Az Érdekes Újság Énekek a nagy időkben* címet viselő kicsiny kötete, mely alcíme szerint a „legszebb” verseket gyűjtötte csokorba, s rostálási módszerét tekintve valóban szigorúbb esztétikai szempontokat érvényesített, mint az előző, Gyulai-féle válogatás. Hamar kitűnik ugyanis, hogy nem a háborús kultúra korban elfogadott kliséit – vagyis az ellenfél iránti gyűlöletet és a saját katonáink hősiességét, áldozatkészségét és humánusát, sem a nemzeti felemelkedést és a magyar faj biztos dicsőségét – hangoztatta csupán, hanem ekkorra – a IV. Károly megkoronázása előtti hetekben járunk! – már egyértelműen pacifistának, sőt propagandaellenesnek is minősíthető. Tizenhat költő műveiből válogatta ki a háborús tematikák és azon belül is főként a békeváró, a harcok értelmetlenségét hirdető költői termés akkori legjavát az ismeretlen szerkesztő, köztük olyan rangos verseket, mint Ady Endre *A megnőtt élet*, Babits Mihály *Húsvét előtt*, Szép Ernő *Imádság*, Gyóni Géza *Csak egy éjszakára*, Emőd Tamás *Verje meg az Isten* című költeményeit, ezzel elsődlegesen az „elég már” hangoknak adva teret. Ez az egyetlen szépirodalmi háborús antológia a korszakból, melyben Ady Endre neve szerepel! A Légrády Testvérek által nyomtatott kicsiny füzet a konzern gyakorlatának, üzletpolitikájának megfelelően a hozzá tartozó lapok mellé az előfizetőknek ingyenesen adott évente két ilyen könyvecskét. Talán éppen ezért is ezek meglehetősen nagy számban jutottak el az olvasóközönséghez, s nyilván a fronton szolgáló katonákhoz is. A kötetben a hazai poéták költeményei mellett nem melleleg dalokat is találunk, olyan fogságbeli népdalokat, melyeket katonáink hoztak haza orosz földről, hadifogságból, mintegy dokumentálva, hogy a főként paraszti sorból besorozott bakák révén ezen években valóban autentikus folklórnak megfeleltethető dal- és versanyag is született, s ezek egy-egy gyöngyszemét az ilyen antológiák is igyekeztek közzétenni.

E taglalt irodalmi válogatások értéke egyfelől informatív: ezek mutatták meg az itthon maradottaknak – fiktív vagy dokumentarista eszközökkel – az új, totális háború különböző, de többnyire ábrázolhatatlan arcait, az emberek különféle viselkedésformáit és válaszreakcióit, melyre a hivatalos sajtóban megjelent publicisztikai írások vagy tudósítások nem mindig lehettek alkalmasak. (Olykor túlzóan irodalmias jellegük ellenére sem, amit a magyar haditudósítás egyik legfőbb jellegzetességként írt le Keleti Artúr). Másfelől kor- és eszmetörténeti

„helyzetjelzőkként” szolgálnak a diakrón társadalomvizsgálatok számára. Az antológiákban sokat idézett Petőfi szelleme, a háború igaz poétájának, dalnokának s egyben legitimálójának folyamatos keresése nem csupán az említett Ady–Rákosi-féle kiújuló vitában érhető tetten, hanem ekkortól több tekintetben a közvéleményt befolyásoló agitatív szövegekben is. A jelentős európai háborús könyvtérzéshez hasonlóan ugyanis a hazai könyvek esetében sem ezek mennyisége volt mindenekelőtt döntő, sokkalta inkább az, „hogyan filozófusok, természettudósok, történetírók, szociológusok, jogászok, közgazdászok, irodalmi kritikusok mind részt vettek ebben a hatalmas agitatív munkában”.⁴¹

*

A háborúról – annak értelméről, avagy elutasításáról – szóló irodalmi viták eltérő irodalomeszmékről és értékekről szóló polémiáknak számítanak ezekben az esztendőekben, melyekben mindvégig hangsúlyosak maradtak a költészet szerepével, esztétikai rangjával kapcsolatos kérdések, hiszen Európa-szerte tömeges mértékű, új háborús irodalomról kezdtek beszélni. E fordulatot, e „tömeges könyvkultusz”⁴² megjelenését követően ugyanakkor már nem csupán művészetfilozófiai, esztétikai vagy irodalomszemléleti kérdésekké minősültek át e korábbi felvetések, s nem is egyéni megítélés és ízlés kérdésévé váltak, hanem ismét „morális” ügyekké fajsúlyosodtak a lelkesítő költészeti frázisok befogadásának kérdéskörei. Babits *Háborús anthológiák* című, szintén 1916 körül íródott verse nem véletlenül szólalt fel e tendencia ellen: „hogyan hallgattok és apadtok / ha egyszer elhallgat a szél /s csupán a szív és könny beszél!” Hozzá és Tóth Árpádhoz hasonlóan, Lengyel Menyhért is az olcsó könyvsikereket és a háborús helyzetet kihasználókat ostromozta, akik biztosan kelendő portékát árusítanak, csak éppen nem akármilyen áron...

A propagandisztikus lelkesedést éltető gyakorlat ellenében idővel több ízben épp a hadszíntereken közvetlen tapasztalatokat szerző íróink léptek fel, így Balázs Béla, Tabéry Géza, Heltai Jenő és Szép Ernő is. Többségében olyanok, akik a fentebb nem éppen pozitív jelzőként értett „kozmpolita” és individuális irodal-

⁴¹ BALÁZS, *Káprázattól... i. m.*, aki a kvantitatív növekedéssel kapcsolatosan hivatkozik Schöpflin egy másik írására is. Lásd SCHÖPFLIN Aladár, *Irodalom, Nyugat*, 1914. december 16., 24. sz., 603–607.

⁴² Ahogyan Kőhalmi Béla fogalmazott 1917 őszén: „ideje tán arra gondolni, hogy ezt a hirtelen támadt könyvkultuszt el is kellene mélyíteni azok tapasztalataival, akik a könyvvel régóta intim viszonyban vannak.” Részlet Kőhalmi Béla írókhoz, tudósokhoz, művészekhez és közéleti szereplőkhöz intézett nyomtatott körleveléből, melyet egy évvel később a *Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól* címmel jelentetett meg.

mi értékekkel, a modernség eredetiségizményével szolidarizáltak, ugyanakkor az írói-véleményformálói dilemmáik ismeretesek maradtak e szorongattató történelmi helyzetben. Szép Ernő (aki az első háborús hónapokban még a szerb hadszíntérről tudósította az *Est-lapokat*, fronttapasztalatait követően írt verseiben viszont már főként pacifista hangokon szólalt meg)⁴³ az írók morális dilemmáját hangsúlyozta, s az irodalom vélt társadalmi feladatai mentén ezekben az években a helyes válasz és a jó döntés lehetetlenségét is megtapasztalta. A bűnrészesség vagy hazafiatlanság vádjai közti morális vacillálásra szemléletes példa egyik noteszébe jegyzett pár sora: „Csodálatos! nem szabad szidnom a háborút írásban, nem szabad az emberéletért sikoltozni, mert akkor hazafiatlan vagyok. Hát lehet az, szeressem a hazát, és elnézzem, és elhiggyem, hogy magyarok a haza részeit, tagjait kínozzák, gyötörjék, tönkretégyék és meggyilkoltassák? Hát összefér ez a hazaszeretettel, ez a türelem, ez a bűnrészesség, bűnpalástolás?”⁴⁴

A kor meghatározó íróinak antológiákbeli megnyilvánulásai természetesen nem képviselik az értelmiségi attitűdök teljes skáláját. Az idővel nyilvánvalóvá váló manipulációknak ellenszegülő, formálódó kritikai érzéknek és a propagandisztikus központi szólamokkal szembeni „immunitásnak” az említett kezdeti időszakban még jószérével nem is látjuk nyomait. Egyfelől ez igen keveseknek volt sajátja, másfelől a beválogatás szempontjai egy-egy gyűjteményes munkába a kiteljesedő cenzúra miatt ezt nem is tették volna lehetővé, részlegesen is legfeljebb csak 1916 után. A fokozatos szemléletváltás, a felocsúdás és megcsömörlés így nem folyamatszerűen leképezhető; egyes elemeit egyéni morális döntések, szubjektív fokozatok és csoportmechanizmusok egyaránt tarkítják.

⁴³ *Élet, halál – karcolatok* című 1916-os kötetében több olyan vers is szerepelt, melyeket a korszak háborús gyűjteményei is közöltek.

⁴⁴ Vö. Szép Ernő notesze, OSZK Kézirattár, Fond 87/3.

Pacifisták a *Nyugat* körén kívül

Két példa: Dutka és Emőd

Köztudottnak számít, hogy a Nagy Háború kitörésének hónapjaiban szépíróink és zsurnalisztáink körében meglehetősen kevesen voltak, akik értelmetlen vérontásnak gondolták és határozottan elítélték a kibontakozó háborút. Ahogyan az emberek többsége, az értelmiség jelesei közül is a legtöbben a háborút a szerbek felforgató tevékenysége és az oroszok veszedelmes terjeszkedése elleni jogos lépésnek gondolták. A hátországi propaganda,¹ megerősödve az alulról formálódó civil militáns lelkesedés formáival, mindent megtett, hogy igazságos és önvédelmi küzdelemnek mutassa be az első hónapokban mindezt, amihez bőségesen elegendő okot szolgáltatott a szerbek évek óta folytatott provokációi, betetézve a szarajevói merénnyel. A világháború első hónapjaiban mindemellett sokan épp egy új, a régi – s sokak szemében elavult, meghaladott – társadalmi berendezkedés igencsak halogatott reformjai helyett a háborútól vártak egyfajta radikális változást, megújulást, s nem csak nálunk. Musil, Zweig, Kipling, Rilke, Thomas Mann, vagy éppen a szociológus Max Weber éppúgy lelkesedett, és dicsőítette a Nagy Háborút s annak remélt hozadékát, mint ahogyan Anatole France vagy Hugo von Hofmannsthal. Budapesten a hetedik évfolyamában lévő – korábban az irodalom és a művészetek társadalmi felelősségvállalásáról, avagy a pusztán esztétikai értékelésről és az irodalmi szempontok elsődlegességéről belső vitát is lefolytató – *Nyugat* munkatársai is sokáig megosztottak voltak. Többen – Laczkó Géza, Ignotus, Tersánszky, Csáth Géza és maga Osvát Ernő is – fennhangon éltették az első hónapokban az európai csatazajt, s kemény és határozott fellépést sürgettek. A lap későbbi, 1915 tavaszától körvonalazódó pacifista álláspontjának

¹ Ennek részleteiről, mechanizmusairól és hatásfokáról lásd *Propaganda az I. világháborúban*, szerk. ifj. BERTÉNYI Iván–BOKA László, Budapest, Bibliotheca Nationalis Hungaricae, 2016, 7–120.

megfelelően szerkesztői is csak fokozatosan határolódtak el a militáns propagandától és a hátországi szellemi mobilizációtól, ami legalább két megjegyzést igényel. Egyrészt 1914 nyarát és annak kezdeti lelkesedését (az alulról, vagyis leginkább a középosztály és a civil szféra felől építkező propagandát, a háború társadalmi támogatottságát) érdemes külön kezelni (akár a szépirodalom terén is) a háború egyéb időszakában adott értelmiségi válaszoktól. Másrészt a Monarchia (és a központi hatalmak) erkölcsi igazságába vetett hit szükségszerűen növekedett Olaszország és végső soron Románia cserben hagyása következtében, és a későbbi évek történései (főként az orosz, majd a román betörések) magyar szempontból valóban önvédelmivé, honvédővé tették a háborút, s mindezek erőteljesen árnyalják azt a képet, melyet igencsak leegyszerűsítve háborúellenesnek és háborúpártinak gondolnak száz év távlatából, főként az értelmiségi válaszokat vizsgálva.

1915-től a hivatalos állásponttal nagyjából szembehelyezkedő *Nyugatot* nemcsak a szigorodó, egyre merevebbé váló cenzúratörvények értelmében mindinkább „tarkító” fehér oldalak jellemezték, hanem „ellenzékisége” révén szerzőinek az értelmiségi szerepvállalás és a társadalmi tett érték körüli véleménynyilvánításai is meghatározóak. Az alábbiakban ezen gondolatok mentén olyan, e szellemi műhely kezdeti éveinek körén kívül rekedt, mégis azzal rokon, párhuzamosan alkotó szerzőkre és korabeli kötetekre kívánom felhívni a figyelmet, akiknek álláspontja a háborút és annak magyarságra vonatkozó tragikus következményeit tekintve tulajdonképpen megegyezett Ady Endréével, talán nem is egészen véletlenül. A *Nyugattal* egyszerre induló – személyi gárdájában átfedést is jelentő, mégis azzal némiképp konfrontálódó, a társadalmi modernség terén radikálisabbnak is mutatkozó – nagyváradi szellemi csoportosulás, *A Holnap* köre révén országos ismertséget szerző² két poéta, Dutka Ákos és Emőd Tamás két-két kötetét vizsgálom. Mindketten, eltérő életúttal ugyan, ám pacifizmusukat, mélyen megélt magyarságukat és egyszerre nyugatos, modern világnézetüket tekintve is az 1915-re minden tekintetben, így anyagilag is konszolidálódott és egyedülálló rangra jutott *Nyugatnak* a militarizmustól tartózkodó törekvéseivel teljes joggal

² Dutka esetében ez csak részben igaz. Ő már *A Holnap* 1908. őszi megjelenéséig is két kötetet publikált, s mind a konzervatívabb irodalmi orgánusok, mind a formálódó modernnek körében tiszteletre méltó poétai rangot tudhatott magáénak. Első, *Vallomások könyve* című kötetét Fülep Lajos még 1904-ben Párizsból üdvözölte. Verseit *A Hét*, a Singer és Wolfner által kiadott *Új Idők*, valamint Schöpflin Aladár révén a *Vasárnapi Ujság* egyaránt közölte. Összevetve az első váradi antológiában szereplőkkel – például az akkor még szinte teljesen ismeretlen Babitscsal –, nem véletlen, hogy Ady után a legtöbb verssel őt közölte az antológiát szerkesztő Antal Sándor.

szimpatizáló szellemi rokonoknak tekinthetők,³ sőt bizonyos szempontból mindketten megelőzték e törekvésekben a szűkebben értett *nyugatos* szerzőket. Emőd Tamás éppen a háború kitörésének évében, 1914-ben költözött Budapestre, Dutka közvetlenül a háborút követően, az őszirózsás forradalom hírére, Biró Lajos hívására. A tárgyalt időszakban ugyanakkor két-két igen élesen pacifista hangnemű kötetet is megjelentettek – mindketten 1915-ben, illetve 1917-ben –, egyikük már értelemszerűen Budapesten, másikuk még Nagyváradon, s tulajdonképpen az elsők közt voltak, akik nyíltan és igen korán figyelmeztettek a mindenkori háborúk borzalmaira. Mindenfajta militáns agitáció elutasításával kezdetektől a hivatalos szólalmok és az erősödő propaganda ellenében szólaltak fel kötetekben (s egyéb fórumokon),⁴ s elsődlegesen a magyarság szellemi-morális eltorzulásaitól óvtak, míg verseikkel az olvasóközönség kritikai attitűdjeinek pallérozásához kívántak tevőlegesen hozzájárulni.

Emőd 1914 őszén⁵ csatlakozott a fővárosi, inkább színházi, mintsem irodalmi élethez, s vált évek alatt annak egyik legsikeresebb szerzőjévé. Egyfelvonásos színműveiben, kabarédarabjaiban és szonjaiban a szellemes és közvetlen hangú költő a populárisabb regiszterekben merítkezik meg sikeresen. Akárcsak korábbi népszerű verseit, kupléit, rövid jeleneteit a korban népszerűvé váló, és lehetőségeit tekintve a színházaknál szókimondóbb kabarékban is énekeltek, játszották.⁶ 1914 augusztusától néhány hónapig a debreceni 3. gyalogezred önkéntes káplárja lett, de miután két fivérért is a frontra szólították, sorra születtek háborúellenes versei, melyeknek fő témája a harcokban megnyomorított kisemberek életének ábrázolása. E témában született verseit – kiegészítve néhány színpadi, frissen írt és azonnal be is mutatott jelenetével⁷ – a Singer és Wolfner révén *Dicséret, dicsőség* címmel tette közzé a következő évben.⁸ Közös vonásuk a háború elutasítása, a

³ Ugyan mindketten publikáltak a lapban, de több okból sem tartoztak ezen időszakban annak meghatározó szerzői gárdájához.

⁴ Dutka leginkább újságcikkekben és helyi művészeti, színházi és irodalmi rendezvényeken, Emőd ekkortól már színházi darabokban és kabarékban is.

⁵ Ahogyan ő maga írja, ekkor szabadult ideiglenesen a debreceni katonaságtól. Utóbb kétszer is visszarendelték. Lásd *Emőd Tamás levele az Ady Társaságnak*, Nagyvárad, 1919. május 1., 2.

⁶ Többek közt a Nagy Endre-féle pesti kabarékban is.

⁷ Az egyiket Medgyaszay Vilma kabaréja, a másikat a Modern Színpad mutatta be, 1915 tavaszán, illetve nyarán.

⁸ A szintén váradi, *A Holnap*-osok köréhez is köthető Balogh István rajzaival illusztrálva. Lásd EMÖD Tamás, *Dicséret, dicsőség*, Budapest, Singer és Wolfner, 1915.

veszteségek reális ábrázolása révén annak tudatos deszakralizálása, ugyanakkor a feláldozható egyének fölötti arctalannak mutatkozó hatalom cinizmusának a leleplezése, a kisemberek szenvedésének sajátos, emódi megrajzolása révén pedig a rádöbbenés, ami, ha kell, tragikus-ironikus hangvétellel párosul (*A két faláb, Ólomkatona, Az arany paplan*). E versek a fronton szolgáló egyszerű legények sorát, hazavágyó gondolatait tematizálják, vagy a háborút megjárt hadirokkantak megmosolyogtató-megríkító hátországi felfordult életét, egyszerű jeleneteit tárják elénk plasztikusan.

Az 1917-es újabb gyűjteményes kötete, a *Ferenc Jóska ládájából*,⁹ főként Emőd kabaréjeleneteit, katonadalait, rövidebb színpadi darabjait tartalmazza, de kisebb részben ekkor született új versei is helyet kaptak a kötetben. Köztük az olyan harcias hangnemű 1916-os versek is, mint az *Aki ezt okozta*, vagy a *Mindennapos imádság*, a maguk fájón átkozódó hangnemével: nem az ellenség iránt, mintsem inkább a felelősök, a háborúba vezénylő országvezetők iránt. „Teli van a házad / Fekete rémekkel / Láthatatlan arcu / Néma vendégekkel / Estefele nem mersz / A szobádba menni, / Reggel attól félsz, hogy / Gyászruhát kell venni, / Párnádat a sűrűn / Hulló könny kimosta / Verje meg az isten, / Aki ezt okozta.” Az alcím értelmében „elgondolt históriák”, „dalok” és „katonadolgok” keverednek a kötetben, a fő hangsúly ezúttal is a hátországban aggódók mindennapi életén és a fronton helytállókon van, akik nem is tudják, valójában miért küzdenek, miért áldozzák a vérüket. Akárcsak Babits korai remeke, az 1914-es *Fiatál katona*, a történelem eseményeinek kiszolgáltatott életek elpazarlását panaszolják e versek is. A címadó vers (*Ferenc Jóska ládája*) az időközben bekövetkezett eseményeket – köztük az idős császár halálát – is efelől olvastatja már: a harcoló katonák körében egy sajátosan autentikus népi folklórvilág megújulásában e fiúk hónapokig azt várják ugyanis, hogy a bécsi palotában lévő aranykulcsos, „zöldfedeles bakaláda”, mely hitvilágukban szabadságos kiskönyvecskékkel van tele, végre megnyíljon. Az idős császár halála számukra csak ennek a lehetőségnek a végső elmulasztását, valami hiába vártnak az elmúlását, siratását jelenti: „Ha már meghótt, a kúcsokat / Mér’ nem testálta ránk...?” A színpadi jelenetekben ehhez hasonlóan az egyszerű parasztsorból származók és otthoni szeretteik is a maguk egyszerű módján azért imádkoznak az Úristenhez, hogy az országot vezető, háborúzó királyoknak a szívét felmelegítse, s így végre kimondják: elég volt! E békeváró hangok a közhangulatot is tükrözik már 1917 tavaszára.

⁹ EMÖD Tamás, *Ferenc Jóska ládájából*, Budapest, Dick Manó kiadása, 1917.

Emőd mindkét kötetet említett fivéreinek ajánlotta. Az elsőt, mely búskomor alcíme szerint még *énekeskönyv* 1914–1915-ből, a Vlagyivosztokban harcoló Zoltán bátyjának, utóbbit a szintén orosz frontra került dr. Fleischer Béla 34-es tüzér hadnagy fivérének. A nevét az irodalomtörténeti legendárium szerint is Kiss Józseftől kapó Emőd Tamás (eredetileg Fleischer Ernő) 1917-es és minden korábbi kötetét is mélyen átérzett és vállalt magyarsága jellemzi. Talán ezért is érthették félre olyanok, akik Emódhoz hasonlóan a vállalt asszimiláció hívei voltak, de vele ellentétben megjárták a frontot is, s utólag egyenesen „magyarkodónak”, háborút éltetőnek, de legalábbis ingadozónak mondták, ezáltal Ady eszméihez hűtlennek. Zolt Béla és Antal Sándor egyenesen erre hivatkozva akarta megakadályozni, hogy Emőd az 1919-ben alapított nagyváradí Ady Társaság tiszteletbeli tagja lehessen. Emőd ezekre a képtelen vádakra reagálva írt szűk pátriája legrégebbi napilapjába nyílt választ. „Ha okos és flegmás fiú volnék, tulajdonképp’ egy kis mosollyal, egy vállvonintással, egy annyi kis gesztussal, amivel utolsó slukk után a cigarettacsutkát szoktam elvetni, kéne átállépnem e világproblémát, hogy mért bogázzik a gulya Kondoroson vagy Kenderesen, – holott Versaillesben tanácskoznak, Erdélyben botoznak és Pesten koplalnak.” Majd keserűen így folytatta: „De temperamentumos fiú voltam mindig, szerettem a harcot keverni. Szerettem ott lenni, ahol emlegetnek. Meg aztán a vád se kutya, amit hátulról mellbe kaptam. [...] Emőd Tamást két ízben hívták még be a katonasághoz. Közben, amíg cipelte a puskatust, írta tovább a kabarét Debrecenből Pestre, mert kevés volt a napi zsoldja, s így készült el »Ferenc Jóska ládájából« című könyve. Nem ad maiorem gloriam Francisci Josephi, de mert a kesergő katonadal, ahonnan könyve címét kölcsönözte, úgy szól: »Szabadságom el van zárva, / Ferenc Jóska ládájába; / Elveszett a láda kúcsa, / Ki nem szabadulok soha.« Emőd Tamás szabadsága is oda volt bezárva, és ezért írta könyve fedelére: Ferenc Jóska ládájából. Írhatta volna helyette szabadon, néhai Koháry István után azt is: »Az rab vasat penget.« De a könyvben nincs dinasztia-dicséret és tisztelete a militarizmusnak. Nemcsak a címét kellett volna elolvasni, Antal úr és szaktársai. Szomorú és panaszkodó dolgokból áll a könyv, meg egy kis darabból »Atyuska madarai címmel«, ami 1915-ben merte elmondani, hogy embernek embert ölni nem hőstett, hanem bűncselekmény, és a hős meg a fegyenc egy dolgot művelnek, mikor ölnek.”¹⁰

¹⁰ Nevezett cikkében Emőd arra is kitér, hogy a képtelen vádak megfogalmazókkal ellentétben neki mintegy tizenkét versét és pár darabját is betiltotta a cenzúra, lázítás meg izgatás címen. Lásd *Emőd Tamás levele az Ady Társaságnak, i. m.* Minthogy 1919 tavaszán a Nagyváradra bevonuló román csapatok felfüggesztették a társaság működését, e polémia is abbamaradt.

A hős magyar történelmi kulisszák és az 1848-as emlékek folyamatosan valóban feltűnnek e két háborús kötetben, ahogyan Emőd korábbi verseit is a kuruc költészet erős hatása és a históriás énekek dikciója és ritmikája formálta. Sajátosan magyar történelmi utalások, cikluscímek és motívumok (például Vak Bottyán és Bem apó a *Magyar legenda* című versében) a magyar néphagyomány archaikus folklórkincse, és a keresztény értékek (főként a keresztény eszkatológia, valamint a katolikus szertartásrend fontos jegyei és egyetemes szófordulatai) jelentik azt a hármast, amelyben Emőd vállalt magyarsága és hite megkérdőjelezhetetlenül és közössége szempontjából is megmutatkozik. Említett második kötetével kapcsolatosan így különösen frivol, hogy azt egy *Magyar hiszekegy* című verssel zárja: egy megrendítően keresztény és magyar vallomással, nyilván nem sejtve verscíme későbbi, más téren történő „felhasználását” és népszerűségét, annak Trianon utáni szomorú divatját, sem azt a borzalmat, melyet ő maga, Váradra betegen hazatérve, szerencsé(jé)re már nem érhetett meg 1938-as halálával, ha magát a sárga csillagot és annak viselését még döbbenet és értetlenül állva meg is tapasztalta.

Emőd pacifizmusát közismert Ady-rajongása mellett talán a Lengyel Menyhért-hatás is formálhatta (utóbbival először minden bizonnyal Nagyváradon találkozhatott, hiszen Kaffka Margit és mások mellett Lengyel is részt vett 1909 októberében a *Nyugat* váradi matinéján), de mindenképp befolyásolta a szintén a váradi premontreieknél tanuló, nála hét évvel idősebb, az érettségiző ifjú által példaképnek is mondott Dutka Ákos szelleme, költői gyakorlata és barátsága is.

A költő, szerkesztő, publicista Dutka *A Holnap* mozgalmának elhalkulását követő években visszahúzódva, főként családjának élt,¹¹ harmadik kötete nem keltett komolyabb, az előzőkhöz mérhető országos visszhangot, ám az 1915-ös *Az yperni Krisztus előtt* című kicsiny könyvével,¹² majd az 1917-es *Ismerlek Caesar* című kötetével a háború egyik legradikálisabb elutasítójává vált. Témái széles „háborús” spektrumot fogtak át: a harcok borzalmi, sebesültjei, a nemzethalál víziója, az itthon maradottak terhei, a háborús gépezetek által az emberi értékek

¹¹ Az örömtelibb családi események után – házasságkötés, gyermekvállalás – költői természetét gyakran hosszabb elhallgatások is „kísérték” 1909 és 1914 közt: *A Holnap* belső meghasonlásai, Adyval való belső vitája, a jóbarát Juhász távozása Váradról, de legfőképp kisgyermeké, Ágnes korai halála nagyon mélyen érintik.

¹² DUTKA Ákos, *Az yperni krisztus előtt*, Nagyvárad, Sonnenfeld Adolf Grafikai Műintézete, 1915.

végző pusztulása, és a mindennél erősebb békevárás és békevágy motívumai jelennek meg ez idő tájt született verseiben.

A háború megítélésén túl az értelmiség feladatait, az „írástudók” felelősségét (netán árulását) a jól ismert babitsi soroknál is korábban mutatja: „Üvöltő orkán orgonáján / Új ének, új dal ritmusa dobog. / Ki vakmerő rímekbe törni / Mindazt, mi ma a szív mélyén zokog? // Beethoven lelke dobol szívemben, / s hangszerem egy ezüst hárfá csak; / hárfán orkánok trombitáját / Zengesse más, költőnek nem szabad.” Ez a határozott humanista fellépés meghatározta az 1915-ös Dutka-kötet verseinek három fő kiindulópontját is: a költői/értelmiségi hozzáállást, magatartást és felelősséget; e révén a háború borzalmaink mielőbbi valós érzékeltetését, a diadalittas közhangulat felrázását, valamint a kisemberek fájdalomával való szolidaritást. *Az yperni Krisztus előtt* kizárólag háborús költemények kis gyűjteménye, Dutkának azonban sikerült olyan egyéni megoldást találnia e könyvvel, amely jócskán eltért a hasonló témájú korabeli kötetek hangvételétől, militarizmusától, s a másutt is megmutatkozó gyászon és családi, közösségi tragédiákon túl nem a várt dicsőséget, hanem egyértelműen a megbékélést sürgette. Ahogyan Tóth Árpád fogalmazott e kötettel kapcsolatosan: „Ódák helyett elégiákat találunk, diadalmámor és hajrá-szavalás helyett a sok vér és könny szelíd gyászat.”¹³

1915-ben az első háborús évet a négy évszak tükrében vázolja, csak hogy a tavasz itt nem a megújhódást, nem az új életet jelenti már, hiszen a tavaszi napsütésben „Ünneplő fák sugaras útján / Húszévesek dalolva mennek”, csak hogy e látszólag daloló tavaszban maga az élet dobálja milliószámra gyermekeit a sírba (*Májusi Ének 1915-ben*). A kezdetben villámháborúnak remélt ütközetek után – az amúgy publicisztikából élő és az európai ügyekben is jártas Dutka – jól látja, hogy egy elhúzódó, végeláthatatlan öldöklés következhet. A fokozatosan komorrá váló közhangulat, mely már 1914 legvégén, például a „grodecki csata hírei s a franciaországi harctéren a németek nehézségei” után „bizonyos depressziót keltettek a közhangulatban” – ahogyan azt a Dutkát még a *Vasárnapi Ujságban* közlő Schöpflin Aladár írta, immáron a *Nyugatban*¹⁴ –, kérdések egész sorát állította a gondolkodók, realista művészek és értelmiségiek elé. Az ekkor még kisebbségben lévő pacifisták nem a kényszeredett optimizmust, hanem az

¹³ TÓTH Árpád, Két háborús verskötettről, *Nyugat*, 1916, 1. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00189/05959.htm> (letöltve: 2016. augusztus 20.)

¹⁴ SCHÖPFLIN Aladár, A szavak háborúja, *Nyugat*, 1914, 20. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00160/05199.htm> (letöltve: 2016. augusztus 20.)

értelmetlen öldöklések és a vacogó félelmek láttán a békét, a nemzetközi megbékélés szükségességét hirdették.

Dutka világosan láttatja azt is, hogy a vérontás csak az uralkodók, nem pedig a népek érdekeit szolgálja, akik bársonyszékükből figyelik a csatákat, melyek emberek tízezreinek az életét követelik (*Vacsora*). Az egyszerű katonák, akik még a 19. század emberei, nem ismerhetik a modern 20. század háborús technológiájának pusztító erejét, az elhúzódozó harcokban pedig elbizonytalanodnak, hitüket veszítik a propagandisztikus harci hevületben, de vajon megmaradhat-e keresztény hitük, mely feloldozást ad? *Az yperni Krisztus előtt* című címadó vers is ezt a témát feszegeti, a menhelyként szolgáló templomban a sebesült – de korábban ellenséges – katonák nem gondolnak többé harcra. Édesanyák, feleségek, gyermekek várják haza őket, ha ugyan megérik a másnapot (*Százszor-száz asszony álmodó szeme*). Kötetét a témában szokatlan módon mégis leginkább a finom, halk, lemondó hangulatok uralják. Ezt mint fő értéket említik az első kritikák is: „igazán háborús könyv ez, de abban különbözik a többiektől, hogy Dutka Ákos *nem témának* tekinti a háborút. A háború egy szomorú alkalom csak, hogy átölelje embertársait, akik szenvednek és meghalnak a különböző frontokon [...] Háborún túli hangok szólalnak meg Dutka kötetében, a béke, a kiengesztelődés, a megbocsájtás és a szeretet akkordjai”.¹⁵

Az értelmetlen halál elleni fájdalmas költői figyelmeztetés bizonyos sorait furcsamód a háború első évének végén még több kormányközeli lap is leközlí, holott abban egyértelmű sorok olvashatók a magyarság eddigi eredményeinek szétzilálásáról, szellemének, s egyáltalán az értelemnek és a humánumnak végső megcsúfolásáról: „Egy század vetését veri itt a jég / Egy uj világot vérben elvetélnék” – fogalmaz egyértelműen Dutka. A mielőbb remélt béke és a visszatérő értelem iránti vágy ugyanakkor minden verséből kitűnik: „Itt hordjuk mind lelkünkbe verve boldog békesség, szentelt álmodat / s utunkra fényt szítál aransugárba világformáló szárnyas Gondolat.”

Dutka számos verse, akár csak Emőd néhány sikerültebb darabja is, helyet kapott több korabeli világháborús szépirodalmi válogatásban is.¹⁶ Gyulai Ágost a korban

¹⁵ Lásd SZÉKELY János recenzióját: *Az yperni Krisztus előtt. Dutka Ákos versei, Szabadság* (Nagyvárad), 1915. november 28., 5.

¹⁶ Például a Szabolcska Mihály szerkesztette *Háborus versek könyve. Magyar költők 1914–15-ben* című antológiában (Budapest, Singer és Wolfner, 1916), vagy *Az Érdekes Ujság* lapmellékleteként ingyenesen terjesztett összeállításában: *Énekek a nagy időkből. A világháború legszebb verseinek antológiája*, Budapest, Légrédy, 1916.

igencsak népszerű, 1916-os, átfogó *Háborús antológiájában*¹⁷ mindkettőjüktől hat-hat verset publikált, ami meglepően nagy számnak tűnhet, főként azért, mert a szerkesztő a modern, „kozmpolita költészet” lassan fél emberöltőnyi terhódításában neki nem tetsző irányváltást látott, s a „háborús költészet” tapasztalt megújulása szemében a nemzeti hagyományokhoz való visszatérés elvi lehetőségét jelentette. (Kötete bevezetőjében rögvest kimondta, hogy a háború első másfél éve alatt mintegy tízezer háborús vers született magyar nyelven, válogatása ebből kívánt egy jelentős csokrot közreadni.) Ezért is fontos, hogy – még Gyulai szerint is – egyesek saját egyéni háborús köteteikkel ekkorra már „szigorúan ítélték a háború magyar költészete fölött”, s 1916-ban a szerkesztő itt „a tiszta dal jogát” leginkább a jövőnek fenntartó Dutkát, s a háborút mielőbb befejezni vágyó szerzőket, így Lampérth Gézát említi.

„A magyar lélek igazi háborús lírája” – írta *Az yperni krisztus előttről* éppen a fiatalabb költőtárs Emőd –, amit „e könyvecske elpanaszol [...] A mai magyar lélek és magyar fajta legemberibb hangja, legigazibb érzése, legkomolyabb és legreálisabb bánkodásai szólnak fel belőle”.¹⁸ A helyi (nagyvárad) lapok méltató sorai mellett több, országosan híres napilap is közöl kritikát Dutka e korai könyvecskéjéről, így a *Nyugat*, a *Világ*, *A Tett* s még az *Új Idők* hasábjain is értékelik. Svájci és francia lapok közlik „a népek megbékéléseért sikoltó” verseit, amelyeket Bölöni György párizsi köre fordít először franciára, s amelyekben – mint ahogy a címadó vers krisztusi jelenetében is, ahol az oltár előtt a hadisebesült véres katonának (magyarok, franciák, walesiek) bepólyált keze összecsúszik, e kézfogásban – a népek háborújának mélységei és távolságai fölött már képletesen a kiengesztelés és a megbékélés reménye is felmerül.

A háborús helyzet és az általa megváltozott, eltorzult világ Dutkára is akkora hatást gyakorolt, hogy az amúgy nem túl termékeny költő alig másfél év múlva újabb, reprezentatívabb összeállítással jelentkezett. A második „háborús” Dutka-kötet *Ismerlek Caesar* címmel 1917-ben jelent meg.¹⁹ A mintegy negyven verset ciklusbeosztás nélkül tartalmazó kötet külsőségeiben nem viseli magán a háborús idők bélyegét. A kivitelezésén túl (a Sonnenfeld Grafikai Műnyomda remek munkája, Mikes Ödön illusztrációjával) tartalmában is igényes, ötödik Dutka-verseskötet a szerző pályájának egyik csúcspontja, az értelmetlen vérontást radikálisan elutasító gyűjtemény, melynek legtöbb darabja, szonettje 1916-ban

¹⁷ GYULAI Ágost, *Háborús antológia*, Budapest, Élet, 1916.

¹⁸ EMÖD Tamás, *Az yperni Krisztus előtt*, *Új Nagyvárad*, 1915. december 5.

¹⁹ DUTKA Ákos, *Ismerlek Caesar*, Nagyvárad, Szigligeti Társaság, 1917.

íródott. Van benne vers, mely ezt az évet választja címadóul is, mint valami újnak, titkon remélt fordulatnak a kibontója, s mondja ki több helyütt ekkor már a babitsi *Húsvét előtt* méltó párjaként, hogy: „Béke, béke! Drága szó!” Dutka e kötetében már-már mániákusan szólal fel az értékeket pusztító, az eddigi világot végzetesen romba döntő háború ellen. A címadó vers tematikáját tekintve kissé analóg Gyóni *Caesar, én nem megyek* című költeményével, alapgondolata azonban egyértelműbb, direktebb: az örök Caesar újból és újból harcba kényszeríti az emberek millióit, s Dutka a nagybetűs Ember és a krisztusi szeretet nevében mond ellene a megújult alakban visszatérő zsarnoknak. Biblikus motívumok, az ókeresztények szenvedése és mártírhalála az örült császárok korában és a korabeli kisemberek uralkodóinak való kiszolgáltatottságának analógiája a kötet több versében is megfigyelhető. A háborús áldozatok értelmetlenségét figyelve ugyanakkor a Gonosz és a Bűn jelenlétének keserű megtapasztalása árán is, a végső reménytelenségben is egy új, megváltott világra tekint. Többségében így lesznek kontinuitást biztosító mementók vagy glóriás keresztetek a sírhalmok „Nazarethtől Verdun faláig” (*Megváltás*).

Kötött versformákban közölt versei olykor egyéb aktualitásokat is megszólaltatnak persze (Arany János születésének centenáriumát, egyéni külföldi utazásokat, a békeidő emlékeit, vagy éppen Várady Zsigmond szabadgondolkodó – a helyi szabadkőműves *László király* páholy nagymesterének – halálára írt gondolatokat), ugyanakkor e versek főbb motívumai is minduntalan a jelen szörnyűségeire reflektálnak, vagy azzal vonnak párhuzamot. Ezt hangsúlyozta Dutka korábbi kötetének méltatójaként Schöpflin Aladár is a *Vasárnapi Ujságban*.²⁰

Dutka békevágyának állandóan megújuló hirdetésével reagált leginkább a háborús borzalmakra. „Ő az igazi magyar pacifista költő” – írta róla később Zsirkay János.²¹ „Ez a pacifizmus nem akkor kezdődött ám, amikor a szénánk rosszul kezdett állni [...] Ez a pacifizmus sosem volt Janus arc. [...] A Dutka békeszeretete és békevágya a háború kitörésének első pillanatában született meg, amikor még én is, más is, több milliómod magammal majd tüdőgyulladást kaptam a »Megállj, megállj kutya Szerbia« ordításától [...] Még egyetlen lövés sem hangzott el a Száva parton, már Dutka a vates ihletével mondta meg a véget: Magyarországnak halála ez a háború.” S valóban, már az 1915-ös kötetének utolsó – vélhetően 1915 januárjában elkészült – soraiban jegyzi le: „Szívemtől néha megdöbbenve kérdem / Mi lesz velünk, a híd ha összedül? / S mi lesz velünk, ha germán mámorával / Itt

²⁰ N. N. [SCHÖPFLIN], Ismerlek Caesar, *Vasárnapi Ujság*, 1917. április 15., 248–249.

²¹ ZSIRKAY JÁNOS, Hálátlanság. (Ki a béke igazi poétája?), *Az Ember*, 1919, 16. sz., 13.

zúg az élet mindörökre átal / S a híd lábánál állunk tehetetlenül” (*Magyar kérdés a szívünkhöz 1915-ben*). Aggodalom, a hön áhított béke utáni vágy és erőteljes kiszolgáltatottság. Kollektív kiszolgáltatottság, nemcsak a magyarságé, hanem az emberiségé, a humánumé egyúttal. A harctértől az akkor harmincnégy esztendő, kisgyermekes családapaként távol élő magyar íróembernek nemzete sorsáért való aggodása s az egész emberiség gyötrelmében való belső részvéte adja e versek alaphangját: „A népem temetőjén /Vagyok virrasztó baljóslatú mécses” – írta az előhangszerű szonettben (*Ki voltam én?*).

Dutka és Emőd is (a dalt mint műfajt választva) „megéneкли” a háborút, de a legkevésbé sem dicsőítve, sokkal inkább búskomoran, siratva, szükségszerűen újraértelmezve és aktualizálva azt az archaikusan is modern alapgondolat, alapeszme adekvát kifejtéséhez. Mint egykoron a háború lantos dalnokai, aggodva figyelik a körülöttük zajló világ eseményeit, csakhogy ők humanista elítélői a mindenkori vérengzésnek. Azt is mondhatnánk: jól látják korábban remélt holnapjuk teljes megcsúfolását s az ország elkerülhetetlen apátiába süllyedését, de következetes féltői a magyar jövőnek s a jövőt jelképező, vezényszavakkal, pálinkával, dobszóval jól láthatóan megrészegített ifjúságnak.

A háború mint egyedülállóan szörnyű inspiráció ellentmondásos lenyomatait Dutka tragikus, Emőd olykor keserűen ironikus tónusokban tárja fel tehát ezekben a kötetekben. Háborúellenes soraik java része magyarságféltésükből ered. Abból a tényből, hogy – akárcsak naplójában Laczkó Géza, később noteszében Szép Ernő – ők meglehetősen korán belátják, hogy e háborúnak nem lehet a magyarságra nézve semmilyen pozitív végkimenetele. E belátásban és korai pacifizmusban Ady-attitűdöt is feltételezhetnénk, csakhogy aligha ennyiről van szó. A pacifizmus egyfelől nyilvánvalóan alkati és világnézeti kérdés, másfelől az együtt töltött század eleji „cimbóralás”-ban²² sem annyira Ady, mintsem a közeg, a hely szelleme a meghatározóbb. (Ady politikai gondolkodása is jószerével Nagyváradon formálódik és ölt szilárd formát, vagyis a város és annak szabad szellemisége legalább annyira hatott Adyra, mint ő esetlegesen fiatalabb kortársaira. E gondolkodásmód lényege pedig a „váradi szocietas”, ahogyan maga Ady írta ismert cikkében, a türelem, megbecsülés és a harcos viták ellenére is az egymást meghallgatni tudás, ugyanakkor a másikból a legjobb, a legminőségibb énjének a kicsiholása.) Ha kell, a polgári radikalizmus révén, mely a feudális maradványok felszámolását, egy demokratikusabb, polgárabb, igazságosabb társadalom létrehozását és a fejlett

²² Váradon a poéták közül Juhász, Dutka és Emőd azok, akik 1908 és 1911 közt valóban Ady szoros, baráti társaságához – s nem csupán asztaltársaságához – tartoztak.

kultúrnemzetekhez való felzárkózást tűzte ki célul, ha kell, épp az eredetek fel nem adását, a hagyományos értékek megóvását, azok újraértését és aktualizálását, az európai szemlélethez igazítását. Dutka később sokat emlegetett sorai,²³ vagyis az egyszerre „ember és magyar” mivolta, hite, attitűdje – mely 1917-es kötetében tűnik fel elsőként, a Várady Zsigmond emlékének ajánlott vers zárlatában, de azon jócskán túlmutatva (*Beszélgetés egy halott magyarral*) – szintén ebből táplálkozott. Ebbéli meggyőződése, erkölcsi tartása Emödre is hatott: mindketten hazafiak és haladók, egyszerre progresszívek, ugyanakkor a fennálló Monarchia történelmi értékeit is féltők voltak, mélyen hívők (a katolikus Dutka és a ki nem keresztelkedett, de a keresztény tanokat jól ismerő Emöd) s ugyanakkor a szemellenzős és maradi katolikus klérust kritizálók. A háború éveit megelőzően mindketten jól ismerték és saját bőrükön is érezték az új irodalom és a társadalmi modernség ellen felhozott – hazafiatlan, erkölcstelen, érthetetlen – vádakat, amelyeket a háborút elítélőkre vagy a harcok iránt nem lelkesedőkre ismét könnyűszerrel ráhúzhatták a militáns nacionalizmus hívei.

A konzervatív szerkesztőségek – és a hivatalos cenzúra – által látszólag érteni vélt, sok esetben mégis láthatóan félreértett és leközölt korabeli költői termésnek a vizsgált négy kötete tovább árnyalja azt a képet, melyről nem egy ízben hajlamosak vagyunk retrospektív olvasatainkban felületesen azt gondolni, hogy csak a *Nyugat* 1915-től következetesen vitt antimilitarista attitűdje tudta szépirodalmi téren sikeresen, nyelvi eszközökkel is megvívni a maga csatáját, a szavak háborúját. Arra, hogy mindez nem egyetlen fórum, s nem is egy holdudvar kiváltsága volt, érdemes lehet időről időre emlékeztetni, ahogyan arra is, hogy e kötetek korabeli nyelvi tétje sokkalta nagyobb volt, mint azt manapság gondoljuk. Hogy mindez miért vált mégis lehetségessé, s a cenzúra előtt megjelentethetővé, hogy mennyire volt professzionális az irányított szellemi ellenőrzésnek a mechanizmusa, már egy újabb tanulmány tárgya lehet.

²³ Az 1956-os forradalom idején hasonló címmel írta az akkor már hetvenöt éves költő az ifjúságot köszöntő verset: *Ember és magyar, Magyar Ifjúság*, 1956. november 3.

A lírai disszonancia momentumai

Babits és Kosztolányi Arany-képeről
– száz év távlatában

„Amíg Arany társadalmának minden tagja lényegében ugyanazt a választ adta a politika, társadalmi élet, erkölcs és életfilozófia alapkérdéseire, az utána jött új társadalomban széles világnézeti ellentétek nyíltak s ezek előbb-utóbb megszólalást kerestek az irodalomban is, úgy hogy az előbbi kor irodalmának világnézeti egysége mindinkább differenciálódott, az irodalom mind nagyobb része már nem az egész nemzet egységes képét tükrözte, hanem azoknak a különböző csoportoknak a képét, amelyek a társadalomban egymás mellett és egymással szemben állottak.”¹ Schöpflin Aladár, a *Nyugat* vezető kritikusa e szavakkal jellemezte a 19. század végén fokozatosan kialakuló irányzati tagolódást, elsődlegesen egy új korszak, a századelő irodalmi életére és annak csoportos világnézeti ellentéteire utalva. Az új helyzetben a kulturális szféra jelei óhatatlanul előképeket kerestek, s hamar nyilvánvalóvá vált, hogy pusztán idő kérdése, és a közösnek vélt szellemi ősök (és hagyatékuk) előbb-utóbb értelmezési-kisajátítási viták tárgyai lesznek. Az eltérő stíluseszményeken túl fokozódó eszmei konfliktusok, nemzedéki szembenállások, különböző érték- és irodalomszemléletek, illetőleg személyes preferenciák is megmutatkoztak abban, ahogyan a korszak alkotói más-más esztétikai és világnézeti princípiumok mentén a saját maguk képére igyekeztek formálni a magyarság irodalmi hagyatékából egy-egy jelentősnek vélt szegmenst. Részben legitimációs célzattal, egyfajta kontinuitást felmutatva, vagy éppen ezektől elhatárolódva, de mindenképpen a „kulturális tőke”² újraosztásának szándékával. E megváltozott

¹ SCHÖPFLIN Aladár, Konzervatív kritika, fejlődő irodalom, *Nyugat*, 1921, 8. sz., 569.

² A kifejezést (*cultural capital*) John Guillory vezette be az amerikai kánonvitákban az 1980-as évek legvégén. Azonos címmel megjelent kötete: JOHN GUILLORY, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1993.

irodalmi-kulturális térben az évtized végére konszolidálódó *Nyugat* csak részben jelentett egységes szellemi platformot. Annak szerzői és szerkesztői indulásuktól kezdve megosztottak maradtak többek között Arany János életművét, hatását és irodalomtörténeti besorolását tekintve is. Ady Endre, aki (önmagát nem csupán költészettörténeti korszakos jelentőség szerint, de erős szerepkánoniségben, a Harold Bloom-i fogalmakkal élve „strong” szerzőként³ pozicionálta) Petőfihez hasonló lánglelkűnek és vátesznek hagyta magát elfogadtatni a már életében kialakult kultikus recepció által, nyíltan hadakozott az Arany-epigonok egész hadával. Sokan éppen vele (és a Petőfi óta hangoztatott cselekvő, társadalmi szerepeket is vállaló költői ideállal) ellentétben hangsúlyozták ugyanekkor az apolitikus, visszahúzódó, ámde komoly és mély, bölcselő Arany János megkerülhetetlen értékét, szellemi hagyatékát. Arany gazdag életművének hangsúlyai is változtak a jelképes centenáriumi évig, hiszen Babits, Kosztolányi és részben Juhász Gyula is elsődlegesen a lírikus Aranyt fedezte fel újra, mi több, a modernitás költői előképét is sok esetben az idős Aranyban kívánták láttatni. Mint ismeretes, Babits már igen korán, egyetemista éveitől komolyabb Arany-stúdiumokat folytatott, Kosztolányi rajongása szintén ismert volt, nem véletlen, hogy 1917 márciusában őt kérték fel a (háborús idők miatt nem Nagyszalontán, hanem) Nagyváradon tartott Arany-ünnepség főelőadójának. Ebben az előadásában pedig Kosztolányi nem kevesebbet állított, mint hogy „A költőben minden korszak mást lát, az új nemzedékek mindig a maguk igéit olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak. Minden epocha feléje utazik s az évekkel új és új távlatok bukkannak fel. Apáink más Arany Jánost olvastak, mint mi. Övék volt az epikus, a fiatal, a nyugodt. Miénk a lírikus, az öreg, az ideges.” Kosztolányi sorai 1917-ből megerősítik tulajdonképpen mindazt, amit Schöpflin fentebb idézett mondatai tágabb összefüggésekben állítanak. Az alábbiakban ezek fényében elsődlegesen Babits és Kosztolányi tízes évekbeli Arany-értékelésével foglalkozom, nem függetlenül a már említett tagolódásoktól s kettejük Adytól mért tudatos távolságtartásától sem.⁴

³ Harold BLOOM, *The Western Canon. The Books and School of the Ages*, New York, Harcourt Brace, 1994, 517.

⁴ A különböző szövegek összességükben kirajzolják a modern magyar irodalom sajátos kapcsolati hálóját, azonos vagy eltérő világnézeteken és értékrendeken nyugvó kapcsolódási pontjait, töredezettségét, vagy elv- és érdekezésszerűségeket menti folyamatszerűségét is modellezve.

Ahhoz, hogy a *Nyugat* indulásától az Arany születési centenáriumáig tartó időszak Arany-értékeléséről valamelyest is átfogó képet kapjunk, érdemes nagy vonalakban áttekinteni, milyen volt a megelőző időszak, az 1900-as évek elejének Arany-képe.⁵ Volt-e egyáltalán hivatalosan elfogadott képe? Mennyiben hatott Gyulai Pált követően Beöthy, Riedl, Péterfy és őket megelőzően Toldy Ferenc irodalomtörténeti értékelése? E kérdések nem mellékesek, Arany életműve ugyanis látszólag könnyen áttekinthető, valójában azonban nagyon is nehezen kiismerhető. A magyar irodalomtörténet-írás „atyja”, aki a Berzsenyi–Petőfi–Vörösmarty-lírikus triász híve volt, Aranyról – még saját korában, de már Gyulai hatására is – azt írta, hogy „a kor csúcsára hágott, melyen, ha a jelek nem csálnak, első rangját meg is fogja tartani”.⁶ Arany eszmetársai és barátai – így maga Toldy és Gyulai is – mindenekelőtt a népies-nemzeti költészet betetőzőjeként tekintettek Aranyra, s minthogy e felfogás elsődlegesen a Bach-korszakban a Kemény–Gyulai–Csengery-körnek köszönhetően meg is szilárdult, egyfelől a nemzeti ellenállás költőjeként, másfelől a hagyományörzés klasszikusaként emlegették. A pesti egyetemen generációkat oktató, 1905-től a magyar irodalomtörténet tanárává kinevezett Riedl Frigyes 1887-ben született monográfiája is ezt a képet rögzítette s adta tovább, mindehhez középpontba pedig (a pozitívizmus hatásaképp a személyiséget és az életrajzot is felhasználva) a nemzeti feladatokat ellátó epikust állította. Ehhez képeést lényegesen árnyaltabbá vált a 20. század elejének értekezői és legfőképpen alkotói megítélése. A fővárosi bölcsészkaron felnövő egyetemi polgárság és az újabb irodalomtörténet-generációk még a korábbi képet vitték ugyan tovább, de részben Riedl s javarészt a moralista értelmezésekkel szakító Péterfy Jenő hatására⁷

⁵ Természetesen e tanulmány kereteiben csupán azokat a tényezőket emelem ki, amelyek a későbbi érvelések, viták szempontjából is lényegieknek tekinthetők Arany munkásságának megítélésében.

⁶ Ő maga 1851 tavaszán nemcsak azt ajánlotta Aranyra, hogy a nagyepikai műfaj részesítve előnyben *Toldiját* fejlessze trilógiává, hanem tanácsokat is adott a középső rész cselekményének kialakításához, s mint azt Dávidházi Péter később megjegyezte, „egyszer csak azon kapta magát, hogy túllépett saját illetékességi körén, és bocsánatot kért, amiért »az elmélet embere a mesternek dolgába vágott«”. Vö. Toldy Ferenc Arany Jánoshoz, 1851. április 16., in *Arany János összes művei*, XV. *Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Budapest, Akadémiai, 1975, 354–355; DÁVIDHÁZI Péter, „Saját forrásvizsgálaton alapszanak” – Toldy és a filológiai ellenőrzés hermeneutikája, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2004, 2. sz., 203.

⁷ Schöpflin Aladár egy 1910-ben közreadott, a magyar irodalomtörténet-írás korabeli helyzetét vizsgáló írásában olvashatjuk: „Ha Péterfy tanulmányai nem volnának s Riedl Arany-tanulmánya nem volna, akkor azt kellene mondanunk, hogy az irodalom filozófusi

már az epikus költői termésből kiemelték az ambivalensebb alkotásokat is, hogy aztán az egyéni érzékenység Aranyra igazán jellemző költői megnyilatkozásait az *Őszikék*ben lássák kicsúcsosodni.

A hivatalos irodalomképet ekkor kikezdők csoportjainak indíttatása és célja sokféle volt ugyan, a nyugatos polgári műveltség elkötelezettjei azonban abban egyetértettek, hogy a sokáig kizárólagossá tett nemzeti szempont nem lehet az új kritikai szellem legfőbb értékmérője.⁸ Tárgyunk felől lényeges az is, hogy Arany életművének széles társadalmi megítélése, a pozitív értelemben vett Arany-kultusz a *Nyugat* és *A Holnap* indulásának évére már igen mélyen gyökerezett, mondhatni, meghaladta a kritikai zajt. Viták legfeljebb arról szóltak, hogy a benne kicsúcsosodó irodalmi és emberi értékek a képletes magyar irodalmi Parnasz-szusnak és iskolai kánonnak a csúcsára helyezték-e. 1908-ban már a Stróbl-féle múzeumkerti Arany-szobor is tíz éve állt, Nagyszalontán közel tíz éve nyitotta meg kapuit a Csonka-toronybeli emlékmúzeum is, újabb és újabb összegzések és monográfiák születtek Arany életművéről, magukat a műveket pedig biztos piaci sikerrel adták ki újra és újra különböző díszkiadásokban. Másfelől e helyzetben az is hangsúlyozandó, hogy a 19. század végétől több társadalmi csoport csömörlött meg az üresen harsogó hazafias pátoztól, s attól a vezető helyet elfoglaló költői iskolától, amely éppen Aranyt s (e tekintetben vele szemben is) Petőfit állította piederstálra. A hivatalos, konzervatív hatalmi körök és társaságok, minthogy támogatottjaik nem voltak képesek megközelíteni Arany teljesítményét, többnyire epigonok egész sorát tudták csak felmutatni, vagy az oeuvre-ben jelképesen összegzést nyerő értékek egy-egy szűk körét, így a hagyománytiszteletet és a nemzeti szólamokat visszhangozták. Az Arannyal és Petőfivel példálózó népies-nemzeti irány kritikusai ugyanakkor még Gyulaiék óta (Csengery politikai támogatásával) az összes fontos pozíciót magukénak tudhatták az irodalmi életben. Ahogyan Imre László több tanulmányában rámutatott, kezükbe kaparintották e pozíciókat a Kisfaludy Társaságban éppúgy, mint az Akadémián, a pályadíjakat egymás között osztották szét, egyre gyakrabban jutalmazva erre méltatlan műveket is.⁹

és művészi fejtegetése terén Gyulai óta a meddőség teljes és megszakítás nélkül való.” Lásd SCHÖPFLIN Aladár, Magyar irodalomtörténet-írók, *Nyugat*, 1910, 18. sz., 1286–1291.

⁸ A Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság költőinek irodalomfelfogását, beszédmódját, költői horizontját többben már az 1880-as évektől folytathatatatlannak gondolták.

⁹ IMRE László, Bevezetés, in *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. IMRE László, NAGY Miklós, S. VARGA Pál, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 3–12.

Mindehhez hozzátartozik, hogy az úgynevezett modernnek felléptekor a velük (s legfőképp Adyval) vitatkozó Tisza István nem egy esetben Aranyt állította eszményül a dekadensnek, erkölcstelennek tartott új irodalommal szemben. Ezért írhatta később Szerb Antal, hogy „Arany minden tulajdonságát kánonikusan magyar tulajdonságnak” akarták hamisan beállítani. Ennek értelmében „az igazi magyar költő realista, józanul ragaszkodik a földhöz, nem vész el fantáziája végtelenjében”.¹⁰

*A költői és bölcselői program alappillérei:
realizmus, hitelesség, tárgyilagosság*

A századfordulóra a hivatalos Arany-értelmezés leginkább elfogadott kanonizált pilléreit a Riedl munkásságához köthető megállapítások jelentették. A szinte minden értekező által hangsúlyozott lenyűgöző és roppant „nyelvi érzék”-en túl Arany legfőbb, „fajától öröklött” tulajdonságainak Riedl a józanságát, egyszerűségét és érzékenységét tartotta, s az utóbbiból vezette le végül szemlélődő, kontemplatív természetét is. A Babitsnál mindössze két évvel fiatalabb, magát több szempontból Riedl-tanítványnak valló Kuncz Aladár írja ezzel kapcsolatosan 1909 körül: „Ez a szemlélődés s az ezt magyarázó érzékenység zárkózottá tették Aranyt, az így elébe hárult ellentét művészi ösztöne és az élet közt pedig növelte mélabúját, melynek öregbítésére különben külső bajok is: betegsége, Petőfi halála, az elnyomatás, lányának halála közreműködtek.”¹¹ Az évtized végére szintén a *Nyugathoz szegődő* Kuncz tulajdonképpen Gyulaival egyetértve hangsúlyozta az alábbiakat is: „Arany későszülött gyermek volt, és távol élő asszony-lánytestvérén kívül egyetlen élő gyermeke volt öreg szüleinek. Folyton az öreg szülők körében élt, idegen nép, cseléd nem élvén a kis kunyhóban, soha egy trágár szót nem hallott, lelkének egyedüli táplálói voltak: a *Biblia* és szüleinek vallásos énekei. Elegendő csak ennyit tudnunk, és megértjük mindjárt Arany jellemének egyik legfőbb tulajdonságát, *tisztaságát*, s roppant nagy érzékenységét minden ellen, ami nem világos, ami nem tiszta, ami nem szeplőtelen, megértjük nagy *komolyságát* is, mellyel lehetőleg kerülté még ifjúkorában is a bohóságot, merész, vad ideákat

¹⁰ Lásd SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, [1934], Budapest, Magvető, 1991, 364.

¹¹ KUNCZ Aladár, Riedl Frigyes – az összehasonlító irodalomtörténeti irány, in *Uő, Monográfiák*, szerk. BOKA László–RÓZSAFALVI Zsuzsanna, Budapest–Kolozsvár, OSZK–Kriterion, 2017, 265.

és *realizmusát*, mely költői felfogásának legfőbb tulajdonsága. Gyulai Arany költészetét reálisnak tartja, de abban az értelmében a szónak, ami azt jelenti: hogy valaki *költ*, de mégis *igaz* marad.”¹²

Tisztaság és komolyság mint emberi erények, s némiképp a romantikával szembehelyezhető realizmus mint költői program az, amit a fiatal értekező fontosnak vélt kihangsúlyozni. „Alapvonalaiiban a lehető legnagyobb elgondolású, de részleteiben a kis dolgok művésze, realista.” – írta később Aranyról Szerb is, majd így folytatta: „polgári közönségét mindig ez a realizmus ragadta meg a legjobban. Milyen csodálatos, mondták, hogy a cica óvakodva lépked, hosszan elnyúlt testtel, szóról szóra úgy, mint ahogy csakugyan csinálja.” Vagyis megerősíti 1934-ben is, amit Kuncz korábban, sőt maga Riedl állított már, hiszen Arany százarcú művészetének a századfordulón is főként ezt a vonását, plaszticitását emelték ki: plaszticitását, miszerint minden jelenetét látni lehet, s minden alakját körül lehet járni. Bár Babitshoz hasonlóan többen – így az említett Szerb vagy később Németh László is – elsődlegesen a költőóriás gondolati monumentalitását igyekeztek kiemelni, Szerb mégis helyesen jegyzi meg, hogy Arany 19. századi közönsége e realizmusnál ragadt meg leginkább. „Pedig Arany realizmusa nem a leglényegesebb, nem a legaranyjánosibb és nem is a legmagyarabb mozzanat költészetében. Realizmusát a kor determinálta. Dickens, Thackeray, Flaubert és Gogol kora. Az általános európai realizmus egyrészt reakció volt a romantika elmosódó kontúrjai ellen, másrészt a polgárosztály józan racionalizmusának a kifejezése. Arany is korának fia volt, de éppúgy, mint az imént említett nagyok, sokkal több volt, mint a valóság hű ábrázolója.”¹³ „Nem a való hát: annak égi mása” – mondta maga Arany is a költészetben afféle megvalósítandó eszményként.¹⁴

A századfordulóra még a korábban Kuncztól idézett „mégis igaz” szentencia volt és maradt hangsúlyos, annál is inkább, mert a közvélekedés szerint az epikus költő egyúttal történelmi témákat is feldolgoz és továbbhagyományoz. Mindez a korban is problematizált hitelességlv kérdéskörével, tulajdonképpen szépíró és történetíró

¹² Lásd KUNCZ Aladár, Gyulai Pál és a monográfusok, in Uő, *Monográfiák, i. m.*, 238.

¹³ SZERB, *i. m.*, 364.

¹⁴ A pozitívizmus hatása külföldi kortársaihoz hasonlóan kezdetekben Aranyánál is determinista világképhez vezetett. Szegedy-Maszák Mihály szerint „Amikor Arany arról beszél, hogy »az érthetetlen szépségek kora lejárt«, voltaképpen a költői képzeteknek azt a viszonylagos függetlenségét kisebbíti, melyet a romantikusok rendkívül fontosnak tartottak”. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal*, in NÉMETH G. Béla (szerk.), *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, Budapest, Akadémiai, 1972, 293.

forrásvizsgálatainak a különbségeivel is összefonódik. Első korszakában Arany kétségkívül számontartotta eposz és történetírás szoros műfajttörténeti kapcsolatát, de különbségeit is. Az „eposzi hitel” vagy „epikai hitel” elvében a hitelesség olyan követelményét fogalmazta meg, amely eltér a tapasztalati igazolhatóság normájától – írja Dávidházi Péter –, „az eposzi hitel nem követel aprólékos forráskritikával megvizsgálendő dokumentumokat, nem igényli az általuk bizonyítható (vagy annak tartott) történelmi igazságot, hanem megelégszik a köztudatban élő hagyományos múltfelfogással”.¹⁵ Erre kiváló példa, hogy Aranynak eleve másféle hitelesítésre kellett a *Toldi estéje* esetében is a forrásanyag, mint amire egy történésznek szolgálhatott volna. Ahogyan egyik levelében Toldy Ferencnek fogalmazott: ha „magából a mondakörből” vehetné anyagát, az „hasonlíthatatlanul többet érne”, mintha kénytelen volna „jobbádán a puszta képzeletből meríteni, s ezt Lajos-korabeli történeti háttérre fektetni”.¹⁶ Az így értett realizmus mint korhűség megfelelné akár a 20. század végi újhistorizmus (New Historicism) elvárásainak is, tárgyunk tekintetében mégis fontosabb, hogy a tudományos hitelesítés valós esélyeivel kapcsolatban Arany igenis kételkedő maradt. Epika és történetírás határának vizsgálatában odáig jutott, hogy rosszalta például a korábbi, túlzott forráskritikai józanságot a mesék és legendák, krónikák világának értelmezésekor, mert a történeti valót ettől meg lehet ugyan különböztetni, de e túlzottan kételkedő anyagválogatás miatt veszett oda – mint állította – a magyar mondavilág java. Miközben a krónikák adatainak történeti hitelessége ugyanúgy kétséges maradhatott: „Ha krónikásaink, mint közösen véljük, nagy részben népi énekekből merítettek: mivel biztosabb az átvett, mint a kihagyott részek hitelessége? Azért, hogy *valószínű* amit felhasználtak, következik-e, hogy *való* is egyszersmind?”¹⁷ Az értekező, bölcselő, elsődlegesen pedig a kritikaíró és irodalom-szervező Arany számára ez a szempont mindvégig hangsúlyos lesz, de nem függetleníthető korai költészeti eszményeitől s annak didaktikus jellegétől sem. E tanulmány szűkös keretei miatt itt most csupán annyit jegyzünk meg, hogy Arany „azáltal, hogy kétségbe vonta az esztétikai szféra viszonylagos autonómiáját, a szépet, ha nem is azonosította, de függőségi kapcsolatba hozta egy nem esztétikai kategóriával, s

¹⁵ DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 204.

¹⁶ Vö. Arany János Toldy Ferenchez. 1851. április 3., in *Arany János összes művei*, XV, *i. m.*, 353.

¹⁷ *Naiv eposzunk* című tanulmányában végig hasonló kétségeket boncolgat. (Lásd *Szép-irodalmi Figyelő*, 1860, 1. sz.) A történetileg valót a mesétől, epikus költeménytől elválasztó történelmi, értekezői módszertan negatív értelemben elhatároló, kiválasztó eredményessége egyéni, költői és közösségi (folklorisztikus) műveket hagyhat feledésbe merülni, mert egyetlen kritériuma a benne mondottak, állítottak igazolhatósága, s nem maguk a művek.

ez nála – akár a pozitivista Comte-nál – a jó, a közösség számára hasznos” volt.¹⁸ Amint Szegedy-Maszák Mihály rámutatott: „Egyetlen általános esztétikai írása, a *Széptani jegyzetek* bizonyítja a legvilágosabban, hogy az esztétika és az etika tartománya között túlságosan közvetlen megfelelést tételezett fel – innen költészetének hangsúlyozottan didaktikus jellege.”¹⁹ Akárcsak az általa jól ismert angolszász alkotók (Longfellow, J. R. Lowell, majd Whitman, de bizonyos mértékig Arnold és Emerson, sőt még Tennyson és Browning is) Arany is egyszerre akart költő és tanító lenni. Ez a közösségért tenni akaró didaktikusság hangsúlyosan jellemző irodalomszervezői mivoltára, sőt kritikusi tevékenységére is, elég itt a *Szépirodalmi Figyelő*, majd a *Koszorú* esetében is a kitűzött célra, a nemzet művelésére, pallérozására utalnunk, mely kísérletek keserű tapasztalatokkal gazdagították Aranyt.²⁰ A kritikus Arany eszménye ugyanakkor az úgynevezett részletező kritika maradt, mely a tárgyyszerűség eszményét tartotta mindvégig a középpontban. „Arany a normatív, s mégsem preskriptív kritika híve [...] körültekintő és visszafogott ítéleteinek méltósága mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a kritikai objektivitás legalábbis megközelíthető...” – írja Dávidházi.²¹

Összegző erő és „sugárzási pont”

Talán e fenti pár sorból is kitűnik, hogy Arany nyelvi és gondolati monumentalitásán túl lírája úgynevezett realizmusa, értekezői hitelessége és a kritikai objektivitásra törekvése egyszerre voltak olyan ismertetőik, melyeket korából, amelyben élt, valamint egyéniségéből és habitusából közösen eredeztettek, s melyekben sokan követendő példát láttak a 20. század induló költőgenerációi közül is. Mindezekhez

¹⁸ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 291–358.

¹⁹ *Uo.*

²⁰ IMRE László, Arany János, in *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig, i. m.*, 35.

²¹ Dávidházi idézett tanulmánya szerint „Egy mindenki számára hozzáférhető, tárgyi önállósággal körülhatárolódó és szilárd szerkezetként felfogott műalkotásban kereste a szépség, az esztétikai érték fokmérőjét, sejtve azt is, hogy az ilyen műalkotás inkább csak megközelítő eszmény, mint elérhető valóság. A tárgyyszerűség eszménye Aranyánál nem zárja ki a tetszés szubjektív élményét, csak hogy kiindulópontként kezeli, melyet, mint minden belső tény, meg kell haladni.” Vagyis Arany szerint a kritika a benyomással kezdődik, majd a szubjektív belső élmény kifejtésével és a mű alapos (már-már strukturalizmust előidéző) elemzésével kell eljutnia a kettő racionális megfeleltetéséig, s az így megalapozott és ellenőrzött értékítéletekig.

kapcsolódott az irodalmikontinuitás-tudat, melynek minőségi és igényes összegzőjét páratlan módon kizárólag Aranyban látták megtestesülni. Nagy költészet ugyanis sohasem lehet pusztán egyéni tehetség terméke. A nagy költőnek mindig szüksége van kulturális hagyományra is, melyhez valahogyan viszonyul, s melyet, ha kellően tehetséges, igyekszik átformálni is. A *Nyugat* lírikusai is vallották, hogy a magyar nyelvből ő valósította meg mesterien mindazt, amit költőként csak lehet, megművelve, kipárolva a magyar nyelvből mindent, amit az előző századok értékékként kiérleltek. Nem véletlen az értékelésekben a hagyományszemlélet és a kontinuitás hangsúlyozása, a szerves folytatása és a tökélyre fejlesztése valaminek, s az így adódó összegzőmester-szerep. „Arany Jánost matematikailag le lehetne vezetni az előzményekből és a magyar adottságokból” – írta találóan Szerb Antal. „Ha van értelme szellemi jelenségekkel kapcsolatban gyökerekről, szerves fejlődésről beszélni, Arany Jánosról lehet ezt mondani. [...] Benne teljes szintézisbe jut népi realitás és nemesi história, a romantikus hagyomány és a Petőfi-féle vívmány.”²² Babits, Kosztolányi, majd Radnóti, Jékely és Weöres s körülöttük a *Nyugat* lírikusnemzedékeinek vallott hagyományközpontúsága is több esetben Arany eszményeihez vezethető vissza. Első számú poétaként szemükben is ő maga volt a költészettani eredő, afféle összegző és „sugárzási központ”, akinek „tág magyarsága lassú, szerves fejlődés eredménye, szűk és lokális kezdetekből szélesül lassanként kozmoszá”.²³ Ismeretes, hogy Horváth János Arany-értékelése s „nemzeti klasszicizmus”-elmélete is javarészt hasonló elvekre épített, miszerint a magyar irodalom Aranyban vált igazán autonóm irodalommmá, a magyar nyelvi kultúra pedig benne érte el tetőpontját, amelyet viszont ilyenformán nem is lehet európai normákkal mérni, s amely az esztétikain túl erkölcsi, világnézeti ideált is teremtett.²⁴ Azon túl, hogy Arany különböző korszakaiból mindenki a neki éppen tetszőt igyekezett kiragadni, a fentebb említettek miatt maradhatott érvényes az úgynevezett szobrászhasonlat, az a látványos kép, mely szerint a hozzá hasonló alkotó a kő- vagy gránittömbben már eleve ott látja az alkotást. E kép a kritikai recepcióban, mely az általa teremtett költői mikrokozmoszt a kanonizációs

²² SZERB, *i. m.*, 356.

²³ *Uo.*

²⁴ Szegedy-Maszák már felhívta rá a figyelmet, hogy Horváth ugyan érzékelte a folyamatosságot Arany és a *Nyugat* egyes alkotói között, mégis Arany értékrendjét (főként a kultúra nemzeti lényegébe vetett hitét és családközpontú életmódját) végső soron a tőkés fejlődés előtti közösségek szokásrendszerének és értékrendjének láttatta, s ezt sóvárogta vissza.

folyamatok révén kiterjeszti az egész magyarság világának alapegységeire, Ignotusnál éppúgy megjelenik, mint később Szerb Antalnál vagy Németh Lászlónál.

Arany sokarcúsága és alkotói gazdagsága révén életműve tehát „sok mindent zár le és talán még többet kezdeményez”.²⁵ Ez okozhatta, hogy már saját korában, a szinkrón kritikai recepcióban is hangoztatott realizmusa mellett népisége is olyan kiemelt problematika maradt, amelyet a 20. század értekezői és költőutódai közül is többen felülvizsgáltak, s részben a személyiségjegyek mentén újabb értékítéletekkel bővítettek.

Népiességtől a modernitásig: habitus és múltkép

A századfordulón már elfogadott tételnek számított, hogy míg Petőfi részben politikai indíttatásból, részben pedig saját zsenitudatából fakadóan, a természet szavát követve alkotott (éppolyan konvenciómentesen és szabadon, ahogyan a romantikus elképzelések szerint a népi, a folklorisztikus is „fakad”), s ezek hatása alatt fogalmazta meg tudatos népköltészeti programját, addig Arany népiségének mindenekelőtt belső, alkati és lelki okai vannak. Az egyéni, habitusból fakadó okokról ő maga így vallott Pákh Albertnek: „Hogy inkább a népiest művelem, oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi princípium is.”²⁶ Arany jelleme és emberi tisztasága, hatalmas munkabírása és erudíciója, illetve ezzel szemben végtelen szerénysége és alázata művei megítélésében is kulcsszerepet játszott. Szerb tulajdonképpen az Aranyról szóló, 1930-as években is fellángoló viták fényében írta ismert irodalomtörténetében mindazt, amit Arany jelleméből adódó érték-ként ekkor hangsúlyozni akart: „nem a zsenijében, hanem a nem-zsenijében, a határaiban való hit, mérhetetlen szerénység és ugyanakkor mérhetetlen magyargőg. Arany János népköltői attitűdje jellegzetes magyar finitizmus: ismeri a határait, és nem akarja túllépni, nem akar idegen területre lépni, hogy megőrizze lelke függetlenségét”.²⁷ Arany később, az országos ismertség után sem a „kitágult világa” miatt távolodott valamelyest a népiestől, hanem inkább a történelmi körülmények, a szabadságharc leverése okán „a megtört fájdalom országa” így lesz az ő

²⁵ IMRE, *Arany János, i. m.*, 54.

²⁶ Lásd ARANY János, *Levelezés 2. (Levelezése 1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Budapest, Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, 16), 170; illetve idézi SZERB, *i. m.*, 357.

²⁷ SZERB, *i. m.*, 357.

igazi „lelki tája”, ahogy Szerb találóan fogalmazott, ahol a történelem találkozhat a belső diszpozícióval.²⁸ Míg korábbi buzdítóbb, harciasabb verseiben érződik valamelyest a feladatszerűség, addig ezt követő nagyobb lélegzetű alkotásaiban (részben már a *Toldi estjében* is), a mélységes, szubjektív melankólia, az igazán Arany János-i hang kerül előtérbe. Tudatossá válik, hogy távolodnia is kell az országos ismertséget hozó *Toldiban* megütött hangtól. Egyfelől a jó barát Petőfi elvesztése miatt is, másfelől a történelmi realizmus igénye miatt is, de leginkább az alkotás-módszertani és strukturális, kompozicionális elvek kapcsán, melyek később sikerrel tudták ötvözni a virtuóz realizmust, a balladai tömörséget, a lélektani momentumokat és az ironikus hangütést a melankolikus, saját munkái kapcsán is érlelő kétségekkel megküzdő, a belső vívódásokat igen mélyen megéltó habitusával.

Arany ugyanakkor belső, egyéni múltképe és családi gyökerei révén is a múltat tudatosan magában hordozó alkotóként mutatkozott meg. Világa teljességét nem csupán jelene, hanem múltja is adta, s mindkettőt a tudatban leképzett másaként akarta megragadni, akár csak később a fiatal Babits. Személyes tapasztalatai, olvasottsága, erudíciója mindazonáltal elsődlegesen nem megoldásokat szülnek, nem annyira eligazodni segítenek, mintsem inkább az elmúlt idők tragikumát, a hibákból való nem tanulás kudarcát, vagyis kételyeket és állandó aggodalmakat, szorongást és nyugtalan idegállapotot eredményeznek. A látszólag higgadt, józan és bölcs idős alkotó jól ismert archetípusához képest a modern ember vívódásait ezért ismerhetik fel benne többségében a modern utódok. A halk, szerény alkotót, a hírnévre nem vágyót, a nemzetieskedéstől óvakodót, a kitüntetésektől ódzkodót, egyáltalán a publikum kegyeit nem keresőt már mások is felismerték: a mindezt belső vívódásokkal, terhekkal megéltó introvertáltat azonban leginkább csak majd az irodalmi modernitás hívei. Azt az alkotót tehát, aki látszólag nagyon is harmonikus, teljes és zárt világából eleve nem tud másként, mint primer művészi módon megnyilatkozni. A létéből fakadóan: ha kell, erős disszonanciákat és kínokat is megmutatva. Aki így biztatja önmagát a nehéz időkben: „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek, írad!” De aki 1877-es újbóli megszólalása után, a *Mindvégigben* ekképp összegzi költészeti teljesítményét: „Van hallgatód? nincsen? / Te mondd, ahogy isten / Adta mondanod, / Bár pusztá kopáron / – Mint tücsöké nyáron – / Vész is ki dalod.” A látványosabb belső felszabadulást és önelemző bölcseletet, melyet egyértelműen e kései líra hoz majd meg, épp ezért a modernség poétikai jeleként értékeli a *Nyugat* első nemzedéke, legalábbis a Négyesy-szeminárium

²⁸ *Uo.*, 359.

egykori tagjai: Babits, Juhász és Kosztolányi is. Az *Őszikék* így lesz „íz-ig-vérig modern versciklus újszerű érzékenységgel, nagyvárosiasságával, meditatív hanghordozásával”.²⁹

Megítélés és hatás

E meglehetősen hosszúra nyúlt bevezetőnek minden eddigi megállapítása a lényegi kérdéskör taglalásához elengedhetetlenül szükséges. A világháború előtti korszak Arany-kánonjának főbb pillérei, hatástörténetének szerteágazó forrásai és recepciótörténetének módosulásai csak így válhatnak beláthatóvá, kronologikus vitarendjük egyes elemei pedig ezek kontextusában érthetőkké. Arany univerzumának bizonyos olvasata a budapesti egyetemen végzett fiatal poétáknak ugyanis költészettörténeti betetőzést, ugyanakkor bizonyos fokú elszakadást és a legerősebb hivatkozási pontot egyszerre jelentette. Eredőnek számított saját költészetük hagyományképehez, de követendő példának is egyéni dikcióját, stíluselemeit és emberi erényeit/gyengéit tekintve. Csak ezek fényében lehet célszerű azon írások (cikkek és vitacikkek, esszék, előadások, költemények) kronológiáját felállítanunk, melyek az említettek Arany-képét az új század első évtizedének végére, s hangsúlyosan az 1917-es centenáriumra kikristályosítják.

„A századelőn induló fiatal költők Aranyt közelebb érezték magukhoz, mint Petőfit. Petőfi csillagként ragyogott a magyar égen, de benne nem a költőt, hanem a szabadsághóst, a népvézért tisztelték. Petőfi mítosz lett, Arany emberközelen maradt.”³⁰ E megállapítás elfogadható ugyan, de a „fiatal költők” kitétel elsődlegesen az említett hármásra, az 1905 körül végzők baráti körére jellemző s helytálló. Babits már egyetemista korában sokat és behatóan foglalkozik Arannyal, Kosztolányi és Juhász más-más indokkal ugyan, de szintén rajong érte. Hármuk fiatalkori levelezése is tanúsítja, hogy számukra több tekintetben Arany volt az elsődleges és igazi mérce. „Aranyt nem lehet eléggé idézni” – lelkendezik Babits Kosztolányinak, akit a nyelvhez vonzódó új és erős, mégis játékos egyéniségként csak egy Arany János-kötettel a kezében tud elképzelni, ő pedig egyik levelében

²⁹ Vö. IMRE, *Arany János, i. m.*, 54.

³⁰ KISPÉTER András, Az új dalosok közt régi Arany fia, *Irodalomtörténet*, 1983, 3. sz., 615–633.

így ír: „Arany az, akit legjobban irigylek a világon.”³¹ Kosztolányi Babits kutatásaira utalva válaszában azt írja: „mily isteni élvezet lehetett Aranyban dúskálni önnek!”³² Másutt, francia nyelvtudását is fitogtatva kissé, s Arany fordíthatóságának nehézségeire is utalva írja Juhásznak: „ha jó francia fordítás lenne Aranyból, őt is így élvezném”.³³ Később pedig azt vallja: „Poe Edgárnál és Baudelairenál mindig nagyobb lesz Shakespeare és Arany.” Juhász a világirodalommal szinkronban levő modern költőt hangsúlyozza Aranyban, aki „margitszigeti tamburáján, a nagyváros poros és füstös forgatagában élő neuraszténiás mai poeta őszinte szívhangjait” pendítette meg.³⁴

Mindhárom esetben Riedl a kiindulópont, akinek előadásai még közelebb vitték az ifjakat Aranyhoz. Riedl, akit a húszas évekből visszatekintve Juhász is „rajongva szeretett nagy mesteré”-nek mondott, s aki felfedeztette velük azt az Aranyt, aki Juhász szerint „állandóan a lét és nemlét nagy kérdésein töprengett”.³⁵ Ekkoriban a fiatalok közül Babits mellett alighanem Juhász lelkendezett leginkább Aranyról. „Arany lírája: utolsó vigaszom” – vallotta Oláh Gábornak egy 1905-ben írott levelében. Itt arról is beszámolt, hogy a közvéleménytől eltérően ő másként vélekedik Aranyról („modernebbnek és emberibbnek látom, mint mások”), e levele ugyanakkor arról is tudósít, hogy Juhász egy életrajzot is tervezett írni a költőelődéről, akit „imád”.³⁶ Kosztolányinak ugyanekkor azt írta: „Arany lírája: ez egyetlen vigasztaló témám”.³⁷ 1906 nyarán Babits egyik kérdésére így válaszolt: „Azt a bizonyos Arany Jánost még mindig erősen űzöm”, s ugyanekkor tudatta vele azt is, hogy készül a doktori disszertációja: Arany stílművészetéről.³⁸ Juhász ekkor már több helyen „par excellence modern lírikusnak” nevezi Aranyt. Alig-

³¹ Lásd *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*, s. a. r. BELIA György, Budapest, Akadémiai, 1959. (Lev. 36. és 37.)

³² *Uo.*, Lev. 37.

³³ Vö. Kosztolányi Dezső Juhász Gyulához. Szabadka, 1904. júl. 21., in *Juhász Gyula összes művei*, IX, *Levelezés 1900–1922*, szerk. PÉTER László, Budapest, Akadémiai, [1963–1983], 13.

³⁴ Lásd Kiss József emlékének, in *Juhász Gyula összes művei*, VI, *Prózai írások 1918–1922*, szerk. PÉTER László, Budapest, Akadémiai, [1963–1983], 431.

³⁵ Lásd Az ötvenéves halhatatlan, in *Juhász Gyula összes művei*, VIII, *Prózai írások 1927–1936*, szerk. PÉTER László, Budapest, Akadémiai, [1963–1983], 346.

³⁶ Vö. Juhász Gyula Oláh Gáborhoz. Szeged, [1905. júl. 20.], in *Juhász Gyula összes művei*, IX, *i. m.*, 43.

³⁷ *Uo.*, 44.

³⁸ Vö. Juhász Gyula Babits Mihályhoz. Szeged, 1906. júl. 26., in *Juhász Gyula összes művei*, IX, *i. m.*, 100.

hanem Babits későbbi, ilyen irányú, részletesen kifejtett Arany-jellemrajzának egyik ihletője is az alábbi sorok tanúsága szerint Juhász lehetett, aki vélhetően nem csak Oláh Gábornak vallotta igen korán, hogy: „A mi nagyfejű szépészeink egy kissé öreg és unalmas Atyaistent faragtak belőle. Ebből annyi igaz, hogy ő is mindent megért és mindent megbocsát, de az is igaz, hogy nem szeretett trónra ülni s nagyon szeretett találós meséket faragni a sceptrumára. Van valami dekadens benne – állapította meg –, s ez benne a legértékesebb. »Egy fájó gép, mely pipál.« S tegyük hozzá: s aki ezt meg meri írni magáról. Mélységek, mélységek, Shakespeare bohócainak bölcsessége: ki látta ezt eddig a tamburás öreg úrban?»³⁹

Költőelődök és habitusbeli párhuzamok

Mielőtt tovább követhetnénk, amint az időskorú lírikus Arany a fiatal Babits, majd Kosztolányi számára előképként képződik meg, ki kell még térnünk egy fontos, részben már érintett párhuzamra is, mely alapjaiban határozta meg a korabeli értékelések látószögeit. Mint részben már szó volt róla, akárcsak Gyulai Pál Arany fölött mondott híres *Emlékbeszédében*, Aranyt az ezt követő évtizedekben is szinte kizárólag Petőfihez mérten, kettejük korrelációjában igyekeztek bemutatni, értelmezni és értékelni. „Mily különbség köztök, s egy eszme és érzés rokonszenvenél fogva mégis mily hévvel forrnak össze szíveik!”⁴⁰ – mondja Gyulai, hogy aztán az egymást kiegészítő, mégis tökéletesen ellentétes két költőóriás erényeit külön-külön is felsorolhassa. Arany mindazonáltal az olvasóközönség előtt eleve hátrányos helyzetbe került. A divat, majd a kialakult kultusz, mely elsődlegesen Petőfi életútját, politikai céljait s tragikusan korai halálát, a szabadságért és a haza függetlenségéért vállalt áldozatát emelte magasba, költői teljesítményét nem függetlenítette az életpálya ilyen jellegű „stációtól”.⁴¹ Mindehhez társult a „fiatal Petőfi – idős Arany” felületes képlet is a recepcióban (miközben mindösszesen hat

³⁹ Vö. Juhász Gyula Oláh Gáborhoz. Szeged, 1905. [jún. 1. után], in *Juhász Gyula összes művei*, IX, i. m., 37.

⁴⁰ Vö. GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Arany János fölött* [1883]. Kötetben: *Emlékbeszéd I–II*, Budapest, Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1902.

⁴¹ Lásd ezzel kapcsolatosan Margócsy István Petőfi-kultuszról szóló könyvét. MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor. Kísérlet*, Budapest, Korona, 1999.

év korkülönbség volt köztük!), mely a lánglelkű, tette vágyó csodát az elnémuló, öreg bárd alakjával mérte össze.⁴²

Tulajdonképpen ezt fájlalta Babits is, aki a költők körüli túlzó lármát saját korában is károsnak ítélte. A „regényes életpálya és a politikai dicsőség” – ahogyan 1910 végén fogalmazott –, vagy akár a publikum előtt élt magánélet, mind olyan tényezők, amelyek erősíteni látszottak azt a fals elgondolást, miszerint az esztétika „bizonyos fokig vérmérséklet kérdése” is lehet. A viharos utóélettel, igen gazdag kritikai recepcióval bíró *Petőfi és Arany* című tanulmánya⁴³ tulajdonképpen egy kritikából fejlődött ki, de megállapításainak komoly előzményei vannak. Babits a két megidézett szerzőóriás összevetésében a korabeli kritikai gyakorlatot kárhoztatva („nem annyira költészetük, mint emberi egyéniségük a mértékadó”), kényszerűen maga is habitusuk felől közelít, de megmarad, amennyire lehet, az esztétikai, irodalmi szempontból is fontosnak gondolt olyan emberi jellemzőknél, melyek az alkotás-lélektani prediszpozícióikat eleve meghatározhatták. Látszólag kettős portréja mégis fogyatékosná lesz, csak egyik szereplőjét tekinti ugyanis valós tárgyának. Azt, aki hozzá közelebb áll, akiben saját egyéniségének visszatükrözését látja, aki a születése előtti évben hunyt el, s akiről úgy gondolja, zsenijét és alkotásait évtizedek után is emlegetni fogják. Riedl Frigyeshez (és némiképp Gyulaihoz) hasonlóan Babits más írásaiban is a higgadt, józan bölcselőt láttatta Aranyban, ellentétben a „szalmatűz” magyarság képviselőivel, történeti kontextusban ezért Aranyt Deák mellé, Petőfit pedig Kossuth mellé helyezte. Polemikus írásának előzményei nélkül alighanem csak töredékesen lenne érthető kettős portréja s legfőképp annak indokai. A *Petőfi és Arany* 1910 novemberében lát napvilágot a *Nyugat*ban, érdemes azonban korábbra is visszatekintenünk.

Babits már 1904 és 1907 között készült szakdolgozatához (*Arany János 1877. év második felében*) és azzal párhuzamosan írt vázlatához (*Arany, mint arisztokrata*) aprólékos kutatásokat folytatott, illetve Arany-kronológiát is készített,⁴⁴ melyek

⁴² Lásd ezzel kapcsolatosan MILBACHER Róbert írásait, többek között: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Budapest, Ráció, 2009.

⁴³ Első nyomtatott megjelenését lásd BABITS Mihály, *Petőfi és Arany, Nyugat*, 1910. november 16., 22. sz., 1577–1590.

⁴⁴ Babits Kosztolányinak írt, 1905. február 17-i levelében már említi a szakdolgozatát. Lásd OSZK Fond III/96/9. Az általa készített Arany-kronológiát lásd OSZK Fond III/1434. Babits Arany-dolgozatainak kritikai igényű rekonstrukcióját és közreadását lásd a *Babits Mihály Arany Jánosról* című kötetben: szerkesztette, válogatta, a szöveget gondozta PIENTÁK Attila, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003.

híres esszéje előzményeinek tekintendők. Később Arany-verseket fordított angolra, s természetesen verseket is írt az idolizált Aranyhoz, a legismertebbet kétségkívül 1909 második felében, melyben közvetlenül mint „atyjához”, „hunyt mesteréhez” szólt. Az *Arany Jánoshoz* (amelyet a *Nyugat* 1910. januári első száma közölt) ismert sorai értelmében a felületes publikumnak még mindig magyarkodó szólamok s látszat-váteszek kellene, nem a nemzetért való aggodalmukat mélyen megélt, vívódó, halk szavú költők („cintányérral mulatnak már a szittyák / s rejtett kincset sejteni rá nem érnek”). Babits verse a hivatalos konzervatív irodalomszemlélet képviselőitől éppúgy elhatárolódik, mint a túlbuzgó Ady-követőktől s azoktól, akik a költőre, Petőfihez hasonlóan, „lángoszlopként” tekintenek. „S kiáltanak: Nincs benne tűz, sem érzés! / nem takart seb kell, inkább festett vérzés! / és jönnek az új lantosok sereggel”.⁴⁵ (Ady a vers egyes sorait maga ellen irányulónak érezte, s Fenyő Miksának küldött leveléből kiderül, a szerkesztőségre is megorrolt, amiért azt leközlötték.)

Babits életében többszörös fordulatot hozott 1909. Nem csupán első verseskötete jelenhet meg a *Nyugat* új könyvkiadója révén, annak szordínós visszhangja is nyomasztja. Ugyanakkor mélyen, traumatikusan érintik 1909 tavaszán *A Holnap új verseit* illető, sokszor útszéli hangnemben születő kritikák is, melyek közül

⁴⁵ *Arany Jánoshoz* című verse, akárcsak a *Szonettek* (a *Nyugat* 1910-es legelső, januári számában közli őket) reflektálnak az első Babits-kötet egyik kritikusanak, Szilágyi Gézának az *Új Idők* hasábjain jegyzett, Babits esetében nem mindig elismerő szavaira is. Közvetetten pedig azon elvárásokra, melyek a korabeli közönség alacsony költészeti igényeinek kiszolgálására, a divatos képekre, s nem a formatökélyre és gondolati mélységekre vonatkoznak: „Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség és szenvtelen, csak virtuóztatás.” Szilágyi korábban *A Holnap* kötetét is ádáz módon támadta, érthetlenséggel vádolta. Vö. SZILÁGYI Géza, Versekről [többek közt Babits első verseskönyvéről is], *Új Idők*, 1909. július 11., 28. sz., 30–33.

Az igazsághoz tartozik azonban, hogy Szilágyi említett cikkét azzal az örömhírel kezdi, kezdi, miszerint 1909-re jóval különb verstermésről számolhat be, mint például jó tizenöt évvel korábban. „A néhány arasszal följebb került” lírikusi mérték, a színvonal emelkedése (amihez Gyóni Géza, Kemény Simon vagy Kárpáti Aurél versei mellett Babits költeményei is hozzájárultak a recenzens szerint) ugyanakkor a költői öntudat és önérzet emelkedésével is járt, amiben példaként Ady utánzóinak szolgálai seregét, több rikácsoló önreklámot, mintsem valós szép verset is konstatal. Mindez Babits esetében alighanem – első verseskönyve várva-várt kiadása után annak visszafogottan pozitív visszhangja miatt is – csak erősíthette 1909 folyamán az Adytól való (kettejük költészeti programjaikban is nyilvánvalóvá teendő) tudatos elhatárolódást.

több – így a *Pesti Hírlap*ban közölt, *A nagyváradi vegyesboltról* című is⁴⁶ – Babitsot is kifejezetten elmarasztalta, verseit csupán „kigondolt poémák”-nak, „szív, lendület, ritmus nélkül”-i költeményeknek nevezte. A közvetlen bírálatok, félreértő olvasatok és közvetett (*A Holnap* révén őt érő) kritikák szerepet játszanak abban, hogy Adytól eltérő költészeti felfogásának, s magáról a költészet társadalmi megítéléséről és szerepéről, a költői feladatelvűségéről vallott nézeteinek hangot adjon: elsőként a *Nyugat* 1909. június 1-jei, úgynevezett Ady-számában. Babits *Analízise* (jól ismert záró mondatai révén) határozott és látványos elhatárolódás,⁴⁷ mindemellett számunkra most az is fontos, hogy e cikk egyértelműen Petőfit nevezi meg Ady-ösképpnek. Babits párhuzamot von Petőfi és Ady között, mondván, kettejüket a lázadás természete rokonítja. Látszólag dicséri Adyt, amennyiben verselését spontánnak és mesterkedés nélkülinek mondja, egyéniségére leginkább jellemző vonásként pedig a lírikus és magyar dacot nevezi meg, ámde kórtana, Ady által alkalmazott mindenféle maszok ellenére, ugyanolyan „egészségesnek” véli a vizsgált költőt, mint korábbi, de ekkor még nem publikált egyéb írásaiban Petőfit, holott, mint látható lesz, e jelző Babitsnál nem feltétlenül pozitív.⁴⁸

Egy kerek évvel a *Nyugat* Ady-számát követően, 1910 kora nyarán jelenik meg két olyan Ady-írás is, melyek szintén előzményeknek tekinthetők az 1910 végi Babits-féle *Petőfi és Aranyhoz* vezető úton. Ady a *Nyugat* 1910. júniusi számának Figyelő rovatában közli *A forradalmár Petőfi* című cikkét,⁴⁹ melyben kora Petőfi kisajátítóiról szólva tulajdonképpen az őt magát ért újabb kritikákról tudósít: közvetetten arról, hogy kötetet kellett összeállítania Petőfiről, s ő „a nagy nemzeti és társadalmi átalakulás egyik fanatikus munkálójáról” akart a versei kapcsán valós képet formálni. Az elsőprő kritika, amely bevezetője miatt érte, végül olyan

⁴⁶ Lásd [N. N.], *A nagyváradi vegyesboltról*, *Pesti Hírlap*, 1909. április 18., 92. sz., 34–35.

⁴⁷ Vö. „Adyt sohasem utánoztam, Adyt személyesen nem ismerem. Adynak irányát nem vallom, mert egyáltalán semmi költői irányt nem vallok, Adyról teljesen elfogulatlanul beszéltem.” Vö. BABITS Mihály, *Ady. (Analízis)*, *Nyugat*, 1909. július 1., 10–11. sz. [valójában már 1909. május 29-én megjelent – B. L.]

⁴⁸ „Ős magyar és lírikus naivság van benne, amilyen Petőfiben volt, s ami bátorságot ad. Ez egészséges naivság, Ady naivul és ősmagyar egészséggel hüpermodern, minthogy Petőfi egész naivul volt királyellenes és forradalmár [...] Ady alapjában igen egészséges magyar lélek és vágyai a legegészségesebb és legvidámabb életvágak. Ő nem a halál rokona; bár annak mondja magát.” Vö. BABITS, *Ady. (Analízis)*, i. m.

⁴⁹ Lásd ADY Endre, *A forradalmár Petőfi*, *Nyugat*, 1910. 11. sz., 773–775.

méreteket öltött, hogy a kötetet a kiadó bevonta és bezúzatta.⁵⁰ Ady „előljáró” írása hadüzenettel ért fel azoknak a feudális jellegű társadalmi csoportoknak, amelyek Petőfi mögé bújva, az ő nevében hirdettek nacionalista eszméket, és életben tartották a 20. század első évtizedében is a társadalmi változásokat gátló ’48-as hagyományokat. *A forradalmár Petőfi* – Ady értelmezésében – márpedig igazi szabadságharcos, a társadalmi változás örök híve: „Petőfi nem azoké, akik belőle 1849 óta élnek, de a mienk, mindazoké, akik Magyarországon a változás, a megújulás, a forradalom áhítózoí és harcosai vagyunk.”⁵¹

Ady, a *Nyugat*-ban közölt magyarázatát követően, melyben hevenyészett előszavát védte némiképp, 1910. június és augusztus között a *Renaissance* című lapban immáron fölkészültebben és alaposabban (hat részletben) publikálta a *Petőfi nem alkuszik* című esszéjét. „Gyönyörű Petőfi-portréja” – ahogyan később Földessy Gyula fogalmazott⁵² – argumentáltan támadta a Petőfi-kultusz korabeli kisajátítóit, saját optikán keresztül egyéni portrét rajzolt, amelyben Ady és írásának tárgya látványosan azonos vonásokkal bír.⁵³ Ady Petőfi emberi arcát mutatta meg, ugyanakkor valós kultikus magasságba, minden addigi Petőfi-eszményhez képest is magasabbra emelte a társadalmi haladásban, változásban hívő, cselekvő költőelődjét. („Az igazság az, hogy a kivételes művész kivételes akarata a megnyilatkozásnak, ő a megnyilatkozó kedve a rejtelmes Mindennek.”) A *Mindenség*-re való hivatkozás, mely Petőfiben nyilatkozik meg, olyan kultikus elem, mely biblikus párhuzamain túl valóban rájátszik Petőfi öntudatos szereplőirására és önkanonizátori mivoltára is. (Elég csak *A XIX. század költőit* említenünk.) Ady ugyanakkor szintén a nemzete nevében megnyilatkozó egyént s a progressziót

⁵⁰ 1909-ben bízta meg Kemény Miksa, a Deutsch és Társa kiadóvállalat tulajdonosa Adyt, hogy szerkesszen válogatást Petőfi forradalmi verseiből s kommentálja is azokat. Ady 1910 márciusában, Párizsban 76 darab, 1844 és 1849 között készült Petőfi-verset válogatott ki, de kommentárok helyett az úgynevezett „előljáró írást” készítette el: *Piros és fekete* címmel. A kötet (*A forradalmár Petőfi*, Budapest, Deutsch és Tsa, 1910) komoly felzúdulást idézett elő, álságos módon azonban nem annyira Petőfi ily módon megidézett alakját, hanem nyíltan Adyt támadták.

⁵¹ Vö. ADY Endre, *Piros és fekete. Előljáró írás*, in *A forradalmár Petőfi. Petőfi Sándor válogatott, forradalmi költeményei, i. m.*, 6.

⁵² Lásd FÖLDESSY Gyula, *Ady harcai*, in *Uő, Újabb Ady-tanulmányok*, Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag, 1927.

⁵³ Ady ebben az esszéjében írja többek közt: „Végig próbálom gondolni százszor és újból százszor ezt a magyar titkok-titkát s érzem, érzem, hogy ez örökre titok marad”, továbbá: „Bámult és látott, nem írhatnám le elégszer ezt, bámult és látott, bámult és látott ő, akiben minden csak akként és akkor létezett, ha belsőjében élt.”

minden téren óhajtó, azt őszinte hittel támogató elődöt láttat a meg nem alkuvó fiatalban, az elveit fel nem adó költőóriásban.

„A *Petőfi nem alkuszik* éppúgy költői hitvédelem, mint Babits írása”⁵⁴ – állította Rába György. Benne a mindössze huszonhat esztendősen elhunyt „csoda”, a „vad, szeszélyes” „gyermekember” poétaelőd portréját rajzolja meg érzékletesen Ady, akinek legfőbb programja az volt a 19. század derekán, hogy körülötte „minden változzon”! Ellentétben a tradíciót védő, a hagyományokban és a múltban értéket (is) látó Arannyal. A Petőfi (és közvetetten Ady körüli) vita kétségkívül hozzájárult ahhoz, hogy Babits megfogalmazza a részletekben már fiókjában heverő, korábbi Arany-vizsgálódásait egy ponton összegző írását, kettős arcképét 1910 végén. Ebben, eltérően „az Ady-féle magányos forradalmiságtól és a népnemzeti iskola maradványainak Gyulai-ortodoxiájától”,⁵⁵ a félénk, habozó Aranyt nevezte modern költőnek, aki ráadásul az egészségesen filiszter Petőfihez mérten egyáltalán nem vágyott a zseni képében tündökölni.

Petőfi- és Arany-olvasatok, egyéni tükrök

Ezen előzmények (1909 országos vitái, *A Holnap*-antológiák és a *Levelek Iris koszorújából* kritikai visszhangja, valamint a témánkhoz konkrétan is kötődő két Babits-írás s két Ady-cikk) után közli Babits a *Nyugatban* a már említett *Petőfi és Aranyt*. Már e ponton előrebocsátható: az élénk kritikai recepcióval bíró, jelentőségteljes írásban, melyről az esszé- és tanulmányíró Babits esetében a teljes értekezői pályát tekintve is „lehetetlen nem véleményt nyilvánítanunk” – ahogyan Rába György fogalmazott⁵⁶ –, elsődlegesen Babits saját költői énképének a megfogalmazása, árnyalása hangsúlyozandó, s nem ítéleteinek egzaktsága!⁵⁷ Egy olyan ideálkép megképzése lesz itt is fontos s elsődleges, amely már az *Arany, mint arisztokrata* címet viselő vázlatának soraiból⁵⁸ is élesen kiviláglott: saját poétikai

⁵⁴ Lásd RÁBA György, Amikor a költő bölcselő is. Az esszéíró Babits, in Uő, *Az ünneptől a hétköznapi ünnepek felé*, Budapest, Argumentum, 2008, 88.

⁵⁵ Lásd erről KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Budapest, Osiris, 2008, 486.

⁵⁶ Lásd RÁBA, *Amikor a költő bölcselő is. Az esszéíró Babits, i. m.*, 87.

⁵⁷ Lásd PIENTÁK Attila, Az esszé-, tanulmány- és kritikaiíró Babits Mihály, in BABITS Mihály, *Esszék, tanulmányok, kritikák. 1900–1911*, s. a. r. HIBSCH Sándor, PIENTÁK Attila, Budapest, Argumentum, 2010, 486–487.

⁵⁸ Mindkét írást lásd BABITS, *Esszék, tanulmányok, kritikák. 1900–1911, i. m.*, 355–374, 419–455.

program meghatározása, s ehhez legitimáló előd, előkép megkonstruálása. Megvédése és magasztalása is persze valamelyest a választott előd Aranynak („mennyire nem becsüljük meg még az igazi magas művészetet”), hiszen Babits írása éppen azzal indul, hogy Arany zsenialitását háttérbe szoríthatja a felületesebb ismeretekkel és kevésbé művelt esztétikai érzékkal rendelkezők népes táborában a már említett regényes életpálya. Ezért a mulandó harsányságot állítja szembe a maradandó, ám csöndes gondolati mélységekkel: „ami mélyről jött, szükségképpen halkabb” – írja, s mint ilyen, magát kevésbé tudja reklámozni, divatosná, sikeressé tenni. Nem is szándéka persze.⁵⁹ Lássuk mindezt kissé közelebbről.

Babits nagyesszéje nem csupán Aranyt, de Vörösmartyt is Petőfi árnyékában látja a közvélemény korabeli értékelésében meghúzódni, s szomorúan konstatálja, hogy a „politikai dicsőség s a költői nyelvnek bizonyos könnyed rakoncátlansága és szellemessége sokkal nagyobb okok egy költő elismerésére, mint mélyről jött művészet”. A szétvált, pártoskodó megítélésben, melyben szekértáborok vérmérsékletei szerint „a flegmatikusok és melankolikusok különváltak a szangvinikusoktól és kolerikusoktól, öregek a fiataloktól”, óhatatlanul a kölcsönös lekicsinylések a jellemzőek. „A túlzók vagy az egyik vagy a másik *fajta költészetet* (mert a vérmérsékletfajtákból költészetfajtákat csinálnak) egyáltalán nem tartják költészetnek; így mondják Ady túlzóbb követői, hogy az Arany-féle költészet egyáltalán nem költészet, s ez újabb költői iskola részben talán költői gyakorlatával is azt akarja igazolni, hogy objektivitás és művészet nem tartoznak a költészethez. Viszont az ellenkező párt túlzói a naiv Petőfire tekintenek bizonyos kicsinyléssel, s a művész Aranyt valami arisztokratikus magasságba helyezik e népszerű költő fölé.”⁶⁰

A beékelt félmondat – „így mondják Ady túlzóbb követői” – finom, de éles Ady-kritika, amely ráadásul így folytatódik: „Ady iskolája, melynek igen romantikus ideálja van a zseniről, mint Balassában és Csokonaiban, úgy Petőfiben is ennek az ideálnak a megtestesülését szeretné látni; ők Petőfi regényes életéből, idealisztikus forradalmi politikájából, s némely fiatalos és affektált rakoncátlan-

⁵⁹ Arannyal ellentétben Petőfi habitusából adódóan valóban önpozicionálásban is az élen jár. 1848-ban ő vezeti be a félnék Aranyt a pesti irodalmi életbe, ő lesz az, aki elviszi Barabás Miklóshoz portrét festetni, aki segít kiadót keresni – a *Toldi* fergeteges sikere ellenére – a folytatáshoz, a *Toldi estjéhez*. Ady számára ilyen téren is előképnek volt tekinthető, mint aki maga kezébe vette a sorsát, s nem törődve a folyamatos ellenvéleményekkel, saját sikerének a kovácsa tudott lenni.

⁶⁰ A továbbiakban az összes idézetet a Babits-kritikai kiadás megfelelő kötetéből adom meg. Vö. BABITS Mihály, Petőfi és Arany, in Uő, *Esszék, tanulmányok, kritikák. 1900–1911, i. m.*, 355–374.

kodásából akarják megalkotni Petőfi képét, megfélemlítve mindazon vonásokról, melyek az ő ideáljuknak ellentmondhatnának.” Aligha kétséges, hogy eredeti tárgyától némiképp eltérő, erős kiszólások ezek, melyben lehetetlen nem meglátnunk egyfelől Babits keserűségét *A Holnap* köteteit ért kemény, felszínes és igazságtalan kritikák miatt, ugyanakkor tudatos leválását, távolságtartását is Adyától és táboráról, melybe az első kritikák értelemszerűen még őt magát is – akár mint epigont is! – besorolták. Ha végigolvassuk Antal Sándor *A Holnap* első kötetéhez írt olykor harciasabb bevezető mondatait, éppen Babits fentebbi sorainak forrásait találjuk meg. Az irodalmin túl a társadalmi változást is sürgető, meglehetősen baloldali Antal ugyanis a közvetlen előd Vajda s Reviczky mellett épp Balassát, Csokonait s Petőfit nevezte meg csoportosulásuk előképeinek, legitimáló céllal mindazokat a magyarokat, „kik elégték, meghaltak a holnapért”.⁶¹ Nemcsak költészetüket, hanem habitusukból adódó képletes programjukat és „mandátumukat” is kiemelve. A viharos két esztendő, mely 1908 ősze és 1910 ősze közt eltelt, rádöbbenette Babitsot, hogy a konzervatív kritikusi táborral megértetnie, elfogadtatnia magát egyelőre nem lehetséges,⁶² ámde saját egyénisége és költői hitvallása disztinválása, belső autonómiája érdekében, ha el akarja kerülni az epigonság igaztalan bélyegét, nem vállalhat közösséget az új lantosok ekképp megjelenített seregével sem.

Babits írása valójában egy új Petőfi-esszé, egy új értekező kötet, Hartmann János *Petőfi-tanulmányok* című 1910-es könyvecskéje⁶³ kapcsán születik, amelynek legfőbb kísérlete, hogy Petőfit jelleméből adódóan interpretálja. Babits ezért kénytelen sarkosan fogalmazni: „tény, hogy Petőfi a legerkölcösebb és (erkölcsi szempontból) legkorlátoltabb költőkhöz tartozik, akik valaha éltek. Aki csak a forradalmi külszint hajlandó benne látni, alaposan félreismeri. Legmélyebb hajlamai és nézetei Petőfit tökéletes nyárspolgárrá teszik, s jobban vizsgálva, még forradalmiságán is észrevesszük ezt a (nincs jobb szó) nyárspolgári színezetet”. A Babits által megnevezett két véglet: forradalmiság és nyárspolgáriság, korlátalanság és korlátoltság szorosan összefügg, mert, mint írja, „egy töből fakadtak:

⁶¹ Lásd ANTAL Sándor bevezetőjét *A Holnap* első kötetében. Nagyvárad, Holnap Irodalmi Társaság, 1908, 4.

⁶² Bár 1909 tavaszán a vádaskodó, írásaiban éppen Babitsot magát is hóbertosnak nevező Rákosinak is dedikált példányt küldt első kötetéből. „Méltóságos / Rákosi Jenő / urnak / régi bámulata és a / szigorú kritikáért való / tiszteletteljes hálája jeléül / Babits Mihály.” Lásd RÓNA Judit, *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914*, Budapest, Balassi, 2013, 95.

⁶³ Lásd HARTMANN János, *Petőfi-tanulmányok*, Budapest, Franklin, 1910.

szülőjük az egészség. Petőfi valósággal tipikus egészséges kedély, amihez éppúgy hozzátartoznak erőtől és önbizalomtól duzzadó túlzásai, mint mély erkölcsi érzése és optimizmusa. Petőfi forradalmiságában semmi sincs a dekadensek forradalmiságából; sőt annak éppen ellentéte. [...] Esztétikai ízlése éppoly korlátolt és naiv. Szét kell tehát rombolnunk azok ábrándjait, akik Petőfiben a mai forradalmár költők rokonát akarnák látni: ilyesmiről szó sem lehet oly költőnél, aki maga a megtestesült egészség. S ennek a lelki egészségnek legtipikusabb tünete az őszinteség, amelyet Petőfi legtöbb méltatója annyira kiemel. [...] Petőfi őszinte és kíméletlen, az őseMBER őszinteségével és kíméletlenségével. Ezzel szemben az agyonsebzett lelkű dekadens költészete fátyolos: szimbolikus vagy (művészien) impasszibilis, szemérmes és *l'art pour l'art*-os. S ilyen voltaképp az Arany Jánosé is. Ime, ismét az örökké szemben álló két szellemirány, s azt hiszem, nem lenne nehéz kiválasztani, melyik közülük a modernebb, a sebhedt modern lélek költészete. Arany határtalanul modernebb Petőfinél. Petőfi határtalanul egészségesebb.”⁶⁴ Babits határozott sorai értelmében az irodalmi modernség, de még a dekadensek ösképét is Aranyban kereshetjük.⁶⁵ Nem véletlenül írta évekkal korábban Kosztolányi Babitsnak: „oktalan a dekadensektől nyelvet tanulni, mikor nyitva áll előttünk az ős forrás”.⁶⁶ Babits végül tömören így összegez: az egészséges lélek „erős, de nem mély érzése a világnak”, ezért vele szemben képezi meg „a nagy tépődőt”, a titkolt sebekkel teli Aranyt. Innentől pedig egyértelmű, hogy e kettős portréban, amíg Petőfi csak a pillanat költője lehet, addig Aranyt „a saját múltja folyton üldözi”, az ő költészete tehát „az egész múlt eredője”.⁶⁷ Babits itt az „erkölcsi emlékezettől” is megfosztja Petőfit, amelyet a vele szembeállított Arany legjellemzőbb és legértékesebb tulajdonságának tart. A személyiségbe mélyen beágyazódó emléknymok magatartást meghatározó szerepét már Rába György Babitsra vonatkoztatva is méltatta.⁶⁸ Nemrég Szántó Gábor András viszont ér-

⁶⁴ Vö. BABITS, *Petőfi és Arany, i. m.*, 360.

⁶⁵ Mint később Babits bevallja, a jó barát Kosztolányi „valósággal fölháborodott”, amiért „Arany János nyelvét »dekadensnek« mertem nevezni”. E megnevezést még a *Petőfi és Aranyt* megelőző, korai levelezésük örzi, 1904-ből: „könnyű volna bebizonyítanom, hogy Arany János és főleg nyelve (és ha az, akkor már ő is) – dekadens”. Vö. *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése, i. m.*, 41. (Lev 16.) Kosztolányi persze félreérti Babitsot, akinél e jelző pozitív értéket jelöl.

⁶⁶ *Uo.*, 25–26. (Lev. 12.)

⁶⁷ Vö. BABITS, *Petőfi és Arany, i. m.*, 361.

⁶⁸ Mint írta, Babits a *Gedächtnist* „lényegében az emlékezet érzékeny helyeinek összefoglaló fogalmaként tartja számon [...] mint »az ember legmélyét« méltatja, ami »végtelen va-

zékletesen mutatta ki, hogy a „Nessus vérével” jelölt babitsi–aranyi „erkölcsi emlékezet” bizony nem hiányzik „az örök jelenidejűsége kárhozott” Petőfi költészetéből sem.⁶⁹

Babits érvelése szerint mégis Petőfi – mint teljesen egészséges lélek – „minden akadályt megvet, minden célt elér. Milyen más az arisztokrata, Hamlet-lelkű, habozó, félénk Arany”. Ha mindez nem volna elég, Petőfiről megtudjuk, hogy felületessége eredője nem más, mint hogy „nem befelé néz, önmagát kínosan vizsgálva, hanem kifelé, benyomásokot várva”. Az ehhez hasonló elvárások és értékszemléletek egyértelművé teszik, hogy Petőfi lírája s nyelve Babits szerint „nem mutat egyéni színezetet, mint Aranyé. Látása nem oly sajátságos. Demokratikusabb és közérthetőbb”. A közérthetőség itt a felszínes, a gyorsan befogadható, az átéléseket igen, de töprengéseket nem implikáló költészet szinonimája. Ezért is a sommás összegzés: „nem ad mindennek külön fényt és színt, mint az abnormis nagy művészek, mint Arany”.⁷⁰ Van tehát az egyszerű, az üveghez hasonlóan „átlátszó” Petőfi, a „nyárspolgár”, akinek őszintesége és erkölcsössége „nem érdemből, nem lelkiismeretből” születik, csak adottság, s van Arany, „akinek egész lelke seb”, s így az őszinteség is „keserves lelkiismeretesség”.⁷¹

Babits okfejtésének ismert csattanója a híres nyárspolgár–zseni ellentét („Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában”), van azonban két kevésbé emlegetett aspektusa is ezen írásának. Egyrészt megjelenik a költői, hivalkodott életstílus, a világ szemében élés, illetve a belső, vágyott nyugalom kettőse, paradoxona is: Babits finom kiszólásai Petőfi kapcsán – ha látszólag csupán a férj-korszak előtti, csapongó ifjúnak is szólnak –, a költői hivatástudathoz mért

riánsokat tud adni az emberben«, és az »önmagunkhoz való hűség«-ben látja jellemző sajátosságát. [...] Mai gondolkodásunkkal személyiségalkotó, tudatalatti emlékezetnek fogjuk fel az ő *Gedächtnis* fogalmát, melyet kedvessé vált, feledhetetlenül fontos és nem kevésbé fájó élmények határoznak meg. Vö. RÁBA György, *Babits Mihály költészete. 1903–1920*, Budapest, Szépirodalmi, 1981, 76–77.

⁶⁹ Lásd SZÁNTÓ Gábor András, Babits Mihály Petőfi-képe és a mai Petőfi-kutatás néhány problémája, *Kortárs*, 51. évf., 2007, 12. sz.; illetve <http://www.kortaronline.hu/2007/12/babits-mihaly-petofi-kepe-es-a-mai-petofi-kutatas-nehany-problemaja-2/5170> (letöltve: 2018. március 20.)

⁷⁰ Babits Aranyban mindezek fényében az előkelő szenzibilitást nevezi *faculté maîtresse*-nek, ahol a „benyomás ilyenformán nem vész el, hanem tovább rezeg, tovább fáj a lélekben, és a lélek folyton gazdagodik a múlttal, az egész múlt tovább élven benne. Ez magyarázza Aranynak rendkívüli érzékét a múlt iránt, ami mint érzékenység, arisztokrata vonás”. Vö. BABITS, *Petőfi és Arany, i. m.*, 367.

⁷¹ *Uo.*

életen túl a publikum előtti magánéletet is kritika alá vonják!⁷² Azt tulajdonképpen, amit saját korára tekintve (leginkább Adyban) is kritizálni lehet. Ezt egészíti ki Aranyról szólva annak „tudós lelkiismerete”, mely egyszerre „iparkodik úgy élni, hogy azon ne lehessen folt”, s ugyanezért „esztétikai gondossága” is a végletekig vitt. Ez a belülről fakadó gondosság készíti, „hogy csak tökéleteset adjon ki”, s itt Babits egyúttal az értekező Aranyra is gondol! Az irodalomtörténész és kritikus Aranyban ugyanis „az esztétikai ízlés és tudás egyesül a múlt iránti nagy érzékkel”.⁷³ Arany értekezői gyakorlatában ráadásul „megelőzte a legmodernebb naturalista és *l'art pour l'art*-os irányokat, úgy elméletében többszörösen megelőzte Taine-t” – mondja Babits,⁷⁴ s ezáltal belső, alkati értékei mentén írói-értekezői kvalitásaiban nemzetközi viszonylatokban is kora legnagyobbjaihoz mérhető.

Nyilván nem az értekezőként is európai magaslatokba emelt Arany-képre replikázott Ady, amikor bő egy hónappal később, 1911 januárjában a *Nyugat*-ban egyértelműen kultuszromboló szándékkal közölte a *Strófák „Buda halálát”-ról*.⁷⁵ „Arany János domíniumán olyan ipartelep támadt – írta –, mely kegyetlen zsákmányolásával végre is, még Magyarországon is, forradalmat csinált.” Az „Arany-ipartelepen” történtek apropóján Ady egyéni értékelést rajzol: ebben a *Buda halálát* úgy dicséri, hogy azzal részben kivégzi Arany egyéb értékeit, sőt saját kortársai közül is azokat, akikről úgy véli, csupán „élősdiek” az öreg Arany testén. Ady mindenekelőtt buzogánynak akarja használni magát Aranyt „a hitvány Aranyból-élők ellen”, az új és újabb epigonok, a konzervatív népnemzeti irodalmi körök ellenében. Petőfit hasonlóan védeni kényszerül – a Petőfi Társaság tekintélyelvű, de a társadalmi fejlődést minden téren gátló szereplői ellen –, s formálja újfent forradalmárrá, saját korát megelőző vátesszé. Némiképp Babitshoz hasonlóan tehát, mindketten erős kanonizációs aktussal előképet formálnak. Ady mindenestre nyílt túlértékeléséről beszél egy véleménye szerint átlagos költőnek, miközben – ahogyan Szörényi László kifejtette –, folyton azt akarja elhithetni Aranyról, hogy „minden epikuma, balladája mögött valamifajta rejtett elégikus személyiség lappang, amelyet Arany azonban titkolni akar! (Ma tán úgy gondoljuk, hogy ez

⁷² *Uo.*, 370.

⁷³ *Uo.*, 371.

⁷⁴ Taine ismert elméletére utalva Arany elsőségét, korát megelőző kvalitásait dicsérve így folytatja: „először módszerekben, alkalmazva a milieu- és race-elméletet írói arcképeiben és *Zrínyi és Tassó*-ban; azután az eszményítés elméletében, megírva a *Vojtiná*-t hat évvel a Taine híres előadásai előtt *de l'Idéal dans l'Art* (1867)”. Vö. BABITS, *Petőfi és Arany, i. m.*, 371.

⁷⁵ ADY Endre, *Strófák „Buda halálát”-ról, Nyugat*, 1911. január 1., I. sz., 32.

érdem, nem hiba.)”⁷⁶ Ady Petőfi védelmében korábban is leminősítette Aranyt. A konzervatívnak mondott irodalmi nagyságokkal való folyamatos hadakozásán túl belső köreibben is ismeretesek viták Arany vagy Petőfi elsősege apropóján. 1908 őszén, Nagyváradon Juhász Gyula szólalkozott például össze vele⁷⁷ a Holnap Irodalmi Társaság alakuló ülése után, s szűk egy héttel az 1908 novemberében megjelent hírhedt *A duk-duk affért* megelőzően.

Ady 1911-es cikke mindenestre elsősorban úgy olvasandó, mint „történetileg teljesen indokolt kiátkozás” – ahogyan Szegedy-Maszák Mihály fogalmazott.⁷⁸ Adynak mint nagy újítónak ugyanis „szükségképpen meg kellett tagadnia azt a közvetlen elődjét, aki vele egyenrangú, tehát kimerítette a nyelv lehetőségeinek bizonyos körét, s ezért hatása már bénító lehet, utánérzésre csábíthat”.⁷⁹

Szintén 1911-ben, de már az év végén, novemberben jelenik meg Babits *Petőfi-ről* című írása⁸⁰ – egy újabb kötet apropóján, annak kritikájaképp. Babits Földesi Gyula kicsiny Petőfi-kötetéről⁸¹ szólva ebben mondja: „Petőfiben voltaképp nem a költőt, hanem a prófétát mutatja be, a váteszt, vagy hogy a saját kitűnően megtalált szavával éljek: az ősköltőt. Alapjában egyetértünk. Petőfi valóban ilyen ősköltő, az ősköltő kezdetlegességével, banalitásával és gyermekességével.”⁸² Babits ingerült szavai egyenes folytatását jelentik korábbi érvrendszerének, mindazonáltal nem elhanyagolható ez esetben az a tény sem, hogy a tudományos pályafutásának kezdetén lévő Földesi Adynak ajánlotta kötetét, kettejük, Petőfi és Ady hasonlatosságai, koruk hivatalos kritikájával vívott harcaik és „legprófétább, legigazabb” magyarságuk révén is.⁸³ Nem véletlen az sem, hogy könyve végén a szerző többször hangsúlyozta, hogy Arany tulajdonképpen csak „Petőfi-tanítvány”, akinek

⁷⁶ Lásd SZÖRÉNYI László, Perzsául a magyar költészetben, *Tempevölgy*, 2016, I. sz., 66–71.

⁷⁷ Ennek értelmében, a két költőről vitatkozva, Juhász azzal hagyta ingerülten faképnél Adyt, hogy „Petőfi úr volt, Arany János paraszt volt! Ady Endre úr, Juhász Gyula paraszt! Alászolgája!” Vö. DÉNES Zsófia, *Akkor a hársak épp szerettek*, Budapest, Magvető, 1957, 206; illetve *Emlékezések Ady Endréről IV.*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, Budapest, Akadémiai, 1990, 179.

⁷⁸ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Arany életművének változó megítéléséről, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981, 5–6. sz., 561–580.

⁷⁹ *Uo.*

⁸⁰ BABITS Mihály, *Petőfiről*, *Nyugat*, 1911. november 16., 22. sz., 863–864.

⁸¹ FÖLDESI Gyula, *Petőfi*, Budapest, Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, 1911.

⁸² BABITS, *Petőfiről*, *i. m.*, 863.

⁸³ „Tisztelettel és szeretettel küldöm ezt a könyvet Ady Endrének. Mikor a mult sokáig nem értett legnagyobb költőjéről, sokat üldözött legnagyobb magyarjáról emlékezem: őszinte és bátor hittel akarok tanulságot tenni a ma annyiszor megcsúfolt legnagyobb

az útját kitaposták.⁸⁴ Babitsot alighanem ez bősítí leginkább: „A könyv utolsó gondolata, mellyel Petőfit, még mint művészt is, Arany fölé akarja állítani: hogy ti. a stílusalkotó voltaképp Petőfi; és Arany csak e stílus továbbfejlesztője – nem találja fején a szöveget. Arany kétségtelenül Petőfi-utánzóként lépett föl; de félre ismerik, vagy inkább nem ismerik Aranyt, akik ezt a népies stílusát tartják a lényegesnek. Arany később egészen új, nagyon művészi és egyáltalában nem népies stílust alkotott, mely sokkal egyénibb a Petőfi stílusánál.”⁸⁵

Babitsot 1911 legvégén már nem annyira Petőfi és Arany kontroverziája (s már nem is saját maga látványos elhatárolódása Adytól) foglalkoztatta, mintsem inkább saját pszichológiai és poétikai énképét igyekezett Aranyon keresztül megrajzolni, körülbástyázni. Ezért is írhatta kritikájában a szerző Petőfi-szemléletéről, illetve egy évvel korábbi saját írása, a *Petőfi és Arany* mentén, hogy a könyvecske „többek közt velem is polemizál; mintha védelmezni akarná ellenem Petőfit – amit igazán feleslegesnek találok”. Babits írásának záró mondatai ezért is figyelemre méltók: „mit végre Adyról ír a szerző, hogy a ma legnagyobb költője és legigazabb magyarja – abban valószínűleg egészen igaza van”. Hasonlóan korrektül nyilatkozott Babits 1909. január végén is egy, az akkor épp Adyval *A duk-duk*-ügy után kibékülő Juhásznak címzett levelében: „Ady egyedül többet ér, mint heten együtt. Ez az én lázadásom.”⁸⁶

E ponton talán belátható, hogy mind Ady, mind Babits esetében Petőfi, illetve Arany megítélése mögött saját legitimációs szándékok húzódnak, amelyek eltérő költészeti eszményekből és irodalomszemléletből fakadnak. A kölcsönös tisztelet mellett ugyanakkor rivalizálás, gyakori féltékenység, szükségszerű elhatárolódás és függetlenségi kinyilatkoztatások, önpozícionálási aktusok is meghúzódnak. Hatvany nem véletlenül írta Adynak már 1909 áprilisában Berlinből, hogy: „Ne hidd, hogy Ignotus haragszik reád, vagy nem szeret. Csak szereti Babitsot is. Ezt én is megteszem. Ami nem von le semmit irántad érzett bámulatomból [...]”⁸⁷ Tárgyunk felől lényegesebb most, hogy a *Nyugat* Ady módjára tulajdonképpen nem vállalta Petőfit, ahogyan az esztétikai modernizmust társadalmi tetté növelő

költője s »bűnös« életében – költészetében is leggazdagabb hitű, legprófétább, legigazabb magyarja mellett.” Vö. FÖLDESI, *i. m.*, 4.

⁸⁴ *Uo.*, 49.

⁸⁵ BABITS, *Petőfiről*, *i. m.*, 864.

⁸⁶ Lásd Babits Mihály Juhász Gyulához. Fogaras, [1909. január 31. előtt], in *Babits Mihály levelezése 1907–1909*, s. a. r. SZŐKE Mária, Budapest, Akadémiai, 2005, 191.

⁸⁷ Lásd *Hatvany Lajos levelei*, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 66. (47. levél); illetve RÓNA, *i. m.*, 83.

eszmét, a cselekvő, társadalmi szerepekben is tetszelgő költői ideált sem, amit pedig – Petőfi és Ady kapcsán – Hatvany is komolyan hirdetett.⁸⁸ Jól jellemzi a lap „averzióját” Petőfivel szemben Szász Zoltán Petőfi-ellenes írásának 1912-es leközlése is.⁸⁹ Igaz, Szász ominózus írására, mely nem csupán a túlburjánzó Petőfi-kultuszt, de magát a költőt támadta meg, a szerkesztőség részéről Schöpflin is felelt, az igazi Petőfi szellemi visszaperlését sürgetve.⁹⁰

Ady 1913-ban keserűen „üzen” még a *Kétféle velszi bárdok*ban,⁹¹ főként annak mottója révén⁹² („Azoknak a poéta-társaimnak, akiknek az élet s a magyar élet több a poézisnál”), hogy azután a világégés merőben más, új kontextusokat teremtsen, s annak harcias hevületében ismét az „új Petőfit” keressék sokan a hatalom oldaláról, a harcok Petőfijét, propagandisztikus hevülettel immáron, éppen Ady intései ellenére is. (Nem véletlen, hogy ezekben az években zajla-

⁸⁸ Aki, nem melleleg, évtizedekkel későbbi monumentális munkájában, dokumentumgyűjteményében Petőfi életének szinte napról napra történő nyomkövetését végzi el. Vö. HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, I–V, Budapest, Akadémiai, 1957.

⁸⁹ Az egyenetlen színvonalú írás egyfelől – címének megfelelően – jogosan Petőfi-reviziót sürgetett, amennyiben a korabeli tömjénező kultusz már végképp elfedni látszott Petőfi életművét. Szász cikke mindazonáltal végig Petőfi túldicsőítéséről, dédelgetéséről úgy beszélt, mint amely kritikai túlbecsülést „Arany és Vörösmarty rovására” hagyják megtörténni, s végül írása átcsap a recepció kritikájából Petőfi nyílt lealacsonyításába, költői és emberi érdemei minimalizálásába, jelentősége bagatellizálásába, vele szemben Vörösmarty felemelésébe, akit nyíltan „nagyobb költőnek” is mond írása konklúziójában. Nem csoda, ha Ignotus egy cikk alatti csillagos jegyzetben kényszerült elhatárolódnival az írástól, vagy legalábbis távolságot vonni Szász barátja „fanatikusan vallott” véleményétől, maga és a szerkesztőség egyet nem értését is jelezve. Vö. SZÁSZ Zoltán, Petőfi-revizió, *Nyugat*, 1912, 12. sz.

⁹⁰ Vö. SCHÖPFLIN Aladár, „Petőfi revíziója”, *Nyugat*, 1912, 13. sz., 38–42.

⁹¹ Ady a választójogi harcban 1912 őszén véresre vert lázadókkal azonosulva keresett tulajdonképpen baljóslatú, ám felrázó példát az előző század irodalmából. A napi aktualizáláson túl azonban fontos, hogy Aranyról továbbra is úgy vélte, hogy „az 1848/49-es szabadságharc nagy túlélője a feledés fátylát borította a magyarság függetlenségi harcait idéző múltra”, a kiegyezés után pedig „önáltató optimizmussal, tette rest passzivitással maga is kiegyezett a feudális Magyarországgal”. Ady pedig elvárta volna, hogy az egykori bárd továbbra is „szabadító, keserű énekeket” zengjen. Vö. VALACHI Anna, Irodalmi ősök és utódok „párbeszéde”, *Liget*, 2013, 1. sz., 81–86.

⁹² „Egy emberöltőn folyt a dárídó / S ékes meséje Toldi hűségének, / Soha egy riasztó, becsületes, / Egy szabadító vagy keserű ének. // Most már orgia és eszeveszett / Haláltánc már a nemesurak tánca / S dühbe csapott a béres igricek / Vesztük-érző, úr-dicsérő románca.” Vö. ADY Endre, *Kétféle velszi bárdok*. Kötetben: Uő, *Ki látott engem?*, Budapest, Athenaeum, 1914.

nak az újabb Ady–Rákosi-, majd Babits–Rákosi-viták!)⁹³ Az 1917. márciusi Arany-centenáriumot mindenesetre komoly történelmi események előzik meg, illetve szorítják értelemszerűen háttérbe: Ferenc József 1916 év végi halálát, és az új uralkodó decemberi, budai királykoronázását követően kialakult helyzetben a szenvedés és a háborús téboly mögött a hátszágban a reményvesztettség és nélkülözés elhúzódó hónapjai következnek.⁹⁴ Ehhez képest még viszonylag ünnepi Arany-megemlékezést sikerült megtartani 1917 tavaszán több helyen is az országban, amiben ismét aktualizálhatóvá vált a harcokban megfáradt hazához hasonlóan az idős, elgyötört, nemzetféltő, bölcselő Arany alakja...

Centenárium szövegek

1917-ben ugyanakkor, egy gyökereiben ismét változó történelmi kor külső fenyegetettségei s az egyre nyilvánvalóbbá váló reményvesztettség közt, a költői én egyedüli menedékének, belső önbecsülésének, belső hazájának és anyanyelvi kultúrájának a felmutatása, s a magát emésztő, vívódó modern lírikus megrajzolása Babits és Kosztolányi előadásaiban hangsúlyozódik.

A tanulmány- és esszéíró, értekező Babits esetében a háborús időszak eleve fordulatot, új hangot hoz. 1917-re (fokozatosan) egy olyan új babitsi attitűd válik jellemzővé, mely az örök erkölcsi értékeket felmutató, e nehéz időkben hangsúlyosan közösségben gondolkodó humanista számára lelkiismereti kérdés-ként tételezi fel bizonyos igazságok kimondását. A költészetében is érzékelhető etikai változás folyamata, amint azt már Rába György is hangsúlyozta, esszéírói

⁹³ Rákosi Jenőben s mindabban, amit lapja, a *Budapesti Hírlap* jelentett, Ady is, Babits is a modern Magyarország visszahúzóját látta. Korábban az általános választójogot is beteges kíváncsnak mondó Rákosi a világegés idején a militáns konzervativizmus híveként szakadatlanul lelkesített, s ellenségnek tekintett mindenkit – így az említett költőket kiemelten is –, aki az értelmiség részéről nem hozzá hasonlóan vélekedett. Ahogyan 1916-ban maga fogalmazott: „a köművességet, a nemzetköziséget, a radikális társadalmi politikát, az ateizmust, a nemzetiségeket, Babitsot, Adyt, a holnaposokat és a nyugatosokat, ezt az egész groteszk világot”. Vö. Dunántúli [RÁKOSI Jenő], *Levelek, Budapesti Hírlap*, 1915. november 12. In *Ady Endre összes prózai művei*, XI, s. a. r. LÁNG József, Budapest, Akadémiai, 1982, 425.

⁹⁴ Az 1916-os esztendő maga (a román csapatok Erdélybe való betörésével, a fronton harcolók kilátástalanságával, a hátszágban Tisza István helyzetének megrendülésével, a közellátás tragikus fordulásával, köztük súlyosbodó papírhiánnyal, közben pedig a cenzúra szigorodásával) eleve vízváltást jelentett.

tevékenységében élesebb fordulatként jelentkezik.⁹⁵ A háború éveitől kezdve – Pienták Attila szavaival – a „latra vetés kíméletlensége és a dühös kritizmus” (mely Babits korábbi, első korszakát jellemzi, s az értekezői pálya kritikusi tevékenységét hangsúlyozottan is meghatározza) megváltozik: átváltozik „a magától értetődő igazságok birtokában lévő, s azokat őrizni hivatott humanista intései-vé”.⁹⁶ Az attitűdmódosulás Arany megítélését is érinti annyiban, hogy elődként, vallott mesterként az ő moralitásához, rezignációjához tér sok esetben vissza. Az ifjúkori Arany-dolgozatok újra előtérbe kerülnek, s Babits új, Arannyal foglalkozó írásaiban – a közelgő centenáriumtól függetlenül is – ismételten hitet tesz e költői ideáltípus még kézzelfogható közelségben lévő megtestesítője előtt. Legmegkapóbban talán a tanítvány, Halász Gábor összegezte a harmincas évekből visszatekintve *Három Babits-arc* című írásában azt, hogy Babits a tízes évek végére lesz láthatóan moralizáló humanista, ami természetesen költői munkásságát is befolyásolja.⁹⁷ „A lélek, amely szétszórta magát, most visszahúzódik önmagába, a felületeket fürkésző kíváncsiság befelé tekint.”⁹⁸

E hangsúlyossá váló befelé tekintés kétségkívül analóg az idős(ebb)korú Arany számvetésre hajlamos, rezignált, a múlt tapasztalatait sebekként megélő, folyamatosan vívódó énjével. Talán a súlyos történelmi szituációban hangsúlyosan megképződő rokonszenv és eleve létező alkati azonosság miatt is jelentheti ki Babits egy Kőhalmi Bélának adott, kedvenc olvasmányait firtató korabeli interjújában,

⁹⁵ Lásd RÁBA, *Babits Mihály költészete 1903–1920, i. m.*, 165.

⁹⁶ Lásd PIENTÁK, *i. m.*, 493.

⁹⁷ Halász szerint a fiatal Babits még „állandó idegizgalmak” közt élt, de többnyire nem közvetlen tapasztalatok és abból fakadó lelki mélységek révén. „A természetesség és meszterkeltség próbaköve a szerelem: erotikus képzeletében a női test műalkotás; nem személyes kapcsolat, nem közvetlen megkívánás, hanem l’art pour l’art gyönyörködés vonzza feléje. Artificiális levegőben él, makabre témák ingerlik, a szavak lassú mérge »az ábrándokbaburkoló, álomharanghúzó, biborszínű, tömjénszagú, trombitahangú szó« ejti meg.” – jellemzi pályája első bő évtizedét. „Világát a szép szavak és játékos formák ködtestéből maga teremti; minden, ami reális, ingerli, de minden inger elveszti realitását, mihelyt hozzányúl. Így él állandó idegizgalmak között, mint az ópiumszívó, míg a háború és a forradalmas évek, a legnagyobb exotikum, össze nem roppantják üvegburáját és ki nem dobják a meztelen természetbe.” Halász értelmezése szerint ekkortól hangsúlyosan befelé tekint. Vö. HALÁSZ Gábor, *A három Babits-arc, Erdélyi Helikon*, 1933, 7. sz., 491–496.

⁹⁸ *Uo.*

hogy „Aranyt [...] nem olvasom: kívülről tudom!”⁹⁹ Babits nyilvánvalóan ismerte, olvasta ugyanakkor Adynak azon sorait is – hiszen ugyanabban az 1918-as kötetben szerepeltek –, amelyek újfent megerősítették: „Petőfi-t igazán, gyakran most néhány év óta olvasom és szeretem, de Arany nagy bűnbánó megtérésem után se lett gyakran óhajtott olvasnivalómmá”.¹⁰⁰ E két, egymásnak homlokegyenest ellentmondó vélemény mellett érdekességképp említjük, hogy ugyanebben az ankét-könyvben szerepel egy statisztika is, amelynek értelmében a világháború utolsó éveiben kedves vagy kedvenc olvasmányanyagként Arany 49, Petőfi pedig 35 „említést” kapott.

Kettejük sokáig tovább élő, meglehetősen művi versengésénél persze fontosabb, hogy Babits Arany iránti rajongása a kezdetektől írásművészetét, gyakorlatát is meghatározta. Talán Horváth János mondta ki elsőként, hogy Babits „művészi gyakorlata Arany János közvetlen hatását, sőt tanulmányozását árulja el”,¹⁰¹ állítását később tételesen Rába György is bizonyította.¹⁰² A már említett esszéi, versei, tanulmányai után 1917-ben a *Nyugat* jubileumi Arany-számában jelenteti meg *Arany életéből. Apró részletek egy biográfiai kísérletből* című írását, mely Arany-tanulmányozásai előzményeiről is beszámol, hiszen alapvetően visszatekintés, akkor is, ha ezúttal Voinovich Géza új kötete, új Arany-biográfiája kapcsán szólal meg.¹⁰³ Babits a centenáriumon visszaidézi, hogy egyetemi szakdolgozatához is már „óriási adatgyűjteményt” halmozott föl, s többek közt Arany műveinek kronológiáját is meghatározta. Ugyanitt siet leszögezni persze, hogy e benső életírásnak „a külső biográfiai adatok csak tág kereteit képezhették, s igazi anyagát a költő művei szolgáltatták volna”, de ezekhez szükségesnek mutatkozik a kronológia is, sőt, a tanulmányozandó költő olvasmányainak, irodalmi forrásainak listája is, melyet Babits kora már „tűrhető teljességgel” ismert.¹⁰⁴ E tág skála s interpretációs szükséglet, mely az utókor felől a történeti és esztétikai értékelés hangsúlyainak egyenlő kiemeléséhez elengedhetetlen, a szépíró és értekező Babits kettős szerepkörére is rámutat: akárcsak Aranyéra, aki a *Kapcsos-könyvben* „minden Őszikének

⁹⁹ Hozzátevé persze, hogy „Éppígy más magyar versköltőkből mindazt, amit különösebben szeretek.” Vö. *Könyvek könyve – 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól*, szerk. KÖHALMI Béla, Budapest, Lantos, 1918.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Vö. HORVÁTH János, Babits Mihály, *Studia Litteraria*, V, 1967, 22.

¹⁰² RÁBA, *Babits Mihály költészete 1903–1920, i. m.*

¹⁰³ Lásd VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza (1817–1849)*, Budapest, MTA, 1917.

¹⁰⁴ BABITS Mihály, *Arany életéből. Apró részletek egy biográfiai kísérletből*, *Nyugat*, 1917, 5. sz., 432–437.

pontosan alájegyezte idejét, a hó- és nap-számot. És jó darabon majd' minden napról van, néhányról kettő is! Micsoda gazdag forrás a képzetvilág mozgalmainak történetéhez!" – kiált fel Babits –, „Napról-napra próbálhattam kísérni egy áldott kedély hullámjait.” Nem csoda, hogy ő maga is fontosnak tartja majd a saját kéziratos gyűjteményében, az *Angyalos könyvben* rögzíteni versei keletkezésének helyét és idejét, s azt is, hogy ezeket az alkotásokat némiképp élményekhez is kösse – amint erre Róna Judit is rámutatott már.¹⁰⁵

„Arany őszikéi már városi, »kozmpopolita« virágok, de neurasténiájának, legfőbb költői élményének ugyanannyi köze van hozzájuk, mint az uralkodó szólalomoknak. Hasonló helyzetet látunk a Nyugat ma is alkotó nemzedékénél.” – írta Halász Gábor a már említett cikkében, 1933-ban.¹⁰⁶ Nem véletlenül. Az *Őszikékről* Péterfy Jenő írta az első értő kritikát még 1888-ban, de voltaképp a *Nyugat* lírikusaira várt igazi felfedezésük. Az eddig említett írások egy része ezt már megelőlegezte, hangsúlyosan azonban Kosztolányi lesz az, aki a centenáriumon mindezt tételesen is kimondja. Kosztolányi kanonikus újraértékelése Nagyváradon hangzik el, ahová az Arany-ünnepségek díszelőadójának, fővendégének hívták meg. Harminckét esztendő ekkor.

Kosztolányi Arany-rajongása jól ismert volt a korban. Még egyetemistaként bővölte el elsődlegesen Arany nyelvművészete, ezért sokáig Aranyt is tekintette példaképének, s nemcsak a lírikust, hanem a zseniális fordítót is. Úgy véli például, hogy Byront „teljes jól nálunk csak Arany tudta volna tolmácsolni”.¹⁰⁷ Számos, a centenáriumon megjelent publikációja¹⁰⁸ mellett a Nagyváradon tartott ünnepi beszédét a *Nagyváradai Napló* teljes egészében közölte.¹⁰⁹ Az eseményről a *Pesti Napló* is részletesen beszámolt: „A Szigligeti-Társaság vasárnap este a vármegyeház dísztermében nagy és előkelő közönség részvételével ünnepelte meg Arany János születésének százéves évfordulóját. Az estély kiemelkedő műsorszáma *Kosztolányi Dezső*, a »Pesti Napló« munkatársának előadása volt. Arany János életét Kosztolányi egészen új, különleges nézőpontból világította meg.” A cikkből kiderül

¹⁰⁵ Lásd RÓNA, *i. m.*, 115–128.

¹⁰⁶ Lásd HALÁSZ, *i. m.*, 491–496.

¹⁰⁷ Vö. Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése, *i. m.*, 82. (Lev. 37.)

¹⁰⁸ Lásd Arany, a vidéki, *Délmagyarország*, 1917. március 4.; János király. Arany-estély, *Pesti Napló*, 1917. március 16.; Szentivánéji álom (Arany-estély), *Pesti Napló*, 1917. március 17.; Hamlet (Arany-estély), *Pesti Napló*, 1917. március 18., de valószínűsíthetően ő írta a *Pesti Napló* 1917. március 2-án, névalírással nélkül megjelent vezércikkét is: *Arany*.

¹⁰⁹ Vö. Kosztolányi Dezső előadása, *Nagyváradai Napló*, 1917. március 25. In KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*, szerk. Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 140–145.

továbbá, hogy a Társaság elnöki megnyitója után „*Dutka* Ákos olvasta fel Aranyról írott szép költeményét”, majd a Szigligeti Színház egyik művésznője szavalata következett, de egy köztisztelőben álló nyugalmazott alispán Arany ismeretlen sírverseiről is értekezett, illetve ezekből felolvasott. Kosztolányi fővárosi lapja helyesen arról is tudósított, hogy „a nagyszalontai Arany-emlékegyesület *Arany* János születésének századik évfordulója alkalmából művészies emlékérmet bocsát ki. Az érem megmintázásával *Beck* Ödön Fülöp szobrászművészt bízták meg.”¹¹⁰

Az eseményről a helyi napilapok részletesen tudósítottak. „Becsületére vált az ünnepség a Társaságnak és a megjelent közönségnek egyaránt.” A *Nagyvárad* beszámolójában felsorolja a megjelent notabilitásokat, idéz Sas Ede elnöki megnyitójából, *Dutka* Ákos verséből,¹¹¹ mely „teljes elismerést aratott”, hogy aztán Kosztolányi felolvasott előadásáról tudósítson: „már a bevezetése megragadta a hallgatóságot. Nem Arany János szellemét idézte, mint hasonló ünnepeken szokás – de a testét. A kora öreg beteges Arany Jánost állította elénk, mégpedig oly megjelenítő erővel, hogy akik hallották: mintha csakugyan látták volna az *Őszikék* szenvedő költőjét... Történelmi materializmus már van, de irodalomtörténeti materializmus még nincsen – mutatott rá roppant érdekesen –, pedig mily fontos volna ez! S megható gyöngédséggel foglalkozott a férfikora delelőjétől folyton betegeskedő Arany Jánossal, a szeretet poézisével vonva be törékeny alakját, melyet összes képei meghamisítva, mint robusztus oszlopot állítanak elénk. S a legmelegebb megértő szívvel beszélt az *Őszikékről*, amelyekben a borús lelkű, tépelődő, önmaga tehetségében sem bízó Arany János legőszintebben tárta föl önmagát. Finom és eredeti megfigyelései rendkívül lebilincseltek a hallgatóságot, amely [...] viharos tapsokkal búcsúztatta el Kosztolányi Dezsőt a felolvasó emelvényről.”¹¹²

Mit is állított valójában Kosztolányi? Mondandója lényege előadása zárásában összegződik: „Ide akartam megérkezni. Mert az, akit mi olvasunk mai magyarok, akit mi imádunk, a szenvedő Arany, a lírikus. Arany – mintha azzal is példázná, hogy öreg szülők gyermeke – igazán csak öreg korában jut művészi céljához, az ő virágzása csak másodvirágzás, az ő tavasza novemberben volt. Minden, amit

¹¹⁰ Vö. N. N.: A Szigligeti-Társaság Arany-ünnepe, *Pesti Napló*, 1917. március 21., 9. (kiemelések az eredetiben – B. L.)

¹¹¹ *DUTKA* verse (*Arany*) az *Ismerek*, *Caesar* című, pacifista verseit közreadó kötetében is helyt kapott (Nagyvárad, Szigligeti Társaság, 1917).

¹¹² Vö. Arany János emléke a Szigligeti Társaságban. Kosztolányi Dezső előadása, *Nagyvárad*, 1917. március 20., 2–3.

eddig írt, mintha csak tanulmány lenne. Előkészítése ezeknek a verseknek. Harmónikus versei idején meg van hasonolva önmagával. Szerelmes verse – tudjuk – egy sincs. Vágyait puritán szigorral tiporta el. Fojtott vágyak reá nehezedtek és hosszú évtizedekig bonyolult lelki folyamatokat gerjesztettek. Csupa fulladt és titkos mélység a lelke. Bizalmatlan az emberekhez, betegesen szerény és betegesen érzékeny, még a tehetségében sem bízik. Egy napon azonban mind e sok kétség, a test és lélek szenvedése utat tör magának. Korlát és gát nélkül kirobban és Arany a kétségbeesés delíriumában dalolni kezd. Micsoda nagyszerű vallomások ezek a versek. Ha itt elsorolnám öregkori ballada hőseit, megannyi rögeszmés, holdas, bomlott öngyilkos vonulna fel, kik a melakór és az üldöztetési mánia vízióival és hallucinációival tusakszanak, lírai versei pedig többé nem józanok, a formában is szaggatottak, furcsán-egyéniek. Itt már a modern idők hangját hallani. Ez a harmonikus epikai élet ragyogó lírai dissonanciával zárul.” E lényeglátóan plasztikus sorokat a mára jól ismert mondatokkal fejezi be Kosztolányi: „Petőfi valaha így köszöntötte: »Toldi írójához elküldöm lelkemet«. Mi az »Őszikék« írójához küldjük el lelkünket.”

A többes szám, a „Mi”, a fiak, ebben az esetben a *Pesti Napló* és természetesen a *Nyugat* szerzőié. Babbitson és Juhászon túl leginkább Kosztolányié, Karinthyé és a többieké. Ignotusé, s azé a Hatvany Lajosé is, aki sokáig épp Ady költészeti súlya, értéke miatt azt vallotta, hogy Arany és Ady fellépte közt nem sok minden történt, vagyis kevéske valós érték jelentkezett a magyar irodalomban.¹¹³ Schöpflin is azt írta 1921-ből visszatekintve, hogy: „Arany János után a középszerűségek kora jött.”¹¹⁴ A Hatvany által megfogalmazott „pompázatos virágzás után elvirult népies irány”¹¹⁵ mondatrész első fele pedig leginkább Arany zsenijére, alkotó poézisére, a második már az Arany-epigonok elárasztotta irodalmi közéletre érvényesíthető. Arra a végső soron a konzervatív irodalomszemlélet által elfogadott és dédelgetett középszerűre, mely 1908 végén is kártékonynak, mert érthetetlennek, és külföldet majmolónak, sőt erkölcstelennek minősítette a vele szemben magukat egykor megfogalmazó fiatalokat.¹¹⁶

¹¹³ Lásd erről többek közt SCHILLER Erzsébet, *Szimat és izlés*, Budapest, Ister, 2005, 114.

¹¹⁴ Lásd SCHÖPFLIN, *Konzervatív kritika, fejlődő irodalom, i. m.*, 569.

¹¹⁵ Vö. HATVANY Lajos, *Könyvek. Arany János Magyar irodalomtörténete, Nyugat*, 1910, 22. sz., 1638–1643: 1640.

¹¹⁶ 1917-re persze sok minden megváltozott. A Szigligeti Társaság a háború kitörése óta tetszhalott állapotban leledzett, legfőképp miután annak nagytekintélyű, konzervatív elnöke, Rádl Ödön 1916-ban elhunyt. Az ő helyét Sas Ede vette át, aki tíz évvel korábban szintén hadakozott még *A Holnap*-osokkal, Babitsról például később sem volt a legjobb

Korábban szó volt róla, hogy *A Holnap* első kötetének szerkesztője és programadója láthatóan hallgatott Aranyról. Az antológia egykori születési terepén, Nagyváradon persze nagyon is számontartották Arany Jánost. Nemcsak a város, melynek díszpolgára is volt Arany, hanem az irodalmi élet minden valamire való tehetsége, főként Juhász Gyula, Dutka Ákos és Emőd Tamás, akik persze jól ismerték Ady véleményét, viszolygását is. Juhász egyenesen úgy fogalmazott a *Független Magyarországnak* küldött 1908. őszi programcikkükben, hogy az újtók csoportja „a bihari hajdú határon”, „Arany János igrictelkén” gyülekezik, s itt köszönt, illetve fogad „minden fiatal és magyar szépséget és igazságot”.¹¹⁷ Vagyis az Arany hagyatékával való kontinuitás, és egyáltalán a valós értéket hordozó hagyományokkal való kapcsolattartás a szándékosan ferdítő helyi és országos kritikákkal ellentétben sem volt sohasem kérdéses. 1917-re persze már senki nem emlegette beteges szinonimaként a helyiek közül a „modern”-et. Maga Kosztolányi írja közvetlenül a látogatása után, hogy „A Szigligeti Társaság, a konzervatív irodalmi egyesület máról-holnapra magába fogadta az új irodalom íróit”, a város pedig „szinte óráról órára változik [...] Forrong vajúdik és él itt minden s ez az élet rokonszenves”.¹¹⁸

A századik évfordulón Juhász is, Dutka is verssel köszöntötte Aranyt, mint oly sokan a korabeli „nagyok” közül, Babits a hunyt mester születésének centenáriumán, a már említett írásában pedig a „komplikált és ideges álarcok” mögötti költő-embert, s magát az elrejtés művészetét és művészetét is hangoztatta. Kosztolányi sem csak Arany öregkori elesettségét és végtelen szerénysége mögötti

véleménnyel. Ellenben az irodalmi szakosztály élére a városba 1913-tól visszatérő Antal Sándort nevezték ki, ami látványos elmozdulást jelölt, amellet, hogy ugyanebben a szakosztályban tevékenykedett ekkor Dutka Ákos, Miklós Jutka, Nadányi Zoltán, Tabéry Géza, Ligeti Ernő és Zilahy Lajos is. A társaság az egykori fiatalokkal karöltve éppen saját vitalitásának demonstrálására fogott az ünnepség megszervezésébe.

¹¹⁷ *Juhász Gyula programcikke a Holnap Irodalmi Társaságról*, h. n., 1908. PIM Kézirattár, analekta, V. 2332.

¹¹⁸ Kosztolányi szerint a „villanyváros” még a háborús időkben is régi fényű arcát mutatja: „Itt még most is áradóbb a fény. Inkább éheznének ezek az emberek, semhogy eloltsák lámpáikat.” Ebben a városban továbbra is „két kávéház közt világnézetek tusakszanak”, ez az a hely, ahol „mulatott valaha a mai, budapesti fiatal irodalom”, s a város, amely „sohase nyugszik, mindig olyan, mint egy tüzes bölcső, mindig mást akar”. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, Szeszélyes riport a villanyvárosról, az irodalomról és a huszadik századbeli hitvitázókról, *Arcok és Álarcok*, 1917. március 29. [Az *Arcok és Álarcok* 1917. március 15-én indult „heti újság” volt, Fráter Aladár és Bojár István szerkesztette Budapesten; Kosztolányi Dezső és Karinyth Frigyes is rendszeres szerzőjének számított.]

bizonytalanságát érzékeltette, hanem, ellentétben a korábbi, sokszor önvédelmet is szolgáló humorával, rezignációjával, most tépelődő alkatát és öntudatlan zsenijét emelte ki, hangsúlyozta. „Szivárványos szemlélete és sokat átfogó készülsége elragadóan domborodott ki ebben az előadásban” – írta Kosztolányiról egy másik helyi napilap, a *Szabadság*. „Értékes egyéni szempontjai üdítőleg hatottak a publikumra, s csodás színfoltjai, amivel nagy lelki megnyilvánulások képeit oly frappánsul vetítette a közönség elé, a legtökéletesebb körvonalait mutatták be Arany költészetének.”¹¹⁹ Arany korabeli megítélését és a vele szembeni eltérő elvárásokat is érzékelteti ugyanakkor a katolikus *Tiszántúl* némiképp fanyalgó tudósítása, melyben már ezt olvashatjuk: „Azt a felfogást sem teszi magáévá mindenki, hogy a modern embert Arany János költészetéből az Őszikék érdeklik legjobban. De amit mondott Kosztolányi, érdekesen mondotta, s megtapsolták érte, bár – mást várt tőle a közönség. [...]”¹²⁰

Kosztolányi Arany-értékelésének lényege mégis – a korabeli megítélés elvárásaival meglehetősen szemben – nem csupán abban állt, mint sokan tévesen gondolják, hogy az epikus Aranyról ismét a lírikusra, ráadásul a kései lírikusra hívta volna csak fel a figyelmet. Sokkalta inkább abban, hogy rávilágított: a költőben legmélyebben meghúzódó „fulladt és titkos” lelki folyamatok egyszerre utat törnek, s e lefojtottságból minden gátat és korlátot maguk mögött hagyva kirobbannak. Nem tudatosan és nem józanul. Modernségüket éppen ebben ragadja meg Kosztolányi, elsődlegesen tehát nem epika és líra kettősében, mintsem inkább harmonikus és disszonáns viszonyrendszerében tekintve az életműre. Ezért lehet érvrendszerében Aranynek a „kétségbeesés delíriumában dalolni”. És ezért lehet a belső gátak, belső cenzúra öregkori kiengedésének óriási szerepe Arany kései alkotásaiban és annak megítélésében!

Utóhang

Nem lennének kellően körültekintőek, ha nem figyelmeztetnénk az első világégés adta fajsúlyos kontextusra, s eltekintenénk Babits és Kosztolányi Arany-képe esetén attól a háttértől, mely alapjaiban határozta meg a költőóriás centenáriumának

¹¹⁹ Vö. Kosztolányi Dezső felolvasása Nagyváradon. A Szigligeti Társaság Arany János-ünnep, *Szabadság*, 1917. március 20., 2.

¹²⁰ Lásd A Szigligeti Társaság Arany János emlékünnepe, *Tiszántúl*, 1917. március 20., 5.

kényszerűen visszafogott, részben elhalasztott megünneplését, s ezáltal megítélését, vagy legalábbis a megítélése körüli korábbi viták folytathatóságát. A *Nyugat* Arany-száma 1917. március 1-jén jelent meg, Arany születésnapjának előestéjén, amikor Ignotus főszerkesztősége mellett már épp Ady és Babits szerkesztik a lapot. A lapszámban pedig az „Arany-blokkot” Ignotus, Babits, Schöpflin és Halász Imre után éppen Ady óriási verse, az *Emlékezés egy nyár éjszakára* zárta, amelynek apokaliptikus sorai¹²¹ kijózanítóan vontak vissza mindenkit a rövid ünneplésből a háborús jelen borzalmaiba s a hátországi teendőkhöz. Immár Kosztolányi sem Arany ünneplése kapcsán tér vissza Nagyváradra¹²² még ugyanabban az évben, 1917 decemberében, hanem a *Pesti Naplót* megvásároló Hatvanyval (aki ebben az évben az Ady-kötetek tulajdonjogát is megvásárolta az Athenaeumtól), s más szerkesztőségbeli kollégáival (Karinthyval, Harsányi Zsolttal) egy irodalmi matinét szerveznek a helyi Szigligeti Színházban jótékonyági céllal, az úgynevezett Áldozatkészség szobrának a javára.¹²³ Mint Ligeti Ernő révén a *Nagyvárad* *Napló* három oldalon futó, nívós tárcájából is tudható, a matiné és a kapcsolódó színházi est remekül sikerült, emellett ugyanakkor „nagy számú közönség sereglett egybe a Vöröskereszt teadélutánján” is, ahol „ugyancsak hadi jótékony cél érdekében Nagy Endre konferált” óriási sikerrel. A mindennapok háborús szükségletei és a férjüket, fiaikat, fivéreiket (akárcsak Kosztolányi Árpád öccsét) a fronton tudók áldozatvállalásai gyorsan elfedték, elfeledtették vagy legalábbis ideiglenesen zárójelölték az Arany-megítélésbeli korábbi polémákat, s olykor az ünneplést magát is csak lokális szigeteken, mindennek kontextusában érvényesíthették.¹²⁴

¹²¹ „Az iszonyúság a lelkekre / Kaján örömmel ráhajolt, / Minden emberbe beköltözött / Minden ősenek titkos sorsa, / Véres, szörnyű lakodalomba / Részegen indult a Gondolat”

¹²² Bár mint Arany Zsuzsa új Kosztolányi-monográfiájában helyesen megjegyzi, márciusi ottjártakor is vitt frissebb köteteiből, felajánlva azokat az Irodalom Erdélyért elnevezésű jótékonyági akciónak, mely dedikált könyvek értékesítése révén a befolyt összeget a román betörés sújtotta lakosság megsegítésére ajánlotta fel. Vö. ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Budapest, Osiris, 2017, 217.

¹²³ Gróf Széchenyi Miklós megyéspüspök 1917. június 17-én avatta fel a nagyvárad

hónvedszobrot, az országban elterjedt úgynevezett szögelő-szobrok mintájára, Karácsonyi Géza szobrász és Molnár József faszobrász alkotását, melyet a város nevében Rimler Károly polgármester vett át. A köztéri alkotást Dutka Ákos verssel köszöntötte. A szobor költségeit közadakozásból tervezték előteremteni, s ehhez járult hozzá Hatvany Lajos lapja, a *Pesti Napló* egy irodalmi matinéval, melyre végül az év végén került sor.

¹²⁴ Arany megítélése ezen túlmenően később sem volt egységes: A *Nyugat* 1917 után 1932-ben is jubileumi Arany-számmal jelentkezett, ennek ellenére a folyóirat hasábjain komoly költészettani és hatástörténeti viták folytak Aranyról, melybe a vélt vagy valós emberi érték-

E kronologikus áttekintés remélhetőleg követhetővé tette, amint az epikus Aranyról fokozatosan a lírikus, időskorú Aranyra helyeződik a figyelem, miközben az újraértés és a kritikai recepció hangsúlyai – az 1890-es évek végétől mintegy száz húsz esztendő alatt – végképp megszilárdulnak. Az ebben kulcsszerepet játszó momentumot, a „lírai disszonanciát” tanulmányban és előadásban Kosztolányi és Babits rögzíti, fejti ki és argumentálja elsőként. Az őket követők már jól tudhatják, hogy az *Őszikék* beteg „öregura” (Arany ekkor is mindösszesen csak hatvanesztendő!) élete utolsó szakaszában fanyar privátlíraba kezdett: „Az utolsó nemzeti bárdból így lesz az első dekadens”.¹²⁵

Mind Kosztolányi, mind Babits száz évvel ezelőtt egy megtört, zaklatott, költészetében mégis eruptív költő-embert, s mint ilyen, vérbeli modern hangú lírikust állított elénk, aki alkotó s alakító is egyben. Ignotus szavaival: „mint bekerítője egy kivágott világnak, mint belelátó egy tömb márványba, mint összekötője egy kifejtés matematikának. [...] Egyedülálló jelenség [...] abszolút művész.”¹²⁶

kek és jellembeli gyengék is beleszámítottak. Míg az 1910-es években főként Ady és Babits, 1931–1932-ben Kosztolányi és Móricz között zajlott (olykor igen éles hangnemben) pengéváltás. Móricz így összegzi sommásan véleményét: „Arany csak két ízben volt ifjú és bátor és szabad ember: első és utolsó munkájában: *Az elveszett alkotmányban* és az *Őszikékben*.” Aranynak, s általában az íróknak a „bátorságát” megkérdőjelező Móricz-féle felvetésekre Kosztolányi válaszolt. Vö. MÓRICZ Zsigmond, Arany János írói bátorsága, *Nyugat*, 1931, 24. sz.; KOSZTOLÁNYI Dezső, Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak, *Nyugat*, 1932, 3. sz.

¹²⁵ Vö. KOMLÓS Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Budapest, Gondolat, 1980, 65.

¹²⁶ Vö. IGNOTUS, Arany, *Nyugat*, 1917, 5. sz., 417–423: 420.

Egyének és kapcsolati hálók

Egy „egyhangúságtól iszonykodó” szerző

A novellista Kisbán/ffy Miklós¹

A szépíró Kisbán Miklós irodalmi kísérletező habitusa, az önmagát különböző műfajokban és számos műnemben is sikerrel kipróbáló alkotó szemléleti gazdagsága, illetve gróf Bánffy Miklós emlékezőprózájának szinkrón és diakrón kritikai éle *közös alapvonásai* annak az életműnek, melyről az alábbiakban szó lesz. Egy olyan életműnek, amelyről mindmáig talán az egyik legtalálhatóbb jellemzést (a kritikáiban egyúttal szerzői portrékat is felvázoló) Schöpflin Aladár írt 1932-ben a *Nyugat* hasábjain: „amint egy mezsgyét kipróbált, siet egy másikra térni s ott kísérletezni tovább. Olyan, mint a türelmetlen rádiózó, aki, ha fogni tudta Bécsset, nem marad vesztég meghallgatni a műsort, hanem azonnal tovább forgat és mindig új meg új állomást keres. Nem a műsor fontos neki, hanem az, hogy fogni tudja. Így játszik a formákkal és műfajokkal Kisbán Miklós”.² A következőkben elsődlegesen e „legnyugtalanabb kísérletező”-nek mondott szerzői életmű fogadtatására, a kanonizációs kísérletek kudarcaira, s azon belül is a szépíró Kisbán némiképp kényszerűen alárendelt szerepére igyekszem reflektálni, 1914-et több tekintetben is origóként kezelve e folyamatokban.

1914 több szempontból is figyelemre méltó az életmű kapcsán. Egyfelől mert ekkor jelenik meg az első válogatott novelláskötet,³ melynek fogadtatása a későbbi teljes recepciót meghatározza, másfelől mert a világháborút követően a regényíró már kiszorítja a novellistát, akkor is, ha az alkotó Kisbán korai korszakából egy-

¹ A tanulmány eredeti formájában előadásként hangzott el az „Emlékezés egy nyár-éjszakára”. *Interdiszciplináris konferencia 1914 mikrotörténelméről* című konferencián, az MTA Irodalomtudományi Intézetének szervezésében, 2014 szeptemberében.

² SCHÖPFLIN Aladár, Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja. Kisbán Miklós könyve – Athenaeum-kiadás, *Nyugat*, 1932, 2. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00529/16522.htm> (letöltve: 2018. január 15.)

³ Vö. KISBÁN Miklós, *A haldokló oroszlán*, Budapest, Singer és Wolfner, 1914.

értelműen e rövid történetek tekinthetők leginkább maradandónak. Nem kevésbé fontos az sem, hogy a későbbi fő műként számontartott regényhármasa, az *Erdélyi történet* társadalomrajza és belső története is éppen 1914-ig terjed, s az sem, hogy ismert közéleti személyként Bánffy nyílt kritikával illette a világháborúba sodort ország felelős vezetőit. A világháború személyes sorsában, élettörténetében is egy folyamatos hanyatlástörténetnek a tragikus kiinduló momentuma volt.

A recepciót tekintve elmondható, hogy életművének fogadtatásában igen hangsúlyos az a hármasság, mely a szépíró a reneszánsz egyéniséghez, a társművészetek ihletett alkotójához kapcsolja annak minden színével, ugyanakkor elsődlegesen csak a közméltósági szerepet vállaló egyén árnyékában értelmezi mindezt; végül pedig az a tény, hogy erdélyi arisztokrataként is olyan skatulyákba kényszerül e recepciót tekintve, mely alapvető hatástörténeti problémapontok újragondolását teszi szükségessé. Ilyen problémapont lehet az egyszerre tiszteletet parancsoló, mégis közvetlen nagyúr⁴ írói oeuvre-jében az emlékiratok és a dokumentumpróza kérdésköre, vagy maga a kispáni epika értéktételezéseiben a történeti és esztétikai értékek viszonya.⁵

Bánffy irodalmi sikerei már igen korán jelentősnek voltak mondhatók. Társadalmi szerepeivel, politikai pályafutásával párhuzamosan épült ki remek irodalmi munkássága, hangsúlyosan megkülönböztetve mindvégig (névlegesen is) a szépíró a közéleti embertől.⁶ 1906-os *Naplegendájáról* Ady Endre írt értékelő kritikát, s Ady nem a grófot, hanem a szépíró Kisbán könyvét dicsérte joggal.⁷ „Kisbán Miklós több, mint literary gentleman. Európai ízlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. Sokat olvasott, s hasznosan.” E sorok után Ibsen, Nietzsche és Spencer nevét említi a recenzens, nem véletlenül. Ugyancsak ő értékeli majd az 1914-es, Singer

⁴ Bajor Andor jellemzi így őt, korábbi Attila-drámája, illetve arisztokrata származása kapcsán. Vö. BAJOR Andor, Bánffy Miklós Erdélyi története, in KÁNTOR Lajos (szerk.), *Erdélyi csillagok. Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*, Budapest, Héttorony, [1990], 31.

⁵ Előbbi műfaji megszorításként már a szépíró és a diplomatát, illetve a sokoldalú arisztokrata alkotó szerepköreit ötvözi, az utóbbi pedig a meglehetősen szűkmarkú hazai recepcióban (s a nemzetközi fogadtatás utóbbi évtizedekben látványosabban kibontakozó értéktételezéseiben) aszinkron módon értékeli esztétikum és történeti érték „helyi” kuriozitásait.

⁶ Bánffy már 1897-ben használta a *Kisbán* nevet a *Magyar Hirlapban*, ahogyan azt Gulyás Pál is igazolta. Vö. GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon*, Budapest, Akadémiai, 1978, 20.

⁷ ADY Endre, Kisbán Miklós, in Uő, *Vallomások és tanulmányok*, Budapest, Athenaeum, 1944, 161–162.

és Wolfnernél kiadott *A haldokló oroszlán* című első novelláskötetet, mely, mint írja, „kuriózus és jeles írás-esemény”.⁸ A több mint kétszáz oldalra rúgó kötet tíz elbeszélést, novellát közöl. Kisbán korai rövidprózai írásai közül alighanem ezek tekinthetők a legsikeresebbeknek, legtöbb esélyük ezeknek lehet a maradandóságra, mindamellett – amint korábban Szegedy-Maszák Mihály is utalt rá – „semmi közük a századforduló szépségkultuszához. Szószaporítás helyett hangsúlyozott szűkszavúság jellemzi őket. Sőt, olykor kifejezetten a hiány, a kihagyás tekinthető meghatározó jegyüknek. A példázatszerűség is jobbára hiányzik belőlük. Ha föladnak rejtvényt, nem közlik a megoldást”.⁹ Ezen novellák közt említhetjük *A császár titka*, *A rettentő Safrancics és a kis Borbálka*, *Farkasok*, *Havasi történet* című alkotásokat, vagy magát a kötet címadó írását. Kisbán legjobb írásaira valóban egyfajta dísztelenség, a leírások és a jellemzések ökonomikus volta és az elliptikus szerkesztés jellemző. Nyelvezete és annak megjelenítő ereje magával ragadó, szuggesztivitása belső világokat teremten plasztikus. Rövidprózája sok tekintetben megelőlegezi az évtizedekkel későbbi nagyregény, az *Erdélyi történet* világát is – az úri szalonokét éppúgy, mint a havasokon élők világszemléletét –, s ízelítőt nyújt a lenyűgöző szerzői erudícióból, ismereteinek évszázadokat átölelő univerzumából, képzeletvilágának gazdagságából.

Prózapoétikai eljárásai közül leginkább a tömör nyelvezetet, a jellemépítő érzékenységet és az elhallgatás alakzatait emelhetjük ki elsődlegesen. A *Farkasok*ban például a fokozódó feszültség forrása az elhallgatás. „A farkasok nem egyszerűen bizonyos embereknek és attitűdöknek allegorikus képei, a farkashorda ebben a történetben szimbólum, világmagyarázó kép. Erről beszélnek az emberek, ez magyarázza az egyes szerepeket, helyzeteket, viszonyokat” – amint azt Vallasek Júlia írta.¹⁰ A tömör, párhuzamos történet a Hóra-féle parasztlázadás idején játszódik, amikor a vezér már Gyulafehérváron raboskodik, helyettesét, Gavrilát azonban üldözik, vérdíjat tűznek ki a fejére, emellett pedig a havasokban falkákban vadászó farkasok önálló történetével ismerkedhetünk meg. A farkasvonítás e párhuzamos szerkezetben többes jellé válik, az elárultatást, a közelgő halált hirdeti. Először beszámolójába keverve az öreg Maftyé utánozza, ez lesz a jel a felkelő Gavri-la

⁸ ADY Endre, Kisbán Mikós könyve – *A haldokló oroszlán*, *Nyugat*, 1914, 14. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00156/05099.htm> (letöltve: 2018. január 15.)

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Látványszerűség és bibliai példázat* Bánffy Miklós írói műveiben, *Irodalomtörténet*, 1993, 4. sz., 776.

¹⁰ VALLASEK Júlia, *Az elismerés fokozatai*. Bánffy Miklós munkássága a második világháború idején, *Holmi*, 2002, 10. sz., 1308–1317.

elárulására, elfogására, majd a farkasvadászok további pénzjutalom reményében csalogatják, „hívják” a valós kóborló ordasokat. A beszéd ebben a történetben nem az események jelzésére, hanem leginkább álcázására szolgál csak, mindvégig metaforikus síkon mozog, miközben félelmetesen megnő a csend szerepe. A lázadó móc vezér elfogatása hang nélkül, némajátékként, a lassított filmfelvételek mesterséges nyugalmával történik, kimerevített pillanat lesz a narráció (és a szövegben folyó beszélgetés) sodrában: „Lefogták, elvették a pisztolyait, félrehányták a puskáját. Aztán Nyág Demeter kivett a tarisznyájából nagy láncos bilincseket és vasra verte Gavrilát, nyugodtan, szakértelemmel. A két kezét és az egyik lábát. Aztán eleresztették, és kissé kifulladásra a megerőltetéstől visszaültek a tűzhöz. A fogoly se szólt, csak vadul nézett és nagyokat lélegzett, mint a sebzett állat. Megint csend volt a tűz körül, mintha semmi sem történt volna. Csak a hó volt jobban letapodva, ahol dulakodtak.”

Ady, ahogyan 1906-ban, 1914-ben is értőn hangsúlyozza e novellák kapcsán Spencer és Nietzsche hatását Kisbánra. A századelőn valóban e két szerző vonzáskörében gondolkodott a szépíró. (Nem mellesleg s nem véletlenül, későbbi trilógiája főhősének, a regénybeli Abády Bálintnak ifjúkori szellemi példaképe is Spencer lesz.) Novelláiban ez a hatás már problémafelvetéseiből is egyértelműen kiolvasható. *A haldokló oroszlán* című novella ateista, ám egy szelűetés következtében beszédképtelen, haldokló tudósa hiábavalóan küzd az önkifejezésért. A darwinizmusnak elkötelezett tudós egész tudományos rendszerét összeroppanással fenyegeti abbéli vágya, hogy korábbi ellenségét, Goszpelda tisztelendőt engedjék hozzá, s életgyónást végezzen. A történetben egymásnak feszül a szabad akarat korábbi megtestesülése és a mostani (véltetően utolsó) akarat kifejezésére való képtelenség, valamint a szándékos félreinterpretálás. A hitbéli megtérésre való hajlam értelmezhetetlen az orvos és Goszpelda tisztelendő számára is, a beszédképtelen beteget egyetlen ember érti pontosan, csökönyös élettársa. Ő azonban minden korábbi elvét és tudós-mártír élettársa addigi világszemléletének szertefoszlását látja ebben, amit igyekszik minden lehetséges módon megakadályozni, éppen a korábbi, még ereje teljében lévő tudós tanításait követve, melyek értelmében a metafizikai felsőbb lét iránti vágy aggkorban éppúgy előfordulhat, mint a kisgyermekes esetében – tehát szabad akarat híján. Hit és hitetlenség, szabad akarat és egyetlen eszmének való fanatikus elkötelezettség feszül egymásnak a betegszobában zajló némajátékban. A novellaíró remek arányérzéssel, tömören vázolja fel szituációit, s nem közöl megoldást, s nem ad könnyű feloldást problémaköreire: a pap végül nem jut a haldokló közelébe.

Hasonló problémafelvetés vagy analóg szerkezet szinte mindegyik Kisbán-novellában megfigyelhető. A hiány, a kihagyás, a kimondani képtelenség vagy az elhallgatás itt szerkezeti elemmé nő. Kisbán mindeközben egyértelművé teszi saját véleményét, karaktereinek hozzá legközelebb álló jegyeit kiemeli. A morális indíttatás kézzelfogható, csak hogy sosem fullad didaktikusságba, inkább a fordulatos történet elemi erejére bízva a mondanivaló megértését. *A császár titkában* a fogoly harminc éven át őrzi, s minden kínzás ellenére sem árulja el a rábízott titkot. A hallgatás maga itt létértelmező erővé válik, hiszen a titoknak már régen nincs jelentősége, de a fogoly Kung számára a hunokkal szemben éppen e titok őrzése, a makacs hallgatás biztosítja tulajdon létének értelmét. Van ahol az ok-okozatiság kapcsolata, a narratív jelleg fellazul, helyette egyfajta érzékelés, illetve a megérzések szintjén sűrűsödik össze a feszültségben a létértelmezés. A jelképek, motívumok világa, és mégis tárgyias anyagszerűsége ez. Az emberi és állati világ párhuzamai mellett más novellákban (például a *Havasi történetben*) a novellista Kisbán balladai mélységgel mutatja meg, hogyan működik a halált hozó rábőjtölés, sokakban automatikusan egyfajta mórliczi világot is idézve. Az említett novella zárójelenetében ugyanakkor a katarzisként, a gyilkosság levezetéseként történő túlzott ételfogyasztás, a habzsolás Kosztolányi *Édes Annájának* emlékezetes momentumát is eszünkbe juttathatja. A novellista érdeklődési köre az átfogó világlátotté, Bánffy írói vénája, mesélőkészsége eleven, színes, érzéketlen látással és fölényes műveltséggel párosul. Helyszínei eleve változatosak, az egzotikus Kelettől a szalonok pompáján át Magyarország és Erdély régmúltjáig terjednek. A korabeli kritika e novellisztika kapcsán éppen ezért gyakran annak ősi, „primitív világokat megjelenítő” erejéről beszélt, alighanem fontosabb azonban a szerkezeti erőt és a narratív eljárások sikerét hangsúlyoznunk, vagy azt, hogy ezek a történetek kivétel nélkül a külvilágtól elzárt terekben (havasok, betegszoba, cellaként szolgáló gödör) játszódnak, formálódnak. Kisbán későbbi gyűjteményes novelláskötetéről, már ezek fényében is, Lőrincz László közölt méltatást¹¹ (éppen a Bánffy által főszerkesztett) *Erdélyi Helikonban*, mely írását máig érvényes megállapítással zárja: „Bánffy Miklós azok közé az irodalmi *magánosok* közé tartozik, kiket nehéz lenne ide vagy oda sorozni.”¹²

Az 1914-es kötet meghatározó mérföldkő a szepírói életmű recepcióját tekintve. Ady ugyanis az említett, legkorábbi novelláskötetet szemlélve írta, hogy szerzője „a legszebb értelmű és úriságú amatőríró”. Az amatőr írás fogalma Adynál

¹¹ LŐRINCZ László, Farkasok, *Erdélyi Helikon* (Kolozsvár), 1943, 10. sz., 578–580.

¹² *Uo.* (Kiemelés tőlem – B. L.)

leginkább még dicséret. Egyfelől olyan első kötetesnek szól, aki komoly sikert aratott színpadi művei (*Naplegenda*, *A Nagyúr*) után rövidprózával válogatásban most jelentkezett először. Másfelől változatos társadalmi funkcióit tekintve e tiszteletnek, közmegebecsülésnek és elismerésnek örvendő szerző nem fiatalember, elmúlt már negyvenéves – az Operaház nagytekintélyű intendánsa, a novellák keletkezésének idején, 1906 és 1914 között részben Kolozs megye főispánja. A prózaírói színrelépés új szint jelent az életében, aki a rá jellemző kritikus szemléletet megtartva a legváltozatosabb műfajokban örömmel próbálja ki magát. Operaházi intendánsága és illusztrátori munkája is arról tanúskodik, hogy sokoldalú egyénisége becsülte a tehetséget, a valamihez igazán értő szakembert, a homo fabert.¹³ Később azonban ez a jóindulatú jelző, az „amatőríró”, mely komoly ígéretnek mondta a kezdő prózaírót, eredeti kontextusából kifordítva igazi stigmává válik, hiszen Illés Endre révén kizárólag dilettáns íróként interpretálódik és hagyományozódik tovább.¹⁴ Fontos kiemelni, hogy Illés korábban *A Nagyúr* című (1913) mitizáló történelmi játékot még rajongással fogadta, s a negyvenes években is ő szerkesztette Bánffy válogatott elbeszéléseket és színműveket tartalmazó két kötetét. Az úgynevezett „oldalági” írósgót csak az 1965 utáni *krétarajza* teszi igazán hangsúlyossá. Ebben ugyan a „nagy méretű” dilettánsok kategóriájába sorolja az életművet, az így kifordított (s az „úriságú” előtagot osztályszempontok szerint rosszállóan használt) szóösszetétel fennmarad, s kártékonyága, igaztalan volta hosszú távon mindmáig kimutatható. A recepcióban állandósuló referenciális gátként értelmezett társadalmi rang mellett ugyanis a Kisbán-próza sajátos eszköztelensége az, amit a kritika már korábban is összetéveszt az amatőrséggel, később pedig szomorúan dilettantizmussá fordít át. Az előbbire reflektálva Örley István még a negyvenes években írta: „bizonyos, hogy amit a mesterségtudó zord kritikus oly könnyű ítélettel ebbe a rekeszbe utal, sokszor csak az előadásmód meglepő természetessége, önmagát duzzasztó, józan és nyugalmas ömlése – bizonyos fokú eszköztelenség”.¹⁵

¹³ Kós Károly és Mikó Imre visszaemlékezései is ezt támasztották alá később, úgy szólva Bánffyról, mint aki a művészetek terén is egyre tökéletesebb mesterségbeli tudást igyekezett szerezni. Iskolái elvégzése után nem a főúri szalonokat kereste, hanem Mikszáth Kálmán dolgozósobáját és Székely Bertalan műtermét. Előbbi révén prózaírói technikát, utóbbitól még tökéletesebb festői, grafikus mesterfogásokat igyekezett elsajátítani.

¹⁴ Vö. ILLÉS Endre, *A dilettante*, in *Uő, Írók, színészek, dilettánsok*, Budapest, Magvető, 1968, 657–679; illetve újraközölve in SAS Péter (szerk.), *A nagyúr. Bánffy Miklós emlékezete*, Budapest, Nap, 2008, 156–157.

¹⁵ Vö. ÖRLEY István, Farkasok, *Magyar Csillag*, 1942, 10. sz., 14–15.

A páratlanul sokoldalú Bánffy mindezen vélemények közepette is a művészetek egymást kölcsönösen magyarázó, megvilágító erejében és szétbonthatatlanságában hitt. Némiképp annak az elvnek megfelelően, melyet Oskar Walzel *Wechselseitige Erhellung der Künste* néven tett Európa-szerte ismertté.¹⁶ Talán innen az említett sokműfajú kísérletező szándék és habitus is, hiszen Bánffy szépíró, festő, grafikus, zenerajongó, Bartók első színpadra állítója, a Szegedi Szabadtéri Játékok egyik ötletgazdája, s persze maga is színműíró, nem mellesleg pedig színpadi díszlet- és jelmeztervei is máig érvényesek, aktuálisak, maradandóak. Közéleti szereplésének exponenciája mindezek mögött aligha lehet kérdéses,¹⁷ kétségtelen viszont, hogy mind a korabeli, mind a későbbi kritika alapvetését Bánffy származása,¹⁸ szociális, földrajzi, illetve kulturális háttere és főként közéleti szereplése határozta meg. Nem segítette mindeközben a szépírói recepciós folyamatokat az sem, hogy Kisbán nem csatlakozott semmilyen szekértáborhoz, a századelő irodalmi és részben politikai diszkurzusai közepette autonóm egyénként független igyekezett és tudott maradni, egyfelől erkölcsi parancsra (jellembeli szilárdsága ezt diktálta), másfelől az anyagiak terén ezt megengedhette magának. Akárcsak azt, hogy az irodalom és a képzőművészetek érzékeny tehetségű propagátoraként Kis/Bán/ffy¹⁹ többes irányú működése a fennálló világrend és aktuális politikai hatalom erkölcsi züllését is mindenkor szinkrón módon szapulja, miközben mindenáron óvni igyekezett kora és hazája művelődésének maradandó, valós értékeit. A korabeli befogadástörténetet meghatározó szinkrón tényezők számbavételekor érdemes mindazonáltal Szerb Antal sorait is felidézni, aki szerint hallgatólagosan is erős maradt a tárgyalt korszakban az érv, hogy: „Az írás polgári mesterség, a középosztály monopóliuma.”²⁰

¹⁶ Ezzel kapcsolatban lásd Oskar WALZEL, *Wechselseitige Erhellung der Künste*, Berlin, Reuther & Richard, 1917.

¹⁷ 1906 és 1910 között Kolozsvár és Kolozs megye főispánja, 1912-től 1918-ig a Nemzeti Színház és az Állami Operaház intendánsa, 1916-ban az utolsó magyar királykoronázás egyik főszervezője, 1921–1922-ben Bethlen István kormányának külügyminisztere, 1926 után Erdélyben a *helikoni* elvek vezéregyénisége, az 1928-tól meginduló *Erdélyi Helikon* főszerkesztője.

¹⁸ Vallasek helyesen írja, hogy az életmű kritikai feldolgozása (a szerző származása okán) „a huszadik század második felében eleinte tilos, majd szegényes volt”. Vö. VALLASEK, *i. m.*

¹⁹ A Kis/Bán/ffy szellemes tagolást köztudottan MAROSI Ildikó használta elsőként remek könyvének címében. Nemkülönböztetve találó alcíme is: *Bonchidai Prospero* (Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1997).

²⁰ Vö. SZERB Antal, Megszámláltattál. Bánffy Miklós regénye, *Nyugat*, 1935, 5. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00592/18643.htm> (letöltve: 2018. január 15.)

Az irónia és az önkritika Bánffy lételeme volt. Műveiben, akár csak későbbi emlékirataiban, mindvégig ez utóbbi szükségességét hangsúlyozta, görbe tükröt tartva korának szépíróként, illusztrátorként, direktorként és főszerkesztőként, világpolgárként egyaránt. Önmagával szemben is mindvégig kíméletlenül kritikus tudott maradni – akár csak a jó karikaturista, aki ismeri az íratlan szabályt: önmagát kell mindenekelőtt megrajzolni, önmagát is karikírozni szükséges, hogy mondandója hiteles legyen. Beszédese példa, hogy az elhúzódó, egyre több áldozatot követelő Nagy Háború, az első világháború alatt ő szervezte IV. Károly királykoronázási menetét 1916-ban, s ebbe sokak megrökönyödésére beállította a hadisebesült rokkant bakákat is, később külügyminiszterként a Népszövetség gyűlésén – az ország Trianon utáni politikai tehetetlenségét felismerve – rajzolta meg a részt vevő államférfiak portréit, karikatúráit. Az ebből is származtatott társadalmi nimbusz ugyanakkor abszurd módon hátrányává, deformálójává vált az irodalomtörténeti recepció alakulástörténetének. E funkciókkal és társadalmi ranggal szemben ugyanis nem tudott a kritika közömbös maradni a mindennapi életben akkor sem, amikor már nem viselt közjogi funkciókat, már nem voltak rangos politikai szerepei, s úgy döntött, hazaköltözik Erdélybe.²¹ Egy a jellemére, habitusára fényt vető apró történetet Kacsó Sándor mesél el ezekből az esztendőkből: az *Erdélyi Helikon* 1929-es brassói estjének végeztével az egyik helyi újságíró, nyilván egy gyors riport reményében, „ügyetlenül készségeskedett körülötte”, hogy rásegítse a bundáját. Bánffy kissé csodálkozva hátraszólt: „– Hagyja, kérem! Egyedül is elég nehéz!”²² Kacsó, a nyolcvanas években megjelent emlékezésében, a rekanonizáció szordínós lehetővé válásával (éppen az ideológiai hátrányok kapcsán), megemlíti egy másik korabeli történetet is, amely szerint Bánffy karon ragadta őt, s mint a fiatal generáció egyik reményteljes képviselőjének mondta:

²¹ 1926-ban ott is sokan tartottak még tőle. Politikai oldalon éppúgy, mint művészeti ágon gyanakvás fogadta. „Miért jött vissza Erdélybe?” – kérdezték a korban többen, amint Ligeti Ernő ismert könyvének, a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi életet bemutató *Súly alatt a pálma* című kötetnek a passzusai ezt megerősítik: „Miért jött le? kérdezte, így, pestiesen az úgymond jobboldali politikai közvélemény. – Mit akar? Sztét akarja törni a Magyar Pártot, ő akar lenni a politikai vezér?” Vö. LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorban*, Kolozsvár, Fraternitas, 1941; illetve <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=5172> (letöltve: 2018. január 15.) Ezért érvényes íróként mindmáig vele szemben a „hátrányos helyzetű arisztokrata” elnevezés.

²² Vö. KACSÓ Sándor, *Fogy a virág, gyűl az iszap*, Budapest, Magvető, 1985 (Tények és Tanúk), 345. – Ezúton is köszönet illeti Filep Tamás Gusztávot, amiért felhívta rá a figyelmet.

„Maguk amolyan konzervatív főúrnak gondolnak engem bizonyára. Hát hiszen én tisztelem is a konzervativizmust ott, ahol van mit konzerválni. De hát itt mi a fenét érdemes konzerválni, mondja!”²³

Ezen a ponton, a felületes recepció anomáliáit tekintve, érdemes azt a félreértést is szétoszlatnunk, vagy legalábbis árnyalni azt az új keletű leegyszerűsítő véleményt, miszerint kizárólag az 1945 utáni években, a marxista irodalomtörténet-írás elvei szerint hallgatták volna őt agyon mint osztályellenséget. Amint a Nap Kiadó 2008-ban publikált kötete részletesen taglalta,²⁴ ha nem is támogatták, a kezdeti evidens tiltás után azért megtűrték. Erdélyben 1957-ben Nagy István és Marosi Péter élesztgethette az emlékét, 1969-ben Kós Károly és Szöcs István, majd pár évvel később, a centenárium kapcsán Bányai László és Tamás Gáspár Miklós (1973), illetve ehhez kapcsolódva Csehi Gyula (1974), majd újabb pár év múltán Köttő József (1976), Dávid Gyula (1982), Fábíán Ernő (1982) is írt Bánffyról. S amikor 1981-ben a Kriterion Könyvkiadó (a *Romániai Magyar Írók* sorozatban) kiadta két kisregényét (a *Reggeltől estig* és *Bűvös éjszaka* című alkotásokat), részlegesen legalább megtörni látszott a kiadói cenzúrára vonatkozó csend is.²⁵ Hogy ez sok vagy kevés? Főként magyarországi és Budapest-centrikus viszonylatban mindenekelőtt nem mennyiségi kérdésnek ítélem. Itt Illés Endre említett baljós értékelése 1965 után deklaráltan még háromszor jelent meg nyomtatásban egyéb kiadásokban (talán innen a tétel szívóssága is!), ugyanakkor Gaál Gábor régebbi Bánffy-kritikáit is újraközölték, Örley Istvánét hasonlóan, igaz, meglehetősen későn, csak 1988-ban nyomtatták ki újra. Pedig Örley kritikájában már 1942-ben²⁶ rossz – mert egyszerre előnyös és hátrányos! – ajánlólevélnek mondta a társadalmi rangot a *Farkasok* című novelláskötet kapcsán. Márkus Béla egyik tanulmánya helyesen hangsúlyozta ezzel kapcsolatban, hogy mindez 1942-ben íratott le, „semmi köze sincs tehát a szocializmusnak nevezett pártidiktatúra idejének osztályharcos elszántságához, arisztokráciaellenességéhez. Inkább azt a felfogást tükrözi, amelynek már a húszas évek elején Kun Andor bonmot-ja is hangot adott: »Miért tartják Bánffy Miklós grófot az írók kitűnő politikusnak és a politikusok kitűnő írónak?«”.²⁷ Az idézetek mellett Karinthy könyvét is em-

²³ *Uo.*, 490.

²⁴ SAS, *i. m.*, 288.

²⁵ Az 1989 előtti „sajátos rehabilitációt” Erdélyben Dávid Gyula elemezte. Vö. DÁVID Gyula, Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban, in Uő, *Erdélyi irodalom – Világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000, 184–208.

²⁶ ÖRLEY, *i. m.*

²⁷ MÁRKUS Béla, Bánffy Miklós az irodalomban, *Partium*, 2007. tél, 52–57.

líthetnénk, hiszen az *Így írtok ti* lapjain is feltűnt egy (Bánffy Artilla-drámájáról, *A Nagyúrról* szerzett) paródia.

Többen persze az 1940-es években éppen azért diszkreditálták Bánffy-t, mert a két világháború közt, hazatérését követően, román államkeretek között is mert s tudott cselekedni. Nem kevésbé elszomorító az, ahogyan Bánffy „nem fért bele” abba az idézőjeles gyűjtőfogalomba sem, amit az erdélyi kisebbségi írók státusa jelentett Magyarországon, s amit a későbbi, főként 1968 utáni budapesti, akadémiai irodalomtörténeti koncepciókban, a kényszerűen különutas nemzetiségi irodalomtörténetekben jelöltek ki más, nálánál szerencsésebbek számára.

Ady Endre említett sorainak félreinterpretálása és továbbhagyományozódása tehát erősíthette az utókor hűvös és tétlen állapotát, amiért ma is sajnálatosan valósnak tűnnek Hegedűs Géza sorai, miszerint: „elbogatellizálva, fél mondatok erejéig úgy mondtak jókat felőle, hogy odaszorult a szürke sokadrangúak közé”.²⁸ A szürke sokadrangúság tarthatatlan tétele nem csupán igaztalan, de a pártatlan kívülállásnak is az egyik szinonimája. Bánffy a jobb- és baloldaliságot egyaránt kerülte (1910-ben is pártonkívüli szabadelvű programmal választják országgyűlési képviselővé), s vizsgálta az ideologikus, sematikus gondolkodásmódtól. Ez a jellembeli szilárdság az alkotó egyént is meghatározta. Munkásságának értékelése az évtizedek során, talán ezért is, vajmi keveset változott. Az alaptalan *dilettante*-verdikt továbbra is meghatározza a kánonbeli kiszorult, pontosabban a kánon peremén tétovázó szerepét és helyét.²⁹ Azért tartom helyesebbnek ez utóbbi megfogalmazást, mert a kánono(ko)n belülre valójában Bánffy sohasem kerülhetett. Sosem válhatott divatossá. Mindig egy elismert, de már eltűnőben lévő hagyományoszelemhez volt sorolható, s amikor bekerülhetett volna valamely aktuális értékű, irodalompolitikailag favorizált kánonszelembe, annak időközben megkérdőjeleződött a legitimitása.³⁰

²⁸ Lásd HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, 3. kiadás, Budapest, Trezor, 1995.

²⁹ Lásd legutóbb Bán Zoltán András rövid írását, egy újabb Kisbán-válogatás megjelenésekor, mely gyakorlatilag megismétli mindezt. Vö. BÁN Zoltán András, Egy kulturált műkedvelő, *Revizor – a kritikai portál*. (2009. 02. 23.) http://www.revizoronline.com/hu/cikk/1233/banffy-miklos-novellak-banffy-miklos-muvei-iii/?label_id=1756&first=0 (letöltve: 2015. január 15.)

³⁰ Akár a kontextualista irodalomfelfogásnak az ő esetében hátrányos szólamaira, akár a korszakokénti fogadtatás eltérő motivációtölteire tekintünk, nyilvánvaló, hogy társadalmi szerepköreinek, származásának, sőt még erdélyiségének bizonyos jegyei is életműve értelmezését és későbbi értékelését negatívan határozták meg. Bánffy így lett részben vagy

Az utóbbi évtizedekben megjelent irodalomtörténeti összefoglalások is rendre kihagyták elemzéseikből Kisbánt. Mű és szerzője szerepelt ugyan olyan kiadványokban, mint a *Magyar Drámaírók* sorozat 20. századi kötete, illetve éppen az Illés Endre szerkesztette *Magyar Elbeszélések* sorozat, megtalálható volt neve a Keresztury Dezső szerkesztette *A magyar irodalom képeskönyve* című 1981-es kötetben is, de a nagyobb jelentőségű irodalomtörténeti összefoglalás az életműről mindmáig hiányzik, ahogyan az oktatási segédletnek is remélt, kifejezetten diákok számára készült *Atlasz* sorozatból, vagy a legújabb irodalomtörténeti vállalkozásokból.³¹

1914-ben Ady a sikeres rövidprózák után bizalmat előlegezett meg egy későbbi nagy mű megszületésére: „néhol-néhol Kemény Zsigmondot juttatja eszünkbe ez a könyv. [...] s talán Bánffy Miklóssal egyezkedve kapunk hamarosan valamit, előkelőt, művészt s Kemény Zsigmondhoz méltó Kisbán-könyvet”. A két évtized múltán megjelenő *Erdélyi történet* valóban beváltja majd mindezt. Addig azonban egy újabb prózákötet kapcsán – ahogy Schöpflin jellemezte – a sokműfajú, sikeres szerző „nyugtalanító, problematikus és egyenetlenségében is érdekes” vonásokkal ír. A formákkal és műfajokkal ekkorra sikeresen és elismerten játszó Kisbán, úgy tűnt, egyenrangúvá nőtt a nagypolitikában is sikeres Bánffyval. Schöpflin így folytatja: „Élvezetből ír és az élvezet neki a folytonos hangváltoztatás. Láttuk őt mint irodalomszervezőt és propagátort, emlékszünk egy ősvilági fantasztikus színpadi játékára, történelmi drámáira, rosszmájú szatírájára, mindenféle hangú és tárgyú novelláira, [...] Volt úgy, hogy el voltunk ragadtatva tőle, volt úgy, hogy ingerülten vitatkoztunk vele, de közömbösek nem tudtunk maradni vele szemben.”³² Bő tíz évvel később, az *Erdélyi Helikon* 1943-ból való ünnepi száma is ezt igazolja, mely lapszám a születésnapját ünneplő Bánffynak kifejezetten a szépírói érdemeit próbálta végre hangsúlyosan előtérbe állítani. Az esetleges szépírói kanonizációs folyamat legerősebben ezekben az években, az 1940-es évek elején látszott kibontakozni, amikor amellet, hogy Révai adja ki sorozatban a műveit, az újraolvasás esélyével új értelmezésekre s némiképp új hangsúlyok keresésére is alkalom nyílt.³³

teljességében egy meghaladott, peremre szoruló paradigma képviselte értékör megbélyegzettje. Eleinte mint nem kellően haladó, később mint elátkozott, valamelyik vezető ideológia által megtagadandó.

³¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály–VERES András et al. (szerk.), *A magyar irodalom története*, I–III, Budapest, Gondolat, 2007; GINTLI Tibor (szerk.), *Magyar irodalom*, Budapest, Akadémiai, 2010.

³² *Uo.*

³³ Lásd erről többek között VALLASEK, *i. m.*

Ezt megelőzően, a húszas–harmincas évek erdélyi kisebbségi létkörülményei közt, a helyi irodalom propagátoraként, legfőbb képviselőjeként is európai minőségelvekben gondolkodik. Bánffy – akárcsak Kuncz Aladár – a közösségi megmaradás zálogának ugyanis mindvégig az elitté válást tartotta. Ezért ajánlja Babits figyelmébe a helikoni „triászt”,³⁴ s főképp Tamásit, no meg a fiatal Dsidát, utóbbit sajnós és némiképp érthetetlenül, kevés sikerrel. Az irodalmi köntösbe bújtatott politikai jelszavak felelőtlensége helyett – ahogyan Mikó Imre fogalmazott – Bánffy mindvégig „kerülte az erdélyi jelzöt, ő, a transzilvanista”.³⁵ Bánffy Kosztolányival vallotta ugyanis a valós, szükség szerint kíméletlen kritikai igény elsődlegességét, mely minden helyzetben rangot ad, s nem elnéző, nem óvatoskodó, nem züllesztői felületeseleccségeivel dédelgető infantilizálássá a műfajt. Mindezt saját alkotásaira vonatkozóan éppúgy fontosnak mondta és elvárta, mint arra a közösségi irodalomra, melyben a mondandó vagy a társadalmi/politikai gondok valóban nem egy ízben az esztétikai megformáltság fölé emelkedtek. 1944-ben az általa főszerkesztett *Erdélyi Helikon* utolsó, szeptemberi számában saját tervezett emlékirataira hívta fel a figyelmet, ez azonban sohasem jelenhetett már meg a tervezett módon. (Ennek mottójául Goethe sorait választotta, nem véletlenül: „Az emberi csorda semmitől sem fél jobban, mint az értelemtől”.) Torzóban maradt emlékiratai (*Huszonöt év* címmel) csupán 1993-ban kerülhettek a nagyközönség elé.³⁶ És ekkorra, a karácsonyi könyvvásárra jelenhetett csak meg ismét teljes terjedelmében a korábban csonkított trilógia, az életmű csúcsának tekintett, s korábbi szépiírói munkáitól eltérően már gróf Bánffy Miklós néven jegyzett³⁷ fő mű, az *Erdélyi történet* is.

³⁴ Áprily Lajos, Reményik Sándor és Tompa László közös, transzszilván költő-hármasának gyűjtőneve.

³⁵ E meggyőződésének erejével ő otthon marad 1944 után, Észak-Erdély újbóli elvesztése után is, amikor Kuncz már nincs az élők sorában, a korabeli helikoni társak közül többen tragikusan vesznek oda fronton és lágerben egyaránt, Makkai és Áprily pedig már repatriálva, rég Budapesten élnek.

³⁶ BÁNFFY Miklós, *Huszonöt év* [1945], Budapest, Püski, 1993.

³⁷ „Bánffy ezt a regényt úgy írta, mint egy gróf. Nem úgy, mint egy író, aki történetesen grófnak született. (Aminthogy ilyen nincs is.) Ezt fejezi ki talán, hogy míg minden előző művét Kisbán Miklós nével szignálta, ennek a könyvének a címlapjára kiírja nemcsak igazi nevét, hanem grófi rangját is.” Vö. SZERB, *i. m.*

A regényciklus kötetei ugyan 1934-ben, 1937-ben és 1940-ben kerültek kiadásra, a regénytörténet maga egy teljes évtizedet ível át, az 1904 és 1914 közötti utolsó, visszfényes béke éveket tárva elénk, melyek a válságos időknek előfutárai, s már kézzelfoghatóan jelzik a hanyatlás menetét. Bánffy mindvégig elgondolkodtatón elemez: a regényben a teljes összeomlás felé sodródó ország század eleji tablója elevenedik meg: az évtizedek óta kormányzó Szabadelvű Párt széthullásával, a balkáni háborúval és a szarajevói merénnyel, a kirobbanó világégés képeivel. A nemzetközi léptékben Galsworthy *A Forsyte Sagájával*, Balzac *Emberi színjátékával*, vagy akár Tolsztoj *Háború és békéjével* is összehasonlított mű rendkívül összetett kifejezést adja kora disszonáns világállapotának. Akár egy letűnt korszak kuriózumszámba menően hiteles, tablószerű megörökítése, akár az epikai remeklés, a több nyelvi regisztert szinkron módon mozgató mű, akár a memoárirodalom legjobb hagyományai felől olvassuk, vagy a páratlan művelődéstörténeti elemző képek sora felől közelítünk, a regény páratlan alkotás, melyhez a magyarság kritikus önképének szempontrendszerét is figyelembe kell vennünk. A látszatra elsődleges cselekményszint fokozatosan emeli ki ugyanis kulisszaszerepéből a történelmi freskót, egyúttal elgondolkodtató társadalomkritikára adva lehetőséget. A regény végén a főhős elbukik, illúziótlanul, tetteinek hiábavalóságát felismerve, világtól búcsúzva indul abba a háborúba, amely Bánffy számára különösen fájón Trianonhoz s a régi Európa pusztulásához vezetett...

Bánffyt többek közt Tamási 1931-es, *Czímeresek* című regénye inspirálta saját társadalmi osztálya bemutatására, elemzésére, kíméletlen kritikájára e regényben. Úgy gondolta ugyanis, ezt a világot olyan valaki mutathatja csak be hitelesen és kritikusan, aki eleve abba született és benne élt. Móricz talán ezért is üdvözölte kitörő örömmel a művet: „Én a legnagyobb örömmel fogadom el hivatottnak és illetékesnek minden sorában. Sőt csodálom is: a magyar élő arisztokráciáról még senki ilyen kíméletlenül és irgalmatlanul nem nyilatkozott” – írta róla a *Kelet Népe* hasábjain 1940-ben.³⁸ Talán ennél is fontosabb, s a későbbi sekélyes recepciót tekintve is sokatmondó, hogy Bánffy, az értékörző szabadelvűség híveként rendszerint szembekerült korának hivatalosságaival. Regénye megjelenését követően már emlékeztetett a veszélyre, miszerint a szellemi és politikai elit nem veszi tudomásul, hogy visszajutott az első világégés előtti állapotba, s nem látszott tanulni hibáiból szinte semmit, holott ő e művét a hangsúlyos figyelmeztetés szándékával írta. „Azt hittem – kezdi kései vallomását –, hogy ha nem is sokan, de a szellemi élet elitje észreveszi, hogy a trianoni Magyarország, mit sem okulva

³⁸ MÓRICZ Zsigmond, Bánffy Miklós: Darabokra szaggattatol, *Kelet Népe*, 1940, 14. sz.

a tragikus múlt, visszajutott ismét ugyanoda, abba a szellemi mocsárba, amiben a világháború előtt élt. Azt hittem, hogy meglátja valaki, hogy a Trianon utáni politika mozgalmi: a mindent vissza és a Nem, nem soha, valamint a legitimista és szabad királyválasztó jelszavak helyettesítik most a századforduló közjogi csatakiáltásait, ugyanúgy elkendőzik a magyar közvélemény előtt a valóságot, ugyanúgy csak személyi tusakodások foglalják le a politikusok figyelmét – egykor Tisza és Andrássy, most Bethlen és Gömbös viaskodása –, a polgári társadalom pedig ugyanazt a könnyelmű farsangot járja, amit 1914 előtt járt.”³⁹

Regényhármasa utolsó, befejező része abban az évben jelent meg, amikor a Kolozsváron alkotó Bánffy ismét Magyarország részeként üdvözölhette szülőföldjét. Kétségtelen prózapoétikai értékei mellett ezért nevezhette „a magyarság önismerete szempontjából” is kiemelkedően jelentős műnek a regényhármast Szegedy-Maszák Mihály.⁴⁰ Ahogyan az alcímekben idézett bibliai jóslat,⁴¹ a mű szerzője is mindig megelőzte szemléletével korát, a boldog békeidőket is olyan időszakként ábrázolva, amely előre jelezte és pazarló gazdagságában magában hordozta a bukást. A regény freskói végső soron ezért alkotnak komplex hanyatlástörténetet, melyben „nem csupán egyetlen társadalmi osztály (a mágnások), hanem általában az egész történelmi Magyarország találtatik könnyűnek”.⁴²

*

Ha Kisbán Miklós 1934 előtt leginkább „az egyhangúságtól iszonykodó”,⁴³ kísérletező művésznek tekinthető,⁴⁴ akkor az emlékiró és összegző gróf Bánffy Miklós, az ekkortól publikált nagyregényében leginkább a század diagnosztikaként mutatkozik meg. Olyannak, aki „szereti súlyos betegét, mindent megtesz

³⁹ Lásd BÁNFFY Miklós, *A magyar politika kritikája (Miért írtam meg az Erdélyi történetet)*, in Uő, *Emlékeimből. – Huszonöt év, Kolozsvár, Polis, 2001.*

⁴⁰ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*; illetve Uő, Baltazár lakomája, *Protestáns Szemle*, 1994, 4. sz., 198–209.

⁴¹ A trilógia köteteinek egyes címei az ószövetségi jóslatra utalnak, amit Baltazár bábeli király palotájának falára írt fel egy ismeretlen kéz. A jóslatot Dániel próféta így írja le: „Is-ten számba vette a királyságotat (*megszámoltattál*), és véget vet neki. Megmérte a mérlegen és könnyűnek talált (*híjjával találtattál*). Feldarabolja országodat (*darabokra szaggattatol*) és azt a perzsák kezére adja.”

⁴² Vö. VALLASEK, *i. m.*

⁴³ Szerb Antal kifejezése. Vö. SZERB, *i. m.*

⁴⁴ Schöpflin Aladár idézett véleménye 1932-ből származik, tehát még a fő műnek tekintett trilógia első kötetének megjelenése előtti.

megmentéséért, de kórképe kegyetlenül (kendőzetlenül) őszinte”.⁴⁵ Schöpflin Aladár idézett 1930-as évekbeli kritikájának záró sora – „Irodalmi csemege Kisbán Miklós könyve” – a teljes életműre bátran kiterjeszthető: irodalmi csemege, mely „azok közül a luxuscikkek közül való, amelyekre egy sokszínűségre törekvő irodalomnak szüksége van”.⁴⁶

⁴⁵ MAROSI Péter, Mit ér Bánffy trilógiája?, *Utunk* (Kolozsvár), 1957, 27. és 28. sz. Őt idézi DÁVID Gyula, *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban*. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00006/pdf/116-130.pdf> (letöltve: 2018. január 15.)

⁴⁶ Vö. SCHÖPFLIN, *i. m.*

Kincskeresők

Nagy visszatérők és Kolozsvár-élményeik¹

„Idestova egy hónapja élek újra Kolozsvárt, s ez alatt – egy-két régi ismerős híján – majdnem mindenkiel találkoztam. Az embernek nem kell őket lakásukban háborgatnia: elég, ha ott lézeng naponta a mi Szent Márk-terünkön, mint ezeknek a nagy alkonyati perceknek örökös meghívású vendége, s rendre-rendre belekerül a kolozsvári társaságba. »Lanszírozza« magát. Annál csodálatosabb és hihetlenebb, hogy még mindig nem találkoztam Vele.” Jékely Zoltán sorai a példaképre, az atyai jó barát Kuncz Aladárra vonatkoznak, 1941-ből. A fiatal, akkor már Baumgarten-díjas költő, a Széchényi Könyvtár Hírlaptárának munkatársa, az intézmény megbízásából „tér haza” Kolozsvárra, kezdetekben az Egyetemi Könyvtár ügyeit átvizsgálja Észak-Erdély visszacsatolását követően. A „kolozsvári társaságban” természetesen nem találkozhat már Dadival, aki akkor már tíz esztendeje halott, de hatását, hiányát, meghatározó szerepét az irodalmi Kolozsvár életében elevennek gondolja. Jékelyre oly jellemző a folytatás is: „bennem elevenül él. S mind-mind várom a találkozást. Nem veszítem el a reményt [...] egy alkonyaton vagy egy éjjeli templom körüli sétámon mégiscsak előbb-utóbb találkozom vele, miért ne hihetném rendületlen együgyűséggel tovább?”²

Az alábbiakban három életmű szemszögéből igyekszem vizsgálni a hely és az ahhoz való viszonyulások, attitűdök szerepét, Kuncz mellett Bánffy és épp Jékely – tehát nagy visszatérők – esetében, azok főként prózaírói és értekezői szövegei alapján.

¹ A tanulmány eredeti formájában előadásként hangzott el az „Árdeli tünt Athén”. *Kolozsvár-dialógusok* című konferencián, a FISZ és az EMIL szervezésében, 2017. május 22-én.

² Az eredeti gépirat, kéziratos javításokkal, az OSZK Kézirattárának Jékely-fondjában található két tisztázatlanban is. Nyomtatásban lásd többek közt: JÉKELY Zoltán, *A Bárány Vére*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 190–192.

Kuncz és Bánffy úgy térnek haza Erdélybe (még a húszas években),³ hogy önmaguk körül egy alapjaiban megváltozott világot látnak, tapasztalnak. Egy másik világba, immáron egy másik országba kerülnek, mégis, mindennek tudatában döntenek a szülőföldre való visszatérés mellett. Lámpásnak jönnek az elkeseredésbe, pontosabban azt enyhíteni, ahogyan a korszakkal foglalkozó irodalomtörténeti összefoglalások ebben javarészt megegyeznek, ám semmiképp sem siránkozni akarnak, hanem tettekre sarkallni mindenekelőtt: jó példát mutatni akkor, amikor még többnyire mindenki velük ellentétes útirányt választ. Az ifjú Jékely mintegy másfél évtizeddel később követi majd őket, gyermekkorra kedves helyszínére, de immár a „visszatért” Kolozsvárra. Mindannyian ugyanarra a földrajzi lokációra érkeznek látszólag, s mindannyian magukban hordják a Farkas utca, a Malomárok, vagy a Fellegvár és az említett, aposztrófált kolozsvári Szent Márk tér hatásait. E hatások kapcsán, mielőtt az életművek Kolozsvár-dialógusaira s a hely meghatározó mivoltára tekintenénk, egy kisebb kitérőt érdemes tennünk.

Ismeretes, hogy kultúrszociológiai megközelítésben az irodalmi szövegek (elsődleges esztétikai hatásmechanizmusaikon túl) nyelvi-szövegi cselekvésformákként, lokális vagy egy bizonyos korszakban történelmileg releváns eszmerendszerek tárolóiként is figyelemre méltó jelentőségre tehetnek szert. A kulturális fenoménként leírható művek egyik legfőbb jellemzője éppen az, hogy nem csupán kulturális azonosulási lehetőséget nyújtanak, de maguk is meghatároznak, önazonossági, értelmezői szerepeket vállalnak fel: adott olvasói-értelmezői közösségeken belül újrakonstruálhatják azok világát, formálva e közösségek kulturális emlékezetét és múltképét, mely természetszerűleg helyhez kötött, lokális-regionális jegyekkel is gazdagodhat. A tárgyalt korszak erdélyi olvasórétegében ezek dominánsnak számítottak, hiszen az emlékezetet megszabó értelemkonstrukciók mindig természetesként kezelték olyan valóságképeket, melyek a kulturális identifikációban idő és hely koordinátáit adottként, közösen összefűzött narratív mozzanatok meghatározó díszleteiként, egyfajta előzetes, meglévő közösségi tudásként feltételezték. E narratíva egyértelműen hangsúlyossá válik egy város irodalmi szellemiségét, közösnek vallott múltképét és értékeit tekintve is.

Igazi bonyodalom e téren leginkább csak több etnikum lakta helyszíneken jelentkezik, rádöbbenve, hogy többféle valóság és eltérően interpretált történelmi múlt kérdésköréről is beszélhetünk: „Ilyen területeken ugyanaz a település csak látszólag ugyanaz; valójában két vagy több különböző település, két vagy több különböző valóság egymásra vetíthető térbeli és kulturális viszonyrendsze-

³ 1923-ban, illetve 1926-ban.

rében” – mondja egyik kedves régi példám szerint Márton László, épp Kolozsvárra hivatkozva.⁴ Melyek nem csupán kognitív módon, de az elbeszélhetőség kérdéskörét megragadva is komoly disszonanciákat válthatnak ki. Márton így folytatja: „Nekem, aki Budapesten születtem és nevelkedtem, lehetnek barátaim Kolozsvárott, elindulhatok őket meglátogatni; de akár gépkocsival, akár vonattal indulok, megérkezni nem Kolozsvárra fogok, hanem Cluj-Napocára.” – egy dinamikusan fejlődő román nagyvárosba, amely ugyan „csékély múlttal, ám annál ígéretesebb jövővel” rendelkezik. „Ugyanazon a szélességi és hosszúsági fokon, ám egy másik valóságban található Kolozsvár, amely stagnáló (vagy inkább hanyatló) magyar kisváros, nyolcvanezres lakossággal, szerteágazó hagyományokkal, sok évszázados, gazdag múlttal (ez persze tartalmazza a Klausenburg nevű egykori német város történetét is) és nem túl ígéretes jövővel.” Az említett példa azt hivatott érzékeltetni, amit a kulturális emlékezet identitásformáló szerepét taglaló antropológiai vizsgálatok is, vagyis hogy mindegyik közösség más-más elképzelésekkel rendelkezhet a múlttól, annak egy-egy kitüntetett helyszínéről és korszakairól, s ennek következtében a mai valóságról is. A párhuzamos valóságok kérdése a többféle múltképzet révén asszociálódik, mely azonban nem teljesen szubjektív, nem egyéni, hanem a kollektívból a kulturális emlékezeten átszűrt valóságszegmens inkább.

A kulturális emlékezet „olyan objektívációkban jut kifejezésre, amelyek koncentráltan tárolják a jelentést, a közös jelentéstartalmakat. Lehetnek ezek szövegek, [...] lehetnek emlékművek, mint például épületek vagy szobrok, bármilyen tárgyi jelek vagy memorábilák, amelyek emlékeztetőként állnak”.⁵ A kulturális emlékezet a rendszeresen ismételt gyakorlatokban ölt mindezek mellett elsődlegesen testet, s éppúgy, mint az egyéni memória – *helyekhez kapcsolódik!* Ezek a helyek mintegy előzetes ismerettel, jelentéssel feltöltött helyekként kezelendők tehát egyfelől, másfelől objektívációik az irodalmi alkotásokban kiemelt jelentőséggel bírnak.

A hely szelleme mint eszmetörténeti kontextus vizsgálatokor ugyanakkor (a szép-irodalomban és az értekező műfajokban egyaránt) számolnunk kell a ténnyel is, hogy a regionális programokat Kelet-Közép-Európa utolsó évszázadában többnyire történelmi kényszerhelyzetek születték. A tematikus meghatározottságokon túl a kontextus helyi meghatározó erejére példaként jól ismertek ugyan a Kolozs-

⁴ MÁRTON László, Az elbeszélő hová menekül?, *Magyar Lettre International*, 1998. nyár, 29. sz.

⁵ HELLER Ágnes, Van-e a civil társadalomnak kulturális emlékezete?, *Kritika*, 2001, 3. sz., 16.

vár-toposzok (Farkas utca, Fellegvár stb.) s egyéb elszakított városok helyekre, lokációkra vonatkozó legendái (Nagyváradon a Kanonok sor, Mülleráj, Bémer tér stb.), vagy Újvidék és Kassa bizonyos tér-kontextusú hangsúlyozása. Ezek azonban többnyire csak egyetlen, jelen esetben magyar irodalmi olvasatokban kapnak többleterőt és közösségi értelmezési keretet, melyben kulturális térként, médiumként működnek. Megkockáztatható e ponton talán az is, hogy a húszas évek Erdélyében az irodalmi transzszilvanizmus felemelő, ám meglehetősen idealisztikus néptestvériség-eszményének s magasztos „közös haza” ideájának viszonylagosan gyors kudarca is jószerével e probléma gyökerénél kereshető...

Az elbeszélhetőség és az emlékezet problematikája, amit Márton László hangsúlyoz, az idegenség, az eltávolodás és a hiány időbeli kategóriáit is mozgósítja. Elbeszélte múlt és az elbeszélés jelene közti viszony problematikusságát, ismeretelméleti kategóriáját tárgyalva magyar nyelvterületen Gyáni Gábor tanulmányai figyelmeztettek, hogy amire ma emlékezünk, már nincs, vagy *nem úgy van* jelen. Gyáni egyik írásában Martin Walser *Szökőkút* című önéletrajzi ihletésű regényét idézi példaként: „Mindaddig, amíg valami van, nem az, ami majd akkor lesz, mikor már nem lesz. [...] Noha a múlt nem létezett, mikor még jelen volt, most úgy tör fel bennünk, mintha úgy történt volna meg, ahogy most előtör belőlünk.”⁶ Arra pedig már Paul Ricœur is figyelmeztetett, hogy egy múltbeli esemény történésének időpontjában még természetszerűleg nem rendelkezik a „múltbeliség” többnyire csak később felismert attribútumaival, tudatosított vonásaival, melyek jóval később válnak csak történelemmé.⁷ Az emlékezetben tartott és emlékként elbeszélte múlt végső soron a jelenben ható múlt, az emlékként elbeszélte hely a jelenben ható hely, vagy a jelenben folytatódó, itt kiteljesedő alakzat, amelynek akár semmi köze sem lehet a tényleges történelmi szituációkhoz, alapvetésekhez, helyszínekhez, hiszen a múltban még nem volt tudható, hogy emlékezetre méltó múlt (és helyszín) lehet idővel belőle.

Akár e rövid elméleti kitérő mentén is elmondható lenne, hogy amikor az irodalmár egy adott hely és annak szelleme, illetve egy adott múltkép vélt vagy valós attribútumai közt időz, nem csupán a történészhez hasonlóan a jelenből önkényesen és abszolút módon, egyetlen helyesnek vagy fontosnak vélt történetet

⁶ GYÁNI GÁBOR, Esemény és narratíva: a múlt és jelen mint nézőpont, in RAINER M. János–KÖTÉL Emőke (szerk.), *Esemény és narratíva*, Gondolat–OSZK, 2013 (Bibliotheca Scientiae et Artis, 4), II–28.

⁷ Paul RICŒUR, *A szöveg világa és az olvasó világa*, in Uő, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 1999, 310.

reprodukál, hanem sokkalta inkább afféle kolligációs fogalmak segítségével egyfajta elmesélhető variánst hoz létre. Olyan variánst persze, amit a hely mint médium, mint elrendező erő az említett kulturális emlékezetben kollektíve legitimált. A következőkben ezen elgondolások ismeretében viszonyulok a Kolozsvárra, a város szellemi-történelmi terébe „visszatérők”, s legfőképp a „hazatérők” hármasához.

A sort Kuncz Aladárral kezdem, minthogy ő kapcsolja össze az általam választott hármast: az irodalomtörténet-írás mindmáig egyöntetűen elfogadja, hogy az első világhégés végi Magyarországon, mely súlyos gazdasági, politikai és lelki válsággal küzdött, Kuncz nem találta a helyét, s a szülőföld hívására tért haza Kolozsvárra, ahol az erdélyi magyar irodalom kibontakoztatásában, megszervezésében találta meg azt a feladatot, mely teljességében új tartalmat adott életének. E merőben új kontextusban, új körülmények közt végzett szervezői, irodalomszervezői és szerkesztői munka (főként a kolozsvári *Ellenzék*, majd az *Erdélyi Helikon*) mellett a fő mű, a világháborús fogság tapasztalatairól szóló *Fekete kolostor* is ezen időszakban készült, vagyis e változás termékenyítő hatással bírt a szépíró Kuncz Aladára is. Azóta tudjuk, hogy, Trianont követő hazatértét Bánffy gróf is szorgalmazta, amolyan előfutár szerepkörben, ahogyan az irodalomtörténet-írás arról is tudomással bír, hogy a *Fekete kolostor* valóban ekkor tisztázódik le benne. Annak megjelenése sokáig „csúszik” persze, éppen a temérdek munka miatt, de ma már az is tudható, hogy másik szépírói munkája, az úgynevezett Kolozsvár-regénye, a *Felleg a város felett*, nem egy töredékben maradt mű, nem is ez idő tájt készült, s – Juhász Andrea kifejezésével⁸ – nem a „Trianon-szindróma” munkál benne.

Vegyük sorra! Abban, hogy Kunczot a Nagy Háború után Kolozsvárt találjuk, egy nagyobb koncepciót is sejthetünk – mutatott rá pár éve Filep Tamás Gusztáv,⁹ mégpedig a Bánffy Miklós kultúrpolitikai programja kidolgozásában és megvalósításában vállalt feladatra utalva. Bánffy csak 1926-ban települt végleg haza, de sokatmondó, hogy amikor a volt külügyminiszter 1923-ban egy rövid ideig feltűnik a kincses városban, Kuncz komoly cikkben hívta föl rá a figyelmet.¹⁰ Ezt valószínűsítheti egyfelől az, hogy Bánffy – emlékiratai tanúsága szerint is – ekkoriban dönthetett a végső hazatérés mellett, másfelől pedig az,

⁸ Lásd JUHÁSZ Andrea, Regénytrilógia töredékekben. Bevezető, in *Felleg a város felett*, OSZK–Kriterion, Budapest–Kolozsvár, 2016 (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái, III), 6–7.

⁹ FILEP Tamás Gusztáv, Egykönyvű író-e Kuncz Aladár?, in *Egy márványdarab*, Budapest–Kolozsvár, OSZK–Kriterion, 2015 (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái, II), 10–11.

¹⁰ KUNCZ Aladár, Kisbán Miklós, in Uő, *Erdély az én hazám. Válogatott tanulmányok és cikkek*, szerk. POMOGÁTS Béla, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2013, 166–168.

hogy Kuncz sokáig budapesti kultuszminiszteri engedéllyel ment (már 1922-től) éveken át tartó fizetés nélküli szabadságra Kolozsvárra. Mindemellett természetesen a kettőjük közötti további kiváló emberi és szakmai munkakapcsolatot is megemlíthetjük. Tény ugyanakkor, hogy a polihisztor Bánffy/Kisbán Miklós – Kós Károly visszaemlékezése szerint is – Kuncztól származtatta a *Helikon* megteremtésének ötletét Erdélyben, s erről írásban is vallott Kuncz halálát követően a lapban, amelynek főszerkesztője volt.¹¹ Kettejüknek döntő szerepe volt a helikoni gondolat kiteljesítésében, az irodalmi transzszilvanizmus – később sokszor félreértett – minőségelvű kidolgozásában, s a gyakorlati eredmények (így az Erdélyi Szépmíves Céh és a havi folyóirat) létrejöttében.

A jó diplomata, a politikai és irodalmi platformokat egybebekíteni tudó egyén mellett a bohém és könnyed, játékos és vitázó kedvű Kunczról sem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk. Németh Andor írta róla a *Nyugat*-ban: „Ugy láttam utoljára, ahogy gyerekszemmel Kolozsvárt először láttam: világfinak, könnyűnek.”¹² A diplomata világfi munkássága a húszas években a *literary gentleman*-től (e találó kifejezés is Németh Andortól származik) a jó helyzetfelismerő réalpolitikuson át a tudatos irodalmi kanonizátorig terjed: 1928-as ismert összegző cikke *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában* már valós listakanonját adja az addigra befutott, jó értelemben véve általa is „menedzselt” erdélyi szerzőknek. Gaál Gábor, aki a „világnézeti lap”,¹³ tehát az *Erdélyi Helikon*-nal ellenlábás *Korunk*-nak ekkor még nem szerkesztője, csak szerzője, éles polémiába is kezd vele emiatt, többek közt a másik emlékiratíró, Markovits Rodion képletes és valós mellőzése kapcsán, s a kidolgozott „transzszilván” eszmerendszer szűkösségét kérve számon. De az ellenfél Gaál is azt írja pár évvel később, hogy ez az utolsó hét-nyolc esztendő, amíg Kuncz Erdélyben ténykedett, ez volt „élete esszenciája”.¹⁴

¹¹ S ahová 1929-től, Áprily Budapestre költöztével, ő kéri fel Kuncz Aladárt szerkesztőnek. „Valóban ő volt az Erdélyi Helikonnak szellemi vezére, ki a háttérből úgyszólván láthatatlan szálakon vezette a mi működésünket.” BÁNFFY/KISBÁN Miklós írását: Kuncz Aladár, *Erdélyi Helikon*, 1931, 3. sz., 497–498; illetve lásd még *Kuncz Aladár emlékezete*, s. a. r. POMOGÁTS Béla, Kolozsvár, Polis, 2013, 11–12.

¹² NÉMETH Andor, Emlékezés Kuncz Aladáról, *Nyugat*, 1933, 13–14. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00560/17518.htm> (letöltve: 2018. január 15.)

¹³ Szerb Antal ismert, *Magyar irodalomtörténet* című emlékezetes, pályadíjnyertes munkájában minősíti így a lapot, nyilván nem véletlenül.

¹⁴ Vö. Gaál Gábor emlékezését in *Kuncz Aladár emlékezete, i. m.*, 89–90.

Kuncz fájóan érezte ugyanis a babitsi *térkép szerinti* és a *lélek szerinti* ország különbségeit.¹⁵ Erdélyisége amolyan köztes utat jelentett Áprily Lajos tájtranszszilvanizmus és Kós Károly-féle ország-transzszilvanizmus közt,¹⁶ de inkább az előbbit érezhette sajátjának. Értékelése Áprily Lajosról is azt mutatja, hogy a kulturális tradíció megkerülhetetlen tényezői közt valaminek a folyamányaként képzelte el a legfontosabb korabeli erdélyi szerzők líráját (ez esetben főként a *Nyugaténak*), ugyanakkor ezáltal is a mindenkori magyar irodalmi egységet és kulturális emlékezetet kívánta hangoztatni – amit kritikustársa, Schöpflin Aladár is kiemelt vele kapcsolatban. Erdélyiségét eleve nem önmagában hangoztatandó üres frázisnak, hanem komoly, az idők szavának megfelelő, aktualizált tartalommal megtöltendő értéknek gondolta, ilyenformán átmenetnek, s nem valami öröktől fogva adottnak. A kidolgozott transzszilván szemléletben ez az erdélyiség persze valós történeti értékekkel és eltörölhetetlen múlttapasztalattal rendelkezett, amibe kapaszkodni lehet, de megnyugodni nem: az üres szópuffogtatások és romantikus nagyotmondások helyén Erdély (és Kolozsvár) lakosaira, közösségeire – a közeljövőt tekintve ugyanis – minden korábbinál nagyobb kihívások vártak. Kuncz ebben vállalt mérhetetlenül fontos szerepet a két világháború között: a közösséggé kovácsolásban. Sokszor saját írói ambícióit is háttérbe szorítva. Talán ezért gondolhatták úgy sokáig, hogy íróként „inkább a tervek és az álmok embere, mint az alkotó munkái”.¹⁷

Schöpflin nem tudhatta, hogy az egyéni, szépírói munkakedv mindig is megvolt, legfeljebb kényszerűen háttérbe szorult, vagy lappangott, mint a kéziratban maradt munkái is Kuncznak. Előbbire jó példa a fő mű mellett másik nagyepikai alkotása, az úgynevezett Kolozsvár-regénye – a *Felleg a város felett* – is, mely először az *Erdélyi Helikon* 1929–1930-as lapszámaiban jelent meg folytatásokban,¹⁸ de szerzője a húszas évek legelejétől folyamatosan dolgozott rajta. Sokáig a

¹⁵ Lásd erről Babits Mihály *Magyar költő kilencszáztizenkilencben. Vita és vallomás* című írását, illetve *Hazám!* című versét.

¹⁶ A distinkciót Szabédi László vezette be ismert transzszilvanizmus-kritikájában, mintegy önálló Erdélyország és az Erdély mint különös színpont tekintetében, utóbbit az összmagyar szemléleten belül. Részletesen lásd többek közt KÁNTOR Lajos, *Konglomerát. Erdély*, Budapest, Kossuth, 2012, 43–44.

¹⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *A fekete kolostor, Prágai Magyar Hírlap*, 1930. június 7., 8.

¹⁸ Könyv alakban pedig csak szerzője halála után, 1931-ben, jelezve, hogy egy eredetileg trilógiának szánt regény első, de önmagában is megálló részét veheti kézbe az olvasó, illetve Kovács László révén tévesen azt is, hogy az első regény folytatása sajnálatosan nem készülhetett el. Az utóbbi évek kutatásai – Juhász Andrea révén – bizonyították, hogy a

kortársak visszaemlékezései – így Kovács Lászlóé – is tovább éltették viszont azt a gondolatot, hogy élete utolsó periódusában fordult leginkább befelé, s ekkor kezdte megírni szépirodalmi munkáit.¹⁹ Ma már tudjuk, hogy mindkét nagyepikai műve „nagyjából egy időben, talán párhuzamosan, vagy gyors egymásutánban íródott, s mindkettő a háború után”.²⁰

A *Felleg a város felett* trilógia első részének olvasóit kezdetektől foglalkoztatta, vajon miképpen folytatódott volna a mű, jóra, avagy még rosszabbra fordult volna-e a kincses város és a főhős félbehagyott, el nem rendezett sorsa. A regény ugyanis a mindenki által Kolozsvárral azonosított fiktív Oltváron játszódik. Az 1913 szeptemberében, a tanév első napján kezdődő regénybeli cselekmény főhőse, az idegenből érkezett új iskolaigazgató, Szentgyörgyi Tamás, akinek első konfliktusait, lángoló érzelmi életét karácsonyig követjük nyomon a trilógia első, „kegyeleti okokból” nyomtatásban önállóan is kiadott kötetében. Többen úgy vélték – köztük a monográfus Pomogáts Béla is –, hogy valószínűleg a háború lesújt majd a főszereplőre, a regényhármas vége pedig már a Trianon utáni Erdélyt kellett volna hogy bemutassa, ha az elkészült volna. A címben szereplő *felleg*motívumot a harmincas évek legeleje óta úgy értelmezték ugyanis, hogy az a trianoni döntést, Erdély elcsatolását előrevetítő helyzet metaforája...

A trilógia minden valószínűség szerint elkészült még Kuncz életében. A 2016-os, új kiadás előkészítése során a mű mindmáig nem ismert töredékei bukkantak ugyanis elő Jancsó Elemér kolozsvári irodalomtörténész OSZK Kézirattárában őrzött hagyatékából. A szövegrészek erősen hiányosak, s letisztázásra szorultak volna még nyilván, de azt bizonyosan állíthatjuk, hogy nem a húszas évek legvégén kezdte el írni szerzőjük a művét, s nem is egy torzóban maradt munkáról beszélünk: a kéziratos második rész végén található dátum: 1917. január 10. Létezik tehát a korábban meg sem írtnak hitt második rész egy bő töredéke, sőt, még a harmadik részből is maradtak fenn oldalak. Bebizonyosodott továbbá – írja Ju-

regénytrilógia második és harmadik részének töredékei (mai tudásunk szerint legalább 69 oldalt kiteve) megtalálhatóak az OSZK Kézirattárában őrzött egyik hagyatékban. A *Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái* könyvsorozat (Budapest–Kolozsvár, OSZK–Kriterion, 2014, sorozatszerkesztők BOKA László–FILEP Tamás Gusztáv) harmadik kötete ezt az űrt pótolva adta közre a töredéket és a regény minden eddiginél teljesebb változatát 2016 nyarán, Juhász Andrea szerkesztésében és bevezetőjével.

¹⁹ Kovács László, *Felleg a város felett*, *Erdélyi Helikon*, 1931, 5. sz., 725–727.

²⁰ Lásd erről Juhász Andrea, *Az irodalmi művek titkairól. Bevezető Kuncz Aladár Felleg a város felett című regényének új kiadásához*, in *Felleg a város felett*, Budapest–Kolozsvár, OSZK–Kriterion, 2016 (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái, III).

hász Andrea, a kötet szerkesztője –, hogy a mű ötlete és első változata „a háború, a francia internáltság idejében, nem pedig a húszas évek Erdélyében született”.²¹

Fontos szempontunkból az is, hogy Kuncz munkája kimutathatóan ihlette Bánffy 1930-as években publikált monumentális történelmi tablóját, trilógiáját is (*Erdélyi történet*) bár annak cselekményszála időben éppen az első világháború kitöréséig tart, míg a *Felleg* akkortájt kezdődik, mintegy Kunczék saját valós történetét, internálását is beleszöve a műbe. A főhős, Szentgyörgyi Tamás Kuncz mása ugyanis, „regénybeli avatárja”,²² aki finom lélek, tanár- és művészember, aki egyszerre szemléli a világot a művész szemével és érzékenységgel, s akit szintén Franciaországban ér a kitörő Nagy Háború híre. E párhuzamot illetően fontos mellékszereplő Abáty Andor is, az erdélyi mágnás, akinek az eredetijét, valóságbeli ihletőjét többen éppen Bánffy Miklósban és Dózsa Endre (Kolozs megye alispánjának azonos nevű) fiában is felfedezni vélték már. Pomogáts monográfijában is megjegyzi, hogy Abáty, a dekadens erdélyi főúr Bánffy Miklós saját néven, s nem korábbi írói álnevéen jegyzett regénytrilógiájának főhősére emlékeztet. Vagy éppen fordítva... A két szereplő neve is hasonló hangzású. Az *Erdélyi történet* főszereplője, Abády Bálint persze önéletrajzi ihletésű regényhős Bánffy trilógiája esetében, aki saját jogon vont keserű mérleget a magyar arisztokrácia történelmi szerepéről. Az analógiák sora mindenesetre mindvégig kimutatható: Kuncz regényében fontos szerepet játszik Alvinczy Magda grófnő, aki öntörvényű, emancipált és aktív özvegyasszony, s aki szerelmével végső soron kiragadja beteges halálvágyából Abátyt, hiszen nagyralátó terveihez épp megfelelő segítőt lát a grófnőben. A grófnő valóságbeli megfelelője valószínűsíthetően a 20. század első felének erdélyi „nagyasszonya”, Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola lehetett. Bánffynál Milóth Andrienne ihletője ugyanő: valóságos díva és ez esetben – mint tudjuk – valóságos szerelem.

Kuncz regényében a Kolozsvár-helyszínek elsődlegesek ugyanakkor. A *Felleg* legelső oldalaitól a helyszínek is könnyen beazonosíthatóak. Oltvárról megtudjuk, hogy „egykor egy érdekes külön kis országnak történetében vezető szerepet játszott”, a főhős egy olaszos nevű szállodában, a Tartiniban szállt meg (ahol 1847-ben Petőfi is ifjú feleségével), a közelben van a város híres temetője és a főtér gótikus temploma. Ezek mind Kolozsvár jól felismerhető nevezetességei, helyszínei, melyek a kulturális emlékezetben az összevont értelmezést eleve adottként határozzák meg. A várost ismerők a regényt olvasva képzeletben végigjárhatják a

²¹ *Uo.*

²² A találó kifejezést Juhász Andrea használja.

jellegetes történelmi helyeket: a házsongárdi kioszkot, a Fellegvárat, a Klinikák sorát, de feltűnik a kaszárnya, a Tanítók Háza, a kéttornyú piarista templom és az új színház is, mellettük a Törökvágás és még számos utca és épület.²³

Bánffy nagyregényében kevesebb a közvetlen analógia a helyszínekkel (legalábbis a Kolozsvár-helyszínek vonatkozásában), fontosabb ugyanakkor, hogy ezen időszakban született egyéb, sokáig kiadatlan szépirodalmi rövidprózai munkáiban is „kísérletező” vénája, formabontó, formateremtő ereje jelentkezik. A *Reggeltől estig* című kisregénye például 1927-es, tehát hazatérését követően születik.²⁴ A mű struktúráját két ellentétes erő formálja, egyrészt Kisbán feltördeli az események hagyományos időrendjét, másrészt zsúfolja, csiszolja, kerekíti a feszültséget, amint a két síkon vezetett két ikernővér, Mária és Magdolna életútja tragikusan keresztezi egymást. A kisregényben a múlt, a minduntalan felbukkanó emléképeivel a látszatharmónia felszínén maradó vonulatát képezi csak meg, a lényegi részek a prousti emlékezőtechnikával világítanak a mélybe, az ottani démoni zárt világ tárnáit tárva fel. A kisregény franciás könnyedsége, pongyolaságtól mentes hullámozása ugyanakkor előrevetíti az 1931-es, *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléját* is, az apokrif emlékiratként ismert novellafüzért, mely régies, reneszánszkori álarcában és humoros történeteiben már nyíltabban a jelen fonákságait hivatott kigúnyolni, s amelyben Bánffy Dürrenmatthoz illően oldja meg a helyzetet, akkor is, ha látszólag Apafi Mihály korának nyelvén szól. Ezt emelte ki találóan Schöpflin Aladár is, aki ugyanakkor irodalmi luxuscikknek nevezte a művet, amire igen nagy szükségünk van, Pesten és Kolozsvárott egyaránt.²⁵

A gyermek Jékely épp e „visszatéréseknek” és sikereknek a tanúja a húszas évek derekán-végén, az évek folyamán az ő gimnazista énje látja az atyai házban gyakkorta Bánffyt és Kunczot, főként az utóbbit, aki példaképe is az ifjúnak, s akiről később egyetemi szakdolgozatot, illetve bölcsészdoktori értekezést ír 1933-ban, már Budapesten, ahol szintén Eötvös-kollégista lesz, akárcsak egykoron Kuncz. A mániákus naplóíró Jékely első, tizenévesen írt naplójának legelső lapján is szerepelteti őt, mint akivel az édesapa Áprily mellett többször kirándult a közeli erdőbe.

Mindhárman prózaírók, irodalomszervezők, szerkesztők, sok más feladatuk mellett persze. Kuncz és Jékely fordít is, Bánffy pedig maga a reneszánsz egyéniség,

²³ Lásd JUHÁSZ Andrea idézett bevezető tanulmányát: in *Felleg a város felett, i. m.*

²⁴ De Erdélyben csak 1981-ben jelenhet meg, Sőni Pál előtanulmányával. Vö. BÁNFFY Miklós, *Reggeltől estig – Búvós éjszaka. Két kisregény*, Bukarest, Kriterion, 1981.

²⁵ SCHÖPFLIN Aladár, *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja, Nyugat*, 1932, I, 113.

aki a képzőművészettől a színpadi díszletekig, a könyvillusztrációtól a zenéig, s persze a drámai műfajok és a rövidpróza után (első novelláskötete 1914-ben jelenik meg) a nagykompozíciójú regénytrilógiáig minden műfajban maradandót tud alkotni. Élményeik és ihletanyagaik sokszorosan kötik őket Kolozsvárhoz, a városhoz, mely tulajdonképpen egyedül Bánffynak a szülővárosa. Szépírói munkásságuk a visszatérés és a hely motívumát, ihletforrását bőséggel tükrözik.

A prózáírók sorát folytatva, Jékelyről is elmondható, hogy a visszatérés időszaka termékeny az életmű szempontjából,²⁶ akkor is, ha esetében elsősorban egy költő prózájáról kell beszélnünk. Ő ugyanis – Szerb Antal találó jellemzése²⁷ szerint is – mindvégig „a lírikus agyával gondolkodik, lát és láttat”, akkor is, ha epikus műfajt művel. Ehhez legfeljebb azt tehetnénk hozzá, amit a kortárs Weöres Sándor írt már az első Jékely-verseskötetről, hogy ez a költőiség, ez a „lakozás” az ő esetében, eredendő. Nem tud ugyanis másképp, tehát „nem költőien” megszólalni még magánleveleiben, jegyzeteiben, naplórészleteiben sem. Nála a vers ugyanis nem az agynak, hanem az idegeknek, a hátgerincnek szól,²⁸ s ehhez mérten a prózája s még családi feljegyzései is jókora lírai énléménnyel, szubjektivitással és költőiséggel telítettek. Bensőséges érdeklődése az elmúlás, az örök vagy ideiglenes halál és az álomforma, sejtelmek, homályos lét- és tudatállapotok iránt, tehát eleve ifjúkora primer élményei és helyszínei iránt mindvégig fogékonyá tették, örök kapcsolatot tartva fenn a valós vagy szellemi Kolozsvárral, Nagyenyed után kamaszkora kedves helyszínével. Az 1941–1946 közti kolozsvári korszak az ő esetében is a visszatérés ideje: a „szép otthonosság” és a „zsoli kolozsvariensis” ideje.²⁹ Két elbeszéléskötet (*A házsongárdi föld, A halászok és a halál*) valamint egy kisregény (*Minden múlandó*) születik ebben az időszakban. Termékeny évek, háborús borzalmak közt is. A rövidpróza évei ez esetben is, érthetően, hiszen egy regény nagykompozíciójához nyugodtabb időszakok kellenének...

*

A magyar irodalom Kolozsvár-láncolatát nem kevés időbe kerülne akárcsak vázlatosan is felsorakoztatni. Elegendő lehet példáim mellett e korszakról szólva az adott helyszín és közös hagyománysszegmens, valamint kulturális identifikációt

²⁶ 1937-es az első Jékely-próza-kötet, a *Kincskeresők*.

²⁷ SZERB Antal, Jékely Zoltán: *Kincskeresők, Válasz*, 1937. november, 715.

²⁸ WEÖRES Sándor, *Éjszakák. Jékely Zoltán versei, Nyugat*, 1937. 3. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/000614/19506.htm> (letöltve: 2018. január 15.)

²⁹ Édesapjájéknak szóló több magánlevele végén köszön így el, így írja alá Kolozsvárról küldött leveleit ezen időszakban.

nyújtó emlékezet után végezetül a generációk összefüggéseire rámutatni. Ahogyan a gimnazista Jékely figyelte Bánffyt és Kunczot 1930-ban, úgy figyel majd a piaristáknál érettségire készülő Poszler György (bő tizenegy évvel később) immáron a „visszatérő” Jékelyt, valamint mellette még Bánffy ténykedését, aki lendületesen, de a helikoni elveihez és kritikus énjéhez híven szervezte ekkor is, a „visszatért Kolozsváron” is, a Könyvnapokat. Bánffy is, Kuncz is, Jékely is, s persze nemrég Poszler is Budapesten távozott végül e földi életből: egyikük sem tudta volna függetleníteni magát a város nyújtotta kulturális-történelmi közegtől, a gyermekkor vagy fiatalkor meghatározó élményeitől, a hely szellemétől. Elhagyásuk és/vagy visszatérésük képletes volt csupán, a valóságban mindannyian kolozsváriaknak gondolták és mondták magukat.

Apák, fiak, atyai mentorok

Jékely Zoltán és Kuncz Aladár¹

Talán kevésbé szorulna magyarázatra, ha értelmiségi karrierek és kapcsolathálók vizsgálatakor, Jékely Zoltán költői életműve kapcsán leginkább a *Nyugat* úgynevezett harmadik nemzedékéről, vagy költészeti vonalon Jékely kortársairól (például a pár évvel fiatalabb Weöresről, Vas Istvánról, Rónay Györgyről, Takáts Gyuláról és társaikról) esnék elsődlegesen szó – igaz, aligha egységes nemzedékként –, az alábbiakban mégis valami másra vállalkozom. Bár sajnálatosan ez utóbbiak esetében sincs még kellően feltárva az irodalomtörténeti narratíva, főként nem ilyen csoportösszefüggések terén, mely kutatás tehát szintén hézagpótlónak számítana,² az alábbiakban egy induló fiatal tehetség és az atyai jóbarát(ok) kapcsolatára, kapcsolathálójára igyekszem fókuszálni. Főként Kuncz Aladár (és kis részben Makkai Sándor) Jékelyre tett hatását, illetve emberi és mentori viszonyait kívánom vázolni, azzal a szándékkal, hogy rávilágítsak, milyen utakat választhat egy induló, ifjú poéta, aki nem akármilyen családi, atyai felügyelet mellett cseperedett fel, s folytatta e szellemi örökség gyakorlati részét is: mind a költészet, mind a szerkesztés terén. Az ekképpen kitaposott ösvények – és öröklött kapcsolathálók – kettős mivolta (segítsége és esetleges terhe) az ő esetében ugyan nem mindig látványos, de óhatatlanul szóba kerül az első költői megnyilatkozások kritikai recepciójában is. E recepciót ráadásul a kortársak, az „egyívású” cimborák nemzedéki fellépte és

¹ A tanulmány eredeti formájában előadásként hangzott el az *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 2.* című konferencián, a Partiumi Keresztény Egyetem és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet szervezésében, Nagyváradon, 2015 szeptemberében.

² Mennyivel szerencsésebbek lennénk például, ha kevésbé töredékes levélkiadások, kész bibliográfiák és repertóriumok, életrajzok és naplók kiadások lennének mára hozzáférhetőek. S főként, ha kezünkbe vehetnénk legalább az egy nemzedékkel öelöttük járók – köztük Schöpflin Aladár, Szerb Antal vagy Halász Gábor – ma még kiadatlan dokumentumait.

helykeresése mentén az egymás kötetének kölcsönös méltatása is jellemzi. Emiatt röviden kitérek az 1930-as évek költői rajzásának, Jékely és generációja csoportos felléptére is annyiban, amennyiben ez a csoportösszefüggések vagy kohéziós erők vázolásán túl személyes kapcsolati hálókra is ráirányíthatja a figyelmet.³

Generációk, csoportok, társak

Az *irodalmi mező* Bourdieu által definiált fogalma,⁴ mely mezőn képletes harc folyik az autoritásért és az átörökítésért, annak biztos kódjaiért, szinkrón és diakrón rendszer-meghatározottságában is elsődleges: utóbbiban atyák és fiak (korábbi és későbbi generációk) csoportos harcára, illetve izlésbeli, valamint világnézeti különbségeire szokás hivatkozni, mint hagyomány és újítás szükségszerű velejárójára, ciklikusan visszatérő jellegére, annak meg-megújuló spirálszerű rendszerére. A ciklikus mozgásban természetesen folyamatos legitimációkra is szüksége van az időben későbbi irányok mindenkori képviselőinek. E képletes leírásban a fiaknak a közvetlen elődökkel vívott harcaik mellett szükségük lehet a nagyapáik, ősapáik generációjából is bizonyos elfogadott értékekre, alakokra, egyéb ősök szelektív örökségére, intézményessé formálódott kódjaira, s a „közízlés” változó, történeti algoritmusaira is, melyek biztosítani hivatottak egyfelől, hogy nem légyeres térben vagy csupán ideiglenességük tudatában jelentkeznek, másfelől épp azt is, hogy valamitől való eltávolodásukban is egy tudatosan választott hagyománysszegmenshez vagy új értékelvekhez igazodnak. „Az új nemzedékek mindig a maguk igéit olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak” – vallotta éppen száz évvel ezelőtt Kosztolányi.⁵ Minden változást előkészítő irányzat, mozgalom, szellemi irány, csoportos művészeti törekvés a kezdetekben kénytelen ugyanakkor részben az apák hangján (is) megszólalni, és annak szótárát (is) alkalmazni – ahogyan Hauser Arnold írta – egyrészt, hogy az új csoportosulás

³ Ahogyan az atyák, esetünkben Babits, Kuncz, Áprily vagy éppen Makkai Sándor esetében, úgy a fiak nemzedéke, Jékely, Makkai László, Weöres és társaik esetében is ígéretes lehet a kapcsolati hálók kohéziós erőinek a vizsgálata, valamint e kapcsolati tőke révén is formálódó kritikai megítélés háttértényezőinek a felgöngyölítése.

⁴ Vö. Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, Budapest, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013.

⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, Arany János, *Nagyváradi Napló*, 1917. március 25.

a kifejezés „homályos kényszeréből” „felküzdje magát az artikuláltság fokára”, másrészt, mert időbe telik, míg saját nyelvét, stílusát kialakítja, megéli.⁶

A vélt vagy valós csoportkohéziós összefüggések felmutatásakor legtöbbször általánosító jegyekben vagy generációs törekvések mentén azonosítanak az irodalomtörténeti narratívák is ilyen mozgalmakat, s határolnak be nemzedékeket, melyek többnyire a szinkrón recepciótörténet kritikákból ismert sémáit ismétlik, s ritkábban kerül csak sor poétikai, motivikus vagy éppen textológiai allúziók tételes összevetésére. Ennek fényében a *Nyugat* harmadik nemzedékét is óhatatlanul az előttük járókéhoz mérték, értelemszerűen már a kortársak is. „Minden kor irodalma három réteg lerakódásának eredménye” – írta még a hőskorról, a századelő irodalmi modernségének úttörő törekvéseiről Schöpflin Aladár.⁷ „Ez a három réteg az öregek, vagyis azok, akik azokat az eszméket, irányokat, érzéseket, izléseket képviselik, a melyek a ma öreg emberek fiatal korában, tehát 40-50 évvel az illető kor előtt küzdöttek az érvényesülésért; a középkorúak, a kik a 20-30 év előtt keletkezett s most győzelemre jutott irányok hívei és harcosai s a fiatalok, a kik olyan irányban dolgoznak, amely most küzd az érvényesülésért s csak ezután fogja célját elérni.”

A modern magyar irodalom születési terepén, 1908-ban adott jellemzés konzervatívok és újítók harcát, természetesnek mondott nézetkülönbségeit volt hivatott magyarázni, ugyanakkor ezt generációs ellentétként is aposztrófálta: „Innen a nagy ellentét fiatalok és öregebbek között. Nemcsak az apa nem érti fiát – elvégre természetes dolog – hanem a bátyja sem érti öccsét és haraggal nézi, amit csinál.” A *Nyugat* kanonizátoraként is ismert kritikus nevét már csak azért is említtem itt, mert 1937-es ismert könyvében, *A magyar irodalom története a XX. században* című, alkotói portrékká szélesedő összefoglalásában⁸ ő vállalkozott az azt megelőző szűk négy évtized listakánoni értékelésére, ezen belül az irodalmi modernség győzedelmes útjának megrajzolására.⁹ Az 1930-as évekre kitaposott ösvények mellett, ha nem is csupán korosztályi viták mentén, hanem többnyire

⁶ HAUSER Arnold, *A művészet szociológiája*, Budapest, Gondolat, 1982, 544.

⁷ SCHÖPFLIN Aladár, Öregek és fiatalok, in *A Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1909*, reprint kiadás, kíséző tanulmányok BOKA László–SZÉNÁSI Zoltán, Budapest, Argumentum–OSZK, 2016, 172.

⁸ Lásd SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1937.

⁹ Ebben természetesen kiemelt, kizárólagos (sőt olykor mitikus) szerepet tulajdonítva a *Nyugat*nak.

eszméletörténeti és poétika viták szintjén mindenesetre érvényes maradt a bátyák és öcsök közti értetlenség még egyazon orgánumban publikálók esetében is.

Az „unokák” seregének – ahogyan Babits nevezte a *Nyugat* harmadik nemzedékének jeleseit – helykeresési szándékáról, saját lapalapítási kísérleteikről, egyéni és csoportos terveikről, illetve kudarcaikról tucatnyi levelük szól. Ezekből tudható, hogy lapterveik révén részben szabadultak volna az előttük járók gyámkodásától és elvárásaitól, a meglévő fórumok szabta keretek szűkösségétől, azok olykor fojtó légkörétől. Vonzotta őket egy merőben új költői irányzat kialakításának lehetősége, s egyben tartottak is valahol mindettől. Weöres ezért írhatja, hogy „Ez a nemzedék nagyrészt Babits Nyugatja körül tömörült. Otthagyva sokkal forradalmibb lapokat, munkatársakat. Egyszerűbb volt a nagy Nyugatba írni, mint szabad farkasként kis folyóiratokba. Az én nemzedékemnek és saját magának is ez volt a baja. Nem ismertük fel, hogy önálló és forradalmi utat kellett volna járnunk. Babits Mihály a helyzet királya volt, és kedves házigazdánk is, aki merészebb törekvéseinket nem korlátozta. Mégsem lett volna szabad a bölcs öregre bízni magunkat. Minden nemzedéknek ki kell termelni a saját mániáit, bolondságát, és vállalni érte a felelősséget”.¹⁰

A nemzedékek megkülönböztető jegyeiről vagy csoportkohéziós jellemzőiről persze már a korabeli *Nyugat*ban is többen vitáztak. A kritikusok leginkább a korosztályhoz tartozás alapján vagy közösnek választott publikációs fórumok mentén skatulyázták az újabb szerzőket. E generáció egyik legfontosabb fellépési területének ugyanis az antológiák számítottak: a *Nyugat* kiadásában megjelent, Babits-féle *Új anthológia* 1932-ből, mely szándéka szerint is „alkalom” volt arra, „hogy a háború utáni fiatal lírikus nemzedék együttesen, mint nemzedék lépjen fel”,¹¹ az 1935-ös *Korunk – tizenkét fiatal költő* című antológia, melyről többek közt Szerb Antal írt a *Válaszba* fontos értékelést, és az 1937-es *Új magyar költők II.* Ez utóbbit Makkai László *A tanítás problémái* sorozat darabjaként adta ki, s ebben érdemeik szerint Weöres Sándor és Jékely Zoltán verseit szerepeltette a legnagyobb számban. (Az ifjú Makkai figyelme és barátsága később is fontos lesz a Jékely-életmű kapcsán.) Jékely – akárcsak a vele egykorú Weöres – ugyanakkor azt vallotta, hogy a maradandó műveket nem évjáratok és a szekértáborok teremtik meg, hanem az egyes írók és költők. Ezt részben Schöpflin is így gondolta persze,

¹⁰ Lásd DOMOKOS Mátyás (szerk.), *Egyedül mindenkivel. Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai*, Budapest, Szépirodalmi, 1993, 150.

¹¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Új anthológia. Fiatal költők 100 legszebb verse, Nyugat, 1932, 8. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00535/16681.htm> (letöltve: 2018. január 20.)*

ő viszont (továbbra is generációkban gondolkodva ugyan, de) portrévázlataiban¹² erős egyéniségeket is kiemelt, akik képesek kortársi követőket, egész költőnemzedékeket is toborozni.¹³

Lőcsei Péter hívta fel rá a figyelmet, hogy a legifjabb költőgeneráció a hazai és az „utódállamokban”¹⁴ működő lapok sokaságában szerepelhetett ezekben az években. „Az előttük megnyíló folyóiratokat egymásnak is ajánlották. Leveleikben feltűnik a Tiszántúli Figyelő, a Számadás, az Argonauták, a Keresztmetszet, a Szivárvány, a Tükör, a Válasz, az Erdélyi Helikon, a Pásztortűz, a Perspektíva, a Névtelen Jegyző, a Kelet Népe, a Szép Szó, az Álláspont, a Fórum, a Magyar Minerva, az Írott Kő és a Sorsunk; némelyik éppen a bíráló tárgyaként.”¹⁵ E névsor, bár önmagában is rangos, és a tág publikálási lehetőségeken túl jelentős vitafórumokként is értelmezhető, ugyanakkor az is megfontolásra méltó, hogy e tucatnyi fórum nem egyenlő a nemzedéki zászlóbontással. „A rangosabb kiadványok többsége továbbra is a fővárosban jelent meg. A vidéki tervek némelyike meg sem valósulhatott; másik felük rövid ideig élt vagy provinciális maradt.”¹⁶

Az „unokák” termését vizsgáló Babits – a Vajda János Társaság 1934-es antológiája¹⁷ és az azt bírálók kapcsán – szintén korosztályi értékelést nyújtott, midőn úgy vélte, hogy az amúgy nagyon heterogén költői termésben a szerzők java a *Nyugat* első két nemzedékének már kitaposott útján indult el. Későbbi értékelésében is egyedül Weörest emelte ki, mint akitől az olvasók még számíthatnak újra, pozitív meglepetésre. Halász Gábornak, a „bátyjak” generációjának képviselőjében mondott szigorú bírálatát¹⁸ ugyanis bizonyos ponton túlzónak gondolhatta. Gesztusa és részben szóhasználata is (Weöres kivételes, különös tehetségét említve) azonos volt azzal, ahogyan egykoron Osvát tette mindezt ő-vele, emlékezetes csillagos jegyzetében, 1908 őszén. Talán ezért is, az ifjak közül

¹² Utóbbiakról lásd részletesebben RÓZSAFALVI Zsuzsanna, *A portré alakvariánsai Schöpfung Aladár életművében*, Budapest, Ráció, 2013.

¹³ Az ő említett irodalomtörténeti munkájában az origó továbbra is Ady Endre maradt.

¹⁴ A kifejezést Szerb Antal használja ismert irodalomtörténetében.

¹⁵ LŐCSEI Péter, Tükröződések. Jékely Zoltán, Weöres Sándor és a „botcsinálta nemzedék”, in PALKÓ Gábor–PÉTERFY Sarolt (szerk.), *„Csillagtoronyban”. Tanulmányok Jékely Zoltánról*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014 (PIM Studiolo), 56–57.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Vö. *Új magyar líra. Kortárs költők versei*, kiad. KÁRPÁTI Aurél, Budapest, Vajda János Társaság, 1934. A kötetben Jékely és Weöres mellett többek között József Attila, Radnóti Miklós, Toldalagi Pál, Vas István és Zelk Zoltán is szerepel.

¹⁸ HALÁSZ Gábor, *A líra ellenforradalma, Nyugat*, 1937, I. sz., 293–298.

éppen a kiemelt és megdicsért Weöres fogalmazott (Vas Istvánnak írt levelében) ezek kapcsán igencsak sarkosan: „Ők megtörték az utat, hát ne kívánják tőlünk, hogy mi is úttörők legyünk: túrják el, hogy új emeletet húzunk az ő palotájukra. Nekünk nem összefoglaló szerep jutott; az idő nem a Klopstockoknak, de a Goethéknek kedvez, nem a Berzsenyiknek, de a Vörösmartyknak.”¹⁹

Atyák és fiak

A szintén Bourdieu által bevezetett²⁰ kapcsolati tőke fogalmi kereteiben a kulturális elit tagjainak bonyolult, szinkrón viszonyrendszerét esetünkben ugyancsak érdemes vizsgálni. Ennek során az értelmiségi elit képviselőinek összefonódásaira éppúgy figyelni kell, mint hangsúlyt fektetni az egyes generációkat összezáró, olykor akaratlanul is csoporttá formáló erőkre (a mindenkori jelen értékrendjét meghatározó, uraló művészeti kánonokra ellenhatást gyakorló újításokban e közös fellépést sürgető erőkre), vagy éppen e csalfa homogenitásban a feljűk irányuló vádak közös platformon történő cáfolását vállalók érv- és idearendszerére. E szinkrón viszonyrendszerben elsődlegesen az érvényesülést elősegítő tényezőkre gondol maga Bourdieu is a kapcsolati tőke hangsúlyozásakor, olyan „szimbolikus” tőkére, mely példáiban többnyire kollektív jellegű. Ezen túlmenően azonban nem kevésbé érdekes apák és fiak immáron nem képletes, hanem nagyon is konkrét, valóságos eseteit is megvizsgálni. Ezekben a konkrét szülő-gyermek viszonyok ugyanannak a „mezőnek” érdekes, „egyéni” sávjait mutathatják ugyanis fel: a „már befutott” értelmiségi alkotó elődök esetében a saját gyermekeik számára kitaposott ösvényeket, ismerni vélt kulturális folyamatokat és kapcsolati tőkét (de nem csak szimbolikusakat és szakmaiakat, hanem akár anyagi forrásokat is), s közvetetten a Bourdieut is továbbgondoló John Guillory szóhasználatával mindazt a „kulturális tőkét”, amely a jelenben még formálódó, többes számú művészeti kánonok átörökítő programjaihoz elengedhetetlen.²¹

¹⁹ Weöres Sándor Vas Istvánnak (1934. október 22.), in BATA Imre–NEMESKÉRI Erika (szerk.), *Weöres Sándor: Egybegyűjtött levelek II*, Budapest, Pesti Szalon, 1998, 44.

²⁰ Pierre BOURDIEU, A szimbolikus tőke, in UŐ, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest, Gondolat, 1978, 379–401.

²¹ John GUILLORY, *Cultural Capital. The problem of Literary Canon Formation*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1993.

Mielőtt erre rátérnénk, bizonyos esetekben éppen az érvényesülést akadályozó, beárnyékoló, gátló tényezőkről is beszélnünk kell a konkrét apa-fiú viszonyokban, amikor a hasonló pályát választó utód nem léphet ki az apa árnyékából, vagy azt gátló tényezőnek, tehernek éli meg. „Öreg barátod, én, aki apád is vagyok, nem avatkozok bele abba, hogyan akarsz boldogulni. Légy az, amihez kedved van. Egytől azonban óvjak. Valahogyan eszedbe ne jusson, hogy az apád mesterségét folytasd” – írta Heltai Jenő, s sorai ezen örök problematikának a kettősségében a személyes apa-fiú kapcsolatot mindenképp terhelő mivoltot hangsúlyozzák. A kapcsolati hálók e kettős – egyfelől konkrét segítséget és előnyöket, másfelől nyomasztó hagyatékot, örökös háttérbeli gyanakvást, s ugyanakkor frusztrációt és gátakat szülő – elvárásrendje viszonylag jól ismert hazai irodalmi példák kapcsán is, ám legtöbbször a távolabbi kapcsolati hálókra és társadalmi pozicionálásokra már kevésbé világít rá, s feltáratlanul hagyja az egyes életutak mellékszereplőit. Az irodalomszociológiai vizsgálatok többnyire megmaradnak az elsődleges (apa-fiú) kapcsolat személyes vonatkozásainál, s a társadalmi megítélésnek olyan irodalomszociológiai és pszichológiai aspektusainál, melyek az apa méltó követését és a neki való megfelelést, vagy az ő árnyékából kitörni igyekvő alkotót vizsgálják csupán. Noha kétséget kizáróan nincs két egyforma eset, a magyar irodalomtörténet-írás is ekképpen járt el jó néhány esetben. Arany János és Arany László, a két Karinthy, vagy éppen Áprily és Jékely példája révén is eleve az ilyen jól ismert érvrendszereket igyekezett csak vizsgálni, s bennük újra hangsúlyozni a tény, hogy ne „illusztris apa gyermekeként” tekintsenek csupán a hasonló értelmiségi életpályát választó, arra méltó és érdemes ifjakra. Az őket körülvevő idősebb társak, atyai barátok és általuk szintén az érvényesülést segítő csoportok azonban ritkán kerültek korábban az irodalom- és kultúratudományi vizsgálatok értelmiségtörténeti fókuszpontjaiba.

Bár más-más koordináta-rendszerben vizsgálandó minden egyes eset, mielőtt Jékely életútjában a legkevésbé sem elutasított, hanem egyenesen rajongott édes-apa Áprily Lajos mellett hatásukat és kapcsolati hálójukat tekintve az atyai jó barátok és mentorok szerepére is figyelni, intő példaként egy időben későbbi esetet is tanulságos szóba hoznunk, a *herbertizmus*t. Ez utóbbi a már említett hátrányokra, a levetethetlen hagyatékok negatív szerepére, megőrző voltára jó példa, ami a folytatólagos (nem csupán másodgenerációs) értelmiségi családból származó szerzők vizsgálatakor Erdélyben vitaponttá is nőtt az 1970-es évtizedben.

A herbertizmus elnevezés Herbert von Bismarck, a 19. századi nagy kancellár kevésbé nagynak gondolt fiához kapcsolódik. Bajor Andort – és a korban többeket – meglehetősen aggasztotta, hogy az 1970-es évek romániai magyar társadalmá-

ban túlon túl sok író és vezető értelmiségi gyermeke tűnt fel az erdélyi magyar irodalmi tájakon, s ez belterjessé tehető a művészeti életet és a korban amúgy is meglehetősen elzárt, csekély számú intézménnyel bíró irodalmat.²² A felvetés, mely a harmadik *Forrás*-generáció jelesei közül többeket tüntetett fel rossz vagy hátrányos színben, az elsődleges és nyilvánvaló előnyökön túl az öröklött és tanult intelligencia kérdéskörét is feszegette, s azt is, hogyan befolyásolja a szülői hivatás egy gyermek világlátását, a családi környezet az értelmi fejlődést, az atyák alkotói érv- és eszközrendszere vagy ideológiai platformja az azt egyenes ágon folytatók vagy éppen azzal radikálisan szembeszegülők írói pályáját. A *Szóértés előfeltételei* című korabeli, kolozsvári generációs vita az 1970-es évtized legvégén – melynek elemzését Miklós Ágnes Kata könyve éppen az apák-fiak kapcsolatára figyelve végezte el²³ –, vagy ezt megelőzően már a Szócs István–Palotás Dezső közti ismert és egyenlőtlen pengeváltás²⁴ is adekvát példái mindennek. „A kulturális elithez tartozó értelmiségi családba születettek előnye elsősorban a korai életévek időszakában szerezhető információkból, ismeretekből áll: mindabból a kulturális háttérből, melyet köznapi értelemben műveltségként szoktak emlegetni” – olvashatjuk az elemzésben. „Ehhez adódnak hozzá még mindazok a – más kulturális elit-tagokkal kialakítható – hasznos kapcsolatok, melyeket a szülők révén szerez meg a fiatal.”²⁵ Az érem másik oldala ugyanakkor az, hogy „nagyobb gyanakvás fogadja a kulturális elitbe törekvő értelmiségit, ha valamelyik szülője már oda tartozik”, éppen a készként kapott kapcsolati háló miatt, mely nagyobb odaadást és nagyobb elvárásokat is támaszt automatikusan, hosszabb ideig tartó bizonyítást is szükségessé tesz számukra azok részéről, akiknek valaha szívós munkával kellett kiépíteniük a sajátjukat. „Szócs István író, Egyed Ákos történész, Beke György író vagy éppen Bretter György filozófus fiaként többet is kell(ene) nyújtani, mint egy ehhez hasonló háttér hiányában.”²⁶

Az értelmiségi háttér és a családi kötelék egyértelmű előnyei mellett a kapcsolati tőke tehát váddá is súlyosbodhat, ahogyan azt a fentebb említett vitában Tóth Sándor csípős megjegyzése is tanúsítja 1980-ból, a „genetikailag önmagát

²² Lásd minderről az egyik érintett „fiú”-val, Szócs Gézával készült interjút: MARTOS Gábor, „Ez a társaság úgy viselkedett, mintha a hátizsákjában volna a marsallbot”, in *Uő, Marsallbot a hátizsákban*, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Lap- és Könyvkiadó, 1994, 115–116.

²³ MIKLÓS Ágnes Kata, *A szóértés feltételei*, Kolozsvár, Komp-Press, 2010.

²⁴ Lásd az *Utunkban* és az *Echinoban* zajló vitát 1976-ban.

²⁵ Vö. MIKLÓS, *i. m.*, 155.

²⁶ *Uo.*

reprodukáló értelmiségről”.²⁷ Tóth megállapítása a másodgenerációs értelmiségi sajátos helyzetét reprezentálta a hetvenes évek erdélyi magyar rögválóságában. Ebben szociológiai és pszichológiai tényezők közösen predesztinálhatták az ifjút, hogy – akárcsak más „szakmák esetében” – részben atyja örökébe lépjen, s ugyanakkor el is távolodjék attól. A herbertizmus féelme, a „gettó életforma és korabeli belterjes viszonyok” reális veszély volt a korban – amit Szöcs Géza nemrég szóban is megerősített –, s sokaknak valóban úgy tűnt, a csúcsertelmeség reprodukálja önmagát. Írók, szociográfusok, filozófusok gyermekei esetében ez tehát leginkább nyomasztó hagyatékként tételeződött, mely egyértelmű jelszót vont maga után: kilépni az atyák árnyékából!²⁸

Nem lenne nehéz párhuzamot vonni e ponton a *Nyugat* harmadik nemzedéke és a *Forrás*-sorozat költőinek harmadik nemzedéke között, a generációs terhek és kötelékek kettősségét, összetett voltát és vádpontjait is tekintve. Az öröklött és részben tanult szociokulturális adottságok, a tisztelt elődhöz vagy a valóságos apához fűződő személyes jó/rossz viszony s az értelmi fejlődést meghatározó egyéb tényezők a kapcsolati hálók összetett szempontjaiból e kivételesnek mondható példákat leszámítva azonban alapvetően komoly többletet, társadalmi tőkét jelentenek. Az apa iránti tisztelet, rajongás és megbecsülés mellett ugyanakkor a viszonylagos társadalmi elzártság már a húszas évek erdélyi magyar értelmiségi társadalmára is jellemző volt. Az 1913-ban született Jékely már javarészt ebben a megváltozott történelmi helyzetben és (akkor még átmenetinek gondolt) szociokulturális környezetben nő fel, miközben olyan apai példát látott (Nagyenyeden, Kolozsváron s még Budapesten is), amely a közösség érdekében cselekszik, s amely a kényszerből születő erdélyi magyar irodalom révén a formálódó értéklátását és

²⁷ Vö. Tóth érvelése szerint az értelmiségi elit a korabeli romániai magyar irodalmi-művészi körökben „nem bővített módon”, hanem „leginkább genetikailag” reprodukálta önmagát. Érdemes lenne e megjegyzésben a kollektív többes számra – „értelmiségünk” – is figyelni, mindazonáltal az aligha kérdéses, hogy további megállapításai már nem marasztalhatók el pusztán korfüggőségük miatt: az akkor felnövő generációról írja ugyanis, hogy „négykézláb mászkáló koruk óta a könyvtár, a lemezjátszó környezetében, a család megfelelő szellemi légkörében nőttek fel. Ez az előzménye annak, hogy publikáló fiataljaink túlnyomó többsége írók gyereke, professzorok gyereke, stb.” Vö. TÓTH Sándor hozzászólásait az ismert *A szóértés előfeltételeiről* vitában. *Korunk*, 1980, 1–2. sz., 41–62: 48.

²⁸ Ami sokáig tartó folyamatot takarhat. Szöcs Géza például 1990-ben igazán elismert tehetségként, hat kötettel a háta mögött, költőgenerációja egyértelmű vezéregyéniségeként volt ismert, mégis a *Kortárs magyar írók kislexikona* szócikkében az akkor még Svájcban élő költő neve mellett hangsúlyosan szerepelt az is, hogy az ismert erdélyi író, kritikus, Szöcs István fia. Erről lásd még MIKLÓS, *i. m.*, 153.

később kikristályosodó elvrendszerét is meghatározza. Kettejük közismerten jó, kölcsönösen rajongásig szeretetteljes kapcsolata, amelyet levelezésük²⁹ is hűen őriz, e szemléleti azonosságokon túl az olvasmányélmények és irodalmi eszmények közös vállalásáig éppúgy terjed, mint a történelmi fordulatok okozta közösségi gondok felelősségének felismeréséig, vagy éppen azonos tájszemléletig, szülőföld- és természetszeretetig.

A konkrét előnyöknél versus ledolgozandó hátrányoknál érdekesebb persze olyan tényezőket vizsgálni, amelyek csak közvetetten hatnak, s biztosítanak szimbolikus tőkét, egyfajta belépőt, s formálnak a kulturális elit tagjaival kialakítható kapcsolati hálóban csomópontokat. Ahogy Bourdieu fogalmaz, minden társadalmi mezőben van bizonyos „belépési adó”, mely a mezőspecifikus ismeretek és kompetenciák megszerzésének képletes költsége. Ebből a szempontból kifejezetten előnyös a személyes kapcsolati rendszernek az átfogó vizsgálata, a kulturális elit közvetett helyzeti előnye mint lehetőség. Bourdieu szerint ugyanis „a kialakult kapcsolatok újratermelésének munkája” során megy végbe mindez, mely hosszas életútbeli alkalmakat, eseményeket és ceremóniákat is felsorakoztat, de mint biztos csoportkohéziós erő nem szükségszerűen jelentkezik. A kapcsolati háló mindenestre visszanyomozható, s ez paradox módon olykor *közége* és *kiváltó oka*, *forrása is* a művészeti elitbe tartozásnak. Az alábbiakban ennek értelmében vizsgálom Jékely és az atyai mentorok viszonyát, analóg világnézeti, illetve értékbeli szituációit.

Mentorok, barátok, atyai kapcsolatok

1926 és 1929 közt Áprily (Jékely) Lajos már nem csupán tanár, hanem (a család Enyedről Kolozsvárra kerülése után) nagy tekintéllyel bíró irodalomszervező is. Szerkesztője az *Ellenzék* irodalmi mellékletének, résztvevője a marosvécsi helikoni íróközösség munkájának, 1928-tól pedig szerkesztője – és egyik programadója – az induló *Erdélyi Helikon*nak. Az irodalmi transzszilvanizmus kiemelt alakja, akit Kuncz egyenesen az ekkor önállósulni kényszerülő erdélyi magyar irodalom első számú lírikusának nevez.³⁰ Jékely Zoltán mindeközben a gimnázium 4., 5., 6.

²⁹ A Jékely–Áprily-levelezés feldolgozása folyamatban van, az unoka-dédunoka Péterfy Sarolt több levelet publikált már, főként az 1940-es esztendőkből.

³⁰ Vö. KUNCZ Aladár, Áprily Lajos, *Ellenzék*, 1926. április 4., 77. sz., 11–12. Véleményét a pályatársak közül Reményik is osztotta. Kuncz e kijelentését két év múlva is megismétli: 1928-ban azt mondja Áprilyról: „Kik a Helikon legjellegzetesebb írói? Elsősorban Áprily

osztályát végzi. Ekkor ismerkedik meg jobban Kunczcal is, az atyai jó baráttal. Az ő európai távlatokat ismerő, elegáns irodalomszervező volta a kisdíák Jékelyt is lenyűgözi, aki többször láthatja őt otthonukban, sőt gyakorta együtt is kirándulnak, mint azt a mániákusan naplót vezető, tizenöt esztendő Jékely 1928-ból származó füzeté legelső oldalán már az előző évekről szólva is leszögezni igyekszik.

Kuncz – akinek elsőként küld báró Kemény János levelet marosvécsi terveiről –, mindeközben a helikoni íróközösség igazi háttérbeli szellemi szervezője. „Mindvégig ő mozgatja a háttérből a szálakat”, s ezt nem kisebb valaki állítja róla, mint az Erdélybe 1926-ban visszatérő gróf Bánffy Miklós, aki majd éppen a jó barát Áprily Lajos pesti tanári és iskolaigazgatói kinevezése – tulajdonképpen repatriálása – után kéri fel őt szerkesztőnek.³¹ 1929-ben következik be tehát Jékely fiatalkorának legnagyobb változása: a család áttelepül Kolozsvárról Budapestre, ahol az édesapa a Lónyai Utcai Református Gimnázium tanára és a *Protestáns Szemle* szerkesztője lesz. Az ifjú ekkorra már igazi példaképet lát – mint oly sokan az édesapja generációjából is – Kuncz Aladár személyében: nem csupán a kritikus és fordító, vagy a prózaíró Dadiban, hanem az irodalomszervező egyénben, annak olvasottságában, pallérozottságában, európeai szemléletében, s mindazon erudícióban, mely kritikai jegyeiben és európai távlatokat átfogó gondolkodásmódjában mérceként szolgál a kifejlődő erdélyi íróársadalom legkülönb világnézeti platformjain állóknak.

Jékely 1931-ben érettségizik a Lónyai utcai iskolában, majd felvételt nyer az Eötvös Collegiumba, amelynek 1903 és 1907 között Kuncz is diákja volt. Első versei természetesen még az *Erdélyi Helikon*ban láthatnak napvilágot, de talán nem túlzás azt állítani, hogy édesapja mellett az atyai mentorok is meghatározzák későbbi irányválasztásait és értékszemléletét. Kuncz révén a *Nyugat* mindenekelőtt – mint szellemiség. Jékely rajongása Kuncz és az általa tanított eszmények (köztük a modern irodalmi eredetiség elv, az elsődleges esztétikai kritériumok és a hasznos vitakultúra) iránt egyértelmű, ugyanakkor mindennek a cselekvő irodalmi alkalmazása is követendő példa: szakdolgozatát *Az erdélyi magyar iro-*

Lajos, aki egyúttal Erdély reprezentáns költője. Vadászember, turista, a havasok és a szűz természet embere. Számunkra körülbelül ugyanaz a jelentősége Áprilynak, mint a szlovéniai magyarság életében Mécs Lászlónak.” KUNCZ Aladár, *Hasznos mulatságok. Erdélyi irodalmi reneszánsza. Beszélgetés Kuncz Aladárral, Literatura*, 1928, I. sz., [16–]18.

³¹ Meglehetősen szerény, már-már szégyenteljes fizetésért, de – ahogyan ő maga írja visszaemlékezésében – a helyzetet jól jellemző, messianisztikusnak tűnő feladatra. KISBÁN [BÁNFFY] Miklós, Kuncz Aladár, in POMOGÁTS Béla (szerk.), *Kuncz Aladár emlékezete*, Kolozsvár, Polis, 2013, 11–12.

dalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár címmel írja, melyet később doktori disszertációvá fejleszt. Ebben Jékely elsődleges célkitűzése az erdélyi tudat ébredésének feltérképezése volt, s mint címéből is kitűnik, nem a mindenkori magyar irodalom erdélyiségével, hanem az 1918–1920 után önállósulni kényszerült erdélyi magyar irodalom „borús virágkorával”³² kívánt foglalkozni kéziratos formában és nyomtatásban is ránk maradt munkájában. Ennek legfontosabb és leginkább időtálló része éppen Kuncz jellemzése, az ő szervező szerepének hangsúlyozása. Dolgozata alapkérdése is az, hogy melyek voltak azok az erők, amelyek Kuncz révén segítették az új irodalom megszilárdulását, vállalt funkcióinak elfogadtatását.³³

Jékely az eredetileg egyetemi szakdolgozatnak készült 1933-as szöveget (Horváth János szakmai témavezetésével³⁴) némiképp kiegészítette két évvel később, és bölcsészdoktori értekezésnek is benyújtotta, nyomtatott változatban.³⁵ Mindkettőben részletesen tárgyalja, hogy Kuncz kész programmal érkezik Erdélybe, s „ez a program nem más, mint az Osvát-féle kritikai és szerkesztői koncepció erdélyi alkalmazása”,³⁶ elsődlegesen annak a nézetnek a megalapozója tehát, hogy a helikoni tömörülés több szempontból is a *Nyugat* oldalága volt. Ezért lehet a vállalt regionalitás, az erdélyi regionális irodalom eszméje Kuncz Aladárnál egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulópontja.

Kuncz a *Nyugat* mozgalmában indult, a francia irodalom vonzáskörében nevelkedett, mindenkor európai polgárnak vallotta magát. Jékely européer-franciás vonzódásának az egyik mintája, forrása, ihlető példája ő. A gyermekkortól ismert, a családnál gyakorta vendégeskedő, Jékely egyik visszaemlékezése szerint velük egy ideig „egy fedél alatt is lakó”, az édesapa Áprilyval s a kiskamasz Jékelyvel együtt kiránduló Kuncz az erdélyi irodalom megszilárdulásának, főrumai kialakításának egyik legfőbb szervezője. Áprilyék Pestre költözése után

³² Ahogyan Keresztury Dezső nevezte, akinek *Magyar Szemle*-beli írására Jékely is hivatkozik. Vö. KERESZTURY Dezső, Az ifjúság Erdélyszemlélete, *Magyar Szemle*, XXII. kötet, 1934, 9–12. sz.

³³ Kéziratos dolgozata fejezetcímei (*Az erdélyi irodalmi tudat ébredése; A Helikon felé; A Helikon [Marosvécs és a Szépmíves-Céh]; Irodalom a nemzetiség szolgálatában*) is mind Kuncz szépírói, publicisztikai, szerkesztői és szervezői munkássága köré épülnek.

³⁴ Aki annak idején még Kuncz Aladárt is tanította.

³⁵ JÉKELY Zoltán, *Az erdélyi magyar irodalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár*, Budapest, magánkiadás, felelős kiadó Jékely Zoltán, nyomdai munkák Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet, 1935, 36.

³⁶ *Uo.*, 16. (Az idézetek helyét a nyomtatott, szerzői kiadás oldalszámozása szerint adom meg – B. L.)

az *Erdélyi Helikon* folyóirat későbbi szerkesztője is, aki e regionalitásból kinövő irodalmat olyan műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövőjéért szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek a szolgálatát. „Európa – közli a *Helikon*ban Babits híres esszéjét – a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniük a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegző szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”³⁷ E gondolat, mely Babits korabeli tanulmányainak koncepcióját folytatta, azt volt hivatott hangsúlyozni Kuncz esetében is, hogy az irodalmi regionalizmusoknak az európai kultúrák hagyományos (csak éppen az első világháború következtében felbomlott) szellemi egységét kell képviselniük, helyreállításában közreműködniük. A Kuncz-féle européer transzszilvanizmus ugyanazt a kultúrnemzet kategóriát tekintette alapegységének, mint amit 1919-től Babits is a magáénak vallott. Szellemisége a klasszikus polgári humanizmus eszméit követte, akkor is, ha nyíltan alakítani volt kénytelen ezeket a történelmi helyzet aktuális követelményei szerint. Irodalomeszménye a formai újításokból táplálkozó mérsékelt modernség maradt. Az esztétikum elsődlegességének elvét vallotta ugyan, de irodalompolitikai gyakorlatától – és az aktuális erdélyi történelmi helyzetből adódóan – távol állt tőle a művészi öncélúság.

Az akkor már halott, ám szépíróként, a *Fekete kolostor* szerzőjeként országosan elismert – és sajnálatosan később is leginkább csak egykönyves szerzőként ismert – Kuncz értekező és szervezőmunkájáról írva Jékely persze bizonyos ügyekben túlonat szubjektív is. Az említett szakdolgozatot véleményezve Horváth János, Jékely irányító tanára a munka egy esetleges kiadása előtt ezen szubjektív vélemények javítását szorgalmazza az „inkább esszészzerű, mint tudományos igényű dolgozat”-ban.³⁸

A kapcsolati tőke és a szakmai tájékozódás elsődleges kérdéseire visszakanyarodva, az 1930-as években induló ifjú és vélt mentorai esetében további példák és párhuzamok is említhetők. Jékely egy újabb atyai barát, Makkai Sándor (és annak történész, de irodalmi ügyekben is jártas, később – mint szó volt róla – irodalmi antológiát is szerkesztő fia, a jó barát Makkai Laci) révén ismerkedik meg Szerb Antallal, akivel Makkai pesti lakásán találkoznak 1934-ben, miután

³⁷ Vö. BABITS Mihály, Európaiság és regionalizmus, *Erdélyi Helikon*, 1930, I. sz.

³⁸ Ahogyan a témavezető Horváth János értékelése legelején írja. Lásd Horváth János értékelését Jékely Zoltán „dicséretes” minősítésű szakdolgozatához: Kézirat, 1935. április 15., OSZK, Kézirattár, Jékely-fond.

Szerb megnyerte az *Erdélyi Szépmíves Céh*, illetve az *Erdélyi Helikon* emlékezetes irodalomtörténeti pályázatát.³⁹ Jékely költői zsengei javát is Makkai László mutatja meg Szerbnek, „egyre-kettőre azonban már az *Erdélyi Helikon*ból is emlékezhetett” – mint írta visszaemlékezésében Jékely.⁴⁰ Közvetetten tehát Makkaiék révén kerül kapcsolatba Szerbvel és a *Nyugattal*, hiszen általuk kerül Babits látószögébe, nagyon fiatalon, mindössze huszonkét évesen.⁴¹ Kuncz ekkor már halott, de nem kérdéses, hogy az ő képletes ajánlásával is bírt Babits előtt.

Külön kiemelendő, hogy az említett pályázatra benyújtott és az *Erdélyi Szépmíves Céh* kiadásában megjelent Szerb-féle *Magyar irodalomtörténet* előszavában Makkai Sándor, Erdély református püspöke a pályamunkát bizonyágtételnek nevezte „a magyar szellem örökkévaló egysége mellett”, s létrejöttében, annak keretei biztosításában ismét csak egy fontos lépést említett: „az erdélyi íróközösség szolgálatát a magyar szellemi életnek”. Nem lehet e ponton észrevétlenül hagyni egy fontos párhuzamot, a Jékelyét és a Szerb Antalét, nem csupán az időszak helikoni kezdetei vonatkozásában, de maga Kuncz Aladár szelleme révén is. A két munka ráadásul majdnem egy időben készült: Szerb remek pályamunkája nyomtatásban 1934-ben jelenik meg, akkor, amikor Jékely az egy évvel korábbi – a témavezető Horváth János által végül is dicséretesnek minősített – szakdolgozatát egészíti ki az 1935-ös nyomdai megjelentetésre. Egy másik írásomban⁴² már összevettem a történeti hűség tárgyalása, valamint a táj-transzszilvanizmus⁴³ s egységes magyar irodalomeszme felől is Jékely szakdolgozatának és Szerb könyvének utolsó, *Az utódállamok magyar irodalma* című fejezetének néhány állítását. E helyt most talán elég annyit kiemelnem, hogy az értekező Jékely – erdélyiség tekintetében, a

³⁹ 1932 júniusában, a helikoni munkaközösség marosvécsi összejövetelén dönt úgy a pályaműveket bíráló szakmai bizottság, hogy a tizenegy beérkezett munkából egyhangúlag Szerb Antal művét díjazza. Az *Invitis nubibus* jellegű munka két évvel később, 1934-ben jelenhet meg, erdélyi irodalomról szóló oldalai gyakorlatilag egyszerre születnek a fiatal Jékely Zoltán szakdolgozatával.

⁴⁰ Vö. JÉKELY Zoltán, Volt valami... A Nyugat-tal való kapcsolatról, in Uő, *A Bárány Vére*, Budapest, Szépirodalmi, 1981.

⁴¹ Ugyanabban az évben, amikor a Széchényi Könyvtár Múzeum körüli épületébe, s azon belül a Hírlaptárba is belép munkatársnak.

⁴² BOKA László, „Kopár, földhözragadt, szegény?” Jékely és az erdélyi irodalom, in PALKÓ-PÉTERFY (szerk.), *i. m.*, 116–136.

⁴³ A kifejezés Szabédi Lászlótól származik, aki transzszilvanizmus-kritikájában megkülönböztette a történelmileg is különállónak tételezett Erdély-országot legitimáló „ország-transzszilvanizmust” a mindenkori magyarságot és irodalmát pusztán színesítő, gazdagító erdélyi „tájtranszszilvanizmustól”. Utóbbira példaként éppen Áprily költészetét említi.

transzszilván eszmék helikoni vonulatában – egy mindenkor érvényes européer szemléletet hangsúlyoz, melyet nem csupán Kuncz nyomán vall következetesen, de minden bizonnyal egyenesen otthonról szívott magába.⁴⁴ Az édesapa mellett az atyai barátok (főként Kuncz, Bánffy és Makkai) ugyanis tudatában voltak, hogy megfelelő kritikai kitekintés és európai tájékozódás nélkül az alkotómunkát Erdélyben óhatatlanul provincializmus húzza majd le. Kuncz 1929-ben írta, hogy a kisebbség „csak politikában kisebbség, irodalmában és művészetében maga az egyetemesség”.⁴⁵ „Csendes beszélgetés”-ében Áprily Lajossal közösen vallották: „egy szökkenéssel mindjárt olyan magaslatra kell emelkednünk, amelyről nézve az erdélyi sors világprobléma lesz!”⁴⁶ Bánffy szükséges önkritikusi szemlélete és Makkai elitista felfogása is ugyanitt említhető, hiszen ők egy folyamatosan fejlesztendő szellemi és erkölcsi lét megteremtéseként képelték el a kisebbségi kultúrát, hangsúlyosan a minőség jegyében! Szülőföldjüket mindannyian annak a „virtuális Közép-Európának” tekintették, amely a különböző változatokból (jelen esetben főként magyar, román, szász) történelmi és társadalmi egységet képes kialakítani. „Erdély az európai élhetőség próbája” – mondta sommásan Kuncz egy Molter Károly-visszaemlékezés szerint.⁴⁷

A Kuncz-féle irodalomeszményt mindazonáltal az 1930-as évek kezdetétől, Kuncz halálát követően számtalan kritika éri a gyakorlati megvalósíthatóság felől, mind Erdélyben, mind Budapesten. A szakdolgozó Jékely minden lelkesedése mellett pragmatikus is. Tudja, hogy Kuncz szakmai felkészültségének, pártállásokat kibékítő erejének és lenyűgöző emberi mivoltának hiányában a helikoni egységen belül is szakadás következhet be,⁴⁸ a transzszilvanizmus ideológiája pedig éppen az ezt követő években kap majd az ifjabb, Erdélyben felnövő írógenerációktól is sommás kritikát. Jékely nyomtatott értekezésével egy évben, 1935-ben Babits is hangsúlyozni kényszerül, hogy „az erdélyi öntudatot és a transzszilvanizmust

⁴⁴ A szülői házból hozott érdeklődése ez már a 4., 5., 6. osztályos gimnazistának is, aki kolozsvári otthonukból ismeri Kuncz mellett Makkait, Reményiket, Kóst, Tamásit, Kemény Jánost és a nála csak pár évvel idősebb Dsida Jenőt.

⁴⁵ KUNCZ Aladár, Erdély az én hazám. Csendes beszélgetés Áprily Lajossal, *Erdélyi Helikon*, 1929, 6. sz., 487–492.

⁴⁶ *Uo.*

⁴⁷ MOLTER Károly, *A keleti állomáson* című írását az *Erdélyi Helikon* Kuncz Aladárt búcsúztató számában. *Erdélyi Helikon*, 1931, 7–8. sz.

⁴⁸ 1932-ben például a Szépmíves Céh egy Berde Mária-kéziratot nem fogad be, s az ebből fakadó polémia végén, illetve erre válaszként az író és négy társa kilép a céhből, megalkotva az Erdélyi Magyar Írói Rendet.

nem moshatjuk össze”. Ez utóbbi „lényegében nem irodalmi fogalom”.⁴⁹ E két fogalmat az ifjú értekező Jékely még nem választotta értelemszerűen élesen szét.

A „közízlés” változó, történeti algoritmusaira hivatkozva azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy melyek voltak az 1920–1930-as évek Erdélyében formálódó irodalmi életnek az éppen Kuncz által meghatározott, annak elméleti alapokat adó szegmensei, vagyis azon történelmi „helyzetnek” a legitimáló erői, melyek az adott helyzettudatot minden más érvrendszer fölé látszottak emelni. Erdélyben az irodalom – mondja maga Jékely is ennek hatására mintegy konklúzióként a szakdolgozatában – „tisztá irodalom, a magyar nemzetiség szolgálatában”. Az ebben a miliőben és értéklátásban felnövő ifjú, és az oda 1941-ben ismét hazatérő „Zsoli kolozsváriensis”,⁵⁰ Kuncz halálát követően tíz év távlatából is az ő alakját idézi fel, mint akinek szelleme továbbra is ott él, szinte tapintható. „Annál hihetlenebb – olvashatjuk az OSZK Kézirattárában megőrzött írásában⁵¹ –, hogy az, akire annyit gondoltam, akinek módszerét, szerepét, az életben követett magatartását elsőéves Eötvös-kollégista korom óta mindig irányító példaként *szerettem volna* magam előtt tartani, a viszontlátás, az Erdélyi Nagy Találkozások ünnepén nem található.” A kolozsvári *Ellenzék*nek küldött Jékely-írás (*Hol van Kuncz Aladár?*) mindkét, eredeti és letisztázott verziójában is kiemelte a szerző a *szerettem volna* szavakat, hangsúlyossá téve egyrészt a mindenkori törekvését, a példakép iránti odaadó tiszteletet és hűséget, másrészt annak gyakorlati lehetetlenségét is. Mégis, mindaz az erudíció és szakmai alázat, amiről már Kuncz halálakor az édesapa Áprily is megemlékezett az *Erdélyi Helikon*ban – a regionális irodalomnak és irodalmi értékeknek is a legjobb, európai távlatokban és mércében szemlélt kritikusi rangját tudta biztosítani.⁵² Az így értett erdélyiség az

⁴⁹ Lásd BABITS Mihály, Könyvről könyvre, *Nyugat*, 1935, 8. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00595/18762.htm> (letöltve: 2018. január 20.)

⁵⁰ Önmagát nevezi így az édesapjának Budapestre írt egyik levelében, 1941 májusában. A levelet közölte Péterfy Sarolt. Lásd *Holmi*, 2013, 4. sz.; illetve <http://www.holmi.org/2013/04/jekely-zoltan-es-aprily-lajos-1940-es-1946-kozti-levelezesebol-kozreadja-peterfy-sarolt> (letöltve: 2018. január 20.)

⁵¹ Lásd JÉKELY Zoltán *Hol van Kuncz Aladár?* című gépiratát, kézi rájegyzésekkel. OSZK, Kézirattár, Jékely-fond.

⁵² „Még most is zavar az írásban. Nézi a tollamat, figyeli az írógép billentyűin tétovázó ujjaimat.” – fogalmazott Áprily Kuncz halálakor. „Így nézte éveken keresztül, attól a pillanattól kezdve, amikor megtudtam, hogy budapesti szerkesztőségéből figyeli az írásainkat. Tudom, hogy mindannyiunk szépségrögzítő mozdulatát szemmel tartotta. De ettől az áldott zavartól, a tudástól és megérezéstől, hogy az ő nyugati csúcson élesedett szeme néz, lelkünkben dallamosabbá formálódott a sor, kritikai szigorúsággá éleződött a szempont,

európai kultúra és lelkeség olyan értékeit vállalta fel, melyeket az első világháború teljes megsemmisüléssel, kiüresedéssel fenyegetett, s amely erdélyiséget az akkor még nem átlátható második világháborús helyzet végképp eltörölni igyekezett.

A költő, prózaíró vagy éppen az irodalomszervező, szerkesztő és publicista Jékely ezen időszakában is Kuncz nyomdokain haladt. Erre utal a felsorolás is többek közt: *módszert, szerepet, emberi magatartást* nevez követendőnek, példaértékűnek Kuncz alakjából, sokrétű irodalmár tevékenységéből. Mikor 1946-ban – élete egyik legnehezebb döntése idején, Magyarországra való második költözésekor – megkérdezik az irodalom átértékelt szerepéről, nyíltan, kritikusan szólal meg: „Félős, bűnhődnie kell mindenkinek, aki nem volt képes egyetemes látókörre szert tenni s a libaúszató-patak sodrát összetévesztette a Duna vagy a Tenger áramával.”⁵³ A „tájszólásos irodalom” kiüresítő frázisainak szóló kritika egyúttal a keserű belátását is jelenti az erdélyi gondolat magasztos eszményeitől való végső eltávolodásnak, degradációnak.

Hatások, elvek, eszmények

Kuncz tevékenysége, „szellemi hagyatéka” kortársaira több mint jelentős volt: Áprilyra éppúgy, mint Reményikre vagy Bánffyra, s persze az ifjakra: Dsida Jenőre, Szemlér Ferencre, Jékelyre. (Halálakor utóbbiak verseket is írnak Kuncz emlékének ajánlva.) De Jékely esetében ez a hatás több egyszerű tiszteletnél, illendőségnél. Akárcsak Kuncz Aladár, ő is magyar–francia és művészettörténet szakon végző: édesapja mellett Kuncz az, aki kamaszkorától már a francia kultúra és művelődés értékeivel megismerteti. Ne feledjük, az 1923-ban Dijonban francia nyelvtanári diplomát szerző édesapa Kuncz Aladárral dolgozik évekig együtt a kolozsvári *Ellenzék* szerkesztőjeként. Közös vonzalmuk a francia kultúra iránt az irodalmi modernség elhivatott képviselőjévé teszi őket, az édesapa (és az atyai nagyapa) természet iránt érzett mély szeretete – Áprily lírájának kiapadhatatlan forrásán túl – az ifjú Jékely számára is meghatározó lesz. Nem csoda, hogy Jékely költői debütálását egyrészt az *Erdélyi Helikon*hoz kötjük 1932-ben is, másrészt megjelent verse (*Ballada a kóbor kutyákról*) kapcsán legalább ennyire kell hangsúlyoznunk

európaibbá hangolódott a gondolat, s olykor világhorizonttá tágult az erdélyiség.” Vö. ÁPRILY Lajos, „Hamuhodni... Ákászod alján”, in POMOGÁTS (szerk.), *i. m.*, 16–20.

⁵³ Lásd az *Utunk* körkérdésére (*Megkérdeztük íróinkat: Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?*) adott válaszát: *Utunk*, 1946. június 20.

azt is, hogy a szárnyait próbálgató költő mindezt Villon emlékének ajánlotta. „Egészséges” erdélyiség, európai távlatokhoz mért regionalitás és francia műveltségi vonzalom: talán ez a három meghatározó tényező, melyet az atyai örökség⁵⁴ mellett a Kuncz Aladár-i eszmény is mindvégig meghatároz.

Jékely költőként is merít persze a franciák poéziséből, verseit átítatja mindaz, amit szimbolizmus és szürrealizmus kapcsán a modern francia költészetből ismerünk. Barátja a francia költészetből antológiát összeállító Rónay György. Ezen túl, akárcsak Jules Laforgue-ot – akinek később a *Nyugatban*, 1938-ban egy teljes portrét szentelt, s „francia Reviczky”-ként mutatott be – őt is ködös tér és időmélység jellemzi. Már legelső költői korszaka az érett, teljesen kész tehetséget mutatja. Talán ezért is érezzük néha úgy, hogy első két verseskötete legjobb darabjai már a rá olyannyira jellemző elégikus hangvételt, a búcsúzást, a szorongó hangulatot, az ezt megidéző emlékeket, s a végső elmúlást tematizálják. Természetközeli tapasztalatait, a jelenségek közvetlenségét vagy éppen a kiszemelt tárgyak egyszerűségét is egyfajta groteszk panteizmussal vegyíti. Ebben „naturalis (és naturalisztikus) látványként” a végső romlásra „mint szinte érzékleti, testes, biologisztikus tényre” figyelmeztet.⁵⁵ Egész fogadtatástörténetére is érvényesnek tűnik ezért, hogy az „inkább összbnyomásokra, a lírai életmű ébresztette érzületekre visszhangzik, mintsem a sajátosan megformált egyes darabok nyelviségét, egyedi karakterisztikáját mérlegelné”.⁵⁶

Első „magyarországi” versei a *Válaszban*, majd a *Nyugatban* már előrevetítik költői sikereit, főként az *Éjszakák* című 1936-os kötete ragyogó fogadtatását követően. „Versei szinte naturalisztikus részletekből állnak össze” – írja róluk Szerb –, „az emlék távolából nézve minden tárgy körvonalát elmossa az enyészet erős szava. Valóságnak és enyészetnek olvadó és édes harmóniája: ez a tiszta költészet.”⁵⁷ Jékely, akit a generációt amúgy meglehetősen kritikával illető Halász Gábor – kápráztató, mégis hitelesen mesészerű költészete kapcsán, s persze erős jelzői miatt is, meg a „halálvággyal terhes” lélek kitárulkozása, merengései okán – e nemzedék *legjelentékenyebb* költőjének mondott, az említett kötettel végképp letette

⁵⁴ Akinek kötetformában meglehetősen megkésve (mindössze 1921-től) jelentkező költészetéről éppen Kuncz állította, hogy általa tudott bekapcsolódni az akkori erdélyi líra a világirodalmi folyamatba, méghozzá „anélkül, hogy a maga különleges koloritját” elveszítette volna. Vö. KUNCZ, *Áprily Lajos, i. m.*, 12.

⁵⁵ BÁRDOS László, A legyőzött sárkány győzelme. Idő és tér, mítosz és ak tualitás kapcsolódásai Jékely Zoltán költészetében, in PALKÓ–PÉTERFY (szerk.), *i. m.*, 8.

⁵⁶ *Uo.*, 9.

⁵⁷ SZERB Antal, Korunk – Tizenkét fiatal költő, *Válasz*, 1935, 477–480.

önálló költői névjegyet, amit nemsokára a Baumgarten-díj koronázott meg. Ezt megelőzően a fiatal pályatársak – az akkor már szintén Baumgarten-díjas Weöres és Szerb Antal – is ezt ragadják meg kritikáikban: Jékely túlérzékeny idegeit, melyeknek talán minden sejtjébe be volt írva, kódolva volt valami sejtelemféle: halálról és elmúlásról. Ezen sejtelmek forrásának feltérképezésekor óhatatlanul szóba kerül az indulás és a gyermekkor, így Erdély is.⁵⁸ Az olyan, amúgy dicsérő értékelésekben feltűnő megállapítások viszont, mint: „Különös összeállítású lélek, már az érzékszervei is úgy alakultak, hogy költő legyen belőle”⁵⁹ esetleges alkati kérdéseken túl az eleve elrendelés elvét, a „genetikai reprodukálásból” fakadó predesztinációt is mintegy magukban rejtik, vagy legalábbis megengednek egy ilyen olvasatot. Holott Jékely poézisének hitele éppen nem az atyai házból öröklött mesterségbeli tudásból, s legkevésbé valamiféle mesterkéeltségből fakadt, mintsem valami mély ösztönvilágból és annak naturalisztikus leíró képeiből. Mindaz, amit gyermekkorától látott, megélt, elképzelt vagy tapasztalt, befészkelte magát tudatalattijába, s onnan a legváratlanabb asszociációk hívták elő, keltették életre.

A kialakuló konszenzus a korai kritikai recepcióban ekkortól így azt is egyértelműsíti, hogy erdélyi tematikájú verseit⁶⁰ is éppen a rosszul értett regionalizmus minőségi ellenpéldájaként lehet kiemelni, dicsérni. „Nincs egy vonás bennük, amely regionalizmusával kérkednék” – írta róluk Halász⁶¹ –, „mégis tele lesz szánk, tüdünk, szívünk erdélyi levegővel egyetlen felidéző sorára”. Mintha csak az édesapa Áprilynak a híres, *Erdélyi Helikon*-béli rövid beköszöntőjében a jelzők fölösleges hangoztatásának példájaként említett *ősz*ről beszelnénk. Utóbbit – így érvel Áprily 1928-ban – „a tartalmi szépségek mélyebb vonalára” visszavonulva, alkotója úgy tudja megidézni „borzongató művészettel és mélységgel”, hogy egyszer sem mondja ki magát „a lírai értékében megfakult szót: ősz”.⁶² Ezen elvek

⁵⁸ „A Jékely-versek gyermekkori erdélyi emlékekről szólnak, gyermekkori szorongásokról, ábrándok gőzeitől felhős szerelmekről, temetőkről és a halálról és megint csak a halálról.” – írja például Weöres. Vö. WEÖRES Sándor, Éjszakák. Jékely Zoltán versei, *Nyugat*, 1937, 3. sz., 228–229.

⁵⁹ SZERB, *i. m.*, 478.

⁶⁰ Például az *Enyeden ősz van*, *Kalotaszegi elégia*, s a kultikussá vált *A marosszentimrei templomban*.

⁶¹ HALÁSZ Gábor, A líra ellenforradalma, *Nyugat*, 1937, I. sz., 293–298.

⁶² Áprily e programírásában egy Stefan George-verscsokor analógiáján keresztül fűzi össze az ősz-t és az erdélyi jelzőt, mint tudatosan kerülendő, csak a felületet s nem a lelkületet megmutatót: „Jelzője nem sujtás és nem rikító megkülönböztetés” – írja a formálódó helyi irodalomról. „Ma még tisztáz és vitatkozik az »erdélyi« szóval, mert öntudatát és ren-

mentén is Jékely magyarságához, erdélyiségéhez való élő kötelékét – ahogyan Domokos Mátyás találóan fogalmazott – „nem viselte vasárnapi rendjelként, csak szenvedte a fajtájához való végzetes hűségének [...] kínját”.⁶³

Az erdélyiségét is dolgokba, azok mélyébe író Jékely mindvégig kimért s egyéni tudott maradni, alkotóként és publicistaként is távolságot tartva minden felületes megállapítástól és fölösleges harsányságtól. Költőként olyan „szűrőszerkezet”-ként létezett, mint amilyenről elsőként talán ő maga írt Weöres kötete kapcsán⁶⁴ – ott még „műszeregyéniséget” hangoztatva –, de ami több ízben, vissza-visszatérően feltűnik általában a költők, s így saját maga „működésmódja” értékelésekor: „szűrőszerkezet, a valóság disztillálója”.⁶⁵ Poézisét, ezt a „konfesszionális lírát” – ahogyan Rába György találóan nevezte⁶⁶ – némiképp különütasság is jellemzi, mely az irodalmi tisztánlátásában is azokra jellemző, akik az oldalakon kívüli középén állás magányosságát is felvállalták. Kuncz szelleme e téren is méltó követőre, örökösre talált.

deltetését védelmezi. De arra is megvan az ereje, hogy visszavonuljon a tartalmi szépségek mélyebb vonalára. Ebben egy Stefan George-verscsokor a mintaképe, mely az ősz lelkét úgy tudja megidézni borzongató művészettel, hogy egyszer sem mondja ki a lírai értékében megfakult szót: ősz.” Lásd ÁPRILY Lajos beköszöntőjét az *Erdélyi Helikon* legelső számában: 1928, 1. sz.

⁶³ Idézi GYŐRI János, A hómézőkön túlról, Kalotaszegig. Jékely Zoltán útja – vallomások fényében, in JÉKELY Zoltán, *Kalotaszegi elégia*, Budapest, Kortárs, 2004, 37.

⁶⁴ JÉKELY Zoltán, A teremtés dicsérete. Weöres Sándor versei, *Nyugat*, 1939, 1. sz., 120–121.

⁶⁵ Lásd a kolozsvári *Utunk* körkérdésére, ankétjára (*Megkérdeztük íróinkat: Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdésének?*) adott válaszát 1946 nyarán.

⁶⁶ Vö. RÁBA György, Jékely költői öröksége, *Liget*, 2003, 12. sz., 7; illetve http://www.liget.org/cikk.php?cikk_id=1310 (letöltve: 2018. január 20.)

Rosták, emlékezetek, hézagok

Predestináció és utóélet

A József Attila-kánon néhány vonásáról
a recepció tükrében¹

Az irodalomnak mindig is voltak ünnepei. Az ünnep maga, mint tudjuk, nemcsak jó, de feltétlen szükséges is: elsősorban lelkileg az, s ilyen értelemben elsődlegesen nem magának a mindenkori ünnepeltnek... Milyen ünnep lehet tehát egy irodalmi centenárium? Mennyiben lehet bensőséges, mértéktartó, igazi ünnep, s mennyiben csap át kultikussá, hódolatteljessé, vagy mennyiben marad meg csupán formálisan életrajzi adatok, dátumok fölemlegetésénél? A költészet napja vajon a költészetről magáról szól-e még? Ha máris előreszaladnék, azt mondanám, egy centenárium kapcsán fókuszpontba kerülő *életmű* ünnepén a legfontosabb talán a mérték lehet, azaz az egyensúly a két komponens között. No és persze az ünnepelt szerzőn túl valahol az olvasás és az újraolvasás, az (újra)felfedezés öröme, az a belső kapcsolat, amely befogadóként köztem s a szövegek közt húzódik, alakul, s amihez nem szükséges sem piros szőnyeg, sem ünnepi beszéd, még alkalom sem. Csak a bensőséges műélvezet. A mindennapok valódi, és nem *mű*-élvezete, hogy Kálmán C. Györgyöt parafrazeáljam.²

Ha a József Attila-i kimeríthetetlennek tűnő oeuvre és szöveguniverzum felé közelítünk, az írásom címében szereplő két fogalom mindjárt tisztázásra szorul. Az első József Attila életrajzára, életútjára, a második inkább (hányatott?) életművére lenne hivatott összpontosítani. A kettő szétválasztása, akármennyire is érzett a közelmúlt irodalomtörténete, irodalomtörténet-írása – elsősorban az irodalomelméleti iskolák újabb értelmezői gyakorlata által – késztetést ezek kereiteinek átfogalmazására, mindedig aligha sikerült. *A kisajátító irodalompolitikai tézisek*, a korszakhoz kötött, majd azokon átívelő *líratörténeti hely*, valamint a

¹ Jelen írás eredeti formájában ünnepi előadásként hangzott el Kolozsváron, a *Születésnapomra* című emlékredevezvényen, 2005 áprilisában.

² Vö. KÁLMÁN C. György, *Mű- és valódi élvezetek*, Pécs, Jelenkor, 2002.

kortárs *hatástörténeti szerep* szemszögéből ezért is lehet fontos körüljárni a József Attila-képünk történeti recepciójának ilyen irányú kanonizációs fázisait. Kezdhetnénk mindjárt azzal az általános megállapítással, hogy a kánonok létmódját érintő, nem pusztán retorikai, de esztétikai kérdések is elválaszthatatlanok bármely, az irodalmat bármilyen szempontból közelítő, de az időnek kitett értelmezői stratégiától, interpretációs gyakorlattól. Miközben kanonizációról beszélünk, magunk is irodalmi szövegeket és értésmódokat kanonizálunk, többnyire szubjektív értékítéletek mentén megnyitunk, vagy éppen lehatárolunk addig ismert vagy ismeretlen, régi és új történeti konstrukciókat. Igazából csak ezek tudatában kísérelhetünk meg olyan megfontolást érdemlő horizontból közelíteni egy *adott életmű létezési feltételeihez*, amelyekben nem pusztán a recepció szempontjából válnak kardinálissá a történeti, életrajzi adatok mellett (ha akarom, mint egyéb szövegek mellett is!) az olyan szempontok, mint a nyelv, műfaj, fordíthatóság, értelmezési készség, hagyomány, elvárás, esztétikai distancia, perspektivikusság vagy éppen teoretikus előrenyúlás.

Az életmű recepciójának vizsgálata szempontjából márpedig kardinális jelentőséggel bír, hogy József Attila primer fogadtatása, majd fokozatosan kialakuló kultusza egy koherensnek mondható, tragikus narratíva kiépítésében volt érdekelt. Egy izomorf teremtett világ helyett a versekből utólag, visszafelé haladva, szándékoltan építette meg a maga tragikus véghez vezető regényes történetét. Mindeközben az életrajz tragédiáját pedig interpretánsnak használta az egyes versek olvasatainál, s ez a gyakorlat sok esetben máig tetszetősnek és elfogadottnak mondható. Az esetleges mű és életrajz közötti divergenciák játékba hozhatóságát így eleve ki is zárja, s helyett inkább azok elmosását eredményezi. Alighanem ezért is beszélhetünk a József Attila-kánon esetében kultuszról,³ amely a költői teljesítmény helyett mindig valami másban keresi és találja meg tárgyát.

Tverdota György egyik tanulmánya⁴ már igen korán rámutatott arra az alapvető tényre, hogy a 19. század második felétől intézményesülő magyar irodalomtörténet „legalább részben, emlékbeszédek formájában íródott”, s ez nagymértékben

³ Kultuszon a kánoniság olyan (gyakorta a kortárs népszerűségét és a közönségsikert, divatot követő, ámde annál sokkal merevebb) fokozatát értem, amelynek elsődleges jegye, hogy nyelvi lecsapódásaiban, attitűdbeli (kritikát nem tűrő) jegyei által elfedi az adott életműveket s ideologikus értelmezéseket, vagy történelmi szituáltság okozta lezártaságot eredményez.

⁴ Lásd TVERDOTA György, Az emlékbeszéd, mint a kultikus és a kritikai beállítottság és nyelvhasználat közötti átmenet modellje, in KALLA Zsuzsa (szerk.), *Az irodalom ünnepei*, Budapest, PIM, 2000, 87–95.

meghatározta a későbbi recepciótörténeti formulákat is. Hiszen „míg a nekrológ a siratás, az érzelmi megrendülés uralma alatt áll” – írja Tverdota, addig az emlékbeszédben a hagyaték „értékén érzett meglepedés” modalitása lesz mindig is uralkodóvá. Tverdota példájában Toldy Ferenc és Gyulai ilyen téren archetipikusnak mondható beszédei állnak, amelyekben az idézőjeles „siratás” helyett mindig is a „nyereség” fölötti „elmélkedés” áll. Ezen összegző, már többnyire az „enyhület nyugalmával” való elszámolás, leltárkészítés egyértelműen a zaklatottság hangulati elemeit vegyíti ugyanakkor egy tragikusan hirtelen félbeszakadó, torzóban maradó életmű esetében. József Attilára kivetítve is igaz ugyan, hogy „az emlékbeszéd hangvételeiben, a benne érvényesülő retorikai szabályok tekintetében nagy számban, sűrűn és nagy hangsúllyal szerepelnek a nekrológok formai felépítését szabályozó tényezők”,⁵ ugyanakkor halála ellenére vallott „továbbélése”, a kortársak közti „jelenléte” e keserű tény elfogadhatatlanságát önvádként is hangsúlyozták.⁶ Az első halálévfordulótól, 1938. december 3-tól kezdődőleg, a világháborús viszonyok között is, évekig megemlékeztek tisztelői, szóban és írásban, a költő tragikus haláláról. Szintén Tverdota idézi fel, hogy Balogh Edgár az 1943-as szárszói találkozó résztvevőihez intézett nyílt levelében kérdezi meg író társaitól: „Elszavaljátok-e valamelyik tábortűznél a *Hazám* kemény sorait?”

Nem tekinthetünk el ugyanakkor attól az igencsak fontos megállapítástól sem, miszerint a költői teljesítmény recepciója már a szárszói tragédia pillanatától elválaszthatatlan lett a körülötte támadt hírverésektől. A kultusz mint *beállítódás*⁷ már ekkortól átítatta a *nyelvhasználatot* is.⁸ Többben a kortársak közül is olyan tudatosan kultikus szentenciákat fogalmaztak meg, amelyek alapján halálának hatása is egyedül Petőfiéhez volt/lesz csak mérhető, s irodalomtörténetünkben a párhuzam nem kis mértékben a tragédia pillanatát mintegy kiindulópontnak tekintve a fordított cél- és értékelvűséget választva látott az életmű ilyenszerű

⁵ *Uo.*, 89.

⁶ A legkorábbi emlékbeszéd Németh Andortól származik, mely 1937. december 8-án hangzott el. A *Szép Szó* miskolci előadóstjén a hiányzó költőt ugyanakkor egy gyászfátyollal letakart üres szék képviselte. Vö. *Kortársak József Attiláról*, I–III, szerk. BOKOR László, s. a. r., jegyzetek TVERDOTA György, Budapest, Akadémiai, 1987, II, 600.

⁷ Amely Dávidházi Péter megfogalmazásában bizonyos értékek „mértéket nem ismerő, mindenkifölötti tisztelete, tehát teljes és feltétlen odaadás”. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, „*Isten másodszületője*”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Budapest, Gondolat, 1989, 5.

⁸ Mely minden irodalmi kultusz esetében idővel túlnyomórészt csak olyan magasztaló kijelentésekben ölthet testet, „melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet, mert részletes tapasztalati ellenőrzésükre nincs mód”. Vö. DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 5.

„predestinált” voltának értékeléséhez. Ez az ab ovo kitüntetetten sorsszerűnek deklarált eseménysor s a mögötte felnövő tézis a kortárs líratörténeti hatásban is megkerülhetetlen, minthogy tudjuk, csak a költő tragikus halálát követő hónapokban több írás jelent meg róla, mint életében valamennyi kötetéről összesen (1937 decemberében például közel hetven nekrológ!). Ezekkel kapcsolatban joggal vetette fel Veres András,⁹ hogy ahhoz, hogy öngyilkossága a nyomorúsággal és betegségekkel szemben alulmaradó íróárs általános jelképévé magasodhasson, valami több is kellett, mint elődei esetében (akik, lássuk be, nem kis számban vannak jelen a magyar irodalom hosszú történetében), nevezetesen, hogy az íróársadalom mintegy úgy is érezze, ebbéli vélt vagy valós felelősségéért vezekelnie is kell.¹⁰ Arthur Koestler, aki szintén egyike volt a nekrológot író kortársaknak, már maga is úgy látta, hogy az íróársak felelősségük tudatára rádöbbenve láttak hozzá az utólagos kánoni elismertetéshez.¹¹ A kirobbanó fogadtatás, amely a halála után hamarosan napvilágot látó (1938 májusában a könyvnapra, hihetetlen gyorsasággal), Németh Andor szerkesztésében megjelent *József Attila összes versei és válogatott írásai* című kötetet jellemezte, meglepte azonban még a legjobb, legközelibb barátokat is. Akik egyébként, haláláig legalábbis, nem is voltak olyan számosan... Cserépfalvi Imre emlékirataiból tudjuk, az említett kötet a kiadónak fennállása óta a legnagyobb könyvsikerét hozta.

A kanonizációs folyamat mégis, azt mondhatjuk, ekkor még csak a kezdetén volt. Az igazi fordulatot majd a következő években, s főképp a háborút követően regisztrálhatjuk. Az 1938-as válogatott kiadás mellett viszont vitathatatlan recepciótörténeti jelentősége van a *Szép Szó* ezt megelőző, januári emlékszámának, amelyben mindenki, aki csak a korban számított, elsiratta, de legalábbis valamilyen szinten magához közelállónak vallotta a tragikus végzetű poétát. A poézisát nem is feltétlenül, de Attilát mindenképpen. A jeles kortárs íróársak (például Thomas Mann) mellett megszólalt itt József Attila kezelőorvosa és ügyvédje is, s számos addig ismeretlen dokumentum is előkerült, amelyek az irányába megmutatkozó, felfokozott érdeklődést voltak hivatottak kielégíteni. Mindez rögvest az életrajzi elem hangsúlyos voltát, azaz életmű és életrajz nemcsak közös, de olykor sarkí-

⁹ Lásd VERES András, Kultusz és megmérettetés, *Kritika*, 2000, 9. sz., 25–27; *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. KABDEBŐ LÓRÁNT–KULCSÁR SZABÓ ERNŐ–KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN–MENYHÉRT ANNA, Budapest, Anonymus, 2001.

¹⁰ Az is idetartozik, hogy József Attilát meglehetősen foglalkoztatták is ezek a sorsok, hogy csak a leglényegesebbet említsük, például atyai jó barátja és pártfogója, Juhász Gyula tragikus halála, akit mindössze fél évvel annak halála után követett a sírba.

¹¹ *Kortársak József Attiláról*, I–III, i. m.

tott vonásait is beemelte a kezdeti, közvéleményt formáló, kialakítandó képbe. Az eredetileg cím nélküli *Curriculum vitae* is itt volt először olvasható! (És innentől kezdve vált az összes életművel inkább csak életrajzi szinten foglalkozó írás origójává.) Külön érdekesség, hogy a *Szép Szónak* volt egy alig két hónappal későbbi, szerényebb emlékszámja is, amely Ignotus *József Attila verse* című írását is hozta, de a legelső összeállítás, amely verseket és tanulmányokat egyaránt publikált a költő halála alkalmából, tulajdonképpen az akkor elcsatolt területeken született, minthogy az a kolozsvári *Korunk* januári száma volt.¹²

Az irodalmi berkeken túl ugyanakkor, a harmincas évekre jellemző hármastáború pilléreken a konzervatív, a szocialista és a népi tábor is igyekezett tisztázni önmagát és a maga József Attila-képét. Tverdota György, aki egy egész könyvet szentelt a költő körüli kultusznak, a József Attila-kritika offenzív jellegét éppen abban látta, hogy ez a „dicsérő beszédet gáncsoló beszéddel” egészítette ki. Azaz, hogy hívei „nem elégedtek meg azzal, hogy szerényen hozzájáruljanak a halott halhatatlan hírének kialakításához, hanem egy tetemrehívás ürügyén nyomban normává szilárdították az életmű klasszikus voltának tételét, amelytől eltérni megbélyegzést vont maga után”.¹³ A megrendülést azonnal a vádaskodások sora követte tehát, a cikkáradatnak viszont megvolt a maga felhajtó ereje is. Másfél évvel a *Nagyon fáj* igencsak lehangoló fogadtatása, mondhatni kudarcra után a Cserépfalvi-kiadás révén a teljesebb életművel is szembesülő szélesebb irodalmi közvélemény soraiban a József Attila-versek immár valós elismerésnek örvendhettek. A jelképesnek is tekinthető Ignotus Pál-féle nekrológbeli kezdősor: „Barátom volt, nem ismertem”,¹⁴ jól jellemzi ugyanakkor a korabeli egész íróársadalmat, s benne azt, hogy azok, akik talán a legközelebb álltak személyéhez, sem ismerték (f)el minden esetben költői zsenialitását. Kortárs értekezők, mint például a *Nyugat* második nemzedékéhez tartozó, humanista Halász Gábor vagy a két világégés közötti polgári demokratikus értékeket a hazai publicisztikában is őrző alkotó Bálint György, később már „a fájdalom zsenijének” vagy „az értelem vértanújának”

¹² Lásd a *Korunk*, 1938, I. sz., amelyben többek közt Faludy György, Salamon Ernő, Berda József és Méliusz József versei, Déry emlékezése-búcsúztatója, Remenyik Zsigmond furcsa, felidézõ, búsuló, s mindenkire átkokat szóró írása volt olvasható; illetve lásd még *Kortársak József Attiláról*, i. m., II, 928–943.

¹³ TVERDOTA György, *A komor föltámadás titka. A József Attila-kultusz születése*, Budapest, Pannonica, 1998, 150.

¹⁴ IGNOTUS Pál, *Költõ és a halál*, *Szép Szó*, 1938, I, 58; RÁBA György, *Csönd-herceg és a nikkal számovár*, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 227.

láttatták, ami viszont inkább betegség és költészet szoros összefüggésének korabeli divatos téziseire, tévhitére is utalni enged.

A további, időben már kiterjedtebb recepciót tekintve, utólag nehéz szabadulni eleve attól a gyanútól, miszerint egy ilyen elementáris hatású, sok tekintetben introvertált költészet, és egy ilyen polemikus hatástörténeti kezdet után, mindig is nagy lehetett a késztetés, hogy az életművet valamilyen politikai-ideológiai vagy egyéb manipuláció (akár magánmitológiák) eszközévé tegyék. Megfontolásra érdemesek ugyanakkor Veres András azon szava is, melyek szerint talán József Attila utólagos sikere alapjává is éppen az vált, ami korábban éppen gátja volt elismerésének, nevezetesen: „hogy mindenhová és sehová sem tartozott”.¹⁵ Merthogy fogadtatástörténete is némiképp ezt látszik ma igazolni. A pártállami kultúrpolitika, tudjuk, egyszerűen kinevezte őt a két világháború közti korszak nagybetűs költőjének, aminek valós alapja is volt, hiszen ezt megelőzően is mintegy tíz évig (halálától 1948-ig) spontán kultusz élte. Mindenki a magáénak érezte, mert volt az életműnek egy olyan szelete, amelyet a magáénak is érezhetett: a népi, az avantgárd, a szocialista és munkásmozgalmi, a modern nyugatos, a nemzeti, a freudista-pszichoanalitikus, a filozofikus, stb. És sajnos az oeuvre oktatásában sajnos még ma is sok tekintetben megmaradt ez a „szeletelt” szemlélet, elég, ha eklatáns példaként az 1989 előtti évtizedek Petőfi–Ady–József Attila marxista vonalára gondolunk. Azon belül egy kevésbé eklatáns példára is elég itt hivatkozni: nem a vélt vagy valós forradalmiságra és proletár rokonszenvre tehát, de a képletes listakánont kétségkívül meghatározó utolsó születésnapjára, vagy a *Curriculum vitae* példájára, amely analógiát mutat Petőfi költői végakarattal jelleget sugalló költeményeivel. Érdekes, hogy még Radnóti Miklós, Szerb Antal vagy Márai Sándor is mind Petőfihez hasonlították szellemiségében, forradalmiságában és halálában egyaránt. Márai (aki később érdekes módon József Attila költészete iránti rajongásában Babitscsal egy szinten látta és emlegette őt) még azt is megjegyzi, miszerint „Petőfi egyetlen reánk maradt fényképe és József Attila utolsó fényképei kísértetiesen hasonlítanak”.¹⁶ Talán ennyiből is látható, a József Attila-i életmű és szöveguniverzum gyakorta csak mint a József Attila-életrajz, emberi habitus vagy szellemiség szempontjai közepette állhatott az irodalomtörténeti tematizálások fókuszában. A Petőfi–Ady–József Attila-vonal ezért is válhatott a kisajátító irodalomtörténeti tézisek, majd az irodalompolitika fősodrává, legalábbis az ötvenes–hatvanas években mindenképpen. Költészetének utolsó kor-

¹⁵ Lásd VERES, *i. m.*, 25.

¹⁶ MÁRAI Sándor, Tegnapi és ma, in *Kortársak József Attiláról, i. m.*, III, 1674.

szaka például, melyet ezt követően Németh G. Béla és köre vont be egyáltalán az irodalmi köztudatba, csak a hatvanas évek végére törhette meg némiképp a proletárforradalmár József Attila-képet, amely ráadásul paradoxálisan fejlődéselvű volt, s e teleologikus képletben a költői fejlődést is lezártnak tekintette attól a pillanattól, hogy szerzőnk megismerkedett az illegális kommunista mozgalommal. A nagyobbik baj mindezzel az volt, hogy a *Dönts a tőkét!* 1930-as megjelenésétől kezdve, az életmű további részében az oktatási anyagokban is már csak mint egy kétségekkel teli, jobb esetben beteg, rosszabban örült költővel számoltak. Németh G. Béla tehát egyrészt az utolsó korszak létfaggató verseivel az összetett személyiséget, a kora tudományos világképét tükröző lírikust, a filozofikus formaművészt is megmutatta, másrészt bizonyította, hogy a „végrendelkező-végösszegző” versek egyáltalán nem a betegség versei! Kétségkívül válság szülöttei ugyan, csakhogy ez a válság – persze összefüggésben a korabeli magyar és európai társadalom többszintű korabeli válságával – sokkal inkább egy kivételes érzékenységű szellemi és roppant sérülékeny lelki személyiség válsága: „Egyszerre érzelmi és gondolati, egyszerre biológikusan is az, az értelmet illetően is egy egyénnek az egész korszakra is jellemző egzisztenciális személyiségválsága.”¹⁷

Ezek a gondolatok is egyértelművé teszik, hogy a tárgyalt életmű nem gondolható el leszűkítő megosztottságában, parcialitásában, műveknek csupán az életrajz tükrében történő olvasataiban. Talán nem tévedünk, ha sokkalta inkább ennek fordítottját tartjuk elfogadhatónak és egyben produktívnek is, azaz, amelyekben az életrajzi elem fontossága csak a verseken keresztül lehet egyértelműen meghatározó, de ott sem szükségszerűen elsődleges az adott értelmezési keretek hipotetikus megrajzolásakor. A legkevésbé sem egyszerű feladat persze mindez, figyelembe véve – némileg ezzel is összefüggésben –, hogy a váteszség, a sorsát elkerülni nem tudó költő alakja a tudatos önkanonizációban is olykor komolyan tetten érhető. A *Curriculum vitae* ilyen szemszögből valóban egy kiérlelt költői önmítoszt is előkészített, amelyet az utókor *ultima verbaként*, ennek filológiai cáfolat egyes részletei ellenére is tömör életrajzi végrendeletként kezelte. A tudatosság itt az arányokban vagy néhol éppen az aránytalanságokban mérhető és figyelhető meg. Erre elegendő példa lehet a Horger Antal-ügy (tudjuk, hogy József Attila Szeged után Bécsben, majd Pesten is folytathat egyetemi stúdiumokat, a sebzettségben a váteszi kitagadottságot mégis önnön kultuszára is igyekszik fordítani), vagy az aránytalanságokra is utalva, a felsorakoztatott önéletrajzbeli életstációk

¹⁷ Lásd többek között NÉMETH G. Béla, Petőfi – Ady – József Attila?, in TASI József (szerk.), „A Dunánál”. *Tanulmányok József Attiláról*, Budapest, PIM, 1995, 111.

folyamatosságának a szembeötlő hiánya. (Ne feledkezzünk meg kultusz esetén a Passióval való analógiákról, szenvedésről és önfeláldozásról sem.) Az önéletrajzi leírás az említett szövegben 1929-től megszakad, s a huszonnegyedik életéve után az azt követő nyolc évről, tehát éppen alkotó-kiteljesedő korszakáról tanúskodva, mindössze egyetlen rövid mondat árválkodik benne: „Ezóta írásaimból élek.” Az újabb szakirodalom általában a költő és a szerkesztő társadalmi státusának a kibékíthetetleniségében, József Attila számára élet és költészet, foglalkozás és hivatás közt húzódó kompromisszumoknak a megvalósíthatatlanságában értelmezi mindezt.

A tudatosan rajzolt önarckép, amit az utókorra testált, nem maradhatott tehát kívül semmilyen irodalomtörténeti értekezésem, értelmezésem. Egyes momentumainak a helytelen kiragadása, felnagyítása azonban kétségkívül torzította mindezt, s manapság is nehezíti az olyan árnyaltabb elemzésekben érvényesülő megoldásokat, amelyek nem egységes szerzői életutakban, költői korszakokban és általában vett szellemi sikertörténetekben kívánnak csak gondolkodni. Meny nyiben tekinthető egységesnek az alkotói életmű, ha például a *Munkások* és az *Eszmélet* című szövegeket helyezük egymás mellé? Kánon és kultusz viszonyát olykor épp az örökérvényűnek föltételezettség határozza meg, benne egy latensen konstansnak mondott elfogadottsággal és tisztelettel, amely viszont nem okvetlenül egyértelmű a megértéssel – ahogyan azt Szegedy-Maszák Mihály több helyütt is megfogalmazta.¹⁸

A József Attila-értés és -értelmezés elsődleges feladata az utóbbi évtizedekben ezért egy nehéz örökség, egy értelmezési teher felülírására összpontosított, a kultikus és/vagy „ideologikus” értelmezésekből való kikevergődés szakmai feltételeinek a megteremtése révén. A jó értelemben vett predestináció és a negatív tartományokat is felmutató utóélet elvhajhászása közepette így mára a tudományos kutatómunka valamelyest el tudott már határolódni az igényességét aláásó szenzációhajhásztól, s a kultikus szereplehetőségek összefonódásainak irodalmi, szociológiai, társadalomtörténeti továbbélését fenntartó értelmezési paradigmák bonthatatlanágától is. Az elvégzendő munka éppen ezért az egyszerű életrajzi-filológiai tengelyen is újra megkerülhetetlenül szükségesnek bizonyul, mely a születési centenáriumon is

¹⁸ Lásd többek közt SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században*, in *Uő, Megértés, fordítás, kánon*, Pozsony, Kalligram, 2008; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az értelmezés történetisége*, Pécs, Pro Pannonia, 2006.

hangsúlyozandó.¹⁹ Írásom szűkös keretei miatt csak pár pontot említenék ezúttal, ahol a leírtaknak megfelelően megkerülhetetlennek gondolom az életrajzi elemet, de csak annyiban, amennyiben a verseken keresztül valódi haszna is lehet ily módon a történeti-életrajzi kontextualizációnak.

Bár az életút gyermekkori epizódjai a József Attila-irodalom egyik legkidolgozottabb részének számítanak, minden bizonnyal nem kapott kielégítő történeti-szociológiai értelmezést egy olyan nagyon is értékes elem, amit Petri György egyszer (a maga tabukra nem ügyelő modorában) leginkább *lumpen* vonásként emlegetett.²⁰ Ez az életmód, amelybe a gyermek József Attila – egyáltalán nem önszántából, hanem – belekényszerült, tőle függetlenül is érdekes és fontos történeti kérdés lehet, amennyiben későbbi életvitelét s konfliktusainak egy jelentős hányadát is végső soron ide vezethetjük vissza.²¹ A probléma itt is az, hogy ennek a ténynek a tudomásulvétele nem illik bele bizonyos kultikus eredetű klisékbe, lekerekített történetekbe, az életutat valamelyik említett irányból zökkenőmentesen elmesélni igyekvő narratívába, vagyis zavarja azok érvényesülését, így ezzel szemben érezhetően erős a kimondott-kimondatlan befogadói hártás. „Az ám, hazám!” – amely szót, mármint a *hazámat*, egyébként József Attila mindig egyes szám első személyben, s csak birtokraggal ellátva használt.

Akár életrajzi hiányosságnak is tekinthető az a probléma, amelyet talán a leggyyszerűbben a nemzeti identitás belső konfliktusaként írhatunk le. József Attila, mint köztudott, apja révén román eredetű volt, s bár anyja, akitől nyelvét és ezáltal kultúráját kapta, magyar (pontosabban kun) volt, vallása, első vallási inspirációi is görögkeleti, azaz „román” tradíciót közvetítettek hozzá. Minden bizonnyal románsága kérdése később is, ismét és ismét foglalkoztatta.²² A szegedi egyetemen egyik professzora, mint magától a költőtől tudjuk, „leoláhozta”, Párizsban föl is merült benne annak lehetősége, hogy (miként néhány Franciaországban

¹⁹ Lásd erről részletesen LENGYEL András írásait, főként *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése* címűt, amelyre a továbbiakban is hivatkozom. *Forrás*, 35. évf., 2003. december.

²⁰ PETRI György, *A szabadság hagyománya*, Budapest, Beszélő, 2001, III–III2.

²¹ Ismereteim szerint minderre eddig hangsúlyosan csak Tverdota György hívta fel a figyelmet.

²² Nem tartom teljességében érdektelennek a kérdésfelvetést, hogy a várható trianoni döntés milyen mértékben és miképpen érinthette a költőt, de fontosabbnak tartom hangsúlyozni, hogy Erdély elvesztése, illetve Budapest román megszállása, ha a korban kétséget kizáróan mindenki számára traumatikus is, a személyes tragédiát a költő számára elsődlegesen a mama elvesztése jelentette 1919 decemberében.

letelepült korabeli román írókortársa) ő is „francia” költő legyen, aki magyarul többé nem ír. A harmincas években pedig – Lengyel András közlése szerint – „a budapesti román kulturális attasé, Balta Mózes hivatkozott románságára”, s állítólag „rá is vette román versek fordítására. (Noteszében pedig, jellemző ez is, egyebek közt egy erdélyi román irodalomtörténész címe is megvolt).”²³ Mindezen érdekességek mellett talán mégsem túlzás azt állítani, hogy az apai ágú eredet igazi következménye, bármily paradoxonként tűnik is ez föl, magyarságtudata mintegy kompenzációs szerkezetében jelentkezett. József Attila tudatosan s hangsúlyosan vállalt magyarsága, az életútja során hangoztatott nemzeti orientációja azonban nem a kamaszfejjel megírt zsengekben mérendő.²⁴ Ezért is feltételezhető joggal, hogy identitásának román komponense nélkül magyarságtudata is egysíkúbb, átlagosabb, ám talán konfliktusmentesebb lett volna.²⁵

Továbbblépe az inkább csak életrajzi hiányosságok felé, minden látszat s előítélet ellenére is sok feladatot kínálhat még József Attila munkásmozgalmi szerepvállalásának a történeti rekonstruálása. (Eddig jószerivel kódosítések vagy egyenesen meghamisítások tetézték mindezt.) Részben e jelenségkörhöz tartozik az 1933 nyári úgynevezett kisiklása is, vagyis az irodalomtörténet-írás által is Rátz Kálmán-epizódként ismert ügye, *A nemzeti szocializmus* című rövidke alkalmi írása, amely vélhetőleg egy nagy gondolkodástörténeti fejleménynek csupán csak az érzékelhető felszíne, a jéghegy csúcsa. Ennek feltárása, akár csak a későbbiekben a *Szép Szót* szerkesztő, s annak körében központba állított „urbánus-liberális” József Attila jellemzése is komoly vizsgálatot érdemel még.

És persze külön nagy problémakör a pszichoanalízis, az alkalmazott terápiaik kérdése éppúgy, mint az önmegértés szolgálatába állított s költőileg is hasznosított pszichoanalitikus elmélet maga. Aligha valószínű, hogy a pszichoanalízis elsődlegesen a József Attila-értelmezés új eszköze lehet, ugyanakkor ez József Attila számára kétségtelenül a költői alkotás tárgya és modellje is volt egyben. Ezen belül a költő betegségének mibenléte, egyáltalán a betegség versus stigmatizáció kérdése is, mint említettem, sajnos valós kérdés a fogadtatástörténet felől ma is.

Mindezen életrajzi vonások, sőt hiányosságok ellenére úgy gondolom, a kánon szempontjából a költészettani szempontok, a mérhetetlen gazdagság, a hagyomá-

²³ LENGYEL, *i. m.*, 17.

²⁴ Lásd a *Nem, nem, soha!* című versét például, amelyre annak kötetbéli megjelenése óta többször is torzítóan egyoldalúan hivatkoztak. JÓZSEF Attila *Ősszes versei*, szerk. STOLL Béla, Budapest, Osiris, 2002.

²⁵ LENGYEL, *i. m.*, 17.

nyozhatóság és értéktételezési kontinuitás, tehát a kánoni értelemképzés mellett maga a textuális alap az, ami hatástanilag is csaknem minden utána következő költőnemzedéken kimutatható. Az életmű többszólamúsága vitathatatlanul költőgenerációk egész sorát ihlette meg, s bizonyára nem annyira az életút, mint inkább maga a verseszmény és versélmény „okolható” mindezért! Azaz éppen ennek beskatulyázhatatlansága, s egyben legbiztosabb záloga is. Az elavult és sarkított Petőfi–Ady–József Attila-vonal a kijelölt líratörténeti hely mellett ezért a kortárs hatástörténet szempontjából sem állja meg a helyét. Ha a verseszmény továbbéléséről, annak kortárs hatásairól beszélünk ugyanis, akkor az „ifjú szívekben élek” attitűdje, amennyiben ebbe az újabb költőgenerációkat is beleértjük, amint erre Illyés is utalt már, sem Ady esetében, de Petőfiében sem volt túlságosan igaz. Nem úgy József Attila esetében. Nem csupán Nemes Nagyék generációja, de Petri Györgytől Kovács András Ferencig, tehát a mai kortárs költőgenerációkon át a legtehetségesebb ifjakig, Térey Jánosig, Tóth Krisztináig, Lövetei Lázár Lászlóig és számtalan fiatalabbig, sok-sok név lenne itt említendő, akikre a József Attila-i versélmény (és az a bizonyos hét verseskötet) tagadhatatlan és visszavonhatatlan hatással volt.²⁶ És itt utalhatunk akár a mindenkori kánonok bonyolult működésrendjében és érvényesülési módjukban arra is, hogy nemcsak az utódok választják látszólag már kanonizált elődeiket, de sokszor ez utóbbiak szabják meg erőteljesen az újak költészettani mozgásterét és mindazt a nyelvi eszköztárat, amellyel ők egyáltalán a saját artikuláció új fokára léphetnek.

József Attila „komor föltámadása”, a haláláért felelősöknek, az esetleges bűnbakoknak a keresése, akárcsak később politikai-ideológiai kisajátítása hosszú évtizedekig megszabta az utóélet kereteit, ennek továbbgondolhatóságát és értelmezését. S bár minden kornak megvannak az egyoldalúságai, centrális irodalomszemléletei, mégis, miközben minden kor felteszi a maga kérdéseit az életműnek, az életmű is felteszi nekünk a maga kérdéseit. A párbeszéd tehát szükségszerűen nyitott, a költői teljesítmény maga is mára egyre inkább egyértelművé teszi, hogy az 1927-től, 1928-tól érett költőnek számító József Attila költészetének ahány verse, tulajdonképpen annyi arca is van. S ez nemcsak gazdagíthatja, de szükségszerűvé is teheti, hogy a régi tabuk helyére folyamatosan új tabuk költözzenek. A sokáig ideológiai csatározásoknak színhelyet adó életmű ezért, attól tartok, némileg ilyen csatározások színhelye marad ma is, amint egyik irányból némileg elbulvárosodni

²⁶ Sőt, *Már nem sajnó. József Attila legszebb öregkori versei* címmel 1994-ben fiktív József Attila-versek is megjelenhettek, egészen pontosan olyan „öregkori” versek, melyeket akkori fiatal költők „követtek el”. Budapest, Balassi–Cserépfalvi, 1994.

látszik,²⁷ másiból viszont olyan polémiákat generál, amelyek a „referenciális” és „poetológiai” olvasás körüli vitákhoz, vagy éppen a „késő modern” korszakküszöbének újraértéséhez keres a versekben gyúanyagot. Az elmúlt hatvan-egynéhány év arra is bizonyosságnak látszik, hogy bár folyton felszínen volt az életmű – sőt, ahogyan Kulcsár Szabó Ernő állította róla: a 20. század klasszikusai között „József Attila az egyedüli, aki biztonsággal őrzi megszilárdult helyét a kánonban”²⁸ –, a mai kutatásokban is gyakran a költészete helyére tolazkodhatnak be olyan szemléletek, amelyek némileg háttérbe szorítják magukat a műveket. (Az élettörténetbe kapaszkodva – amely, ne feledjük, maga is interpretáció! –, azt exteriorizálva, az életvitelétől a halálának körülményéig). Az ilyenfajta utóélet, a legendaanyag, amit egyébként a filológia is kitermelt, az arckép elhárítását és újrakonstruálását a maga érdekében teszi csak meg. Hisz valóban a dilettantizmus utóbbi időben való előretörését konstatálhatjuk, amennyiben fontosabbá válik egy beteg költő önvallomása, mint például maga az *Eszmélet!* S a múltfaggató költői emlékezet ilyenkor még csak nem is a pszichodrámaszerű mélylélektani versek összefüggéseiben keresheti a hányatott életút esetleges traumáit, a vélt eredetet, de sok esetben magával a kiüresedéssel veszélyeztetheti leginkább azt az utóéletet, melynek költői teljesítményét a dilettantizmus mintegy megszenteltségteleníti, lefokozza, akár csak a költő földi maradványait – mondhatnánk –, melyet háromszor exhumáltak s temettek újra. Egy centenáriumon ezért a kikerülhetetlen patetikusság mellett is *életmű* helyett inkább egy élő és máig ható szöveg univerzumra, afféle „versemlékmű”-re, annak életszerűségére, megújulására, aktualizálhatóságára és annak fokozataira hívhatjuk csak fel újra és újra a figyelmet, mint ami az igazi utóéletnek a szükségszerű, ám megdönthetetlen alapja.

A kánonok létehez, így a József Attila-kánonéhoz is, szorosan hozzátartozik az újraolvasás. Költészettörténeti továbbélés csak a hatáselméletek poétikai relevanciáin keresztül mutathatja föl intertextualitásának kevésbé konkrét jeleit. A kulturális emlékezet szövegkanonizációs mechanizmusai pedig egyre inkább elszakadnak a monokauzális logika megszabta kényszeredett mozgástértől és logikától. Az így alakuló intertextuális viszonyulási hálótól, a József Attila-i versnyelvtől pedig óhatatlanul mi magunk sem függetlenedhetünk. A mai József Attila-kánonról

²⁷ Amennyiben az kerül előtérbe, hogy valójában mennyi pénze is volt, valóban éhezett-e, valóban önkezével vetett-e véget az életének, milyen genetikai állománya volt, amely ráadásul erre predestinálta, stb.

²⁸ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Szétterült ütem hálója”, in *Tanulmányok József Attiláról*, i. m., 15.

(pontosabban a József Attila-kánon mai változatáról) való gondolkodásnak tehát nincs egyedül kanonizált formája. Biztos továbbéléséhez pedig aligha kellhet ennél szilárdabb alap. Mert versei olvasása közben nem a Siesta Szanatórium, nem a megrázkódtatások sora, nem az analízisfüggőség, és nem is a politikai pártok jutnak eszünkbe. Sokkal inkább a *Nem én kiáltok* sorai, melyben már tizenkilenc évesen mondta, hogy: „Hiába füröszöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat.” A megújuló irodalomtörténet-írás számára pedig predestináció és utóélet kettősében maradjon érvényben figyelmeztetés a *Kész a leltár* ismert zárósorában: „Akárhogyan lesz, immár kész a leltár. / Éltem – és ebbe más is belehalt már.”

Orpheusz nyomában

Radnóti, a fordító költő¹

„A vers úgy alakul ki mint a vízcsepp. Összegyűl a víz, formálódik, nyúlik, majd leszakad s tökéletes csöppé alakul *hulltában*.” E sorok Radnóti Miklós naplójából valók, 1941 novemberének legvégéről.² Árnyalt, sokatmondó és az egész életútra alkalmazható kifejeződése ez mindannak, amit Radnóti kényszerűen csonkán maradt, mégis tökéletes életműve képvisel. Jelen írásban ezt a két sort afféle mottóként használom, minthogy szubjektív módon, egy személyes szállal, személyes gondolattal kell kezdenem: Radnóti költészete, mint sokunknak, nekem is kamaszkoromtól lett életem elválaszthatatlan része. Magam sem tudnám pontosan felidézni, mikor is olvastam először Radnóti-sort, de azt tudom, hogy Radnóti-verset szavaltam már a gimnáziumi szavalóversenyen, s később is őt választottam, az egyetemi években, amikor 1989 után először lehetett szabadon szavalni a magyar költészet napján Kolozsvárt. Egyszóval kamaszkortól megkapó és vonzó volt ez a költészet, talán mert mindig érthető és közeli költői nyelven, a vallomás bensőséges, olykor kínkeserves és mégis megrázóan tiszta nyelvén szólt. S talán mert egy ifjúé volt végső soron e költői hang, aki megható tisztasággal

¹ 2014-ben, a magyarországi holokauszt 70. évfordulóján több alkalommal emlékeztek meg Radnóti Miklósról. Ugyanezen év november 9. napját Radnóti Miklós-emléknappá nevezték ki már előző ősszel, hivatalos kormányzati körökben. Akkor még nem lehetett tudni, hogy a szomorúan kerek évfordulás év tavaszán a költő szerelme, felesége, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni is végső búcsút mond a földi életnek. A hivatalossá lett ünnepnap előtti napokban került sor Budapesten a *Radnóti-hét* című eseménysorozatra, mely az Országos Idegennyelvű Könyvtárban egy öt estén át tartó beszélgetéssorozattal és egy remek kiállítással (*Orpheusz nyomában*) idézte meg a Radnóti-oeuvre egészét. Jelen írás e tárlat megnyitójára készült, annak szerkesztett változata.

² 1941. november 28. Lásd RADNÓTI Miklós, *Napló*, Budapest, Magvető, 1989, 200. (Kiemelés tőlem – B. L.)

volt szerelmes mindvégig egy lányba, akit még kamaszként ismert meg, s akihez utolsó óráiban is utolsó nagy hitvesi verseit írta, „Szerbia vak tetején”. Egy költő hangja elsődleges tehát, amely mögött egy kedves, szelíd mosoly tűnhet fel, amely a hátrahagyott fényképekről – látszólag – felénk árad, s melyre később még visszatérek. E némiképp szubjektív nyitányra lehet további ok egyik kedves kötetem is, az *ARJ*, vagyis az *Ady, Radnóti és József Attila* költészetéből tallózó amolyan diákzsebkönyv, a múlt század utolsó éveiből.³ Egy válogatás, melyet sokszor elolvastam, végigjegyzeteltem, végigfirkáltam a lapszéleit, akkoriban nem is gondolva bele, hogy e válogatásban a csupán negyvenkét évet megélt Ady után Radnótinak harmincöt év adatott, a nálánál mindössze négy évvel idősebb József Attilának pedig harminckettő. Szóval abba, hogy csupa olyan nagyok ők, akiknek alkotásra alig bő másfél évtized jutott. Másfél évtized, hogy halhatatlan lírájukat kiteljesítsék. Ha ugyan nem volt az teljes már az első kötetekben is. Melléjük emeltem képzeletben Dsidát, akinek a maga harmincegy megélt esztendejével mindössze két kötetre futotta, a harmadik már posztumuszként jelenhetett meg. Ő is befért volna az én tragikus költői válogatásomba, melyet a múlt századból, örökségképp – amint az idézett kötet fülszövege sugallta –, mindenképp magammal vinnék. Közülük Radnótiét hangsúlyosan is. A tragikusan rövid életutak mellett ugyanis egy megrázóan rövid gyermekkor is Radnóti sajátja, s talán ez is rokonított bennünket. Tizenkét éves volt, mikor az ő édesapja is elhunyt, s mikor végleg, egy szempillantás alatt kényszerűen felnőtté lett. Nem kellett ekkor még szakmabelinek lenni ahhoz, hogy ne tudjak elképzelni olyan 20. századi magyar versantológiát, amely a 20. század meghatározó verseit tartalmazza, és amelyből a *Hetedik ecloga*, a *Nem tudhatom...*, vagy az *À la recherche...* mellett a *Tétova óda*, vagy éppen a *Mivége* tizenhárom sora bármi módon kimaradhatna. Radnóti nélkül nem csupán csonka lenne e század magyar költészete, egyszerűen nem ugyanaz a költészet lenne. Költői hatása, ha talán nem is annyira elevenül kimutatható, mint Babitsé, vagy a hozzá képest lázadóbb Adyé, József Attiláé, mégis összegzően ott él az előző század magyar költői hagyományában, hangulataiban, reflexióiban. Mert kevesen írtak olyan gyönyörű himnuszt, rajzoltak olyan idilli képet, mint ő: békéről, hazáról, otthonról, hitvesről, anyanyelvről, az egyszerű, nyugodt hétköznapokról, azok belső békéjéről. Miközben tudjuk: két világháború közt csak pillanatokra élhette meg

³ Vö. *ARJ. Válogatás Ady Endre, József Attila, Radnóti Miklós műveiből*, vál., szerk. Dus János, Budapest, Corpus, 1995.

a békét, s egész költészete közvetlenül a második világhéges hideg előszelében és annak véres ege alatt született.

Mindössze szűk másfél évtized adatott tehát esetében az írásra. Első kötete 1930-ban jelent meg *Pogány köszöntő* címmel, majd pár évvel később, 1936-ban *Járkálj csak, halálraitélt* címmel már ötödik verseskötetét jelentette meg. Hat esztendő alatt öt kötetet tehát – páratlan termékenység ez –, s az ötödiket mi-csoda erőteljes, meghökkenítő címmel! Talán ezért is közkeletű az a vélemény, hogy Radnóti mindig, ekkor is, egyfolytában a halál közelségében írt, s a halálra készült. A halálra és – tegyük hozzá – a békére, valamilyen éterire, talán az örök háború utánira, de leginkább egyszerre mindkettőre. Még megjelenik életében a hatodik, *Meredek út* című kötete 1938-ban, ezt követően azonban már csak posztumusz jelenik meg a *Tajtékos ég*, 1946-ban. Amíg él, tele van balsejtelemmel, ugyanakkor tele van alkotásvággyal is. Az idill és az egyre sötétebb, rémületesebb valóság képei egyszerre szövik át és szaggatják szét versszövetét. Az *Első eclogában*, 1938-ban már így ír:

Írok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
ott az a tölgy él; tudja kivágják, s rajta fehérlik
bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap
már a favágó, – várja, de addig is új levelet hajt.

Hogy aztán a *Negyedik eclogában*, 1943. március 15-én már végképp azt írja: „Szabad szerettem volna lenni mindig // s örök kísértek végig az uton.”

Radnóti e rövid, ám termékeny életesztendői során számtalanszor került konfliktusba társadalmi osztályokkal származása, neveltetése miatt. A külső konfliktusokon túl belsőket is vívott. Melczer Tibor könyvében helyesen jegyzi meg, hogy vallott magyarsága azonban sohasem volt ilyennek tárgya.⁴ Belső meggyőződésével, hitével, hagyománytudatával, szellemi-kulturális örökségével tehát soha nem merültek fel benne kételyek, annak ellenére, hogy bőven lett volna rá oka, amidőn az őt körülvevő világban barbárul megkérdőjeleztetett költői és emberi létjogosultsága egyaránt. Két munkaszolgálatos behívó között írja meg a *Nem tudhatom...*-ot, a teljes magyar irodalom egyik legragyogóbb gyöngyszemét, ezt a szerelmes vallomást hazájához, szülőföldjéhez, ahhoz a földhöz, melynek torz vezérei ekkoriban éppen kitagadni igyekeztek őt és a hozzá hasonlókat.

⁴ Lásd MELCZER Tibor, „Ha minden összetört...” *Radnóti Miklós költészete utolsó versei tükrében*, Budapest, Argumentum, 2003 (Irodalomtörténeti Füzetek, 153).

Hulltában már – mondhatjuk, hiszen nem sokkal ezt követően a szögesdróttal beszegett lágerban sort sor alá tapogatva él és ír. És mégis, ez a Radnóti-szöveg, a *Nem tudhatom...* „úgy hazafias vers, hogy egyúttal nemzetegyesítő erő, és éppen úgy az, hogy eleve kivonja magát mindenfajta kollektivizáló erőszak nyelvének definitív terrorja alól” – amint azt Vári György korábban megfogalmazta már.⁵ „Nem tudhatom, másnak e tájék mit jelent, nekem szülőhazám. Másnak sem nem akarok, sem nem tudok előírni semmit”,⁶ mindaz, amit mondhatok, ami ideköt, merőben személyes, s mégis közös kulturális emlékezetre sarkall, minden egyes sorával, szövegközi utalásaival. Ez adja a hitelét. Ettől lesz letisztult és közös nyelvet találóan szívet dobogtató. Ez a nyelvhasználat teszi persze sebezhetővé is. A Babbitson és jórészt Arany Jánoson iskolázott humanizmus és tisztesség adekvát nyelve az erkölcsi eszmény nyelve is, mely – legalább a *Razglednicákig* szólóan – az igazra tanú, hibátlan versformában író, a legpontosabb szavakkal szóló poétát mutatja. Aki jó értelemben tanít: *itt élni és ítélni* jó és gonosz között, hogy aztán értelmetlen halála látszólag érvénytelenné is tegye valahol azt a fajta humanista ideát és nyelvet, amelyen szólt, amely révén megnyilvánult. Csak látszólag. Csak átmenetileg. Vészkorszakok zajában. Mert amint belülről tekintünk, mindvégig úgy érezzük, ez a fiatalember hozzánk tartozik, s mint mosolya is, itt van velünk, él és hat minden sora által. Hisz megírta, hogy „bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép / tudjuk, miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp”, s miközben nemzeti imádságunkra, tehát a Himnuszra (is) utal, nem csupán elmélyíti, hanem esztétizálja is gyászunkat. Közben feloldoz, méltatlanul. Megborzongok minden során, melyet ezt követően írt, s a tényen, hogy ilyen körülmények közt írni tudott egyáltalán. Mert lassan a kor s a világ, amelyben élnie adatott – ahogyan a *Gyökérben* írta: – megférgesült.

Radnótinak erős hite, keresztény hite volt. Életútjának nem csupán „fellángoló vallásos hangulatait” kapta ugyanakkor Sík Sándortól,⁷ hanem irodalomtörténeti, esztétikai műveltsége legjava mellett valószínűleg korai költői korszakának expresszionista ízeit, csapongó szabadversformáit is. Költészetében az első hangütés frissessége után hangja fokozatosan, tapinthatóan komorodott el. Az *Újhold* című, 1935-ös kötet megjelenése kapcsán Bálint György a Radnóti-versek lényeges

⁵ VÁRI György, A százéves költő – Mutat és eltakar – Radnóti Miklós (1909–1944), *Magyar Narancs*, 2009. május 21., 21. sz., 32–33.

⁶ *Uo.*

⁷ HEGEDÜS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Budapest, Trezor, 1992; illetve <http://www.mek.oszk.hu/01100/01149/html/index.htm> (letöltve: 2017. december 11.)

vonásait emelte ki a *Nyugat*-ban írt kritikájában, miszerint ebben a könyvben, teljes gazdagságában és érettségében áll már előttünk egy sajátos ízű és színű, különlegesen magyar zenéjű költészet, melyből a nagybetűs élet örömeinek és gondjainak majdnem tárgyilagos vállalását is kiérezni.⁸ Ez a hangulat, mely több versben is visszatér, közel jár már ekkor is a rezignációhoz. Az irodalomtörténeti összefoglalások értelmében csaknem teljességében rezignálnak mondhatjuk később is Radnóti líráját, ám e költészet valahogy mégsem engedi ilyen könnyen behatárolni magát. Folyamatosan sejteti, hogy a harc egyelőre reménytelen, de az egyén mégsem tehet mást sorsa és természete szerint, mint hogy vállalja a túlélő, a túlélni akaró életformát, mert minden más életforma egyszerűen idegen tőle, s értelmetlen is egyben, ahogyan később Baróti Dezső is hangsúlyozta.⁹

Radnóti szomorúsága eleve paradox: néhol idillbe olvadó, s idill utáni vágya is tragikus. Már az *És kegyetlen* című versben is jól tapintható mindez, ahol az idill egy hasonlattal kerül éles kontrasztba az elfojtott, lappangó szomorúsággal:

Oly félelem nélküli így az életünk és egyszerű,
mint a papír, vagy a tej itt az asztalunkon
és kegyetlen is,
mint mellettünk a lassútekintetű kés.

A késmotívum később, az önvádló versekben is visszatér. *A félelmetes angyal* tíz évvel később, 1943-ból is erre a belső fájdalomra, öncsonkításra épít, s – akárcsak a kiszakadó vízcsepp – természetesen az áldozat értelmének, árának komplex problematikájára is:

Mikor fehér
a holdas éj, suhogó saruban
fut a réten s anyám sírjában is motoz.
Érdemes volt-e? – kérdi tőle folyton
s felveri. Suttog neki, lázítva fojtón:
megszülted és behaltál!

hogy aztán a versben meztelenre vetkőzött lélek az öröklött fizikumát is feladja:

⁸ BÁLINT György, Radnóti Miklós, Ujhold, *Nyugat*, 1935, 9. sz.; illetve <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00596/18829.htm> (letöltve: 2017. december 11.)

⁹ BARÓTI Dezső, *Kortárs útlevelére*, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 48o.

„Vetkezz tovább! –
 így biztatott, – ne védjen bőr sem,
 nyers hús vagy úgyis és pucér ideg.
 Nyúzd meg magad, hiszen bolond,
 ki bőrével, mint börtönével henceg.
 Csak látszat rajtad az, no itt a kés,
 nem fáj, egy pillanat csupán, egy szisszenés!”
 S az asztalon felébredt s villogott a kés.

E kettősség másutt is jól kiérezhető, a napmotívum vonzása és halálos determináltsága ez egyszerre; s az annak vonzáskörébe lépők halálos vágya is, tehetetlensége, sorsszerűsége és feloldhatatlan nyugtalansága (*Huszonnyolc év*, 1937):

Erőszakos, rút kiseded voltam én,
 Ikret szülő anyácska, – gyilkosod! [...]
 úgy emeltek föl a fény felé,
 akár egy győztes, kis vadállatot [...]
 Anyácska, véres áldozat,
 a férfikorba nőtettem én
 erősen tűz a nap, vakít,
 lepke kezeddal ints felém,
 hogy jól van így, hogy te tudod,
 s hogy nem hiába élek én.

Radnóti magát a mindösszesen órákat élő lepke és az időtlen csillag viszonyában persze a lepkéhez hasonlítja, aki mégis, teremtett lényként, az örök távolban világló csillagfény után sóvárog (*Huszonkilenc év*, 1938). Ortutay Gyula – akinek ez utóbbi verset Radnóti ajánlotta – úgy fogalmazott, ha Radnóti költészetéről szólunk, először a végső pillanatokról kell beszélnünk, vagyis az utolsó versekről. Pilinszky János *szituációs zsenialitásról* beszélt e költészet kapcsán.¹⁰ Előbbi szerint nem kezdhetjük máshol és másként, mert Radnóti költészete végleges formát, értelmet itt nyer. Ez egy megrendítő magaslat, a „hatalmat érő” nyugalom, mely a versein elárad, szétterül, s maga az írás mintegy az élet meghosszabbíthatóságának lehetőségét is hordozza. Meglehet. Én mégsem csak így olvasom, mert e történeti

¹⁰ PILINSZKY János, Radnóti Miklós, in Uő, *Tanulmányok, esszék, cikkek*, I–II, Budapest, Századvég, 1993, I, 265–266.

kontextus, poétikai-egzisztenciális *szituáltság* leszűkítené, eleve értelmezné, állandó keretek közé szorítva kontextualizálná a szerzőjüktől is függetlenedő versek gazdagságát. A munkatáborban írt versei egy részében Szegedy-Maszák Mihály szerint is¹¹ a hangvétel inkább az elégikus idillel, mintsem csupán a tragikummal hozható kapcsolatba. Az idill – ahogyan Pilinszky mondta róla – az elveszett latinos paradicsom visszaszerzése, legalábbis erre tett folyamatos kísérlet. Radnóti meg tudott bennük formálni egy olyan létrendet a maga számára, melyben a valóság által hitelesítve, de mégis annak fölötte, felsejlik az életnek egy más, valami által finomodó minősége: az élet lebírhatatlan szépsége. A személyes sors kifejezésének kényszerén túl, Rónay László szavaival, éppen ezért lehet költészete a remény lüktetése.¹²

Az sem mellékes persze itt, hogy az avantgárd vonzásában induló fiatal poéta a világháborús korszakban talál rá a leghibátlanabb klasszikus időmértékes formára, mintegy nyugalmat, rendet vágyva, amikor léteinek keretei már *széthullóban* voltak.¹³ Ezért érezhette, „hogy a lélek rémületét csak a klasszikus forma fegyelmezheti, a kívül leselkedő veszély ellen az értelem és az erkölcs szilárd belső rendje ad fegyvert és öntudatot” – ahogyan találóan első monográfusa, Pomogáts Béla írt minderről.¹⁴ Szegedy-Maszák Mihály emelte ugyanakkor ki,¹⁵ hogy igencsak nehéz volna eldönteni, mennyiben alkata, s milyen mértékig a történeti összefüggérendszer és egyéni elhatározás vezette Radnótit a klasszikus versformákhoz. Az alkati kérdés *Naplója* olvasója számára könnyűszerrel világossá válik: olyan valaki lélettöredékét olvassuk, akit közelinek, megejtően közelinek érzünk magunkhoz. Aki nem kap tanári állást, bár mindenkor tanítani szeretne, aki versei kapcsán elsődlegesen szerelmétől vár erős kritikát, aki eladja cipőjét is, hogy újabb könyveket vehessen, s aki látva a körülötte dúló rettenetet, esőért imádkozik, hogy a bombák okozta tűz mielőbb kialudjon. Miközben továbbra is ír, verset költ, és persze szüntelenül fordít. És a munkaszolgálatban is remél, reméli, hogy van, lehet belső rend, mely megmenteni tud a tébolytól, s mely értelem és erkölcs nem is emberektől származik. És reméli, esendően ennél fogva azt is, hogy hazaküldik... S bár fokozatosan ébred rá ennek végső keserűségére, mégis ott,

¹¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Radnóti Miklós és a holocaust irodalma, in *Uő, Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 170–187.

¹² Lásd RÓNAY László, *Társunk, az irodalom*, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 255–256.

¹³ *Uo.*

¹⁴ POMOGÁTS Béla, *Radnóti Miklós*, Budapest, Gondolat, 1984, 113.

¹⁵ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 186.

vasonban és a barakk félhomályában is ír, és újraolvassa a *Buda halálát*, a *Toldi szerelmét*, Arany nyelvi teremtő lényegét.

Ez már az elhatározás, a tudatos választás is, mely kétségkívül hangsúlyos, a vézskorszak kontextusai közepette pedig kontrasztjaiban döbbenetes. Hangsúlyos a hagyományvállalásban, a szellemi családfa, a szellemi rokoni kör kijelölésében, s ehhez kapcsolódóan a fordításban is, annak egyéni és költői tökéletességre törekvésében. A fordító Radnóti ugyanis ötvözi a szellemi és etikai hagyományvállalást, a poétikai tökéletes formabravúrt és az örökös újítást. Aranyig és Petőfiig visszavezethető például az említett, *Első ecloga* etikai magatartása, a halál árnyékában is lantját a kebléhez szorító költő magatartása (így Arany *Mindvégig* című versének ihlető soraival), mely tücsökdalszerű: akkor is szól, ha nincsen, ki hallgassa. S a tankönyveink által is bőséggel tárgyalt sorsszerű költői magatartás (így Petőfi *Farkasok dalának* nyílt visszhangjaival), mely több helyen, így a *Járkálj csak, halálraitélt!*-ben is megnyilvánul: „Ó, költő, tisztán élj te most” – írja, „S oly keményen is, mint a sok / sebtől vérző, nagy farkasok.”

Radnóti a hagyományvállaláson elsődlegesen a magyar irodalom teljességének a felvállalását érti persze, amint azt egy 1937-es önvallomásában is kifejtette.¹⁶ Ugyanakkor a tudatos választás mindig is erős jegye maradt: „Mi az a rokon? Ki az? Akit én nevezek annak!” – írta *Naplójában*.¹⁷ Arany János mellett az őt megelőző, első *nyugatos* nemzedék jeleseit tekinti példaképeinek (például Juhászt, Babitsot és Kosztolányit, akik halálakor nekrológvers is születik), s a példaképen is túl egyenesen „mithosznak” a „testében hét éve nem élő Ady”-t. De mellettük a fordító Tóth Árpádot és Kaffkát is, akiről például Radnóti szakdolgozata szólt, s mindazon európai nagyokat, akiket a *Nyugat* első nemzedéke már fordított. Mert „a nemzedékek annyiban különböznek egymástól, amennyiben a hagyományból mást és mást választanak ki és vállalnak” – írta –, „s hogy a fiatalabb nemzedék hagyományához hozzátartozik már a megelőző nemzedék is. Nekem, aki 17 éves korom óta választom vagy válogatom tudatosan olvasmányaimat” – folytatta könyvekkel kapcsolatos gépiratos vallomásában¹⁸ –, „a nemzedékek

¹⁶ RADNÓTI Miklós, A könyv és az ember, in Uő, *Próza*, Budapest, Szépirodalmi, 1971, 121.

¹⁷ RADNÓTI, *Napló, i. m.*, 92.

¹⁸ Lásd Köhalmi Béla körlevelére írt választát 1937-ben. Erről lásd BATÁRI Gyula, Radnóti Miklós vallomása olvasmányairól, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67. évf., 1963, 6. sz., 729–730.

egymásmellettisége, az összeérő kezek képletes, terebélyes családfája, s nem rivalizálása elsődlegesen a fontos és hangsúlyos”.

„Rengeteg rokonom van” – fogalmazott emlékezetesen az elődök, a magyar irodalmi hagyomány szerzőiről szólva egy kevésbé ismert Arany János-portré kapcsán, mely íróasztala fölött lógott, s akit valaki valóban rokonának gondolt¹⁹ – s ez az általa fordítandó szerzőkre is kétségkívül érvényesnek mondható. Hui-zingára éppúgy, mint Shakespeare-re. Miközben magára a fordításra mindvégig mint kihívásra tekintett: az értelmező-alkotó tudatával, aki egyszerre értelmez, magyarít, magyaráz tehát, s aki szükségszerűen a Rába Györgytől jól ismert nemzedék, a *szép hűtlenek* méltó folytatója és egyben megújítója. Teremtő és áru-ló: *traduttore-traditore* egyszerre. Tudja, hogy a költők Orpheusok, megpendítik lantjukat, s énekleve indulnak útnak, miközben madarak, halak, fák, bokrok, sziklák és vadállatok követik, s a nimfák szívét is meghatja énekük. De azzal is tisztában van, hogy sokszor az idegen vers maga választja a fordítóját, s a fordítás mindig kísérlet és próbatétel egyszerre.²⁰

„A műfordító költő tudja, hogy nem lehet »fordítani«, csak újra megírni egy idegen verset, s hogy minden műfordítás, kísérlet.” „Ezért szerencse is kell hozzá”,²¹ akárcsak az orpheusi varázslathoz, hogy az aranygyapjat őrző sárkányt elaltassuk. És szerencsére van ahhoz is szükség, hogy egy-egy disztichonban írt eredeti Tibullus-vers, egy Goethe-, illetve Hölderlin-költemény a látszólag azonos, kötött forma mellett mégis megmaradjon sajátjának, egyedinek. Koczka Sándor írta Radnóti versszerkesztései kapcsán,²² hogy azok expresszionisták: nem az eleven képek belső logikájára, hanem a szavak és kifejezések hangulatának különös váltakozásaira épülnek. Mindez véleményem szerint a fordító Radnótira is értelemszerűen és hangsúlyosan igaz. Talán ezért is vált nemzedéke legkiválóbb műfordítójává, amint azt épp e nemzedékből Vas István mondta róla.

Sajnálatosan már nem tudhatjuk meg, milyen lett volna e kiteljesedni nem engedett fordítói oeuvre, ahogyan azt sem, hogyan hangzott volna a tragikus halál miatt töredékben, csonkán maradt *Vízkereszt* teljes magyarítása, mely a Franklinnak készült. Könyvtárnyi irodalom és számos definíció létezik a fordítás-ról, melyekben mindig valamiféle átvitelről, újrafogalmazásról, átkódolásról esik

¹⁹ MELCZER, *i. m.*, 259.

²⁰ RADNÓTI Miklós, *Orpheus nyomában*, Budapest, Pharos, 1943.

²¹ RADNÓTI Miklós, Utószó, in RADNÓTI, *Orpheus nyomában, i. m.*, 130–134.

²² KOCZKÁS Sándor, Előszó, in RADNÓTI Miklós, *Versek és műfordítások*, Budapest, Szép-irodalmi, 1954.

szó. A fordító Radnóti alighanem tudatában volt, hogy a magyar nyelv – mely öröksége és munkaanyaga volt egyben – maga a megérthető lét, s hogy ezenkívül nem létezik más semmi. Évszázadok költészetének súlyát egyetlen költőnek sem lehetne másként elbírní, csak az így értett személyessé tétellel.

*

Azzal kezdtem, kamaszként a szerelmes poéta sorai is megszólítottak. Egy fiatal férfié, aki számára felesége szőke haja volt a legutolsó dolgok egyike, amibe kapaszkodhatott, s amit örökül hagyott ránk, még mielőtt agyonlőtték kegyetlenül, barbár ostobák. Pár ránk maradt fotóját csak jóval később ismertem meg: ezeken a kedves mosoly mögött mindig valami más is megvillant ugyanakkor: a szerelem, a szépség, az igaz hit egyfelől, nyilvánvalóan, de az abba beszivárgó félelem is valahol. A szerelmet is kegyelemként megélt egyénnek az individualitása, és az azt elveszíteni nem akaró gyermeki aggodalom kettőse. A csalódás rettenete és az idill akarása; az élet igenlése a folyamatos veszélyérzetben, és egyfajta vezeklés is. A „figyelő félelem” – ahogyan találóan Vári György adott nevet mindennek.²³ Számomra ezért is lett, lehetett ő a par excellence költő. Erős szereptudattal, ám örök alázattal, az igaz szavak biztos őrzőjeként és tudójaként, egy méltatlan korban, ami csak még nagyobb szerepet rótt rá – legbelül. Kimondani, megírni, megfogalmazni a borzalomban is az idillt, görbe tükröt tartani azoknak, akik nem ismerik a nagybetűs Igazságot, vagy még szörnyűbb: prédikálják azt, de a legkevésbé sem élük meg. A megtévesztetteknek tehát, a balhitekben hívő, tajtékozó tévetegeknek, mindeközben odanyújtani orcánk másik felét is, amikor pofoznak, sőt rúgnak, vernek, s „sárral kevert vér” szárad füleinken. Mert ő akkor is azt mondja, amit mondania adatott, hogy ettől lelkiismeretünk révén még tisztábban szeressünk majd élni. Úgy, „mint a széljárta havasok lakói” – de talán már sohasem büntelenül.

Itt élni tanítás, figyelő félelem, idilli belső erő, hatalmat érő nyugalom, formabravúrok, egyéni, hiteles hang – és a *vízcsepp vállalt magánya a tökéletesség érdekében*. Számomra ezek a kulcsszavai egy időtlen életműnek. És persze egy tragikus kornak is, mely után Radnóti intő sora és személyes tragédiája bizony nem hangsúlyozható elégszer: „Az égre írj, ha minden összetört.” Ez a végső soron sohasem feladó, a képletes és valós hullás közben is, annak tudatában teremtő erő az, amit Radnóti költészete és fordításai hirdetnek, sugároznak. Áldozata a tökéletes cseppforma érdekében vállalt egyéni kiszakadás, a teremtő víznek tükörképe adta természetes önreflexióival és megtisztító erejével.

²³ Vö. VÁRI, *i. m.*

Hatások és kölcsönhatások

Dutka Ákos költészetéről

A 20. századi irodalmi modernség egyik legérdekesebb vitájában, izgalmas epizódjában Ady Endre talányos, híres-hírhedt *A duk-duk afférjára* keserűséggel és dühvel, kurucosan válaszolt Juhász Gyula. Az Adynál hat évvel fiatalabb, akkor épp a nagyváradi redakciókban dolgozó, illetve a premontrei gimnáziumban tanító poéta 1908 őszén alighanem a többi *A Holnap*-os társ nevében is némiképp jogos sértődöttséggel válaszolt a szellemi vezérnek választott Ady soraira.¹ Ezek értelmében *A Holnap* első, alig egy hónappal korábban megjelent antológiája „csak használt Ady Endrének, csak még hangosabbá tette hírét, viszont csak ártott a többi hatnak, mert a lelkiismeretlen kritikusok mind adyzmussal vádolták őket”.² Az idézett mondat első s második felével is bizonyára lehetne vitatkozni, ahogyan azzal is, valóban „competensül” félreértette-e Juhász Ady Endre sorait, amint a válaszra adott viszontválaszában maga Ady próbálta – kevéske sikerrel – némiképp tisztázni, ki(k)re is vonatkoztak valójában fulmináns sorai.³ Aligha kétséges azonban, hogy a mögéje felsorakozott ifjú költők – csoportosan vagy külön-külön – több-kevesebb ideig keserűen megszenvedték a korabeli kritika által böszén hangoztatott „adyzmus” általánosító, s meglehetősen felületes bélyegét. Nem csupán az Ady-hatásét, mely a korban alighanem rajtuk kívül számtalan más költői életművön is bizonyos mértékig könnyűszerrel kimutatható, hanem a lealacsonyító, olcsó és igaztalan epigonság vádját is. Dutka Ákos költői életműve

¹ Annál is inkább, mert épp egyik fő szervezője volt a kezdetektől az Adyval az élen nem csupán antológiában, hanem szépirodalmi folyóirattervben, havi revüben is gondolkodó csoportnak.

² JUHÁSZ Gyula, A Duk-duk affér után, *Független Magyarország*, 1908. november 22., 20.

³ ADY Endre, A Duk-duk-afférhoz. Válasz a Holnapnak, *Független Magyarország*, 1908. november 26., 10.

különösen sokszor került érdemtelenül összefüggésbe az említett bélyeggel. Hol egy felületes, nem kellő ismeretekre alapozó gesztusként (költészete maradandó értékeinek valós feltárása helyett), hol szándékos túlzások, korabeli támadások mentén, hol elutasítások és szekértáborok, költői műhelyek versengései folytán (mint amilyenek bizonyos fokig a *Nyugat* és *A Holnap* súrlódásoktól sem mentes kapcsolata is tekinthető), hol pedig egyszerű véletlen és szenzációéhség folytán. Az alábbiakban afféle recepció- és hatástörténeti esettanulmányként ezért az irodalomtörténet kanonikussá lett szempontjainak árnyalása, felülvizsgálata a céлом, egy életmű poétikai szegmensének szükségszerű újrapozicionálása érdekében, hogy valamelyest közelebbről, tényszerűbben és tisztábban kíséreljük meg olvasni a Dutkáéhoz hasonló, peremre sodort, s olykor kifejezetten hányatott sorsú életművek egy-egy szegmensét, időtálló darabjait. Nemkülönben pedig azért, hogy fokozottabb figyelmet szenteljünk az azt kísérő értekezői pozíciók érvelési módjainak, háttérindokainak és örökítési kódjainak a feltárására.

Az indulás sikeres és kárhozatos évei

Dutkát hosszú élete (1883–1972) folyamán a legtöbb kritika és elmarasztalás éppen költészetének az Adyval rokonítható jegyei, jellegzetességei miatt érte. A kiváló publicista, színházi kritikus, szerkesztő, illetve a később emlékezetes prózai korrajzokat is megkomponáló író mindmáig egyértelműen háttérbe szorul az életmű értékelésénél a nem túl termékeny poétával szemben, akinek életében tíz verseskötete jelent meg. Ezen értékelések azonban sokáig ugyanabból a „forrásból” táplálkoztak (s sok esetben táplálkoznak sajnos ma is), mely az Ady oldalán, az ő közelségében poétává érő költőt, s annak első két verseskötetét választotta csak origóul. A 20. század első évtizedében megjelent kötetek (*Vallomások könyve*, 1904; *A föld meg a város*, 1908) esetében is csak feltételesen tekinthetjük igaznak persze Ady levetkőzhetetlen költészeti hatását, mely számos kortársához hasonlóan a szóhasználatban és olykor a dikcióban is kimutatható, Dutka későbbi verskötetei esetében azonban aligha. Mindezek ellenére szimptomatikus, hogy a *Magyar irodalmi lexikon* 1963-ban, a Dutka-életmű újrafelfedezése, második virágzása idején (két sikeres prózakötete, regényes városrajza s amerikai „nagy kalandja”, után, illetve öregkori lírájának kiteljesedésekor) is szükségesnek tartotta az életművel kapcsolatban szinte kizárólagos értékelésként közölni a fél évszázaddal (!) korábbi megállapításokat, hogy melankóliára hajló, bölcselkedő „lírájának hangján néha

közvetlenül is érződik Ady hatása”.⁴ S bár a szakirodalomban jószerevével mindmáig nem találunk komolyabb, átfogó elemzést az életmű poétikai szegmenséről, annak értékeiről, az indulásra jellemző Ady-hatás megemlítését s teljes költői pályára való felelőtlen kiterjesztését a viszonylag gyér szakmai recepció is rendre elengedhetetlenül szükségesnek érezte.

Dutka művészi érdeklődését leginkább első kritikusa, Fülep Lajos irányította, verseszményét pedig Reviczky és Vajda János mellett kétségkívül egy ideig Ady közvetett és közvetlen hatása is befolyásolta. Fülep kitörő örömmel üdvözölte Párizsból első verseskötete megjelenését még 1904-ben, Schöpflin Aladár pedig (az úgynevezett konzervatív irodalmi ízlés egyik fő bástyájának számító Franklin Társulat lektoraként, a *Vasárnapi Ujság* kritikusaként – még jóval a *Nyugat* indulása előtt tehát) levelezett vele, s később is az új költőgeneráció jeleseként tartotta számon. A kor talán legtekintélyesebb, több tízezres példányszámban megjelenő enciklopédikus folyóiratai, így Kiss József lapja, *A Hét*, de 1906 után az *Új Idők* is folyamatosan közölték verseit. Utóbbi nem véletlenül, hiszen e lapot a Singer és Wolfner adta ki, akárcsak Dutka kötetének javát. Bár költői indulásának évei mindvégig meghatározóak maradtak az impresszionizmus és a szimbolizmus hatását erősen őrző poézise későbbi vonulataiban is, differenciált érzésvilága, tág horizontja, önálló világlátása, míves formanyelve és dallamos költészete ellenére talán senkit sem mellőztek annyit nemzedékéből, mint Dutkát – a pályatárs Ady miatt. Az ő kikerülhetetlen hatása a korban kétséget kizáróan „minden induló poétát megérintett, ki tudja, miért, leginkább Dutkát marasztalták el az Ady-utánzás vétkében”.⁵ Mindezt annak ellenére, hogy Ady maga sietett tisztázni e felületet, de nagyon is tudatos értékelést, rögvést annak megjelenése után, s védte meg, illetve mentette fel Dutkát nyilvánosan is, annak második verseskötete kapcsán írt elismerő soráival, 1908 nyarán a *Nyugatban*. A fentebb említett „ki tudja, miért”-re, amit Vezér Erzsébet fogalmazott meg Dutka születésének centenáriumán, mégis összetett válasz adható. Nem pusztán az eddigi felületes összegzések további elkerülése miatt, s nem is az „adysta” rajongótáboron⁶ belüli

⁴ Lásd *Magyar irodalmi lexikon. I. A–K*, Budapest, Akadémiai, 1963, 272–273.

⁵ VEZÉR Erzsébet, „A Holnap veteránja”. Száz éve született Dutka Ákos, *Élet és Irodalom*, 1981. szeptember 5., 7.

⁶ Emőd Tamás írja visszaemlékezésében a kezdetekről, Ady váradi éveiről: „a vidéki kisváros egész intellektuális közönsége rokonszenvező érdeklődéssel sorakozott az adysták mögé. Az »adysta« elnevezés akkor és ott keletkezett; a »holnapos« majd jóval utóbb, a »nyugatos« megjelölés már későbbi keletű.” Vö. EMÖD Tamás, Ady és A Holnap, in KOVALOVSKY Miklós (szerk.), *Emlékezések Ady Endréről*, IV, Budapest, Akadémiai, 1990, 171.

emberi viszonyulások és költészeti jegyek szándékos összemosásának tarthatatlansága végett. Ezekből sokan kizárólag *A Holnapot* követő megnyilatkozásokra, az országos vitára és kampányra, s ezek hatására gondolhatnának, részben helyesen, hiszen a visszhang, a „lelketlen kritikusok” meghatározta fogadtatás, amelyre Juhász 1908 év végi sorai is utaltak, valóban nem éppen rózsaszínben tüntették fel az Adyval egy antológiában szereplő fiatalok költészetét. Dutka poézisének Adyéval rokonítható vonásai, illetve a róluk kialakult vita mindenesetre jóval korábbra datálható, még akkor is, ha visszatekintve a későbbi recepció felől, e polémia nem választható el teljességében sem az antológiától, sem a századfordulós modernség történetében az általa teremtett új helyzettől.

Az első lehetséges ok mindjárt az, hogy a századelőn Dutka volt az egyik legígéretesebb tehetség, akinek nemcsak indulása s költői harcai, de részben sikere is közös volt Adyéval. Ennél is fontosabb, hogy *A Holnappal* egy évben, 1908-ban – de azt jócskán megelőzve – csak neki jelent meg verseskötete az antológiában szereplő „hétmagyarok” közül, melyet élénk fogadtatás övezett irodalmi körökben. A kötetet Antal Sándor a *Nagyvárad* *Napló*ban,⁷ Juhász Gyula pedig a *Szabadság*ban⁸ értékelte a helyi orgánumok közül, de alig pár héten belül a fővárosi lapok is közöltek ismertetésekkel, általában kritikusabb hangokat ütve meg, s az ekkor kétséget kizáróan érezhető Ady-hatást mint negatívumot is gyakran szóvá téve.⁹ Legmeglepőbb közülük ekkor még az *Új Idők* kritikája (1908. április 12-én, –ő– aláírással), az Adyt nyíltan nem szívlelő Rákosi Jenő tollából, mely írás jóformán csak negatívumokat említ a második Dutka-kötet kapcsán, s akinek sommás észrevételei (ha valaki nem olvassa magát a kötetet) többnyire egyszerű epigonságra, Ady-követésre engednek csak utalni. Mindez annak ellenére, hogy *A föld meg a város* című kötetben közölt versek korábban legnagyobb számban (*A Hét* mellett a *Vasárnapi Ujság*ot, valamint Dutka akkori lapját, a *Nagyváradot* leszámítva) éppen az *Új Idők* hasábjain láttak napvilágot! Nem véletlen, hogy e cikkben hangoztatott nézeteket (köztük az olcsó és leegyszerűsítő epigonság vádjának képtelenségét is) maga Ady cáfolta pár hónappal későbbi recenziójában: „Dutka Ákosnak nem szabad lakolnia azért, mert Ady Endrének nevezett csekélységemnek kortársa. S ha a magam nyomorúságain kívül mostanában még tudott fájni nekem valami távoli is, a Dutka esete fáj. Erre a szép, komoly, daloló emberre ráfogták, hogy semmi más, mint lelketlen Ady-utánzó. Így lakol min-

⁷ Vö. *Nagyvárad* *Napló*, 1908. március 28.

⁸ Vö. *Szabadság*, 1908. március 29.

⁹ N. N. [SCHÖPFLIN Aladár], *Vasárnapi Ujság*, 1908. április 5.

dig a kendőzetlenség, a szívbeli bátorság s a ravasz fogások ignoranciája. Van egy sereg Ady-öcs, aki vígan operálhat s egy megviselő érzéssel se fizet azért, hogy kifordított bundájú Ady-verseket ír. Dutka Ákos, aki át- és megélte a maga verseit, de nem titkolja, hogy Adyt olvassa, íme lakol.”¹⁰

A vígan operáló „Ady-öcsök” kitétel 1908-ra valóban szimptomatikus jelenséggé nőtt. Erre már bő évvel korábban, 1907 márciusában felhívta a figyelmet Schöpflin is, éppen Dutkának írott egyik levelében, csakhogy egyértelműen azokra az epigonokra gondolva, akik gyors hírnévre áhítoznak, s akik Dutkáék nemzedékét tekintik majd követendő példának. „Szimpátiával kísérem azt, amit Önök új irodalomnak neveznek, várok tőle valamit a jövőre, de épp azért azt kívánom, hogy legalább a java emberei mindig comme il faut jelenjenek meg a közönség előtt. S már látom nyöszörögni az új irány utánczóinak zöld seregét, az asztalfiókom s a papírkosaram tele is van velük, látom, ezek szerint veszejtik bele a friss hangot modorosságba, – ettől félttem az irányt. Egyszer majd statisztikát fogok csinálni, ha ráérek, mint nyűvik el az Önök új fordulatait mások, – akkor Ön is csodálkozni fog. Így például azelőtt évekig nem olvasta az ember ezt a szót: ugar; mióta Ady Endre fölfödözte a »magyar ugar«-t, nincs nap, hogy versben, prózában ne cseplülnek ezt a szót olyanok is, akik nem tudják, mit jelent.”¹¹ Schöpflin levele keltekor, 1907 tavaszán komolyan és őszinte kritikával biztatta az ifjabb nemzedékek szárnybontogatósaiból szerinte is kitűnő, kiemelkedő, akkor huszonhat esztendőes Dutkát. Felelős szerkesztőként ugyanakkor az atyai szigor mellett szeretettel is óvta e tehetségeket az úgynevezett „csahosok”-tól, „a kik mindig és mindenütt nyomában vannak mindennek, a miben csak szaga van a sikernek”, épp azért, mert reálpolitikusi érzékkel Schöpflin korán belátta, hogy ezek végső soron a megfeneklett magyar literatúrában „nehezítik az új hang keresztültörését”.

A fentebb idézett soroktól, melyek a modorosságtól is joggal óvták a fiatal Dutkát, egy kerek év telt el a második Dutka-kötet megjelenéséig. A már idézett, 1908 nyarán megjelenő *Nyugat*-beli Ady-sorokat megelőzve (közvetlenül a kötet megjelenését követően), elsődlegesen poétikai jegyekre figyelve s figyelmeztetve Kosztolányi is írt a kötettről: „Teleszórják arcomat virággal, csupa szagos és színes,

¹⁰ ADY Endre, A föld meg a város – Dutka Ákos verses könyve, *Nyugat*, 1908, 12–13. sz., 718–719.

¹¹ Vö. Schöpflin Aladár levelét Dutka Ákosnak (Budapest, 1907. március 29.). A levél – több más levéllel együtt – az MTA KIK Kézirattárában az Ms. 4192/25–39. jelzettartományban található.

kék, fehér, fekete-piros rózsával, hogy szinte fulladozom alatta. Szemkápráztató színeket látok és hangokat hallok, dallamosan előrekigyózó verssorok hízelegnek fülemnek. Dutka Ákos kétségtelenül ügyes artista. Lantját, ha kell, ecsettel és zeneszerszámmal toldja meg. Színesen vibráló szavak önmagáért való zenéjétől, tökéletes szómuzsikától, verssorok zengő tűzijátékától ittasodik meg. Akarja a zenét.¹² Aki kevéssé is ismeri Kosztolányi kritikáit, könnyen rájöhet, hogy mindezek után mit s miért kifogásol mégis. Dutka a poézis és zene korabeli szintézisre törekvésével, annak az új áramlatnak az elsődlegességét hirdette, melyet először Verlaine fogalmazott meg („de la musique avant toute chose”), s amely irodalom és társművészetek elválaszthatatlanságával elutasítani igyekezett „minden bárgyú és lapos” prózaiságot. Kosztolányinak *A Hét*-ben megjelent, talán leginkább mértéktartó kritikája azonban a zene keresése közben a megtévesztő külsőségek sajnálatos elszaporodását is szóvá teszi, melyek révén szerzőjük olykor „mérges és lápos bozótokba tévelyedik, s tarka külsőségekért feláldozza a vers daloló lelkét, a gondolatot”. Innen aztán gyakorta a jelzők ismételtetése, olykor a modorosság is, melyek szerzőjüket nemritkán a melankólia – Dutkára amúgy is jellemző – borongós hangulataiba kötik. A könyvecske új veretű sorai, truvájai mellett Kosztolányi szólt a lány, finom formaművészről, s Dutka halk, nem harsány, őrködő ízléséről is, melyek igazi poétát sejtettek. „Finom fekete lant, ezüstös húrokkal: ez Dutka Ákos lírája, melankólia lengi át mint a Sebes-Köröst őszi alkonyaton” – ahogyan a jó barát és lelki társ Juhász Gyula is jellemezte.¹³ „A fekete lant jelképezi azt a nagy és állandó melankóliát, amely Dutka verseiben borong, az ezüstös húrok azokat a rokonszenves, lány melódiákat jelzik, amelyek e kötetből szívünkbe csendülnek [...] Dutka érzése igen erős, képzelete igen dús: poéta a javából. Ha valakihez, én Kölcseyhez hasonlítanám, az én kedves, nagy költőmhöz, mert rokon az ő rokonszenves, mély elborulásuk és dallamos szívük.”¹⁴

Ugyanakkor 1908 tavaszán Kosztolányi – Ady *Vér és arany*-ról írott, még igen dicsérő kritikáját követően,¹⁵ ám már *A Holnapot* célzó szervezkedések idején, s attól való személyes távolmaradása, Ady vezérszerepétől való viszolygása idején – egyéb dolgokra is kitért említett kritikájában. Ezek értelmében Dutka: „Néha,

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, Dutka Ákos, *A Hét*, 1908. április 5.; Uő, *Egy ég alatt*, Budapest, Szépirodalmi, 1977, 307.

¹³ JUHÁSZ Gyula, Dutka Ákos könyve: A föld meg a város, *Szabadság*, 1908. március 29.

¹⁴ Uő.

¹⁵ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vér és arany*. (Ady Endre újabb versei), *A Hét*, 1907. december 29.

mikor elfelejti a kis és nagy kátét, a revüket és főleg azt a poétát, akinek szemmel láthatólag nyomában jár, félöntudatlanságában, álom és való közt ringatózva sikerül egy-egy igaz hangot megütnie önmagáról is, tud egy csipkefinom, boszorkányos hangulatot lerögzíteni. [...] Bánt ugyan, hogy a Szajna partján termett ő is, s az új idők »szomorú« új dalaival akar betörni [...] azonban ezek ellenére is annyit és oly ízléssel ad magából, hogy bűn lenne mosolyogni bombázó, hangzatos szavain és szalonkabátos, de telivér magyarságán.”¹⁶

A városi ember, a haladó poéta, a társadalmi haladás és modernizmus elkötelezett híve, az Észak-Amerikát is megjárt, az ottani kapitalizmusból és gyökértelenségből részben kiábrándult értelmiségi, a bihari föld és a nemzeti hagyományok, a füzesek és folyók, természeti szépségek éles szemű, kontrasztokra érzékeny poétájának kettős attitűdje remekül foglaltatik egybe Kosztolányi e záró szókapcsolataiban. Ugyanakkor e sorok révén is bizonyosságot nyer – ahogyan Juhász később, a *Szeged és Vidéke* hasábjain ismételtlen állást foglalva Dutka mellett, megjegyezte –, hogy „a sokat vitatott és igazán még nem méltatott” kötet esetében a vita a versek mellett (melyek közül néhányat „jogos nyugalommal és büszkeséggel sorolunk a magyar verses költészet legszebb, legőszintébb és legmélyebb harmóniákat sejtető versei közé...”)¹⁷ másról is szólni látszott.

Ady még 1908 áprilisában írt (elmaradásaiért is mentegetőzve) levelet Fenyő Miksának Érmindszentről, s e levelében említi, hogy: „A Dutka könyvéről is írok, ha tudok, a jövő számban.”¹⁸ Ugyanezen a napon Juhásznak írt levelében – feltehetően a pesti kritikái visszhangokra utalva – írta: „Dutkát ne engedd elkeseredni!”¹⁹ Ady részéről hamar megszülethetett az ígért ismertetés, mert Fenyőnek írott május eleji levelében már visszakérte az írást javításokért, s hogy még

¹⁶ Kosztolányi korábban Juhász verseskötetéről írt recenziójában is az Ady-követést veti barátja szemére. Vö. KOSZTOLÁNYI, *Dutka Ákos, i. m.*; illetve LEHOTAI [KOSZTOLÁNYI Dezső], Juhász Gyula versei, *Magyar Szó*, 1907. november 9. *A Holnaptól*, s egy ideig a *Nyugattól* való távolmaradásáról lásd VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma*, Budapest, Balassi, 2012, 39–45.

¹⁷ JUHÁSZ Gyula, *Dutka Ákos versei, Szeged és Vidéke*, 1908. június 27.

¹⁸ Vö. Ady levelét Fenyő Miksának (Érmindszent, 1908. április 14.), in *Ady Endre levelei*, szerk. BELIA György, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 408. levél; illetve <http://mek.oszk.hu/06000/06054/06054.pdf> (letöltve: 2017. november 10.)

¹⁹ Vö. Ady Endre levele Juhász Gyulának (Érmindszent, 1908. április 14.), in *Ady Endre levelei, i. m.*, 409. levél.

jobbra cserélhesse.²⁰ Júniusban aztán már Osvátot sürgette Párizsból: „Itt van három vers, és Dutka-kritika, mely most már jöjjön.”²¹ Az elismerő kritika, mint szó volt róla, végül csak 1908 nyarán jelenhetett meg. Ebben – a Rákosinak is szóló említett visszavágások mellett – a szerzőről írja Ady, hogy: „A füzesekből a városba oltott legény ő, megnemesedett szomorúfűz. Tolmácsa a gyönyörű éltető vagy teremtő krízisnek, melybe végre a félig ázsiai magyar lélek jutott”, s egyúttal leszögezi: „*A föld meg a város* ama ritka könyvek közül való, mely okvetlenül dokumentum-rangra jut.”²² Ady mint recenzens, kettejük költészetének párhuzamaival, recepciójával kapcsolatosan a korábbi kritikákra is válaszolt, amikor nyíltan közölte: „Az már igazán nem a literatúra titka, hogy ki érkezik valahova előbb, zajosabban és hatóbban. Valóság és ismerni való tény, hogy Dutka Ákos itt van, s ha nem volna más, mint hívő harcosa a mi harcainknak, akkor is valaki. De több, s nálunk magyaréknál pláne több, sőt sok, mert lelkében van s dalol a krízis, mely az egész magyarság belső krízise. Dutka Ákos talán nem eléggé a magáé, de határozottan a mienk, érték, akit be- és le kell jegyeznünk.”²³

Az akkor még alig két tucat lapszámot megélt *Nyugat* sem ekkor, sem később, *A Holnapot* követően nem fogadta igazából soraiba Dutkát. Bár később minden kötetéről közölt recenziókat, s verseiből is publikált párat, Dutka nem volt azok között, akiket 1909 őszén a rokon törekvéseket ügyesebben képviselő Osvát (akár az októberi nagyváradi *Nyugat*-matinét követően) képletesen Pestre csábított volna. Sőt, amint Vezér Erzsébet is állította, Ady fentebb idézett kritikájából már korábban kicenzúrázták azt a fontos mondatot, mely a pályatárs elismerését nemcsak az ő, de a lap nevében kívánta volna nyomatékosítani: „A Nyugatnak kötelessége azt is honorálni már, aki vele egy irányban akar nyugatra fordulni.”²⁴

A „budapesti kritika szokott diplomatikus modora” – amellyel Juhász szerint Dutka 1908-as tavaszi kötetét is fogadták, tehát nem csupán az úgynevezett konzervatív oldalt jellemezte csupán. Sőt, e modor fél évvel később, *A Holnap* első kötete esetében már legkevesbé sem számított diplomatikusnak. Maga Juhász még ezt megelőzően, tehát a váradi antológia nyomdába adása előtt, 1908 júniusában épp a Dutka-kötettel kapcsolatban fogalmazott így: „Minket, ártatlan és kevély

²⁰ Valószínűsíthetően az időközben született Rákosi-recenzió miatt is. Lásd Ady levele Fenyő Miksának (Érminsztent, 1908. május 7.), in *Ady Endre levelei, i. m.*, 419. levél.

²¹ Lásd Ady levele Osvát Ernőnek (Párizs, 1908. június 13.), in *Ady Endre levelei, i. m.*, 430. levél.

²² ADY, *A föld meg a város* – Dutka Ákos verses könyve, *i. m.*, 718–719.

²³ Uo.

²⁴ VEZÉR, *i. m.*, 7.

poétákat ügyes kalmárok szeretnének kijátszani, de mi, Párizsban, Szegeden és Nagyváradon, mindig valahogy összetartunk [...] és csak egy a vágyunk, minél szebb magyar, új verseket írni.” Juhász, akárcsak jó barátja, Dutka, persze annyiban naivnak bizonyult, hogy nem számolt a felsorolásában látványosan kihagyott főváros összetett háttérével és anyagi érdekeivel, ahogyan az „Ady-féle veszedelem” kiváltotta visszhanggal, félelemmel vagy irigységgel sem. *A Holnap* poétáit nem csupán „érthetetleneknek”, nemzetietleneknek és betegeseknek nyilvánították, de az értékhangsúlyok új elhelyezésében a modernizmus veszedelmesen valós, azt akár kisajátító képviselőinek is, akiket legegyszerűbben – igencsak eltérő poéziseik nyilvánvalósága ellenére – az adyzmus vádjával lehetett csoportosan ostromozni. *A Holnap* ugyanis nem csupán a konzervatív irodalomszemlélet képletes kánonjával kívánt szakítani, de a kortárs irodalmi törekvésekben is radikálisan újak, új eszményeket és példákat felmutatónak mutatkozott.²⁵ Ady személye miatt ugyanakkor azok is igyekeztek kicsinyelni jelentőségét és esetleges hatását, akik személyes ellenszenvvel voltak az 1908 elején még állás és pénz híján lévő, de év végére egyértelmű vezérpozícióba jutott Ady iránt, s azok nem kevéssé, akik éppen hogy saját táborukban akarták kizárólagosan tudni őt.

Az általános kritikai ösztűz negatív, gúnyolódó hangneme az élclapokon és konzervatív egyesületeken, kormánypárti fórumokon túl sajnálatosan így a *Nyugat*ban is helyet kapott. Nem az *Új Idők* vagy a nagyváradi konzervatív *Tiszántúl*, hanem egy személyeskedő bíráló a *Nyugat*ban mondta ki először az antológia költőivel kapcsolatban a csoportos vádat: „ezeknek apjuk, anyjuk, nagypapjuk: mindenük Ady Endre”.²⁶ *A Holnap* körül kibontakozott polémiában az Ady-epigonság vádja hetek alatt általános méreteket öltött, ez azonban csak az első lépés volt, hamarosan e hangoknak magát Adyt is sikerült kijátszaniuk pesti és váradi társai ellen, aki lépre ment, s az *Új Idők*ben megírta *A duk-duk affért*. Ady vélt „serege” szélnek eresztésében különösen sokan voltak tehát érdekeltek, így az Ady-utánzók kiterjesztett ármánykodásában is meglehetősen egység látszott kialakulni. Fenyő

²⁵ Vajda Jánosra például a *Nyugat* köre ekkoriban még nem figyelt, később – főképp Ignotus és Schöpflin révén – pótolta mindezt, ugyanakkor például Hatvany Lajos következetesen képviselte azt az álláspontot, hogy Arany János és Ady Endre közt „kevés fontos dolog történt a magyar költészetben”, ha ugyan történt. Lásd erről még SCHILLER Erzsébet, *Szimat és izlés*, Budapest, Ister, 2005, 114.

²⁶ KEMÉNY Simon, *A Holnap*, *Nyugat*, 1908. október 1., 214–216. A *Nyugat* szerkesztői nevében Osvát pár sorban a cikk alatt szükségét érezte jelezni, nem értenek mindenben egyet, de ez a lényegen nem sokat változtatott. Később Ignotusék Juhásznak írott leveleikben valamelyest elhatárolódtak Keménytől.

Miksa visszautasítja ugyan Rákosinak *A Holnap* ellen írt fulmináns cikkét, mely az érthetlenség és a betegség vádját terjesztette ki a teljes új poétikai irányra, de maga is megengedően megjegyzi, hogy a kötet, „melyet Rákosi Jenő a mai irodalom megítélésénél jónak látott értékmérőül venni”, tartalmaz „néhány nagyon szép vers” mellett „utánzott és utánérezett dolgok”-at is.²⁷

A Holnap *bűvkörében és fogságában*

Segített-e az antológiában való szereplés Dutka költészetének, s későbbi megítélésének? E látszólag komolytalannak tűnő kérdésfelvetés talán nem annyira az, ha meggondoljuk, hogy az antológia példátlan – ám leginkább másodkézből, paródiákból és gúnyversekből megkomponálódó – olvasói visszhangja egy időn túl már az abban résztvevőknek is terhes volt. „Túl jól sikerült” – ahogyan Antal Sándor fogalmazott –, ám mint ilyen, gyorsan túl is kellett lépni rajta. Schöpflin Ady-könyvében nem véletlenül írta, hogy ez az előszó ártott Adynak, s Juhász bevezetőben említett soraival sem lehet egyoldalúan vitázni. Kosztolányi Babits kapcsán jegyezte meg, hogy e sorok s a szűk válogatás nem segítették Babits formaművészetéről kialakítandó valós képet. Dutka esetében pedig azt mondhatjuk, Antal bevezető portréja révén leginkább rajta volt könnyű fogást találni azoknak, akik egyáltalán nem rokonszenveztek a váradi hetekkel. Antal 1937-ben, az idők távlatából már azt is belátta, hogy saját előszavának, költői portréinak „része volt a pánik-hangulat előidézésében”, s e pánikhangulatban a konzervatív oldalon a fővárostól a vidéki lapokig egyaránt többen igyekeztek úgy tekinteni az antológia költőire, mint akik múltó betegségben szenvednek. Ugyan tisztességes és becsületes egynémelyikük (főként azok, akik már ismertek és verseikkel bizonyítottak is), ezért nyilvánvalóan egyszerű költészeti eltévelyedésről lehet szó az ő esetükben, amit Ady beteges hatásának, túlzó modernizmusának tituláltak. Minél inkább kivonják tehát e költők magukat e hatás alól, annál kevésbé lesz mitől tartaniuk a megítélésüket illetően...

Kérdésfelvetésünk felől a másik fontos szempont ezért éppen az, hogy Dutkának valós rangja volt az új irányt képviselők közt (s többnyire a mérsékelt konzervatív táborban is) már az antológia megjelenése előtt. Versei mellett, melyek hagyományörzőnek számító, országos irodalmi lapokban bőséggel napvilágot láttak,

²⁷ Lásd FENYŐ Miksa, Hadi készülődések, *Nyugat*, 2. évf., 1909. január 1., 48–51.

költői s újságírói pályája is konzervatív, klerikális lapnál, a katolikus *Tiszántúlnál*²⁸ indult. E rang és elismerés nem csupán Nagyváradon számított reálisnak, ahol ekkorra már elismert újságírói múltja volt,²⁹ s ígéretes jövő elé nézett,³⁰ de költői jó híre is általánosnak mondható volt: 1906-ban már az Észak-Amerikát s fél Európát megjárta, világlátott és finom „szerkesztő úr” sok pályatársa szemében országosan is az egyik legígéretesebb tehetségnek számított. Ekkortól áll Dutka aktív kapcsolatban Schöpffinnel, még mint a *Vasárnapi Ujság* kritikarovatának vezetőjével, valamint *A Hét* és az *Új Idők* munkatársaival, s ekkor a nála fiatalabb poéták, poétajelöltek, így Emőd vagy később Nadányi, már egyenesen rajonganak érte. Épp ezért az sem véletlen, hogy *A Holnap* első antológiájában Ady versei után Dutka szerepelt a legtöbb verssel. Nemcsak korban előzte meg – Adyt leszámítva – későbbi antológiabeli társait, de annak nyomdába adása előtt még kétségkívül ismertségben, s rangban is. Ekkor még a legjobbakkal, Juhással s Babitscsal is egyenrangú ígéretnek mutatkozik. Antal 1908-ban a hetek közül Ady mellett az ő irodalomtörténeti helyét látta már egészen biztosan eldöntöttnek, a többiekről azt írta: „nehéz véleményeket kockáztatni”.³¹ A Dutkával levelező fővárosi szerkesztők is többségükben elismerően nyilatkoztak poéziséről, lapjaik számára verseket kértek (a fentebb említetteken túl a *Pesti Napló* és a *Világ* is), de neki írott leveleikben nem egy ízben az „új iránynak” s a fiatal irodalom egészének adresszálják soraikat. Ekkoriban születő versei sikerét azok megzenésítései is mutatják, hiszen többek közt Beretvás Hugó, Hetényi Albert, Kacsóh Pongrác és Váradi Aladár komponálta zenét költeményeire.

Antal a *Nagyvárad* *Napló* recenzenseként *A föld meg a város* megjelenésekor³² írta Dutka költészetéről, hogy az „Nem ígéret többé, kész harmónia, egész poé-

²⁸ Mely nagyváradai lap élen járt *A Holnap*-osok karikírozásában.

²⁹ Melyet Biró Lajos és Marton Manó pártfogása és barátsága övezett a kezdeti évektől.

³⁰ Az egyházi *Tiszántúl*, majd a kormánypárti *Szabadság* publicistája, 1906–1918 közt pedig a *Nagyvárad* színházi rovatának a vezetője.

³¹ *A Holnap* [Versantológia], szerk. ANTAL Sándor, Nagyvárad, A Holnap Irodalmi Társaság [Singer és Wolfner bizománya], 1908.

³² Amit későbbi visszaemlékezésében csak úgy emleget: „amit a *Vér és arany* megelőzött” – utalva egy állítólagos intrikára, miszerint Szűts Dezső siettetten Adyt 1907-ben, s közbenjárta érdekében, hogy kötetét lehetőleg a Dutkáé előtt jelentesse meg, akit Farkas Pál révén akkoriban az *Új Idők* többször, igen dicsérve mutatott be. Antal gépiratban maradt visszaemlékezését lásd ANTAL Sándor, *Ady és A Holnap*, OSZK Kézirattár, Fond 395. Nyomtatásban: Budapest, Madách Irodalmi Társaság, 2004.

zis”.³³ Dutka ismertségénél, reményteljes indulásánál azonban csak őszinte hite s naivitása, vagy ahogyan Ady fogalmazott: „a ravasz fogások ignoranciája” volt nagyobb. Fél évvel később, *A Holnap*-béli ismertetőjében a kötet szerkesztő ezért is fogalmazhatott így: „Nem ez a kötet fedezi fel. Barátai felemelték, sok babért raktak homlokára. Költőtársai pedig szívből jövő igazi őszinteséggel gázolták le.”³⁴ Antal valószínűsíthetően szerette volna megvédeni Dutkát, midőn az említett pesti kritikákban felhozott Ady-hatás vádjára reagálva az antológia hírhedt előszavában (1908 kora nyarán) az alábbiakat írta: „Három súlyos vétségben állapították meg bűnösségét: a hangot Adytól vette, a szavakat tőle kölcsönözte, sőt, témáért is gyakran átrándult az Ady területeire. Két új szempontot akarunk felvetni. Nem védőbeszédet mondunk, készségesen elismerjük, hogy ilyen hibákat tényleg elkövetett Dutka, de nem egyedül. Babits kivételével az összes új költők.” S nem kétséges, Antal szerint is éppen azért akarták leginkább Dutkát tetten érni, mert „ő nőtt a legnagyobbra a fiatalok között, az ő nevét lehet a leggyakrabban olvasni”. Ráadásul „a kritikus szemével vizsgálva ezeket a verseket megállapíthatjuk, hogy ama bűnök csak szórványosan történtek meg. Van Dutkának egyéni hangja, vannak sajátos kifejezései, még témái is vannak. Ha éppen ezeket keressük [...] Van valami Dutka verseiben, amit a többi fiataloknál nem lehet megtalálni: egy igazán, egyéni módon átélt életnek a képe. Megérzik ezeken a verseken az őszinteség és a motívumokban gazdag artisztikus élet. Nem képzelt fájdalmak, nem képekről másolt örömeik, nem könyvből tanult szerelmek ihletik meg Dutkát”.³⁵ Antal, bár javarészt igaztalannak mondta a vádakát, egyúttal láthatóan felsorolta azokat, s az antológia pár hónappal későbbi országos hírével óhatatlanul kiterjesztette, tovább is éltette őket. A későbbi szakmai recepció aztán szinte kivétel nélkül innen vette át e kijelentéseket, gyakran egyáltalán nem figyelve a kötet szerkesztő iróniájára vagy éppen a fővárosiaknak szóló visszavágásaira, kijelentései élére.

Pedig Antal gyermekkorától kezdve ismerte Dutkát. Egy ideig iskolatársak is voltak, s irodalmi indulásuk is egy időszakra tehető: Antal első (*Mozaik* címet viselő) elbeszéléskötete Dutka első verseskönyvével egy évben, 1904-ben jelent meg. Hegedűs Nándor ugyanakkor (éppen Dutka esetével példálózva) arra is emlékeztetett, hogy az előszóíró, miközben megrajzolta a hét poéta portréját, egyben bírálatot is mondott felettük. „A fiúk berzenkedtek is emiatt, de Antal Sándor terrorizálta őket. Például Dutka Ákosról azt írja, hogy kevés magyar erő

³³ Lásd *Nagyváradai Napló*, 1908. március 28.

³⁴ *A Holnap* [Versantológia], i. m., 107.

³⁵ Uo.

van a verseiben,³⁶ mikor a kötetben a *Naplement, Elereszt a puszta* és a *Meotis leánya* olvasható. Elképzelem milyen önuralom kellett, hogy ezt eltűrjék.³⁷ Ha Antal nem is „terrorizálta” a költőket, mint ismeretes; a szerkesztésbe nem engedett beleszólást, az antológiába írt portréiba pedig beletekintést. Ő tárgyalt a kiadóval, a helyi Láng nyomdával és az anyagiakat előteremtő mecénásokkal, így a helyi Sonnenfeld családdal is.³⁸ A rövid, ám merész portrék mindenesetre (ahogy ezt Ilia Mihály már megjegyezte) többnyire módot nyújtottak a szerzők elleni későbbi kritikákra, támadásokra.³⁹

Az antológia megjelenése után a Dutka képviselte poézist sokáig csak *A Holnap* körül kipattant vitákhoz mérték. Az a nyilvánvaló tévedés, illetve szándékos túlzás, mely során a konzervatív kritika szószólói az antológia szerzőivel azonosították a teljes új irodalmat, vagy az antológia előszavában rögzített, társadalmi programbeszédnek is beillő Antal-sorokkal⁴⁰ az új irodalmi irány általános céljait,⁴¹ éppúgy jellemző a korszak sajtóvitáira, mint az, hogy az adyzmus vádját igyekeztek kiterjeszteni differenciált, korábban értékesnek mondott poézisokra is. Mára könnyen belátható, hogy *A Holnap*-osokat elítélő írásoknak elsődlegesen nem irodalmiak voltak a szempontjai. Dutka ezek láttán írta a Zuboly kérésére született állásfoglalásában 1908 év végén, hogy: „Ma komoly és őszinte esztétikai értékelésről szó sem lehet.”⁴² *A Holnapot* ostromozó, az abban közölt verseket viszont alig ismerő bírálatok e felületességük felől tekintve – minden átlátható szándékoságuk mellett – ma már inkább csak megmosolyogtató „dühroham-sorozatnak” a lenyomatai. Azt mindenesetre jól dokumentálják, hogy a Rákosik vagy Beöthyk

³⁶ A pontos idézet értelmében: „Kevés magyar erő, de sok zene van verseiben.” Vö. Antal portréját: in *A Holnap* [Versantológia], *i. m.*, 109.

³⁷ HEGEDŰS Nándor, Kortársak, akik már nem beszélnek, in KOVALOVSKY (szerk.), *i. m.*, 263.

³⁸ *A Holnapot* is támogató Sonnenfeld családról és nyomdászdynasztiáról lásd BOKA László, Nyomdászattörténeti körkép Nagyváradon a 20. század első felében, in BOKA László–EMÖDI András (szerk.), *Tipográfia régtől fogva. A nagyváradai nyomdászat 450 éves története*, Budapest, Argumentum, 2016, 107–158.

³⁹ ILIA Mihály, *A Holnap* születése, *Irodalomtörténeti Dolgozatok* (Szeged), 1960, 97.

⁴⁰ Például, hogy az abban verset közlők „Nyíltan kinevetik a burzsoá morált és negligálják az összes polgári szentséget”. Lásd Antal bevezetőjét: in *A Holnap* [Versantológia], *i. m.*, 8.

⁴¹ Melynek homogenizáló szólalmait többen – például a *Nyugat* hasábjain – joggal sérelmezték.

⁴² DUTKA Ákos, *A Holnap*, in SZERDAHELYI Sándor (szerk.), *A Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1909*, Budapest, Korvin Testvérek Könyvnyomdája, 1909, 119–120.

szemében ekkor valóban *A Holnap* testesítette meg kézzelfogható formában a veszélyforrásnak minősített új költői irányt és „modernista” programot. Schöpflin későbbi visszatekintésében, 1937-es ismert irodalomtörténetében joggal írt arról, hogy a támadások kereszttüzében közel harminc évvel korábban gyakorlatilag egyedül *A Holnap* állt, ehhez képest a *Nyugat* kritikaként legfeljebb szelíd cirógatásokat kapott, sőt vele kapcsolatosan az első években nem is akarták észrevenni, hogy „valami mást, újat akart, mint a többi meglévő lapok”.⁴³ Ilia Mihály is ennek megfelelően összegezte a *Nyugat* és *A Holnap* kapcsolatáról írt munkáit, kifejtve, hogy: „A Holnap volt a Nyugat védőernyője, akarata ellenére is.”⁴⁴

Dutka költészetével kapcsolatosan mindenestre komoly esztétikai értékelés később sem igen történt. A viták után senki sem emlékezett már Antal eredeti szavaira, aki, mint szó volt róla, Ady után éppen Dutkát nevezte biztos tehetségnek, ahogyan Hatvany Lajoséra sem, aki még a szárnybontogató ifjak esetében is meghallotta az egyéni hangokat. Az antológiáról írt lelkes értékelésében legelőször ő fejtette ki: „Ady körül csoportosulnak, tanultak is tőle, de nem adták el magukat neki.” Dutka költészetét is Adyéhoz mérve róla így fogalmazott: „Ez nem Ady verse. Ady nem talál – mondjam inkább nem keres! – ilyen pattogó ritmusokat, nincs ennyi képe, nem ily festői, nem ily színes, nem ily gondos, nem ily virtuoz.”⁴⁵ A tízes évek legvégétől már egyre kevésbé kellett a konzervatív irodalmi erőknél az értetlenségre, elvadulásokra, forradalmi eszmékre utaló vádaskodásait cáfolni, ezek hiteltelenségét bizonyítani. Az Ady-tanítványok poétikán is túlnyúló, fennmaradó téveszméjét azonban sajnálatosan még sokáig igen. Hiába tartotta fontosnak Schöpflin is hangsúlyozni Dutka minden újabb megjelenő verseskönyve esetén, hogy egyre kevésbé, majd hogy nem, s később már egyáltalán nem érezni azt a bizonyos, korábban általa is megemlített hatást, hiába írta még az *Új Idők* recenzense is Dutka időben következő, 1912-es kötetéről, hogy benne „saját magának lett a poétája”,⁴⁶ *A Holnap*-os portré óhatatlanul tovább élő skatulyát jelentett.

⁴³ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Budapest, Nyugat, 1937, 128.

⁴⁴ Vö. ILIA Mihály, *Irodalmi ünnep*, www.barkaaonline.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=433&Itemid=2 (letöltve: 2017. november 10.); illetve UŐ, *A Holnap születése, i. m.*; valamint UŐ, *A Nyugat és A Holnap*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (Acta Universitatis Szegediensis, I), Szeged, 1961, 31–38.

⁴⁵ HATVANY Lajos, *A Holnap*, *Pesti Napló*, 1908. szeptember 23., 3.

⁴⁶ Vö. DUTKA Ákos új verses könyve, *Új Idők*, 1913. január 5.

Köze lehetett természetesen mindehhez annak is, hogy időközben Dutka magánéletében fontos változások történtek (1909 koratavaszán megnősült, majd nemsokára Ágnes nevű kislánya született, aki tragikusan korán meghalt), egy jó ideig elhallgatott, elvonult a világtól, s újabb kötettel csak évek után jelentkezett. Ahogyan annak is, hogy az új hangokat hallató kötetében (melyben leginkább a családi élet szelíd harmóniái, a megállapodottság, a csend, a rezignáltság, a tragédiák ellenére a hitbéli meggyőződés s az érett bölcsesség dominál) a költészettani stagnálás jegyei is megmutatkoztak. Márpedig – ahogyan Schöpflin is utalt rá, Andor József pedig az *Élet* című lapba írt recenziójában fogalmazott az 1912-es verseskötetről – „a mostani hatalmas versenyben a stagnálás egyértelmű a lemaradással”.⁴⁷ Schöpflinnek az egyéni poézisokra vonatkoztatott, s következetesen elvárt haladáseszményével, vagy Andor egyéb megállapításaival lehet ugyan vitázni, ám a stagnálásra vonatkozó sorai a korban minden kétséget kizáróan helytállóknak mondhatók.

A tízes években született három verskötet mindegyikéről (a *Vasárnapi Ujság*hoz hasonlóan) a *Nyugat* is közölt kritikát, recenziót: Dutka harmincesztendős, amikor Várady István az előbb említett új könyve kapcsán költészetét „a lemondások lyrája”-ként jellemzi. „Olyan művészet, mely nem követel meglepő formákat s kellelhetetlen ritmusokat.”⁴⁸ Minthogy a következő két kötet alaphangját (a meghitt családi fészek melege és a rezignáció után) már a történelem viharai következtében az első világháború adta, annak megtévesztő örületét, uszító szólamait mindvégig elutasító Dutka az örök humánus hangjain, de verseszményének halk tónusát megtartva, hangulatainak érzékeny finomságát kiteljesítve szólalt meg. *Az yperni Krisztus előtt* (1915), majd az *Ismerlek Caesar* (1917) című kötetekben az agilis hang, a tartalmi gazdagság, a sokszínűség és a hangulati, zenei vagy asszociatív elemek azonban nem mindig párosultak formai előrelépéssel, amit Kosztolányi után Tóth Árpád a kelleténél talán keményebben is szóvá tett. A *Nyugat*ban megjelent kritikájában 1917-ben írta: „Kívánatos volna, hogy Dutka költészetének nemes tartalmi elmélyülését formai emelkedés is kövesse...”⁴⁹ Tóth megállapításai Dutka

⁴⁷ a. j. [ANDOR József], Dutka Ákos új verses könyve, *Élet*, 5. évf., 1913. február 9., 6. sz.; illetve SCHÖPFLIN Aladár, Dutka Ákos új verses könyve, *Vasárnapi Ujság*, 1912, 52. sz., 188.

⁴⁸ Vö. VÁRADY István, Dutka Ákos új verseskönyve, *Nyugat*, 6. évf., 1913, 2. sz.

⁴⁹ TÓTH Árpád, Négy verseskötetről, *Nyugat*, 10. évf., 1917, 9. sz., 851; Ugyanott írja: „Míg régebbi költeményeit bizonyos közvetetten megszólaló líraiság jellemezte s finom tehetségéről ügyes és hangulatos téma-megverselésekkel tett tanúságot, a háborús évek nagyobb hőfokú és nyíltabb líraiság felé sodorták. Ez a változás költészetére nézve két következménnyel járt: egy jóval és egy rosszal. A jó következmény abban áll, hogy Dutka

verselési technikáját, formai következetlenségeit tekintve kétségkívül sok helyen igaznak mondhatók. Ma leginkább azt mondhatnánk, személyes tragédiák után, egy világegés közepén, *A Holnap* elhalkulásával, a nagyvárad tanfelügyelőségen magányos hivatalt vivő Dutkának szüksége lett volna egy jó szerkesztői csapatra, olyanra, mint amilyet ekkor leginkább a *Nyugat* biztosíthatott volna.

A későbbi évtizedek a második világegésig

Az irodalmi modernség első évtizedének szerzőivel kapcsolatos, különböző irányú és horderejű kánonkritikai kijelentések egy dologban mindvégig megegyezni látszottak: nem tudtak elszakadni a mértékadás alapegységétől, Adytól és költészetétől. Sem a dikcióban, sem az újításban, sem a „harcosságban”, forradalmiságban, de még a lírai énre és a magánszférára utaló sorokban sem. Dutka hét évtizedet átfogó költészetével kapcsolatban későbbi életszakaszaiban⁵⁰ már nem a formai hiányosságokat, az esetleges pongyolaságot, s nem is az „értelmetlenséget”, zavaró asszociációkat vagy az előzménynélküliséget emlegették, melyekkel hajdanán az „újítókat” naponta illették, hanem paradox módon adys utóérzeteiben immáron e költészet avultságát. A harmincas években „ezek a különös, tompafényű jambusok, amelyek szinte észrevétlenül lendülnek át hangsúlyos verssorokba, tele bánatosan zengő lázadással, ezek a zajtalan és mégis súlyos rímek, a tragikus zökkenővel végződő strófák, a sejtelmesen, távolból vibráló jelzők” – ahogyan Hevesi András írt költészetéről a *Nyugat*ban – már idejétmúltnek tűntek.⁵¹ A „meghökkenítő verbalizmus” és „szófetisizmus”, amit a Babits-tanítvány Hevesi majdhogynem az egész századfordulós költőgenerációkra vonatkoztatva említ, valóban nem teljesen idegen Dutkától. Fontosabb azonban, hogy ő szabályosan ütemes, hangsúlyos verseket és időmértékeseket egyaránt írt, s vegyítette is a ket-

lírája gazdagabb és mélyebb lett, benne egy igen mély és nemes érzésű lélek hangjai szólalnak meg. [...] Abban, ahogy a saját gyötrődésétől egész emberi közösségek vigasztalásáig emelkedik, van valami megkapóan nemes vonalú lendület. [...] Azonban a háborús meg-rázkódtatások kedvezőtlen hatással is voltak Dutka költészetére. A pongyolaság, melyre régebben is meglehetősen hajlamos volt, most nagyon kellemetlenül elhatalmasodott versein.”

⁵⁰ Vagyis Nagyváradról történő elkerülését követően (Bíró Lajos révén hívják sajtóreferensnek a külügyminisztériumba az őszirózsás forradalom idején), illetve 1945 utáni máriaremetei életszakaszában.

⁵¹ HEVESI András, *A Holnap veteránja*, *Nyugat*, 1934, 8. sz.

tőt. Különböző ritmusú sorokat egyetlen strófán belül is alkalmazott, s a korban már viszonylag gyakori, szabálytalan szótagszámmal élt. Mind a mértékes, mind a hangsúlyos verselés szabályainak laza érvényesítése, a szótagszámbeli szabadság azonban nem pongyolaságot, hanem – az eltérő hosszúságú sorok következtében is – az úgynevezett „zökkentéses” verstechnikát, s a keverő versrendszer félszabad ritmusainak tudatos alkalmazását rejtik.

Komlós Aladár említi az ötvenes években írott egyik tanulmányában, hogy Ady a századelőn, ha nem is talált fel új ritmusfajtát, új versrendszert alkalmazott, s az efféle szabálytalan verselés „rokon törekvések elég széles talajából nőtt ki”.⁵² Csiráit elsődlegesen Kiss Józsefnél kereshetjük, de később Veszelei Károlytól Dutka Ákosig, s Kaffka Margitig többen is alkalmazták. Nem egyfajta visszatérésként persze a nemzeti klasszicizmus irányába – hiszen, akárcsak Ady, ők sem a régi magyar poézis példájára alkalmazták e régiesen újszerű technikát, „mindannyian többet olvasták A Hét-et, mint a Régi Magyar Könyvtár köteteit”⁵³ –, hanem éppen fordítva. Újszerűségükkel olyan ritmusokat és zenei akkordokat igyekeztek egybecsendíteni, amelyeket korábban összeférhetetlen ellentéteknek tartottak. Dutka első, 1904-es kötete (*Vallomások könyve*) már tucatnyi példát nyújt a jambusi és trocheusi sorok vegyítésére, s persze a zökkentésre is, de későbbi kötetei is kivétel nélkül példái a Szabolcsi Bence által gagliárdának is nevezett ötszótagos sorok vagy félsorok szabálytalan ütemre építkező, különböző akkordokat és ritmusokat vegyítő, szecessziósan szabad, századelős verselésnek. Ugyancsak Komlós jegyezte meg, hogy a *Nyugat* nagyjai, Babits, Kosztolányi vagy Tóth Árpád, jambikus verseikben nem követték Adyt korai versritmikájában, a ritmusfajták keverésében, s „a szabályokhoz hívebb verset írnak”.⁵⁴ Dutka, velük ellentétben, megmaradt a századelő e verseszményénél, olykor rokon hangzású, de alapvetően más összetevőkből építkező költői ritmikával. Hegedűs Géza ezért nevezhette költői termését „a szecesszióktól egészen soha el nem szakadó, mindig megnyerő hangú, nyelvi és formai pompával teljes emlékek”.⁵⁵ Komlós, aki jól ismerte Dutka verselését és poétikai világát, nem véletlenül írta irodalomtörténeti összefoglalásában ugyanakkor, hogy Kosztolányi és Tóth „igaztalanul” nevezte őt

⁵² KOMLÓS Aladár, Az új magyar verselés és verstan történetéhez, *Irodalomtörténet*, 1957, 2. sz., 174.

⁵³ *Uo.*, 175.

⁵⁴ *Uo.*, 178.

⁵⁵ Lásd HEGEDŰS Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Budapest, Trezor, 1992, 541–542.

olykor pongyolának, hiszen a dutkai életmű maga a „modernség stílustörténeti dokumentuma”.⁵⁶

A századelőn a dutkai poézisnek forma- és hangulatvilágát valóban nem annyira Adyban kell még keresni, mint inkább Reviczkyben, Komjáthyban, Vajdában. Dutka későbbi költészete domináns jegyeit kétségkívül Adyban is, hiszen Ady mellett, barátságuk, személyes kapcsolatuk révén – és nem utolsósorban Ady nagyváradi sikerei, elismertsége mentén – lehetetlen volt nem azonosulni formabontó poézisének elemeivel, elementáris hatásával. Érdeemes ugyanakkor Dutka egyik visszaemlékezésére is figyelniük: „Amikor Ady Váradra jött – mi már az iskolapadokon Vajda, Reviczky és Kiss József példáján okulva – keverni kezdtük a jambusokat a trocheusokkal, megcsattantva egy-egy szabálytalanul felcsattanó daktilust a sorok végén. Nem lett ebből szabadvers, csak valami új magyar dallam, amely feltűnést keltett és hirtelen roppant tetszett a haladó szellemű fiataloknak”.⁵⁷ Egy 1955-ös levelében az első költői korszakával kapcsolatban túlon túl is hangsúlyozott Ady-hatásról pedig így ír: „Mikor ezek a versek íródtak Ady és én egyvású, vajúdó garabonciások voltunk, ő a zsidó szabadkőműves Nagyváradi Napló tollnoka, én a katolikus Tiszántúlé. Írtuk a magunk vérmérséklete, formabontó szándéka szerint a mi szecessziós verseinket [...] váradi vajúdó, forradalmi versek voltak, ha szerelemről beszéltek is. Mikor Ady a Nem bánom én, ha utcasarkok rongya című versét írja, én a Nusóka ciklust írom a perditárol, akárcsak Kiss József és Reviczky Gyula, de nekem tragikus élményem, mert az a Nusóka az én elsüllyedt első szerelmem. [...] A megjelent versek⁵⁸ 1900–1904 között íródtak még az iskolapadban, amikor Ady Endre talán az én versem megjelenése után írta az első kontra verset. Ez is a forradalomhoz tartozik. Aki bírja, marja. Ady bírta és marta is minden kortársát...”⁵⁹ Hatások és kölcsönhatások irodalmi terében, s a siker és karrier bonyolult irodalomszociológiai tényezője felől nézve is igaza lehetett Adynak: az már igazán nem csak a literatúra titka, hogy ki érkezik valahova, ki fut be előbb, „zajosabban és hatóbban”.⁶⁰ Ahogyan abban is bizonyosak lehetünk, hogy a fentebbi Dutka-levelben, 1955-ös visszaemlékezésben

⁵⁶ KOMLÓS Aladár, *A magyar irodalom története 1945–1975*, Budapest, Akadémiai, 131–133.

⁵⁷ Vö. DUTKA Ákos, Ami kimaradt „A Holnap” városából, *Magyar Nemzet*, 1957. november 23.

⁵⁸ Itt a *Vallomások könyvében*, 1904-ben megjelentekre kell gondolnunk.

⁵⁹ Lásd Dutka Ákos levelét Komlós Aladárnak. (Máriaremete, 1955. május 24.) Eredeti kézirat a PIM Kézirattárában a V. 4733/28 jelzeten.

⁶⁰ Vö. ADY, A föld meg a város – Dutka Ákos verses könyve, *i. m.*

megfogalmazottakhoz köze lehetett az *Elereszt a puszta* című Dutka-vers két évvel korábbi, visszhangos esetének is...

Egy vers kálváriájáról

1953-ban a Szabó Ervin Könyvtár egyik irodalomkutatója a *Szabad Szó* című népszerű politikai sajtóorgánumban felfedezett egy verset *Elereszt a puszta* címmel, melyet Ady neve alatt közöltek. A vers ugyan semmilyen Ady-kötetben nem szerepelt, ám hangvétele, s főképpen a tény miatt, hogy Ady neve volt alá nyomtatva, neves szakértőket is megtévesztett. Az *Irodalmi Ujság* szenzációként, rögtön címlapon közölte 1953 nyarán az addig ismeretlennek hitt Ady-verset! Geréb László lelkesen állt elő fölfedezésével, *Ismeretlen Ady-vers* címmel,⁶¹ s mindent sajnálatosan maga Földessy Gyula is egy ideig megerősíteni látszott. A lap augusztus elsejei számában az akkor már idős, máriaremetei magányában élő Dutka Ákos halkán, Juhász Gyula „édes komája” szavaival figyelmeztetett: „Fiatalkok, még itt vagyok!”⁶² Szerény mosollyal, s kissé keserűen szólalt meg Dutka, mondva, hogy a második világháború óta ez az első alkalom, hogy érdemesnek tartják leközlöni egy versét – Ady nimbuszával és neve alatt. A második világháborút követő majdnem tízéves remeteség, hallgatás és elfeledettség után (a *Frisz Újság* főszerkesztőjeként ugyanis Dutka 1944-ben, a nácik bevonulásakor nem volt hajlandó a megszálló csapatokat vezető Führerről lapjában verset közzélni, inkább levetette nevét a lapról, s kivonult Máriaremetére) ez a véletlen kellett ahhoz, hogy Dutka ismét megszólaljon). „Egy állítólag ismeretlen Ady-vers kiált rám, keménynyomású fekete cím alatt az első oldalon. [...] Bandi, ne bolondozz! Ez nem igaz. Belőlem ez a cím nagyon messziről jött. Messzi, valahol az óceán másik partján, 1905-ben vagy 1906-ban” – fogalmazott.⁶³ Nem vád vagy panasz volt Dutka levele, inkább csak halk fájdalomérzet, mely méltatlan elfeledettségét akaratlanul, ismét az Ady-hatás vádjával ötvözte. Pedig a vers még Dutka „nagy kalandja”, vagyis Észak-amerikai útja során (1905. november és 1906. május között)⁶⁴ született, itthon közzélni viszont csak hazaérkezését követően közölhette.

⁶¹ Lásd *Irodalmi Ujság*, 1953. július 18.

⁶² DUTKA Ákos, *Fiatalkok még itt vagyok...*, *Irodalmi Ujság*, 1953. augusztus 1., 4.

⁶³ *Uo.*

⁶⁴ Az útról s a kivándorlásról szóló regényes korrajzát *A nagy kaland* címmel 1959-ben publikálja is a Magvető kiadásában.

Mint írta: „Most is látom a nagy Cunard-hajót, melynek árbocai alatt vetődtem haza a nyugati Babel gyáraiból.” Kötetben először csak az említett *A föld meg a városban* jelent meg, korábban viszont nemcsak nagyváradi lapok, hanem Schöpf-*lin* Aladár révén a *Vasárnapi Ujság* is közölte – egyéb kivándorlás tematikájú Dutka-versekkel, Kacziány Ödön rajzaival –, s irodalomtörténeti jelentőségét kiemelendő, a vers bekerült az első *A Holnap* antológiába is! Még ezt megelőzően, amerikai magyar újságok nem egy ízben közölték, s – mint Dutka írta – a vers miatt a századelőn hazai lexikonok egyenesen a kivándorlás költőjeként is emlegették.⁶⁵ Az irodalomtörténeti kontinuitást látványosan megszakító 1948 utáni ideológiai berendezkedés tájékoztatlanságán túl itt érdemes talán megjegyezni, hogy az ominózus vers (és több más, 1906 előtti Dutka-vers) születésekor, *A föld meg a várost* később leginkább a *Vér és arany* verseivel rokonító feltételezésekkel ellentétben, Dutka aligha állhatott ezek hatása alatt, sőt, még az *Új versek*é alatt sem, mely kötetről csak hazautaztában, Fiumében hallott először. Említett keserű-ironikus soraiban talán éppen ezért is nyíltan Adyval, Adyt vállalva és Adyra utalva válaszolt: „Kedves jó öreg Földessy Gyula bátyám, fene bánja, ha te ilyen szépen megállapítottad, anélkül, hogy legalább [...] belekukkants a nagyváradi *A Holnap* első kötetébe. [...] De mondom Gyula, fene bánja, ha te megállapítottad, utóvégre Ady Endre csillagsorába befonódni még így is valami, ha maga a vers, ami mégiscsak legfontosabb, befut a szent, nagy Océánba.”⁶⁶

A tisztázó levélhez természetesen Földessy Gyula is azonnal hozzászólt, bevallva tévedését s megértve „régí barátom nagy lelki sérelmét”.⁶⁷ Az Adytól eltérő, lazább versritmus felismerésének utólagos emlegetésénél („Ezt egyébként azonnal észrevettem s ki is jelentettem Geréb elvtárs előtt”) s beismerő sorainál mégis fontosabb lehetett ekkor már Földessy azon szándéka, illetve ajánlása, mellyel az új irodalomtörténészek és esztétikusok lelkiismeretes figyelmébe ajánlotta a századforduló vidéki törekvéseit, s a méltatlanul „mellőzött nagy és igaz ember-ségű talentumot”.⁶⁸

A vers hányatott történetéhez tartozik, hogy a tematika, a kivándorlás kapcsán a pársoros szenzációnak számító álhírt sajnos még ugyanabban az évben (az *Irodalmi Ujság* híreiből is gyakorta átvevő, kéthavonta megjelenő amerikai magyar

⁶⁵ DUTKA, Fialatok még itt vagyok..., *i. m.*

⁶⁶ *Uo.*

⁶⁷ FÖLDESSY Gyula, Pár szó Dutka Ákos cikkéhez, *Irodalmi Ujság*, 1953. augusztus 1., 4.

⁶⁸ Az újrafelfedezés nem is váratott magára, ezt követően látnak ugyanis napvilágot az említett regényes korrajzok.

kulturális lap) a *Hírünk a világban* is közölte.⁶⁹ Mint kiderült, a verset már a századelőn (népszerű agrár, illetve parasztújságok) egymástól is ollózták! Hogy az eredetit a Magyarországon először közlő *Vasárnapi Újság*ból, vagy már korábban, esetlegesen amerikai magyar lapokból csenték el, nem tudni, de az tény, hogy a *Szabad Szó* már 1907-ben is tévesen Ady neve alatt közölte. Ahogyan Dutka 1953-as válaszában is kiemelte, ez sajnos nem volt újdonság akkoriban sem: a századfordulón is „sok apró sajtókalóz kontárkodott, hogy megkeresse a mindennapi pecsenyéjét. Ezek a kalózok lelkiismeretfurdalás nélkül, ingyen ollózták a verseket, novellákat, ott, ahol találták [...] Ollózták, nyesegették, névvel vagy név nélkül, vagy neveket cserélgetve kajánul, gúnnyal [...]”⁷⁰ Reznált hangú, helyesbítő sorait éppen ezért a következő figyelmeztetéssel zárta: „De vigyázzatok filológusok és műtörténészek, ne segítsétek az új Boltraffio-legendák örök vitáját, hogy mit festett a Mester és mit a famulus. Látjátok, a váradi költői kollektíva százszázalékos munkát végzett, s nem szaporította a selejtet. Higgyétek el, sok olyan vers akad még a Széchényi Könyvtár nagy temetőjében, amely érdemes arra, hogy mint haladó hagyományon okulva újat teremtsetek a diadalmas jövőnek.”⁷¹

A szakmaiatlanság, figyelmetlenség és az igénytelen orgánumok egykori szenzációéhsége mellett az elmondottak fényében nem csupán meglepőnek, felületesnek, de már-már szánalmasnak is tűnhet, hogy a történet itt sem ért véget. 2001 (!) nyarán ugyanis az *Élet és Irodalom* hasábjain ismét úgy közölték a verset, mint az Ady Endrét!⁷² Mellé Pósfai Ilona révén, külön kommentárban részletezve immár, hogy bár a *Szabad Szó*ban megjelent „feltételezett” Ady-költeményt kevesen ismerhették, az igen „jól illeszkedik” a folyóirat „irodalmi-politikai vonulatába”... Még akkor is, ha máig senki sem, egyetlen irodalomtörténész sem tud róla, hogy a Magyarországi Újjászervezett Szociáldemokrata Párt korabeli lapjának számító orgánumban Ady valaha is közölt volna, vagy annak szerkesztőségével kapcsolatban állt volna!⁷³ Sebaj – gondolhatta a kommentár írója –, „azért kerülhette el

⁶⁹ Vö. *Hírünk a világban. Magyar kulturális figyelő*, Washington, 1953. szeptember–október–november, 8.; illetve <http://www.epa.oszk.hu/00800/00895/00021/pdf/00021.pdf> (letöltve: 2017. november 10.) Arról nincs tudomásunk, hogy a helyesbítést is átvették volna.

⁷⁰ DUTKA, Fiatalok még itt vagyok..., *i. m.*

⁷¹ *Uo.*

⁷² Lásd *Élet és Irodalom*, 45. évf., 2001. július 6., 27. sz., 2; illetve PÉTER László helyesbítését: Ismeretlen Ady-vers? *Élet és Irodalom*, 45. évf., 2001. július 13., 28. sz., 2.

⁷³ Sőt – mint azt éppen Pósfai is megjegyzi (egyetlen helyen kommentárjában, ahol végre kételkedni kezd, s különösnek mondja a megjelenés helyét!) –, Ady éppen annak a szociáldemokrata pártnak a lapjában, a *Népszavában* publikál 1907 táján, mellyel szemben

irodalombarátok és kutatók figyelmét, mert a folyóirat, melyben megjelent, nem volt jelentős a korszak irodalmi életének szempontjából”! Innen aztán már csak egy lépés, hogy „a vers témája aktuálpolitikai vonatkozásokat” vessen fel, vagyis az a „költőfejedelem” Ady korabeli „politikai felhangú, úgynevezett antifeudális-antikapitalista forradalmi versei” (sic!) sorába legyen illeszthető. Nem számít már irodalomtörténeti összeférhetetlenség, egyéni hang, tónus, sőt az sem, hogy az Adytól ismert „puszta-nyugat ellentétpár” értéke a Dutka-versben látványosan felcserélődik, vagyis a kapitalizálódó Nyugattal (valójában a kivándorlók Amerikájával) szemben az ősi avar itt – még Pósfai szerint is! – „egyértelműen értékke válik”. Értékké, hiszen Dutka egész költészetében a város és a puszta nem csupán ellentétként, hanem költői vívódásai, termékeny vajúdásai és végül megbékélése jelképeként is jelent meg. A város az emberi gondolat és fenségesség jelképe, s persze az újé, a moderné, mely mégis kényszerűen vagy szükségyszerűen megöli a puszta, az ősi avar lelkét, értékét, nyugalmát. Nyugat és kelet emberi lélekben őrlődő motívumai ők, mindig szétválaszthatatlanul, s nem kizárólagos értelemben. Ezért a puszta Dutkánál (Adyval ellentétben) nem az elmaradott ugart jelképezi, mintsem inkább a végtelent, a racionálissal szemben valami fenséggest, lelkit, meghittet, transzcendenst. Ahogyan Schöpflin vélekedett róla: „Intellektualitása egész erejével vonzódik a Nyugat kulturája felé, a soktornyú városokba, az emberi akarat és tudás nagy diadalainak színhelyeire, de a fantáziája, az érzése a föld, a hajdú televény, a körösparti füzesek felé vonja.”⁷⁴ Dutka mindezekén túl, vagy éppen ezért is, 1908-ban és majd a harmincas években megjelent kötetében⁷⁵ cikluscímként is használta az *Elereszt a pusztát*, olyan hasonló tematikájú nagyszerű versek összegzőjének, mint a *Hajók ha találkoznak*, illetve a *Hajdútanyákon*, s későbbi válogatott versesköteteiben is rendre megtalálhatjuk.

Dutka említett megszólalását követően ismét „felfedezik”, második virágkorát éli melynek első fázisát a nagy idők tanújának visszaemlékezései, prózai korrajzai jelentik,⁷⁶ öregkori lírája (melynek egyik emlékezetes darabja az 1956-os ifjakkak,

az MÚSZDP s annak lapja megalakult! A valóságban a vers korábbi, a *Szabad Szóban* pedig sem Ady, sem Dutka nem publikált, egyszerű ollózásról van szó!

⁷⁴ N. N. [SCHÖPFLIN Aladár], A föld meg a város, *Vasárnapi Ujság*, 1908, 14. sz., 273–276.

⁷⁵ DUTKA Ákos, *Cédrusfa cellón. Verseik*, Budapest, Singer és Wolfner, 1934.

⁷⁶ Lásd *A Holnap városa. Regényes korrajz a nagyváradai „A Holnap” születésének idejéről*, Budapest, Magvető, 1955; illetve *A nagy kaland. Regényes korrajz a kivándorlás idejéből*, Budapest, Magvető, 1959.

pesti srácoknak küldött üdvözlete)⁷⁷ azonban még két verseskötetet eredményez, 1965-ben és 1970-ben. Ezek tárgyalására egy másik tanulmány lehet majd hivatott, mindenesetre Dutka 1953-as, több figyelemre, szélesebb kitekintésre s filológusi alaposagra intő sorai kétségkívül máig érvényesek. Mester és famulus szereposztásain túl, hatások és kölcsönhatások viszonyrendszerében a 2001-es nevezett kommentár szerzője is tulajdonképpen a századelős folyóiratokban lapangó publikációk buzgó újrafelfedezésére ösztönzött. Persze, ehhez nem ártott volna előzőleg fellapozni legalább *A Holnap* első kötetét, vagy néhány eredeti Dutka-verseskötetet. Már csak azért sem, mert e poézist olykor igaztalan periferikusságában is leginkább ugyanaz jellemzi, mint magát a nevezett antológiát. Feladatát beteljesítve, „ez a költészet szabadította öntudatra Magyarország egész ösztönéletét. Nem mindig tökéletes költészet, de úgy látszik, sorsdöntő jelentőségű”.⁷⁸

⁷⁷ *Ember és magyar* című verse 1956. november 3-án, a szovjet csapatok bevonulása előtt jelent meg a *Magyar Ifjúság* hasábjain.

⁷⁸ HEVESI, *i. m.*

Névmutató

- Ady Endre 7, 8, 15–25, 28–32, 34–36, 38–49, 54, 55–57, 62–64, 66–72, 74, 75, 88, 90, 96, 97, 112, 116, 117, 122–124, 127, 129, 134, 144–146, 149, 150, 153, 156, 157, 162, 165, 168, 179–183, 187–191, 193, 196, 197, 199, 200, 204–207, 212, 213, 234, 258, 259, 263, 267, 273, 276–289, 291–297
- Ágoston Péter 16, 29, 42, 48
- Alexander Bernát 84
- Ambrus Zoltán 118
- Andor Gyula 62
- Andor József 290
- Andrássy Gyula 216
- Angyalosi Gergely 118
- Antal Sándor 14, 17, 18, 40, 42, 43, 45–50, 59, 66–69, 72, 76, 153, 156, 184, 197, 279, 285–289
- Apafi Mihály 227
- Apáthy István 16, 31
- Apponyi Albert 17, 21, 26, 74
- Áprily (Jékely) Lajos 214, 223, 224, 227, 231, 236, 239–241, 243–249
- Arany János 8, 32, 39, 40, 48, 53, 89, 92, 97, 103, 146, 161, 165, 166, 170–180, 182, 183, 185–200, 231, 236, 269, 273, 274, 284, 286
- Arany Zsuzsanna 126, 199
- Arnold, Matthew 171
- Assmann, Jan 129
- Babits Mihály 8, 15, 19, 22, 23, 25, 35, 40, 42, 48, 63, 65–82, 88–90, 111, 116, 117, 122, 124, 127–129, 134, 135, 139, 141, 145–150, 153, 155, 158, 161, 164, 165, 168, 169, 172, 174–180, 182–189, 191–194, 196–200, 214, 224, 231, 233, 234, 242–245, 258, 267, 269, 273, 285–287, 291, 292
- Bajor Andor 204, 236
- Bajza József 99, 100
- Bakó Endre 48
- Balassi Bálint 38, 183, 184
- Balázs Béla 15, 25, 35, 42, 68, 70, 73, 74, 84, 112, 127, 132, 150
- Balázs Eszter 22, 110, 111, 116, 117, 121, 133, 150
- Bálint György 257, 269, 270
- Balogh Edgár 255
- Balogh István 50, 58, 154

- Balogh Tamás lásd* Bíró-Balogh Tamás
 Balotă, Nicolae 101
 Balta Mózes 262
 Baltazár (bábeli király) 216
 Balzac, Honoré de 215
 Bán Zoltán András 212
 Bánffy Miklós 8, 120, 203–217, 218, 219, 222, 223, 226–229, 240, 244, 246
 Bános Tibor 118
 Bányai Elemér (Zuboly) 15, 27, 31, 33, 34
 Bányai László 211
 Barabás Miklós 183
 Bárdos László 247
 Baróti Dezső 270
 Bársony István 17, 21, 32
 Barthes, Roland 110
 Bartók Béla 23, 209
 Bartoniek Géza 84
 Bata Imre 235
 Batári Gyula 273
 Baudelaire, Charles 176
Bauer Herbert lásd Balázs Béla
 Beck Ödön Fülöp 195
 Beke György 237
 Belia György 176, 282
 Bem, Józef Zachariasz 157
 Benda, Julien 81
 Bende László 65
 Benedek Marcell 88, 89, 127
 Benoist, Alain de 127
 Beöthy Zsolt 16, 17, 21, 26, 28, 29, 31, 71, 74, 84, 87, 88, 92, 93, 95, 100, 103, 105, 143, 145, 146, 166, 288
 Béranger, Pierre-Jean de 149
 Berda József 257
 Berde Mária 62, 244
 Beretvás Hugó 286
 Bergson, Henri 79, 122
 Berkovits René 42, 54, 56
 Bertényi Iván, ifj. 111, 114, 152
 Berzeviczy Albert 16, 17
 Berzsenyi Dániel 89, 91, 166, 235
 Bethlen István 209, 216
 Bihari Péter 120
 Bíró Annamária 22, 81, 121
 Bíró Lajos 112, 132, 154, 286, 291
 Bíró-Balogh Tamás 32, 36, 50, 55
 Bismarck, Herbert von 236
 Bisztray Gyula 166, 173
 Bloom, Harold 165
 Bojár István 197
 Boka László 16, 22, 36, 41, 47, 67, 81, 83, 86, 87, 111, 114, 121, 152, 168, 225, 232, 243, 288
 Bokor László 255
 Boltraffio, Giovanni Antonio 296
 Bornemissza Elemérné Szilvássy Karola 226
 Bottyán János 157
 Bourdieu, Pierre 16, 135, 231, 235, 239
 Bölöni György 58, 160
 Bölöni Györgyné (Itóka) 58
 Bresztovszky Ernő 23, 44, 80
 Bretter György 237
 Bródy Sándor 137
 Browning, Robert 77, 171
 Buda Attila 16
 Byron, George Gordon Noel 79, 194

- Comte, Auguste 171
 Czóbel Minka 139, 148
- Császár Elemér 95, 101
 Csáth Géza 112, 132, 152
 Csehi Gyula 211
 Csengery Antal 166, 167
 Cserépfalvi Imre 256, 257
 Csetri Lajos 49
 Csizmadia Sándor 17
 Csokonai-Illés Sándor 73, 75
 Csokonai Vitéz Mihály 38, 96, 183, 184
- Dániel (próféta) 216
 Dánielné Lengyel Laura 115
 Dante, Alighieri 28
 Dávid Gyula 211, 217
 Dávidházi Péter 85, 99, 166, 170, 171, 255
 Deák Ferenc 178
 Dénes Sándor 38, 42, 43, 48, 54, 56
 Dénes Zsófia 188
 Déry Tibor 257
 Dickens, Charles 169
 Dienes Valéria 82
 Dimény István 69
 Diósi Ödön 20, 44
 F. Diósszilágyi Ibolya 20, 51, 59, 62, 63
 Domokos Mátyás 233, 249
 Dózsa Endre 226
 Dsida Jenő 214, 244, 246, 267
 Dus János 267
 Dutka Ákos 8, 9, 15, 18, 20, 24, 25, 35, 36, 40, 41, 43, 45, 46, 49, 50, 54, 56, 60, 61, 68, 74, 116, 134, 139, 141, 147, 152–154, 157–163, 195, 197, 199, 276–298
 Dürrenmatt, Friedrich 227
- Egyed Ákos 237
 Elek Artúr 118, 128
 Eliot, Thomas Stearns 79, 127
 Emerson, Ralph Waldo 171
 Emőd Tamás 8, 15, 18, 20, 35, 36, 41, 42, 47–50, 60–62, 68, 69, 134, 139, 141, 147, 149, 152–157, 159, 160, 162, 163, 197, 278, 286, 288
 Emődi András 288
 Eötvös Loránd 127
 Erdélyi János 103
 Erdélyi Miklós 53–55, 62
 Erdődy Gábor 85
 Erdős Renée 148
- Fábián Ernő 211
 Faludy György 257
 Farkas Pál 286
 Fazekas Imre 72, 94
 Fazekas Mihály 94, 95
 Fehér Dezső 43
 Fenyő Miksa 20, 27, 45, 53, 90, 122, 124, 128, 129, 179, 282–285
 Ferenc József (császár) 113, 114, 120, 155, 156, 191
 Filep Tamás Gusztáv 83, 210, 222, 225
 Flaubert, Gustave 169
 Fleischer Béla, dr. 156
Fleischer Ernő lásd Emőd Tamás
 Földesi Gyula 188, 189
 Földessy Gyula 56, 181, 295
 France, Anatole 58, 111, 122, 152
 Franyó Zoltán 72, 122, 123, 146
 Fráter Aladár 197
 Fráter Zoltán 16
 Friedrich István 24, 27

- Frye, Northrop 78
 Fülep Lajos 153, 278
 Füst Milán 77
- Gaál Gábor 84, 211, 223
 Gaál József 96
 Gábor Andor 116, 119, 127
 Galsworthy, John 215
 George, Stefan 248, 249
 Geréb László 294, 295
 Gerő András 127
 Gintli Tibor 13, 213
 Goethe, Johann Wolfgang von 214, 235, 274
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 169
 Gombocz Zoltán 84
 Gömbös Gyula 216
Görcsöni Dénes lásd Friedrich István
 Greguss Ágost 103
 Grezsa Ferenc 49
 Gróh Gáspár 111
 Guillory, John 164, 235
 Gulyás Pál 204
- Gyáni Gábor 221
Gyarmati Fanni lásd Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni
 Gyomlay Gyula 84
 Gyóni (Áchim) Géza 43, 121–123, 143, 145–147, 149, 161, 179
 György Mátyás 136
 Győri János 249
 Gyulai Ágost 121, 137, 139–143, 145–147, 149, 159, 160
- Gyulai Pál 29, 85, 87, 92, 93, 95, 103, 166–169, 177, 178, 182, 255
- Halasy-Nagy József 84
 Halász Gábor 192, 194, 230, 234, 247, 248, 257
 Halász Gyula 112
 Halász Imre 199
 Harmati Lídia 67
 Harsányi Zsolt 62, 199
 Hartmann János 184
 Hatvany Lajos 16, 20, 25, 27, 29, 32, 34, 39, 41, 44, 49, 56, 59, 66, 70, 81, 90, 95, 96, 116, 122, 125, 127, 143, 189, 190, 196, 199, 284, 289
 Hauptmann, Gerhart 149
 Hauser Arnold 231, 232
 Hegedüs Géza 212, 269, 292
 Hegedüs Nándor 18, 36, 43, 46, 50, 54, 55, 59, 60, 287, 288
 Hegyi Katalin 20, 44
 Heine, Heinrich 149
 Heller Ágnes 220
 Heltai Jenő 137, 142, 150, 236
 Herczeg Ferenc 14–17, 29, 32, 42, 71, 118, 132
 Hermann Róbert 85
 Hetényi Albert 286
 Hevesi András 291, 298
 Hibschr Sándor 182
 Hlatky Endre, ifj. 43
 Hoffmann Frigyes 84
 Hofmannstahl, Hugo von 111, 152
 Homérosz 28
 Honti Nándor 47, 66

- Horger Antal 259
Horkayné lásd Herczeg Ferenc
 Horváth János 84, 92, 97, 102, 172, 193,
 241–243
 Hölderlin, Friedrich 274
 Huszár Károly 16

 Ibsen, Henrik 204
 Ignotus (Veigelsberg Hugó) 14, 16, 18,
 19, 21, 27, 29, 32–34, 41, 42, 44, 45,
 56, 76, 90, 112, 117, 118, 132, 152,
 173, 189, 190, 196, 199, 200, 284
 Ignotus Pál 257
 Ilia Mihály 18, 19, 37, 46, 49, 62, 63,
 288, 289
 Illés Endre 208, 211, 213
 Imre László 167, 171, 173, 175
 Indig Ottó 62
Itóka lásd Bölöni Györgyné

 Jancsó Elemér 96, 101, 105, 225
 Jászi Oszkár 16, 29, 89, 113, 118, 127
 Jékely Zoltán 8, 172, 218, 219, 227–231,
 233, 234, 236, 238–249
 Jókai Mór 53, 114, 115, 132
 Joó Tibor 92
 Joyce, James 127
 József Attila 9, 78, 234, 253–265, 267
 Juhász Andrea 93, 222, 224–227
 Juhász Gyula 8, 15, 18–20, 26, 30, 35,
 36, 38, 40, 41, 45, 46, 50, 51, 54–57,
 59–63, 67–71, 73–75, 88, 90, 132,
 139, 141, 147, 157, 162, 165, 175–177,
 185, 188, 189, 194, 196, 197, 256,
 273, 276, 279, 281–285, 294

 Kabdebó Lóránt 256
 Kabos Ede 30
 Kacziány Ödön 295
 Kacsó Sándor 210
 Kacsóh Pongrác 286
 Kaffka Margit 59, 62, 116, 122, 123,
 128, 129, 134, 157, 273, 292
 Kalla Zsuzsa 254
 Kálmán C. György 145, 253
 Kálmán Imre 119
 Kant, Immanuel 79, 127
 Kántor Lajos 204, 224
 Kaposi József 127
 Kappanyos András 119
 Karácsonyi Géza 199
 Karinthy Frigyes 127, 196, 197, 199,
 211, 236
 Károly, IV. (Boldog) 120, 149, 210
 Károlyi Mihály 113
 Kárpáti Aurél 43, 149, 179, 234
 Kassák Lajos 119, 123–125, 127, 134,
 136, 145, 147
 Katona Anikó 111
 Katona József 95, 96
 Kazinczy Gábor 99
 Keats, John 79
 Kéki Lajos 143
 Keleti Artúr 149
 Kelevéz Ágnes 66, 72, 75–77, 79
 Kemény Aranka 82
 Kemény János 240, 244
 Kemény Miksa 181
 Kemény Simon 19, 40, 69, 72, 179, 284
 Kemény Zsigmond 103, 166, 213
 Kenedi Géza 17, 23, 29, 32

- Kerényi Ferenc 182
 Keresztury Dezső 213, 241
 Kernstok Károly 127
 Keszler Vilmos 137
 Kipling, Rudyard 111, 152
Kisbán Miklós lásd Bánffy Miklós
 Kispéter András 175
 Kiss József 41, 70, 156, 176, 278, 292, 293
 Kner Imre 58
 Kner Izidor 58
 Koczkás Sándor 274
 Kodály Zoltán 23, 84
 Koestler, Arthur 256
 Koháry István 156
 Kollányi Boldizsár 35, 43, 50, 55–59, 62, 73
 Komját Aladár 136
 Komjáthy Jenő 293
 Komlós Aladár 200, 292, 293
 Kós Károly 208, 221, 223, 224
 Kossuth Lajos 114, 178
 Kosztolányi Árpád 119
 Kosztolányi Dezső 8, 25, 43, 48, 50, 70, 72, 77, 89, 112, 116, 125–127, 134, 137, 139, 141, 147, 164, 165, 172, 175–178, 185, 191, 194–200, 207, 214, 231, 173, 280–282, 285, 290, 292
 Kotzó Jenő 43
 Kovács András Ferenc 263
 Kovács László 224, 225
 Kovalovszky Miklós 46, 62, 188, 278, 288
 Kozma Miklós 22, 145
 Köhalmi Béla 150, 192, 193, 273
 Kölcsey Ferenc 89, 95, 281
 Kötél Emőke 221
 Kötő József 211
 Kraus, Karl 94, 127
 Krausz Sándor 62, 63
 Krúdy Gyula 120
 Krüger Aladár 71
 Kulcsár Szabó Ernő 256, 264
 Kulcsár-Szabó Zoltán 256
 Kun Andor 211
 Kuncz Aladár 8, 83–105, 128, 168, 169, 214, 218, 219, 222–227, 229–231, 239–247, 249
 Kunfi Zsigmond 16
 Laczkó Géza 84, 86, 88, 89, 92, 112, 132, 152, 162
 Laforgue, Jules 247
 Lampel Róbert 50
 Lampérth Géza 32, 147, 160
 Láng József (Budapest) 191
 Láng József (Nagyvárad) 18, 288
 Lányi Sarolta 148
 László, I. (Szent) 43
 Léda (Brüll Adél) 20, 38, 44, 74
 Lengyel András 261, 262
 Lengyel Géza 112
 Lengyel József 136
 Lengyel Menyhért 59, 113, 116, 118, 126, 127, 132, 133, 150, 157
 Lévy József 17, 139
 Ligeti Ernő 43, 49, 50, 58, 62, 197, 199, 210
 Liliencron, Detlev von 149

- Longfellow, Henry Wadsworth 77, 171
 Lovászy Károly 18, 72
 Lowell, James Russell 171
 Lőcsei Péter 234
 Lőrincz László 207
 Lövétei Lázár László 263
 Lukács György 25, 127

 Majláth János 103
 Majoros István 116, 127
 Makkai László 233, 242, 243
 Makkai Sándor 214, 230, 231, 242–244
 Mann, Thomas 111, 122, 152, 256
 Manojlovics Theodor (Todor Manojlović) 39, 43, 44, 50, 58
 Márai Sándor 258
 Márffy Ödön 58
 Margócsy István 177
 Markó György 127
 Markovits Rodion 128, 223
 Márkus Béla 211
 Márkus László (Marco) 24
 Marosi Ildikó 49, 209
 Marosi Péter 211, 217
 Marton Manó 43, 60, 286
 Márton László 220, 221
 Martos Gábor 237
 Máthé Szabó Magda 105
 Mécs László 240
 Medgyaszay Vilma 154
 Melczer Tibor 268, 274
 Méliusz József 257
 Menyhért Anna 256
 Meredith, George 79

 Mikes Lajos, dr. 30, 31
 Mikes Ödön 160
 Miklós Ágnes Kata 237
 Miklós Jutka 15, 35, 42, 47, 48, 68, 69, 197
 Mikó Imre 208, 214
 Mikszáth Kálmán 15, 17, 29, 95, 208
 Milbacher Róbert 178
 Milotay István 124
 Molnár Eszter Edina 115, 116
 Molnár Ferenc 128, 132, 137
 Molnár József 199
 Molter Károly 244
 Móra Ferenc 139, 148
 Móricz Zsigmond 66, 96, 122, 132, 137, 200, 207, 215
 Mucsi Ferenc 113
 Musil, Robert 111, 152

 Nadányi Zoltán 43, 197, 286
 Nadasdy Ádám 33
 Nagy Béla 41
 Nagy Endre 118, 154, 199
 Nagy István 211
 Nagy Lajos 143
 Nagy Mihály 20, 42, 44, 55, 59–61
 Nagy Miklós 167
 Négyessy László 85
 Nemes Nagy Ágnes 75, 77, 263
 Nemeskéri Erika 235
 Németh Andor 58, 62, 84, 223, 255, 256
 Németh Attila 67
 Németh Ferenc 39
 Németh G. Béla 169, 259
 Németh László 169, 173

- Némethy Géza 84
 Nietzsche, Friedrich 204, 206
- Oláh Gábor 17, 26, 139, 147, 176, 177
 Oltványi Ambrus 99
 Ormos Mária 120
 Ortutay Gyula 271
 Osvát Ernő 14, 16, 19, 23, 34, 42, 47,
 59, 69, 70, 75, 81, 89, 90, 92, 94, 112,
 132, 143, 152, 234, 241, 283, 284
 Osváth Eszter 139, 148
 Ovidius, Publius 80
- Örley István 208, 211
 Ötvös Béla 61
- Pajkossy Gábor 85
 Pákh Albert 173
 N. Pál József 24, 26, 38, 122, 146
 Palkó Gábor 234, 243, 247
 Pálos Endre (Eisner Manó) 35
 Palotás Dezső 237
 N. Pap Dezső 62
 Péter I. Zoltán 36
 Péter László 176, 296
 Péterfy Jenő 84, 92, 93, 97, 103,
 166, 194
 Péterfy Sarolt 234, 239, 243, 245,
 247
 Petőfi Sándor 26, 38, 40, 42, 51, 143,
 150, 165–168, 172–190, 193, 196,
 200, 226, 255, 258, 259, 263, 273
 Petri György 261, 263
 Pickel Ferenc 97
 Pienták Attila 178, 182, 192
- Pilinszky János 271, 272
 Pintér Jenő 95
 Poe, Edgar Allan 176
 Pogány Béla 56
 Pomogáts Béla 85, 86, 90, 94, 95, 222,
 223, 225, 226, 240, 246, 272
 Pósfai Ilona 296, 297
 Poszler György 9, 78, 79, 229
 Pound, Ezra 79
 Pozsonyi Jenő 50
 Prohászka Ottokár 16, 29, 42
- Rába György 77, 82, 111, 135, 182, 185,
 186, 191–193, 249, 257, 274
 Rádl Ödön 196
 Radnóti Miklós 9, 172, 234, 258, 266–
 275
 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 266
 Rainer M. János 221
 Rákosi Jenő 16, 17, 20–22, 24, 26–29,
 31, 36, 38, 42, 44, 45, 71, 74, 81, 88,
 114, 121–124, 129, 143, 145, 146, 150,
 184, 191, 279, 283, 285, 288
 Reichard Piroska 62, 148
 Reinitz Béla 58, 127
 Remenyik Zsigmond 257
 Reményik Sándor 214, 239, 244, 246
 Révay Mór János 136
 Reviczky Gyula 38, 184, 247, 278,
 293
 Réz Pál 89
 Ricœur, Paul 103, 221
 Riedl Frigyes 84–86, 89, 92, 93, 97, 98,
 100, 102–104, 166, 168, 169, 176, 178
 Rihmer Zoltán 67

- Rilke, Rainer Maria 111, 152
 Rimler Károly 199
 Rippl-Rónai József 78
 Robotos Imre 49, 61
 Rockenbauer Zoltán 23
 Romsics Ignác 23, 120
 Róna Judit 19, 25, 32, 70, 71, 73, 74, 80,
 184, 189, 194
 Rónay György 230, 247
 Rónay László 272
 Rózsafalvi Zsuzsanna 86, 87, 115, 123,
 168, 234
 Rozsnay (Rozsnyai) Kálmán 35, 36, 41,
 49–55, 57, 59, 61, 62

 Sáfrán Györgyi 166, 173
 Sainte-Beuve, Charles-Augustin 102
 Salamon Ernő 257
 Salamon Ferenc 103
 Sándor István 166
 Sarkadi Lajos 43
 Sas Ede 195, 196
 Sas Péter 208
 Schiller Erzsébet 39, 196, 284
 Schmidt Mária 127
 Schnitzler, Arthur 112
 Schöpflin Aladár 9, 14, 16, 25, 29, 32,
 34, 37, 41–43, 45, 56, 66, 67, 76,
 77–79, 84, 85, 92–94, 97, 100, 109,
 117–119, 121, 124, 128, 133, 138, 150,
 153, 158, 161, 164–167, 190, 196, 199,
 203, 213, 216, 217, 224, 227, 230,
 232–234, 278–280, 284–286, 289,
 290, 295, 297
 Shakespeare, William 176, 177, 255, 274

 Shelley, Percy Bysshe 79
 Sík Sándor 269
 Sipos Balázs 115
 Sipos Lajos 67, 68, 111
 Somlyó Zoltán 43, 139
 Sonnenfeld Adolf 43, 157
 Sonnenfeld Gusztáv 43
 Sóni Pál 227
 Spencer, Herbert 204, 206
 Stoll Béla 262
 Stróbl Alajos 167
 Swinburne, Algernon Charles 79

 Szabédi László 224, 243
 H. Szabó Gyula 105
 Szabolcsi Bence 292
 Szabolcska Mihály 16, 17, 28, 29, 31, 74,
 136, 138–140, 144, 148, 159
 Szabó Dániel 121, 136
 Szabó Dezső 84, 88, 112, 116, 128, 134
 Szabó Ervin 16, 29, 127
 Szabó Lőrinc 30
 Szakolczay Lajos 141, 147
 Szántó Gábor András 185, 186
 Szántó Tibor 58
 Szász Zoltán 190
 Széchenyi Miklós 199
 Szegedy-Maszák Mihály 169, 171, 172,
 188, 205, 213, 216, 260, 272
 Székely Bertalan 208
 Székely János 159
 Székely Melinda 105
 Szekfű Gyula 84, 127
 Szemlér Ferenc 246
 Szénási Zoltán 17, 21, 38, 67, 121, 132

- Szép Ernő 66, 123, 139, 142, 147, 149–151, 162
 Szerb Antal 168, 169, 172–174, 209, 214, 216, 223, 228, 230, 233, 234, 242, 243, 247, 248, 258
 Szerdahelyi Sándor 27, 67, 288
 Szilágyi Géza 56, 179
 Szinnyei József 85
 Szirmay Ödön 51
 Szombati Szabó István 43
 Szomory Dezső 116
 Szócs Géza 237, 238
 Szócs István 238
 Szőke Mária 67, 189
 Szórényi László 187, 188
 Szunyogh Barna 43
 Szűts Dezső 286
- Tabéry Géza 18, 42, 49, 50, 58, 61, 69, 116, 150, 197
 Taine, Hippolyte 85–87, 98, 100, 102, 187
 Takáts Gyula 230
 Tamás Gáspár Miklós 211
 Tamási Áron 214, 215, 244
 Tasi József 259
 Tasso, Torquato 187
 Téglás János 65
 Telcs Ede 47
 Tennyson, Alfred 171
 Térey János 263
 Tersánszky Józsi Jenő 112, 152
 Thackeray, William Makepeace 169
 Thienemann Tivadar 102
 Thököly Imre 88, 96
- Tibor Ernő 43, 50, 58
 Tibullus, Albius 274
 Tisza István 29, 113, 168, 191, 216
 Toldalagi Pál 234
 Toldy Ferenc 42, 85, 91, 95, 98–101, 103, 166, 170, 255
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 215
 Tompa László 214
 Tompa Mihály 17
 Tóth Árpád 23, 37, 58, 142, 146, 148, 150, 158, 273, 290, 292
 Tóth Krisztina 263
 Tóth Sándor 234, 238
 Török Sophie 82
 Tverdota György 81, 254, 255, 257, 261
- Vajda János 19, 38, 39, 95, 184, 278, 284, 293
Vak Bottyán lásd Bottyán János
 Valachi Anna 190
 Vallasek Júlia 101, 205, 209, 213, 216
 Váradi Aladár 286
 Várady István 290
 Várady Zsigmond 42, 63, 161, 163
 Várdai Béla 95
 S. Varga Pál 167
 Vargha Gyula 147
 Vári György 269, 275
 Várnay Zseni 148
 Vas István 230, 234, 235, 274
 Verlaine, Paul 281
 Villon, François 247
 Voinovich Géza 193
 Vörösmarty Mihály 166, 183, 190, 235

- Veres András 213, 256, 258, 282
Veszelei Károly 292
Vezér Erzsébet 24, 28, 82, 278, 283
Vitályos László 20, 44
Voltaire (François-Marie Arouet)
28
- Walser, Martin 221
Walzel, Oskar 209
Weber, Max 111, 152
Wéber Antal 85
Weöres Sándor 78, 172, 228, 230, 231,
233–235, 248, 249
Wertheimstein Viktor 43
- Whitman, Walt 171
Wilde, Oscar 49–53, 55, 59
- Zelk Zoltán 234
Zemplén Géza 84
Zemplén Győző 84
Zilahy Lajos 138, 139, 148, 197
Zoltán Vilmos 25
Zrínyi Miklós 187
Zuboly lásd Bányai Elemér
Zweig, Stefan 111, 152
- Zsirkay János 161
Zsolt Béla 156

A SZERZŐ FONTOSABB MUNKÁI

- A befogadás rétegei*, Kolozsvár, Komp-Press–Korunk Baráti Társaság, 2004 (Ariadné Könyvek).
- Dráma és történelem*, in SZEGEDY-MASZÁK Mihály (főszerk.), *A magyar irodalom története*, III, Budapest, Akadémiai, 2007.
- Gyűjtők és gyűjtemények*, szerk. BOKA László–FERENCZYNÉ WENDELIN Lídia, Budapest, Kossuth–OSZK, 2009.
- Érték és értelmezés*, szerk. BOKA László–SIRATÓ Ildikó, Budapest, Gondolat–OSZK, 2010 (Bibliotheca Scientiae et Artis, I).
- Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László–P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Gondolat–OSZK, 2011 (Bibliotheca Scientiae et Artis, II).
- Egyszólamú kánon? Tanulmányok és kritikák*, Budapest, Gondolat, 2012.
- Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária–BOKA László, Nagyvárad–Budapest, Partium–Reciti, 2014.
- Propaganda az I. világháborúban*, szerk. ifj. BERTÉNYI Iván–BOKA László, Budapest, Bibliotheca Nationalis Hungariae, 2016.
- „*Tipográfia régtől fogva*”. *A 450 éves nagyváradi nyomdászat története*, szerk. BOKA László–EMÓDI András, Budapest, Argumentum–OSZK, 2016.
- Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 2.*, szerk. BIRÓ Annamária–BOKA László, Nagyvárad–Budapest, Partium–Reciti, 2016.
- Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*, szerk. ifj. BERTÉNYI Iván–BOKA László–KATONA Anikó, Budapest, Bibliotheca Nationalis Hungariae, 2016.
- Kuncz Aladár. Monográfiák*, szerk. BOKA László–RÓZSAFALVI Zsuzsanna, Kolozsvár–Budapest, Kriterion–OSZK, 2017 (Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái, IV).

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hradeczky Móni
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
A borítót Vincze Judit tervezte
Tördelte Hollós János
A nyomdai munkálatokat a Nalors Grafika végezte
Felelős vezető Szabó Gábor